

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 1. SZÁM

THALLÓCZY LAJOS
EMLÉKEZETE

ÍRTA
KÁROLYI ÁRPÁD
L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1936. ÉVI DECEMBER 21-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

Négy nehéz lustrum múlt el azóta, hogy bennünket Thallóczy Lajos rettenetes halálának híre megdöbbsentett.

A gyász sötétjében, mely hozzátartozói, barátai és tisztelői lelkére ráborult, a vigasznak csak igen gyöngye sugarát ragadhattuk meg a klasszikus római szónok egy üzenetéből. «Mors — így szólt akkor hozzánk Cicero — terribilis est iis, quorum cum vita omnia extinguntur; non autem iis, quorum laus emori non potest.» Azok halála rettenetes, akikben életükkel minden kialszik, de azoké nem, akiknek értéke nem semmisülhet meg.

Thallóczy Lajos ez utóbbiak közé tartozik. Barátainak és tanítványainak, két-három nemzedéknek, tiszteletre méltó körében halála minden évfordulóján a szerető kegyelet tiszta lángját élesztgetik újra meg újra; műveinek értéke és hosszú sora pedig messze időkig fönn fogja nevét tartani.

Valóban széleskörű tevékenység, tudományos és állami feladatok sikeres teljesítése közben metszették el Thallóczy életfonalát a párkák ujjai! Ezt a sokoldalú életet most, mikor a tudományok e hazai csarnokában az Elhúnyt emléke előtt kegyeletünk zászlaját meghajtjuk, minden vonatkozásban alig fogom kísérhetni s ha talán tudományos munkásságával foglalkozom behatóbban, ez annál helyénvalóbb, mert hiszen ennek sok igen szép terméke éppen Akadémiánk kiadásában vált köztulajdonná.

*

Thallóczy tisztviselő-családból származott. Atyja, Strommer Benedek, a m. kir. Helytartótanácsnál kezdette hivataloskodását; később Kassára került, ahol fia, Lajosunk, 1857-ben született; rövid pár esztendő múlva azonban az

apát a pénzügyi közigazgatáshoz helyezték vissza Budára — és ennek a városnak az ölen növekedett föl Thallóczy is itt végezte gimnáziumi éveit is. Az egyetemen, noha jogtudományi előadásoknak is szorgalmas hallgatója volt, ösztönös vonzalom késztette őt a történet-szakos tanulmányokra, amelyek során a Schwartner-féle pályadíjat is sikerült elnyernie; majd tanári és doktori diplomával távozott az egyetemről, ahol holtig tartó barátságot kötött Szinnyei Józseffel és Fejérfataky Lászlóval.

Neve ekkor már nem volt ismeretlen a hazai multtal foglalkozók berkeiben; mert a *Századok*ban és *Történelmi Társulat*ban már több cikke jelent meg, melyek között az *I. Apafi Mihály udvaráról*¹ szóló méltán keltett íranta figyelmet. E dolgozatai révén közeli összeköttetésbe került Thaly Kálmánal, Szilágyi Sándorral és a Történelmi Társulattal. Míg amazoknak elébb kedvence, utóbb pedig atyai barátságuk és sűrű tartó meleg rokonszenvük részese lőn, a Történelmi Társulatot fiatal évei lelkes buzgóságával fáradhatatlanul szolgálta. Szilágyi Sándornak a Társulat kiadványai szerkesztésében jobbkeze volt; élénk részt vett a Társulat minden mozgalmában s mikor Szilágyi Sándor a *Magyar Történelmi Életrajzok* című nagy vállalatot megindította, Thallóczy a legelső közt támogatta azt azzal a jól megírott biográfiával, amelyet *Csömöri Zay Ferenc*ről,² a XVI. századnak ez igazán európai szabású magyarjáról, a kitűnő diplomatáról, jeles hadvezérről és derék magyar történetíróról készített.

E szép életrajzi mű megjelenésekor Thallóczy már évek óta tisztviselője volt a Pauler Gyula vezetése alatt megifjodott Országos Levéltárnak, ahol teli tudóval szívta magába azt a történeti levegőt, amely éltető elemévé vált. Ennek az elsőrangú nemzeti és tudományos intézetnek céljait teljes odaadással szolgálta és itt rakta le alapjait a nemes barátságának, mely őt Pauler Gyulával és Csánki Dezsővel összekapcsolta.

¹ *I. Apafi Mihály udvara*. Századok. 1878.

² *Csömöri Zay Ferenc*. 1505—1570. Bpest, 1885.

A levéltárba való belépése idejére esik a *Lucrum Camerae*-ről, a *Kamara hasznáról*¹ írt pénzügytörténeti monográfiája, mely főként a gyorsan kopó, igen vékony lemez-pénzek beváltásából eredő, jogosult királyi jövedelem kialakulásával, elfajulásával s az ebből származott bonyodalmakkal foglalkozik. A jól sikerült kísérlet után mozgékony érdeklődése a legújabb kor felé fordult s megírta a márciusi napok egyik főszereplőjének, a 49-ben hősi halált halt *Vasvári Pálnak*² s vele kapcsolatban a pesti egyetemi ifjúságnak életét az 1844—49 közti időből. Még most is üdülésszámba megy lapozgatni e kedves kötetet, amelyből megismerkedünk ennek az ifjúságnak nagy magyar chauvinismusával, hatalmas idealizmusával, rózsás illúziói rokonszenves világával.

Más világba vezet azonban bennünket vissza Thallóczy-nak *Bocskay István koronájáról* írt szép tanulmánya.³ Ismeretes, hogy erre a koronára az oláhok azon a címen, hogy Bocskay Erdély fejedelme volt, igényt formálnak. Pedig Thallóczy már több mint ötven éve rámutatott e dolgozatában arra, hogy Achmed szultán egyenest az általa magyar királyul elismert Bocskay számára készítette ezt a remekművet és hogy Bocskay halála után az 1609: XX. tcikk ezt a koronát, mint a magyar szt. koronával quasi versenyezni akaró királyi szimbólumot Bocskaynak *magyarországi magánjogi örököseitől* vétette el, Thurzó György nádor pedig a koronás magyar király, II. Mátyás tárházába szolgáltatta be.

Azt a földet, ahol ez az ötvösmű perzsa-bizánci mintára készült, tanulmánya megírásakor Thallóczy már jól ismerte; mert az előző években hosszú hónapokat töltött a Levantén s Oroszországban. Abban a két vaskos füzetben,⁴ mellyel ezen útjairól beszámolt, még ma is élvezettel olvashatjuk

¹ *A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével.* Bpest, 1879.

² *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1849.* Budapest, 1882.

³ *Bocskay István koronája.* Bpest, 1884. (Különnyomat az Archaeolog. Értesítőből).

⁴ *Utazás a Levantében.* A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bpest, 1882 és *Oroszország és Hazánk.* Bpest, 1884.

humoros és találó megjegyzéseit intézményekről, népfajokról és emberekről, görögökről és bulgárökről, rácröl és albánról, törökröl és tatárökröl, muszkárökröl és kirgizről. Magva a füzeteknek azonban komoly, tudományos: a Levantéval és Oroszországgal való kereskedelmi összeköttetéseink történetének kapjuk bennük alapos vázlatát.

E két ügyes vázlatra rá lehet mondani, hogy «habent sua fata libelli». Mert újból szerzőjükre irányították a közös pénzügyminiszternek s Bosznia főkörmányzójának, Kállay Benjáminnak a figyelmét. Újból, mondom. Kállaynak ugyanis még mint a közös külügyminisztérium első osztályfőnökének feltűnt Thallóczy egy korábbi, aktuális értékű dolgozata *A bosnyák címer és zászlókérdésről*¹ s mikor néhány hó múlva Kállay miniszterré lön, hivatalból is érdekelte őt ez az ügy, miután a Főlség a külügyminisztérium és a horvátok részéről előterjesztett javaslatok mellőzésével a magyar kormány javaslata szerint állapította meg Bosznia címerét és színeit; annak a javaslatnak a kidolgozásában pedig az Országos Levéltárban Thallóczynak oroszlánrésze volt. Most hát az útleírások olvasása arra ösztönözte Kállayt, hogy ezt a sokatígérő fiatal erőt, aki már a balkáni országokat bejárta és szerbül is jól tud, maga mellé vegye. Így lön az Országos Levéltár fiatal tisztviselője 1885 végén a közös pénzügyminisztérium kötelékében álló Udvari Kamarai Levéltár igazgatójává kormánytanácsosi címmel és jelleggel.

Ez a kinevezés Thallóczyt egészen új légkörbe vitte. Tudományos szempontból biztos talajt adott ugyan neki a levéltári igazgatóság s ezért ragaszkodott is hozzá élete végéig; de egészen új történeti témák merültek föl itt előtte; mint tisztviselőre pedig közigazgatási, majd politikai föladatokban való közreműködés várt reá Kállay oldalán.

Bécsi hivatala azonban semmikép sem szakította el őt a hazai tudományos és társadalmi köröktől. Híven ápolta tovább is a kötelekeket, melyek őt a Történelmi Társulathoz

¹ *A bosnyák címer és zászlókérdés*. Bpest, 1881. Különnyomat az Archaeol. Értesítőből.

fűzték. Beszédes bizonyosságai ennek nagyszámú dolgozatai, amelyek a Társulat kiadványaiban megjelentek. Nem is habozott a Társulat őt 1913. decemberében a nagyemlékű gróf Teleky Géza halála után elnökévé választani s hogy e választás szerencsés volt, azt már az az eredmény is mutatja,¹ hogy az új elnök bel- és külföldön igen sok alapító-tagot szerzett a Társulatnak s köztük koronás főket is, mint pl. Vilmos császárt is sikerült megnyernie s ezzel a Társulat erkölcsi tőkáját is gyarapítania.

Bécsből szerezte meg aztán Thallóczy müncheni összeköttetései fölhasználásával Magyarország számára azt a nagyértékű Hunyadi-levéltárat, mely Korvin János özvegyének második férje, Brandenburgi György örgróf révén került a bajor állami levéltárba.

Aztán Tisza Istvánt kivéve Thallóczynak volt legnagyobb érdeme annak a kegyeletes nemzeti mozgalomnak a sikerében, amely II. Rákóczi Ferenc, Zrinyi Ilona, Thököly és bujdosó társaik hamvai hazahozatalát célozta. Mert ő készítette elő az utat 1904 őszén a török kormánynál s a helyi hatóságoknál Konstantinápolyban, Rodostóban és Nikomédiában s ő és a szép emlékű br. Forster Gyula² voltak a legtevékenyebb tagjai annak a bizottságnak, mely e drága hamvakat tényleg hazaszállította.

Mikor ez történt, Thallóczy Bécsben a tisztviselői pálya magas fokán állott már, amit bőven meg is érdemelt. Az Udvari Kamarai Levéltár ugyan nem sok erejét vette igénybe; noha őneki köszönhető, hogy ez a gazdaságtörténeti szempontból páratlan intézet, amely azonban még egy Grillparzer igazgatása alatt is csak másodrendű segédhivatalként sínylődött, végre tudományos értékének megfelelő rangba kerülhetett. De annál nagyobb mértékben kötötte le Thallóczy ideje és ereje legjavát a Bosznia és Hercegovina nagy reformátorának, Kállaynak oldalán végzett munka.

¹ V. ö. Lukinich Imre : *A Magyar Tört. Társulat története*, Bpest, 1918. a 112. lapon.

² V. ö. Báró Forster Gyula : *Rákóczinak és bujdosó társainak síremléke* stb. című díszművel.

Mint minisztere meghittje, bizalmas referense osztozott mondhatni mindabban, amivel Kállay ezt a két tartományt az európai kultúra elismerésre méltó fokára emelte. Eleinte főként közművelődési ügyekben segédkezett miniszterének, aminő volt pl. a bosnyák múzeum fejlesztése, német- és horvát-nyelvű kitűnő folyóiratainak megalapítása és munkatársi viszonyban való támogatása. Később sajtóreferense lőn s elég baja volt az egyetlen Kállay-ellenes magyar lap, a *Független Magyarország*, meg a szerb és ultra-horvát sajtó támadásával, mely utóbbit a magyargyűlölő szerajevói érsek, Stadler kirohanásai folytonosan szítottak.¹

A gyors fölfogású, derüs nyugalmban józan ítéletű Thallóczy képességeit Kállay nagyra értékelte. Sokszor küldötte le őt bizalmas természetű ügyek elintézésére e két tartományba ; ily «missiói» nem egyszer más balkáni országokra is kiterjedtek, sőt nyilvános küldetésekkel váltakoztak. Ilyen volt az, mikor az 1389-i rigómezei katasztrófa 500-ik évfordulójára rendezett szerb nemzeti gyászünnepen Milán királyt, a «velicsánszki krált», monarchiánk őszinte barátját, Thallóczy egy igen szép és tapintatos szerb beszéddel üdvözölte. Arról a bizalomról, amellyel Kállay Thallóczynak főként ítélő-képessége iránt viseltetett, ékesen szól az is, hogy a hozzája illetékesek és amatőrök által beküldött javaslatokat és elaborátumokat előbb Thallóczynak kellett áttanulmányozni és értékükre a minisztert figyelmeztetni.²

Nem csuda, hogy Thallóczy ily körülmények közt évek hosszú során át hasznos tapasztalatok tömegét gyűjthette össze és hogy a Kállay után következő közös pénzügyminisztereknek a bosnyák ügyekben most már kiválóan járatos Thallóczy közreműködése mondhatni nélkülözhetlenné lőn. Csattanós bizonyossága ennek az, hogy midőn az 1913-i londoni értekezlet után a mi monarchiánk a bosnyák-hercegovinai kormányzat tapasztalata alapján határozta el Albánia szá-

¹ Ezekre vonatkozólag az adatok Thallóczynak udvari kamarai levéltári hagyatéka A. és B. vastag fasciculusaiban.

² L. az előbbi jegyzetet.

mára alkotmánytervezet készíttetését: ez a tervezet éppen Thallóczy utasításai szerint dolgoztatott ki.¹ A delegációknál is bőven éltek szolgálataival a kormányok s Bilinszky őt teljes hatalommal ruházta föl képviselőre a magyar delegációban.

Összekötő orgánus volt aztán Thallóczy a magyar kormány és a közös minisztériumok között is. Szőgyény László, Cziráky Béla vagy Körber, Burián és Bilinszky éppúgy felhasználták képességeit, mint Wekerle, Khuen-Héderváry és Tisza István. Történelmi tudásához is nem egyszer hozzáfordultak. Tudom például, mert kéziratban olvastam, mily alapos, okiratokkal támogatott történelmi tanulmányt dolgozott ki Thallóczy Wekerle számára egy teljesen különálló, tisztán magyar királyi udvartartás tervéhez.

A szorosán hivatalos körökön kívül is megtalálta Thallóczy a módját, hogyan szolgálhat Bécsben a magyarság ügyének. Így pl. magyar történelmi, magyar közjogi és alkotmánytörténelmi praelectióival a Theresianum magyar illetőségű joghallgatói számára. Világos, szabatos előadása, gyakorlati módszere élénk emlékezetében van egykori tanítványainak,² akik közül többeket, közéletünk nem egy jelesét speciális barátságával is magához csatolt. Azonkívül a Konzuli Akadémián is másfél évtizeden át adta elő a magyar közjogot s nem szükség erősítgetnem, milyen jelentősége volt annak, hogy a monarchia leendő konzulai nem az osztrák Teznerrektől, hanem egy igaz magyar szakember előadásai-ból ismerkedtek meg a magyar közjoggal.³

A hivatalnoki rangskála fokozatain az ügyes és nagy

¹ *Das Problem der Einrichtung Albaniens*. Thallóczy terjedelmes tanulmánya (mely különnyomatban is megjelent) az *Illyrisch-Albanische Forschungen* 2. kötetében (1916).

² Lásd Kállay Ubul emlékbeszédét: *Thallóczy Lajos a tanár* az 1. lapon az 1. jegyzet alatti kiadványban, 36. lap.

³ Ezeket az előadásait Thallóczy kézirat gyanánt kisebb-nagyobb lapokra kinyomatta. Összesen jó vastag kötetre ruának, de forgalomba nem kerültek. Egy példány a Bécsi Magyar Tört. Intézet könyvtárában.

tehetséggel megáldott tisztviselő az akkori viszonyok között elég gyorsan haladt is fölfelé. 1908-ban valóságos osztályfőnökké lépett elő; 1912-ben pedig arra a földerjesztésre, amelyben Burián Thallóczy nem közönséges képességeit, fontos «missiók» végrehajtásában s a központi bosnyák-hercegovinai kormány osztályai vezetésében kimutatott lelkiismeretességét és sikereit elősorolta, valóságos belső titkos tanácsossá nevezte őt ki az uralkodó. Kevésre rá azután Bilinszky miniszter ragadta meg az alkalmat kiváló munkatársa megjutalmazására; mert az ő földerjesztésére léptette elő a Főlség Thallóczyt a III. rang- és fizetési osztályba, ami az osztrák-magyar monarchia idejében a legfőbb fok volt, amelyet — a miniszteri és nagyköveti állásokat nem tekintve — egy állami tisztviselő egyáltalán elérhetett.

*

Thallóczy sokoldalú tevékenységét azonban tudományos működésének eredményei koronázták meg. Mert bécsi életének évtizedei alatt hihetetlenül bő munkásságot fejtett ki a történetkutatás és történetírás terén. Ezt természetesen ernyedetlen munkakedvének, óriási munkaerejének, szelleme ruganyosságának, egészséges idegrendszerének s okos idő- és munkabeosztásának köszönhette. De részük volt benne azoknak is, akik vele történelmi kutatásaiban híven osztoztak. Az élők közül csak Hodinka Antal és Barabás Sámuel kitűnő tagtársainkat, az elhunytak közül Áldásy Antalt s a borzalmasan, orvul meggyilkolt, magyarbarát horvát historikust, Šufflay Milánt említem.

A szűk keretek közt, amelyeket egy emlékbeszéd nyújt, Thallóczy e hatalmas munkássága bővebb ismertetésben nem méltányolható. Hiszen értekezései címeinek egyszerű felsorolása is sok időt venne igénybe. De megkísértem legalább halvány képet adni róla, két főcsoportra osztva műveit. Az egyikbe a hazai talajon mozgó munkáit, a másikba azokat sorolom, amelyek a magyar uralom szárnyai alatt állott délszláv vidékekre vonatkoznak.

Az előbbiek közé tartozik Thallóczynak a *III. Béla*

*emlékezete*¹ című díszműben közzétett nagy tanulmánya. Remekül rajzolja benne azt a bizánci udvart, amelyben Béla, a másodszületett magyar királyfi, mint Mánuel császárnak, Szt. László királyunk Piroska nevű leánya fiának kijelölt trónörököse nevelkedett; aztán az okos, bel- és külpolitikájában egyaránt kimagasló fejedelmet, aki, miután a bizánci tervek szétfoszlottak és ő a magyar trónra lépett, országának igazán európai tekintélyt tudott szerezni. Talán meg szabad itt említenem, hogy I. Frigyes, a hatalmas német császárt, mikor a Szentföldre vonult, 1189-ben Béla látta vendégül Esztergomban, még pedig minden bizonnyal abban a palotában, melynek alapfalait az ásatások most hozták napfényre.

Alanya és tárgya szempontjából egyaránt figyelemre méltó Thallóczynek levéltári szorgos kutatások alapján készült két közleménye *Gablmann Miklósról*, a Mecklenburgból Magyarországra szakadt iskolamesterről. Ez az egyszerű, de nagy tudású és kitűnő pennájú ember a XVI. század végén az úgynevezett «hosszú háború»-ban hivatalos hadi krónikás volt, táborozásban és ütközetekben együtt élt, együtt szenvedett és vérzett a magyar katonával s nagyszámú hivatalos jelentéseiben rokonszenves, vonzó és igazságos jellemzését adta a magyar katona értékének és erényeinek.²

Nem nagyterjedelmű, de már különlegessége miatt is kiemelendő Thallóczy precíz dolgozata *Thököly Imre betegségről*, mely 32 éves kora óta kínossá tette a szerencsétlen kuruckirály egész életét. Győry Tibor tisztelt tagtársunk, mint orvos, Thallóczy adatai alapján megállapította, hogy a kuruckirályt a sokízületi csúsz legsúlyosabb faja gyötörte agyon. Ehhez a megállapításhoz azt a szép megjegyzést fűzte Győry, hogy Thallóczy e művecskéjében a nemzeti hőst közelebb hozta rokonszenvéünkhöz, mert fölkeltette bennünk

¹ Thallóczy e tanulmányának címe: *III. Béla és a magyar birodalom* (megjelent az Olsó Könyvtárban is). A díszmű 1906-ban jelent meg.

² *Gablmann Miklós* († 1596) *hadi történetíró emlékezete és Adatok Gablmann Miklós és Blotius Hugó viszonyához*. Különnyomatok a Tört. Társ. 1896-iki folyamából.

a részvét meleg érzését, mikor megmutatta hogy Thököly, az *ember* mennyit szenvedett.¹

Megérdemlett érdeklődéssel találkozott Thallóczynak teljesen új levéltári anyag alapján írt terjedelmes dolgozata a kalandos életű gr. Benyovszky Mórinak haditengerészeti és tengeri-kereskedelmi nagyméretű, részletekig kidolgozott terveiről, melyeket József császárhoz nyújtott be. Józsefnek meg is nyerték e tervek a tetszését s ha az előbbieket egyáltalán kivihetőek voltak volna, a Habsburg-monarchiát elsőrangú tengeri hatalommá teszik vala. A jóval realisabbak, a kereskedelmiek pedig az államtanács és udvari kamara lassú latolgatásán törtek meg. A dús képzeletű, erélyes, sőt genialis Benyovszky két évig várt kedvező döntésre itthon s azután csalódva tért vissza XVI. Lajos szolgálatába.²

Nem csupán történetírói működésnek számít, hanem Thallóczy sok dolgozata közül méltán kitűnik három igen szép tanulmánya két előkelő magyar államférfiúról s egy elsőrangú magyar historikusról.

Ezek között a meleg kegyelet mellé mély hála csatlakozik abban a magvas tanulmányá bővült emlékbeszédben, amelyet Thallóczy 1903-ban Akadémiánk nagygyűlésén Kállay Benjáminról olvasott föl. A nagy magyar államférfi politikai nézetei és közéleti kialakulását, kormányzási genie-jét, európai jelentőségét, történetírói értékét, mint valamely szép domborművön, együtt találjuk ez emlékbeszédben. Méltóan nyilatkozik meg Thallóczy pietása abban a tartalmas kötetben is, amelyben Kállay kézirati hagyatékából az 1807—1810 közti szerb fölkelés történetét,³ a hiányok gondos kitöltésével közrebocsátotta.

¹ *Thököly Imre betegsége*. I. A kórtörténeti adatok Thallóczytól, II. Az adatok orvosi megbírálása Győry Tibortól. Különnyomat a *Századok* 1906-iki évfolyamából.

² *Gr. Benyovszky Mór haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei 1779—1781*. Különnyomat a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1901. folyamából.

³ *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807—1810. von Benjamin von Kállay*. Aus dem Handschriftennachlass herausgegeben von Ludwig von Thallóczy stb. Wien. 1910.

Emlékbeszédnek készült, de tartalmas életrajzzá bővült két másik ilyen dolgozata is Thallóczynak. Az egyikben gr. Szécsen Antalt, ezt a klasszikus műveltségű, erősen konzervatív, de ízig-vérig magyar politikust s főként az ő abszolutizmus elleni küzdelmeit jeleníti meg. A másikban Pauler Gyuláról, a kiváló magyar történetíróról s az igazi «igaz emberről» nyújt élénk képet s fölfejtí bajorföldi gyökereit ennek a családnak, mely három nemzedéken át olyan kitűnőségeket ajándékozott Magyarországnak, mint aminő Pauler Tivadar, ennek fia, Gyula, a történetíró és unokája, Ákos, a bölcész volt.¹

Thallóczynak köszönhető, hogy Szőgyény László országbíró fölötté nagybecsű emlékiratait családja közzétette. A kitűnő forrásmunka első kötetét, mely a 48-i eseményeket is felöleli, maga Thallóczy készítette gondos és fontos jegyzetekkel sajtó alá. Ugyancsak ő adatta ki a Konstantinápolyban tudományos missziója közben kiszenvedett derék katolikus papnak, Karácson Imrének kézirati hagyatékát: konstantinápolyi levéltárak magyar vonatkozású török oklevelei magyar fordításait, abban a szép kötetben, melyet Thallóczy a turkológ Krcsmarik Jánossal és Szekfű Gyulával, kiváló tagtársunkkal szerkesztett.²

Bécsi munkássága másik főcsoportjánál legelőbb két dolgozat köti le figyelmünket: a nagy magyar jezsuitáról, Pray Györgyről, és a németül író lelkes magyar, alapos historikusról, Engel János Keresztélyről szóló.¹ Ők voltak t. i. az úttörők Magyarország hűbéres országai történetének kutatása terén; ezért szentelte nekik a két tanulmányt a kései utód, midőn kezükből a fonalat átvette és megérett benne a gondolat, hogy a tudományos világot *Magyarország mellék-tartományainak oklevéltárával* ajándékozza meg s a vele járó

¹ Gr. Szécsen Antal. Különnyomat a *Századok* 1901. évfolyamából. És Pauler Gyula emlékezele (1841—1903), a *Századok* 1911. évfolyamából.

² Id. Szőgyény-Marich László országbíró emlékirata. Első kötet 1836—1848, Bpest, 1903. — És *Török Magyar Oklevéltár 1523—1789*. A konstantinápolyi levéltárakból gyűjtötte és magyarra fordította néhai Karácson Imre (A Szt. István-Társulat kiadása. 1914.).

tanulmányokkal intenzívebb fényt vet ez országok történetére s az anyaországhoz való viszonyukra.

Mintegy előljáróban adta ki a dalmata Gelcichesl *Ragusa és Magyarország összeköttetései*nek gazdag oklevéltárát és írt hozzá egy alapos tanulmányt annak a jótékony közjogi kapocsnak történetéről, amellyel Magyarország — «tutto lo Arsago» mint a krónikás mondja — a kis dalmát köztársaságot a hatalmas Velence elnyomása ellen védelmébe fogadta.²

A «melléktartományok»-ra vonatkozó tervének megvalósulását persze hosszú évek szenvedélyes gyűjtése előzte meg, amíg az első kötet, *A horvát véghegyek oklevéltára*, sajtó alól kikerülhetett.³ A nagyértékű bevezetésből — Thallóczy és Hodinka közös munkájából — szemünk előtt bontakozik ki, miként sikerült I. Ferdinándnak, mint már magyar királynak, miután az ősi szlavón és horvát földön őrt álló Zrinyieket és Frangepánokat az ozmán túlerő visszaszorította, a határörvidéki intézmény első szerény alapjait lerakni.

A sorozat második darabja, néhai Áldásy Antal közreműködésével, a Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltárát hozza a XII. századtól 1526-ig.⁴ A bevezető tanulmányban két szempont uralkodik. Az egyiknek tárgya a Drina és Morava közti macsói magyar bánság, országunk e déli bástyája, amelyet IV. Béla úgy alapozott meg, hogy 300 éven át szerves járuléka lett a magyar birodalomnak s amelynek első határait Hodinka nyomozta ki. A másik szempont az Imre királyunk alatt keletkezett szerb hűbéri viszony történetére s különösen annak ama rendkívül jellemző átalakulására irányul, mely akkor kezdődik, amikor a szerb király-

¹ Pray György *s a magyar korona melléktartományai*. Századok 1888. És *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1780—1814*. (1915. Különnyomat az Ungar. Rundschau-ból.).

² Szerk. Gelcich József, bevezetéssel ellátta Thallóczy Lajos 1887. Akadémia kiadványa.

³ *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. I. köt. A horvát véghegyek oklevéltára 1490—1527. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXI. — 1903.).

⁴ *M. o. melléktart. oklevéltára* II. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXIII. kötet. — 1907.).

ság az ozmán csapások alatt összeomlik. A maradék szabad szerb föld fejedelmei, a despoták, oly szoros közjogi kapcsolattal fűződnek most már a magyar szent koronához, hogy egész Mohácsig, sőt egy ideig még 1526 után is, zászlós uraink közt foglalnak helyet. Kiemelkedik az egész időszakból Brankovics György despotának Thallóczy által mesterileg megrajzolt alakja.

A horvát véghelyek és a macsói bánság közötti nagy területre visz bennünket a sorozat harmadik darabja, az *Alsószlavóniai Okmánytár*,¹ mely a IV. Béla királyunk által a Száva déli partja mentén szervezett 3 szép magyar megye viziontagságos történetével s a magyar szt. koronához mindig hű régi szlavón nemzetségeknek a magyar birodalom védelmében leginkább az ozmán ellen folytatott küzdelmeivel foglalkozik.

Utolsó darabja a sorozatnak *Jajcza, a bánság, a vár és város története*,² mely 1915-ben jelent meg s Akadémiánk nagy jutalmával lőn kitüntetve. És méltán. Mert plasztikus előadásban ismerteti, több száz eladdig ismeretlen oklevél alapján is, Mátyás királyunk életének talán leghasznosabb alkotását. Nagy Lajosunk nejének, az Arany János által megörökített szép bosnyák Örsének unokaöccse, II. Tvartkó bosnyák király a Szávába ömlő Verbász középfolysánál, a híres plivai vízesések vidékén Hervója nagyvadját, az egész bosnyák történet legmarkánsabb alakját nagyterjedelmű birtokkal adományozta meg, amelynek központja gyanánt aztán Hervója Jajcza várát építette föl. Ez az egész ország-rész hosszú évtizedek múlva, 1463 tavaszán, mikor II. Mahmud, Konstantinápoly meghódítója, az utolsó bosnyák királyt legyőzte és lefejeztette, az erős Jajczával és mellék-váraival ozmán kézre jutott. Megnyílt hát az út a Verbász völgyén át a nagy hódító előtt Szlavóniába s Magyarországra. Ezt a végzetessé válható veszedelmet háritotta el Mátyás

¹ *M. o. mellékart. oklevéltára* III. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVI. kötet. — 1912.).

² *M. o. mellékart. oklevéltára* IV. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XL. kötet. — 1915.).

ugyanazon esztendő őszén, mikor diadalmas hadjáratával ki-verte innen a törököt, megszervezte a jajczai magyar bányaságot, tőle nyugatra és keletre pedig azt a várláncolatot mint gátművet, mely hivatva volt az ozmán dagály legnagyobb idején is fölfogni a hullámcsapásokat, sőt bázisává lenni a félhold ellen tervezett európai vállalatnak. Hogy a Mátyás halála utáni példátlan nagy züllés folyamán miért és hogyan esett szét ez a genialis szerkezet : mély keserűséggel tudjuk meg Thallóczy további, sokszor megrendítő előadásából.

Keserűségbe merül ugyan el, de lélekemelő jelenetekben is gazdag az a kép, amelyet előttünk Thallóczy két, hű magyarrá vált délszláv nemzetség, a Blagay- és Frangepán-családok történetéről pörget le a Barabás közreműködésével kiadott, háromkötetnyi oklevéltárban s ezek bevezető tanulmányaiban.¹

A Blagay nevet nálunk alig vagy éppen nem ismerik ; pedig viselői a legjobb, leghívebb és leghasznosabb magyarok közül valók. Ősük a XII. század végén veri vissza a horvát-magyar birtokokra éhes németbirodalmi fejedelmek támadásait s érette III. Bélától a boszniai «Vízköz» vagy Vodicsa földjét kapja Blagaj várával jutalmul. Ennek ivadéka az a hű szlavón bán, aki Károly Róbert királyunk korában a Horvátországot elszakítani akaró hatalmas brebiri Subichokat letöri. A család legkorábban lett teljesen magyarrá a szlavon-horvát urak közt s mikor lábai alól a török az utolsó darab földet is kihúzza, a XVI. század legvégén György úr, az egyetlen még élő Blagay, akinek nevelője Kisfaludy Balázs, nagy költőink egyenes őse volt, Krajnába kényszerül menekülni s megtelepedni. De leszármazóiban mindvégig élénken él magyarságuk tudata — és az utolsó gróf Blagay, Thallóczy jó ismerőse, aki 1897-ben halt meg, nemzetsége levéltárát Magyarországnak adományozza.

Hasonló ajándék a Frangepán-levéltárnak tekintélyes töredéke, amelyet a család friauli olasz ágának ivadéka, Lajos

¹ A *Blagay-család oklevéltára*. Mon. Hung. Hist. Dipl. 1897. és A *Frangepán-család oklevéltára* két kötetben, Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXV. és XXXVIII. kötetek. 1910 és 1913.

gróf, ugyancsak Thallóczy közbenjárására engedett át Magyarországnak. A Zrinyi Péterrel együtt kivégzett utolsó magyar Frangepán derék felesége tüstént férje elfogatása után Buccariból egy hajón átküldte a friauli rokonokhoz megőrzés végett a családi levéltárat. Így került az a távol rokon olasz ág egyik friauli várkastélyába s onnan mihozzánk. Lehetetlen a magyar Frangepánoknak ez oklevelek alapján Thallóczy által föltárt nagyszerű történetét bár a legfutólagosabban is vázolni. Csak egyetlen mozzanatot emelek ki belőle, amellyel Thallóczynak az arragóniai királyok barcelonai levéltárában végzett kutatásai ismertettek meg bennünket: Hunyadi Jánosnak t. i. leghívebb és legbizalmasabb barátja az a Frangepán István volt, aki a kormányzó nevében és megbízásából 1447-ben szövetséget kötött a török ellen arragóniai Alfonz nápolyi királlyal. Ha Alfonz eleget tesz vala magára vállalt kötelezettségének, Hunyadi nem győzi le a török a Rigómezőn s Alfonz a kis nápolyi trónt a magyar trónnal cseréli föl!

*

Mindezek a publikációk, aztán Thallóczynak a barcelonai és olaszországi levéltárakból a triesti és sienai történelmi társulatok folyóirataiban megjelent közleményei,¹ melyek az Adria-parti városok és területek összeköttetéseit világítják meg az ozmán nagyhatalommal a középkor utolsó századaiban; mindezek a publikációk, mondom, mélyen belevágtak igen számos, kisebb-nagyobb új adataikkal Thallóczy kedvenc tervébe: Bosznia, e magyar hűbéres ország lehetőleg kimerítő történetének megírásába. Ösztönözte őt erre az az őszintén meleg vonzalom is, amelyet a szép ország népe s különösen mohamedán és katolikus elemei iránt érzett s melynek találó kifejezést ad síremlékén a magyar és bosnyák harcos kézfogása. E terve végrehajtásában a kora

¹ *Alcune lettere del re Alfonso II. di Aragonia alla repubblica di Siena*. Különnyomat. *Bulletino di Siena di Storia Patria* XVIII. évf. (1911). És *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* az Archeografo Triestino 1911—14-iki folyamából három különnyoma

halál azonban meggátolta őt. Csak egy szép, de régebbi vázlatot készített el, melyhez új adatait nem használhatta még föl.¹ Hagyott azonban ránk magyar, német és horvát nyelven írt számos maradandó értékű részlettanulmányt, az ország multjának egyes időszakaiiba erősen bevilágítót. Ilyen például a *Rómaiak Boszniában* című,² Julius Caesar és utódai azon véres politikájáról, mely a mai bosnyák föld őslakóinak, az illíreknek leigázásával s félig kiirtásával végződött. Angyal Dávid t. tagtársunk már régebben rámutatott, mily szép e tanulmányban Batónak, az «utolsó illírnek» Thallóczy megrajzolta alakja.³ A bosnyák bánság nem eléggé tisztázott eredetének s a hatalmas Kotromanovics báni család leszármazásának vizsgálata új adatokban és új szempontokban bővelkedik.⁴ A *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok* gazdag tartalmából különösen érdekelhet bennünket a szent-szávai vagyis hercegovinai hercegek magyarországi szereplése.⁵ Legtöbbet foglalkozott azonban Thallóczy a már említett bosnyák nagyvajda és spalatói herceg, Hervója alakjával. Zsigmond királyunk ezen hűtelen hűbéresének, gyöngé bosnyák királyok alatt Bosznia igazi urának életrajzát külön is megírta Thallóczy abban a nagy díszműben, amelyet Jágicscsal, a híres szlavistával és Wickhoffal, a nagynevű műtörténésszel együtt latin nyelven szerkesztett. Ez a díszmű azt a XV. század legelejéről való kódexet ismerteti, amelyet Abdul Hamid szultán 1891-ben ajándékozott királyunknak s amely egy szerb-horvát nyelven glagol betűkkel

¹ *Bosznia története*. Bpest, 1900. — Különnyomat *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben* című nagy műből.

² Különnyomat a *Századok* 1904. évfolyamából.

³ Angyal D. szép nekrológja Thallóczyról 1917. A Budapesti Szemle 169. kötete, 144. lapján.

⁴ *Untersuchungen über den Ursprung des Bosnischen Banats* stb. Különnyomat a Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien u. der Hercegowina XI. kötetéből (1909) egy szabatos térképpel, melyen Th. és Hodinka Bosznia egész északnyugati felének a XIV. századból oklevélileg kimutatható helységeit, várait stb. tüntetik föl.

⁵ 1909. Térképvázlattal, mely Hercegovina XV. századi területét tünteti föl.

írott, sok gyönyörű miniatúrral díszített és Hervójának, mint Spalato hercegének dedikált missalét tartalmaz.¹

A bosnyák földtől délkeletre fordult egyidőben Thallóczy s új adatokkal illusztrálta a bolgár földön Nagy Lajosunk által szervezett, de különben kérész életű bodonyi (azaz widdini) magyar bánság történetét.² A délnyugaton pedig az ősi illír népnek leszármazottjai, az albánok, régi magyarsággal orbonások, vonták magukra figyelmét, első sorban középkori magyar vonatkozásaik miatt, de meg azért is, mert monarchiánkat a mult század utolsó s a jelen század első évtizedében Albánia, mint ismeretes, közelebbről érdekelte. Megtanult albánul, beutazta az ország egyik-másik vidékét; magyar és német nyelvű dolgozataiban, főleg az *Illirisch-albanische Forschungen* köteteiben³ behatóan foglalkozott e nép multjával, szokásaival s jelen helyzetével. Legértékesebb azonban e téren az az ő kezdeményezésére létrejött valóban klasszikus kiadvány, amelyben ő, aztán Jirecsék bécsi egyetemi tanár s a már említett Šufflay Albánia egész középkori kútffőit két nagy kötetben közzétették.⁴

Az egy Havasalföld kivételével nincsen hát a Balkán-félszigeten olyan, hajdan magyar főnnhatóság vagy magyar politikai befolyás alatt állott darab föld, amelynek történetére és hazánkhoz való viszonyára újabb és újabb adatokkal Thallóczy rá ne világított volna. Az impulsust ehhez neki a Bosznia ügyeivel való hivatalos foglalkozás adhatta; de ő ezt az impulsust aztán magyar lelke teljes hevével ragadta meg. És noha nem volt az illúziók embere, erősen

¹ *Missale glagoliticum Hervoiæ ducis Spaletensis*. Recensuerunt V. Jágió, L. Thallóczy, F. Wickhoff. Auctoritate et in pensis regiminis publici Bosniae et Hercegovinae. Quadragesima una picturis ornatum. Vindob. 1891.

² *Nagy Lajos és a bolgár bánság*. Századok 1900. és különnyomat.

³ A gyűjteményes mű két első kötetében (1915—16) négy tanulmánya van Thallóczynak Albániáról.

⁴ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. Collegerunt et digesserunt Dr. Lud. de Thallóczy, Dr. Const. Jireček et Dr. Emilianus de Šufflay. I. köt. 344—1343-ig, megjelent 1913-ban; a II. köt. 1344—1406. Th. halála után (1918).

hitte, hogy a mult nagy emlékeit fölmutatva, egy szép gondolatnak tesz hasznos szolgálatot. Annak a gondolatnak, hogy Magyarország a megváltozott időkhöz képest többé nem fönnhatóságot, hanem egészséges politikai és kulturális befolyást fog érvényesíthetni in illis partibus. Ezt teljes joggal hihette és gondolhatta ő még akkor és élete utolsó percéig is. És talán erről álmodott, mikor derűs arcát utoljára láttam a ferencvárosi halottaskamrában IV. Károly királyunk koszorúja mellett.

Ez a jótékony derű, mely a halottnak sem tűnt el az arcáról, a Mindenható gazdag adományaként kísérte Thallóczyt egész életén át. A vele járó optimizmus támogatta őt minden munkájában s a vele járó emberszeretet vezette őt egész életfölfogásában. Legeredetibb és legközvetlenebb írásos nyilatkozásai ennek a napfényes világszemléletnek azok az épp oly vidám, gazdag humorú, mint pompás magyar nyelvű cikkei, amelyeket a *Gyepűn innen, gyepűn túl* című kötetében adott sajtó alá, és a természetesen csak szűkebb körök számára írt, bohókás *Tudákos levelek*. Szépirodalmi nagy értékük, különösen amazoké, tagadhatatlan. De ugyanebből a lelki derűből sugárzott ki az a delejesnek mondható erő is, mely az embereket s így bécsi barátait és ismerőseit is hozzája vonzotta. A lakásán összegyűlt körben, ahová itthonról, főként Budapestről régi pályatársak, régi barátok és ismerősök sűrűn jártak föl s amelyet Kállay, Szőgyényi, Khuen-Héderváry és Tisza István is meg-megtiszteltek látogatásukkal, jól és otthon érezte magát öreg és ifjú, pap és katona, művész és politikus, tudós és tisztviselő egyaránt. Komoly tudományos, főként történeti, vagy művészi és társadalmi témák megtárgyalása vidám beszélgetésekkel váltakozott s ezeket élénken fűszerezte a házigazdából kiáradó jókedv. Ki ne értené meg azt, aki szívesen gyönyörködik a németalföldi nagy festők pompás humorú népi jeleneteiben? vagy azt, aki nem tesz úgy, mint a pisai Vergognosa, hanem nyíltan mer mosolyogni még erősen «naturalisztikus» festményeik előtt is? Kinek lehetett hát bármi kifogása az ellen, hogy Thallóczy idegfeszítő munka után, a pihenés óráiban, egészséges jó kedvét nem egyszer népiesebb köntösben engedte

szabadon s aztán velünk együtt kacagott, mikor effélével a nagyképűség vagy a paragrafusos esztétika piperkőceit megtréfálhatta s megleckéztethette? Akik őt jól ismerték, jól tudták, hogy e pajkos, néha tán rakoncátlan delfinek csak éppen elfutó hullámok voltak a fölszínen, amely fölszín alatt kristálytisztá érzések tiszta vizei hömpölyögtek tova. Nem is lehetett ez másként annál, aki *Bácsy Jakab*nak, az Ara Coeli oltárai szolgálatában átszellemült egykori martalóc magyar hajdúnak lelki válságát, szomorú regényét oly szépen megírta.

Ebből a híven összetartó, rokonszeny és köteleességtudás, munkakészség és jó kedv kapcsaival összefűzött baráti körből a vidámság kedves puttójait száműzte a kitört világháború; össze is zsugorodott a bizalmas társaság, mert nem egy tagja hadba vonult s végül 1916 elején magát a házigazdát is egy igen fontos állami föladat a déli harctérre szólította.

Szerbiát ugyanis, mint ismeretes, 1915 őszén az osztrák-magyar és német szövetséges csapatok megszállották. A balkáni háborúk után tetemesen megnagyobbodott Szerbia északnyugati és déli része Tisza István és Burián javaslatára monarchiánk kormányzása alá került. Tisza István, a magyar érdekek erélyes őre, azt is keresztülvitte, hogy ezen a területen az osztrák-magyar katonai főkormányzó mellé, a magyar érdekek szemmeltartására is, Thallóczy személyében magyar polgári adlátus kerüljön.¹ Ez az intézkedés mindenkép helyesnek bizonyult; mert a katonai főkormányzó, gróf Salis János és vezérkara a főhadvezetőség vezérkari főnökének nézeteiben is bizakodva, ahhoz a horvát párthoz szíttottak, mely a magyar kormány és a monarchia hivatalos politikájával ellentétben Szerbia végleges annexiójára, Horvátországhoz való csatolására és a monarchia trialisztikus átalakítására törekedett. Salisék minden egyes intézkedése ezt a célt szolgálta.

Thallóczy éles szeme azonban tüstént észrevette ezeket a célzatokat. Erélyesen tiltakozott ellenük² s behatóan tudó-

¹ A főhadvezetőség 1916. január 13. tudatja Tiszával Thallóczy megbízatását (Traeger Ernő t. barátom szíves közlése).

² Thallóczyt nagy megértéssel támogatta gr. Széchenyi Lajos, rendk. követ és meghat. miniszter, aki Belgrádban a főhadikormányzóságnál a közös külügyminisztériumot képviselte.

sította róluk Tisza Istvánt, aki az ő javaslatára leutazván Szerbiába, a helyszínen személyesen győződött meg Thallóczy jelentései alaposságáról. Hazatérve Tisza István tüstént megírta május 26-ikán a főhadvezetőséghez azt a remek memorandumot, amely Összes Munkái IV. sorozatának V. kötetében olvasható. A kívánt hatás erre nem is maradt el. Az uralkodó gr. Salis helyébe b. Rhemen Adolf gyalogsági tábornokot nevezte ki, melléje új vezérkari főnököt adott, akikkel Thallóczy most már mindvégig teljes egyetértésben működhetett, mind a monarchia, mind Magyarország érdekében.

Az utolsó, igen fontos megbízatás, amelynek teljesítésére belgrádi küldetéséből készséges örömmel vállalkozott is, hetekig tartó körútja volt Szerbiának albánok és mohamedánok lakta vidékein. Nagy hasznát vette itt az albán nép nyelve, története és szokásai ismeretének. Reformterveiről, amelyek, mint maga a körút is, e népelemek monarchiánk iránti rokonszenvének megnyerését célozták, bőven tudósít 1916. decemberi jelentésében a derék Buchberger, akkor mitrovicai alkonzul és kerületi polgári biztos, most Ausztria ankarai követe. Buchberger Thallóczy mellé beosztva kísérte őt e hivatalos körúton s megható a fájdalom és a mély tisztelet, melynek főnöke váratlan halála hírére jelentésében kifejezést adott.¹ Thallóczy maga ugyanis nem tehetett írásos jelentést e hivatalos körútjáról, mert onnan visszatérve azonnal Bécsbe kellett öreg királyunk temetésére utaznia.

Pár órára a temetés után Thallóczy akkori belgrádi titkárával, jelenben moszkvai követünkkel, Arnóthy-Jungerth Mihállyal a bécsi kapucinus-templom kriptájába követtem Thallóczyt, hogy egy buzgó Miatyánkot imádkozzunk el a nagy és jóságos király koporsójánál. Innen a bécsi Keleti pályaudvarhoz kísérttem ki Belgrádba visszautazni szándékozó barátomat, hogy élve többé sohase lássam.

Thallóczy Lajos meghalt, de emléke él és élni fog!

¹ Buchberger jelentése a cs. és kir. külügyminisztériumhoz, Mitrovica a/K. 1916. december 4., hozzá mellékelve Buchberger bő leírása a körútról, december 3. alatt.

Felelős kiadó: KÁROLYI ÁRPÁD.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXIII. KÖTET. — 2. SZÁM.

FEKETE LAJOS

L. TAG

EMLÉKEZETE.

ÍRTA

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR

R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1937. ÉVI MÁRCIUS HÓ 22-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937.

FEKETE LAJOS

EMLÉKEZETE.

ÍRTA

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR

R. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937.

Már régebben részesített Akadémiánk III. osztálya abban a megtisztelő megbízásban, hogy elhunyt Fekete Lajos levelező tagunkról megemlékezzem. A megbízatást már előbb kellett volna teljesítenem és hogy eddig nem tettem eleget kötelességemnek, annak egyéb, tőlem nem függő okain kívül, főleg az volt az indító oka, hogy bizonyos idő eltelte után kívántam különösen rámutatni, hogy Fekete Lajos életének és munkálkodásának eredményei az idők folyamán nemhogy elhomályosultak vagy feledésbe borultak volna, hanem ellenkezőleg, az idők múlása folyamán még inkább nyertek jelentőségükben és az ő szellemi nagysága csak emelkedett, aminek bizonyossága az ő tudományos munkásságának forrásul használt termékei és az erdészeti akadémiának erőssége és virágzása. Az ő önzetlen nemzeti érzésekkel telt és tudományosan megalapozott munkálkodása ma még inkább példaként szolgálhat, mint életében. Mint szeretetteljes jó családfő, mint áldozatkész és lelkes tanár, továbbá mint eredményekkel bővelkedő szakíró és természetkutató, egész életét a selmecbányai akadémia és a magyar erdészet szolgálatában töltötte el. Ez az oka annak, hogy munkásságának eredményei ma jelentős mértékben érvényesülnek élete értékének elismeréseként.

És hogy ebbeli munkáját közelebbről is ismertethessem, a következőkben élete történetét ismertetem.¹

Fekete Lajos 1837. június 18-án született Tordán. Az elemi iskoláit Tordán, a középiskolát a kolozsvári unitárius gimnáziumban kitűnő eredménnyel végezte. Kincstári orvos édesatyja, a tordai szép természeti vidék fel-

¹ Téglás Gábor. Erdészeti Lapok XLV. évf. 1906. 655–670. l.

ébresztik benne a természet szeretetét, amiért is Koncz Imre kolozsmonostori kincstári főerdész tanácsát követve, a szülővárosától jó távol fekvő Selmecbányára megy, hol az Akadémián az erdészeti szakot végzi az 1856—59. években. És pedig az akkor még német nyelven való tanítás mellett is kitűnő sikerrel, úgy hogy még ösztöndíjat is nyert. És hogy ismereteit még jobban kiegészítse, az Akadémia bányászati osztályán még ásványtant is hallgatott, amiből kitűnő eredménnyel vizsgát is tett.

Erdészeti tanulmányai alatt nyert benyomás, amelyet Wagner Károly akkori tanára gyakorolt rá, jövőjét is megalapozta. Nevezetesen Wagner Károly, mint jó magyar érzésű tanár, a másodéves hallgatók sorából a már nagyszámú magyar fiukkal tartott magyar nyelvű erdőbecslési gyakorlaton a magyar erdészeti irodalom megteremtésének eszméjét pendítette meg. Ez meleg és reményteljes érdeklődést keltett a magyar ifjakban, akik a kis iblyei erdőrész legmagasabb pontját elérve, még inkább lelkesedtek, úgy hogy közülük Fekete Lajos a csúcs magas sziklájára mászott és lelkesen mondá: »Itt fognak valahá a magyar erdészeti irodalom megpendítésének emléket emelni.«² És a jóslat beteljesedett, mert nemcsak e sziklán emeltek utóbb ennek emlékművet, — hanem az itt keltett lelkesedés készítette az akkori ifjúságot, különösen pedig Fekete Lajost, az irodalmi munkára.

Ezt a jelenetet csak azért említem meg, hogy rámutassak a lelkes és gondos tanárnak az ifjúságra való hatására.

Az Akadémia elvégzése után Fekete Lajos a kolozsvári kincstári jogigazgatáson gyakornokoskodott és közben, 1862-ben, az erdészeti államvizsgálatot is letette. Itt töltött ideje alatt Wagner Károly és kortársai iparkodtak a még mindig német tannyelvű Akadémiát magyarrá tenni, ami hosszú évek küzdelme után sikerült is és az 1867-i tanévben az Akadémia előadási nyelve magyar lett.

² Vadas Jenő: A selmecbányai M. Kir. Erdőakadémia története és ismertetője. Budapest, 1896. 134. l.

Ekkor azonban a német tanerők távozása után magyar tanerőkről kellett gondoskodni. Ezt is jórészt Wagner Károly vitte végbe. A kilenc évvel azelőtti jelentéktennek látszó jelenet — amely a szorgalmas és tanárért lelkesülő tanítvány és a tanítványát szerető tanár közt maradandó hatást hozott létre — arra készítette Wagner Károlyt, hogy a magyar tanerőkről való gondoskodása közben Fekete Lajost választotta egyik munkatársául.

Fekete Lajos erdőakadémián való szolgálatát 1867. évi október hó 11-én kezdette meg, mint erdőgyakornok és helyettes segédtanár, napi 1 forint napidíjjal és 50 krajcár napidíj pótlékkal. Mint segédtanár, a tanári teendőket végezte és előadta a nemzetgazdaságtant, a pénzügytant, az erdőértékszámítást, az állattant, az erdészeti rovartant, a talajtant és az éghajlaltant. Ezeket az egymástól különböző tanszakokat mint erdészeti vonatkozásúakat adta elő, ami nem csekély fáradságot és munkát igényelt a szerény javadalmazással szemben. Ezt élvezte 1869. október 20-ig, amikor is 600 forint évi fizetéssel és 30 forint havi pótlékkal ideiglenesen erdősszé nevezték ki, de továbbra is meghagyták az erdőakadémián segédtanári minőségben. Egyúttal megbízták az akadémiai lajstromok kezelésével, illetőleg az akadémiai titkári teendőkkel 100 forint tiszteletdíj fejében. Az így elért javadalmazás tette lehetővé, hogy családot alapíthasson. 1870. május havában 33 éves korában megnősült.

1871. május havában 1000 forint fizetéssel a VIII. rangosztályban rendkívüli tanár lett, de már 1872-ben lemondott az akadémiai titkárságról és a pénzügyminisztérium megbízásából külföldi tanulmányutat tett július és augusztus havában, amely alatt meglátogatta a máriabrunni, tharandi, neustadteberswaldi, müncheni, hohenheimi és aschaffenburgi erdészeti főiskolákat és kísérleti állomásokat. Utazása alatt nem mulasztotta el a jelentős erdőgazdaságok tanulmányozását sem és megbízatása értelmében figyelmét a külföldi erdészetnek szervezeti és igazgatási berendezésére is kiterjesztette. Tapasztalatáról azután jelentésben számolt be a pénzügyminisztériumnak.

1873. május havában, az Akadémia újjászervezése alapján újra kinevezték akadémiai tanárnak 1200 forint évi fizetéssel. Ezzel kapcsolatban azonban tanári működésében nagy változás történt, amennyiben Illés Nándor tanárnak 1873. március havában való távozásával kapcsolatban az akadémiai tanárok tárgyreosztása módosult és Fekete Lajos a növénytan, illetőleg a növénybonctan és élettan, állattan és rovaratan, azután az erdőtenyésztés, a talaj- és éghajlat, az erdővédelem, a vadászati és úrbéri törvények előadását vette át. Előadási tárgyával kapcsolatban álló akadémiai növénykertek, valamint az akadémiai erdők és a kísérleti ügyek gondozását is átvette.

Az új munkaterület bizonyára jelentős munkát kívánt, mert nemcsak a rá nézve új tárgyak anyagát kellett feldolgoznia, hanem a növénykertek és a kis iblyei erdő és kísérleti terület is erősen lekötötte idejét és munkáját. De a hozzá fűzött reményeknek és bizalomnak teljes mértékben meg tudott felelni eddig elért tudásával és lankadatlan, fáradhatatlan munkabírással és azzal a soha el nem múló lelkesedéssel, mellyel az erdészeti szolgálatában állott.

1877-ben komoly érdeklődéssel vett részt az erdőőri szakképzés ügyében való mozgalomban és az ő eszméje volt az erdőőri szakiskolák létesítése, amely két éves erdőőri tanfolyamok felállításában valósult meg. 1878. nyarának nagy részét külföldön tölti és saját költségén Svájcot keresi fel, tanulmányozva az ottani erdészeti és növényzeti viszonyokat.

Ugyanebben az évben érte el végre a rendes tanári rangot, tehát 10 évi tanári szolgálat és ily munka után, 41 éves korában. Ez a változás azonban nem hatott eddigi munkálkodására csökkentően, sőt továbbra is még fokozottabb munkakedvvel és bővebb tudományos anyag birtokában, újabb tapasztalat és kísérleti anyag ismeretében még jelentősebb irodalmi babérokat szerzett az 1880—1890-ig terjedő évtizedben. Ennek elismeréseképpen már 1881. október havában érte őt a legelső kitüntetés, ami-

dön Ő Felsége az erdészeti irodalom és oktatás terén szerzett érdemeit erdőtanácsosi cím és jelleg adományozásával ismerte el.

Az 1881. évben nagy öröm volt számára az, hogy Bedő Albert országos főerdőmester ösztönzésére a Földművelésügyi Minisztérium a hazai főbb fafajok elterjedésének és tenyészeti viszonyainak a tanulmányozására küldte ki, minek folytán az 1881-től 1889-ig terjedő évek minden nyarán bejárta a hazai erdőterületeket. Tanulmányairól több közleménye jelent meg, de különösen fontos az a körülmény, hogy ily módon sikerült közvetlenül megfigyelni a növényföldrajzi jelenségeket.

Jelentős eseménye volt életének az 1891. szeptember hó 15-én kelt földművelésügyi minisztériumi rendelet, amellyel a Soltz Gyula távozásával megüresedett erdőrendezési tanszéket kellett elfoglalnia és meg kellett válni az Illés Nándortól átvett erdőtenyésztéstani tanszéktől. Ez az újabb tanszékcsera a szakemberek körében is feltűnést keltett és sokan kétkedéssel fogadták. Pedig hát Feketének eddig is jelentek meg erdőrendezési tárgyú munkái, amelyek bizonyítják, hogy az erdőrendezés tárgyköre iránt már tanári pályája kezdete óta érdeklődéssel viseltetett.

A tanszékcsera, amely 55 éves korában érte, még inkább lelkes munkásságra serkentette és tanszékének anyagát irodalmilag is gazdagította. 1896-ban az oberswaldi kísérleti állomás indítványa alapján a Földművelésügyi Minisztérium megbízta a hazánkban is életbe léptetett növényföldrajzi munkálatok végzésével, amelyet haláláig végzett is. Az 1892—1896. években még jelentős munkálkodást végez és számos munkája jelenik meg.

Munkakedve még ezentúl sem lankad, de amint közeledik 69. éve és szemei lassanként az örökös munkában elgyengülnek, nem képes lelkületének megfelelő mértékben végezni munkáját, úgy hogy az 1906. évben 39 évi tanári működése után nyugalomba vonult, de még ekkor sem szakított munkálkodásával és szakjában dolgozott tovább, ha kisebb mértékben is. Több kisebb irodalmi közlésén kívül különösen az eddigi tanulmányai és ismeretei

alapján tovább is foglalkozott az erdei fák földrajzi elterjedésével és az így nyert ismereteket és tapasztalatokat az erdészet, de a növénytan hívei számára is jelentős munkában foglalta össze az 1913. évben.

Az ő végzete is bekövetkezett és meghalt Selmechánynán 1916 június hó 29-én munkás életének 80. évében. Hült tetemeit július 2-án a Főiskola díszcsarnokából kísérték a sírkertbe a főiskolai tanári karnak, a tanuló ifjúságnak és a közönségnek nagy részvéte mellett.

Elhúnyta őszintén fájdalmas érzést keltett a nemzeti kultúrának összes érdekeltjei körében is, de különösen a hazai erdészet körében, akik pályájuk iránti lelkesedés mellett a szakjuk értékes tudását is magukévá tették. De fájlalták elköltözését különösen még a növénytan hazai hívei is, akik értékes tudományos munkája eredményeit mindig kellő elismeréssel fogadták. Halála után a hazai szakirodalom is nemzeti irodalmi értékének megfelelően méltatta, sőt a külföld is megemlékezett róla.

A selmechányai erdészeti akadémián való munkálkodása különösen két munkakörre terjedt ki és pedig elsősorban tanári működésére és irodalmi munkájára. Fekete Lajos tanári működése jelentős tényezője volt az Erdészeti Akadémia régmúlt időket felülmúló virágzásának. Amidőn Wagner Károly 1867-ben visszaemlékezve a kisiblyei kirándulásnak lelket lekötő jelenetére, a kolozsvári erdőigazgatósági gyakornokot meghívta segédtanárának, Fekete Lajosnak első dolga volt a Wagner Károly megindította mozgalomban tevékeny részt venni. Ebben az időben ugyanis az Akadémiának már 1848-ban tervezett, de keresztül nem vitt magyarrá tétele — az 1862-ben az Orsz. Erdészeti Egyesület megalakítása óta folytonosan hangoztatott szándék — az alkotmányos élet helyreállításakor 1867-ben vált csak valóra. Az Akadémia német előadási nyelvét a magyarral kellett felváltani, ami nem csekély nehézséget okozott, hiszen az akkori magyar erdészeti irodalom még nem teremtette meg a szükséges műnyelvet. Jóllehet, már azon időben megjelent az erdészeti műszótár, ez azonban nem oldotta meg teljesen a kérdést. Úgy hogy az új,

most már magyar tanári karnak jelentős munkát adott a magyar előadások megfelelő megtartása. Ebben a jelentős munkában Fekete Lajos lelkesen vett részt és az e célból péntekenként megtartott tanári értekezleteken szorgalmasan és magyar érzelmének teljességével dolgozott, Wagner Károly rendes tanár, Lázár Jakab rk. tanár, Illés Nándor és Szécsi (Nikkel) Zsigmond segédtanárok társaságában, mint segédtanár. Ezeknek az erdészeti szaktudomány és a nyelvi szempontból beható és jelentős tanácskozásoknak eredménye volt, hogy a magyar erdészeti akadémia első éveiben is helyes magyarsággal, erős nemzeti szellemben tartották az előadásokat. Fekete Lajos egész tanári működése alatt mindig figyelemmel volt a helyes magyar kifejezésekre. E mellett a törekvése mellett azonban a három év alatt teljesen magyarrá lett akadémián, mint jó tanár előadásainak tárgyát úgy adta elő, hogy azt hallgatóival nemcsak megkedveltette, hanem a tárgy iránti komoly érdeklődést, sőt szeretetet is keltett bennük, amit azzal ért el, hogy előadásait mindig előre jól elkészülve tartotta meg, amelyeket mint egyidőben volt tanársegéde, mindig élvezettel hallgattam. Előadásait mindig megfelelő segédeszközök igénybevételével tartotta, a tárgyak megfelelő bemutatásával és magyarázatával. A gyakorlatokon pedig az előadásokon elhangzottakat hallgatóival megismételtette, sőt a tárgyak ismeretének kiegészítésére serkentette őket. Jelentős haladást ért el a kisiblyei akadémiai erdei birtokon, sőt még a távolabbi erdőkbe vezetett tanulmányi kirándulásokon is. Előadásai eredményessé tételére való törekvése megvalósíthatása érdekében gondoskodott megfelelő gyűjtemények alkotásáról és folytonos gyarapításáról, amelyek az Erdészeti Akadémia munkáját jelentősen elősegítették. Különös gondjának tárgya a növénytani gyűjtemény, azután az erdővédelmi, erdőtenyésztéstani, állattani, erdőrendezési és erdőbecslési gyűjtemény.³

³ Vadas Jenő: A selmecbányai M. Kir. Erdőakadémia története és ismertetője. Budapest. 1896. 221—223. l.

Ezeknek felhasználásával tartotta előadásait, amelyek változatosak voltak, úgy hogy tanárságának 39 éve alatt úgyszólván az összes erdészeti szaktárgyakat előadta. Nevezetesen, mint már előbb említettem, 1868—72. években előadási tárgyai voltak a nemzetgazdaság és pénzügytan, erdőértékszámítástan, állattan, talaj- és klímatan, erdészeti rovartan; 1873—1894. években növénytan és gyakorlat, állattan és erdészeti rovartan, állattani gyakorlat, növényélet és bonctan, erdőtenyésztéstan és gyakorlat, erdővédelem, vadászati és urbéri törvények; 1895—1906. években erdőrendezés és gyakorlat, erdőbecslés és gyakorlat, erdőszámítástan és gyakorlat, erdészeti statisztika erdészeti és irodalom.⁴ Mindezeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a 39 évi tanárkodása alatt 14 különböző tárgyat adott elő az akadémia előadási mértékének megfelelő tudással és szellemmel. Éppen ezért teljes elismeréssel kell adóznunk nagy készsége, kiterjedt szakképzettsége, tájékozottsága és főleg tanári előadói készsége előtt.

Még inkább kell nagy tanári érdemeit méltányolni, ha figyelembe vesszük, hogy tanári munkája alatt hosszú éveken át volt az akadémiai növénykert igazgatója. Az akadémiai növénykerteket már 1838/39. években telepítették, de rendezettebb kezelése csak 1850-ben, illetőleg 1859-ben vette kezdetét Wagner Károly, illetőleg Illés Nándor kinevezésével. 1873-ban vette át Fekete Lajos a kertek igazgatását, mialatt folytatta a kertek rendezését, betelepítését és neki köszönhetjük az akadémia utolsó évtizedeiben való kedvező állapotát, mely már teljes mértékben kielégíté az akadémia érdekeit.⁵

A tanári teendői mellett még a kisiblyei erdőgazdaságnak a szakjába vágó munkálatait kellett elvégeznie, és pedig különösen arra való figyelemmel, hogy az itt folyó kísérletek és tanulmányok az elméleti oktatást a

⁴ Vadas idézett művének melléklete.

⁵ Dietz Sándor: A selmecbányai akadémiai növénykert. Erdészeti Lapok, 1881. évf. 6—7. füzet. — Vadas Jenő i. m. 189—209. l.

gyakorlással kössék össze. Fekete Lajos Kisiblyén különösen a tenyésztő munkálatoknak volt a gondozója és még inkább nagy figyelemmel volt a csemetekert létesítésére, gondozására.⁶ Mindezeket figyelembe véve tanári munkájának teljesítményeiről csak a legnagyobb elismeréssel emlíkezhetünk meg.

A fáradhatatlan munkabíró tanár a tanári kötelezettség mellett az irodalom terén is nagyjelentőségű munkát végzett, aminek tanúbizonysága az életének 1867—1916. évek folyamán megjelent 172 irodalmi közlemény. Ezeket részletesen nem ismertethetem, de a jelentősebbeket ki kell emelnem. Feketét írói munkára serkentette az a lelkesedés, mely őt még akadémiai hallgató korában Wagner Károlylyal tett kirándulásán eltöltötte. Munkái kivált az erdészet különleges szakkörébe tartoznak, de vannak közöttük az erdészettel kapcsolatos más szakbeliek is. Így különösen a növénytan körébe tartozók. Hogy pedig már tanárkodásának kezdetén a magyarrá tett Akadémia erdészeti hallgatóinak az ismeretek elsajátítását lehetővé tegye, az 1868—1872. években közölt kisebb közleményei után iparkodott a megfelelő erdészeti kézi, illetőleg tankönyvek megírására. Első ezek között az Illés Nándorral együttesen megírt és 1873-ban megjelent »A közerdész« pályadíjnyertes munka. Ugyanezen évben jelent meg az »Erdőérték számításán«, 1878-ban pedig az »Erdészeti rovartan«, 1882-ben az »Erdészeti talajtan« és Soltz Gyulával együttesen írt »Erdőbecslésán«, 1883-ban az »Erdővédelem« című munkája, 1900-ban az »Erdészeti nyereség számításán« és 1903-ban az »Erdőrendezésán«.

Ezekben a munkáiban a már ismert anyagon kívül az önálló tapasztalat, megfigyelés és kísérlet eredményei is helyet találnak. Ezeken kívül megjelentek tisztán személyes tapasztalatai alapján írt munkái is, minő pl. »A mezőség kopárainak befásítása«, amely pályadíjat is nyert és 1876-ban jelent meg. Ilyen továbbá pályadíjat nyert és 1881-ben megjelent »A tölgy és tenyésztése« című munka,

⁶ Vadas i. m. 209—220. l.

1897-ben »A szálalóerdő berendezése« és 1902-ben »Tanulmány az egykorú lucfenyvesek vastagsági összetételéről« megjelent munka.

A felsoroltakon kívül még hét önálló természetű erdészeti munkája is megjelent, melyek közül csak a két pályadíjat nyert munkát említem meg és pedig »A Magyarországon előforduló főfanemek csemetéinek termesztése és ültetése« (1889.) és »Az erdei vetésről és ültetésről« (1893.) című munkát. Az erdészet érdekeinek figyelembe vételével készült munkái közül az »Erdészeti növénytan«-t említem meg, mely pályadíjnyertes mű I. kötete 1891., II. kötete 1897-ben jelent meg, az én csekély mértékű és az I. kötetben részben Rejtő Adolf akkori tanársegéde közreműködésével; ennek azután 1929—1932-ben már II. kiadása is megjelent Fehér Dániel és az én átdolgozásomban. Az erdészeti növénytan körében legjelentősebb munkája a nagy terjedelmű »Az erdészeti jelentőségű fák elterjedése a magyar állam területén«, amelyet a magyar kir. földművelésügyi miniszter megbízásából a Fekete Lajos vezetése alatt szerzett erdészeti növényföldrajz adatainak felhasználásával Fekete Lajos és Blattny Tibor írtak meg és amely 1913-ban jelent meg, de csak később került a nyilvánosságra a háború miatt. A munka nemcsak erdészeti szempontból bír nagy jelentőséggel, hanem a magyar föld növényzetének elterjedési viszonyait, illetőleg a magyar virány kutatóinak is felette értékes tájékoztatót nyújt, különösen a hosszú időn át személyesen végzett megfigyelésekkel gyűjtött adatok nagy mennyiségével, és így nemcsak az erdészeti tudományt, de a növénytani tudományt is jelentős mértékben gyarapította. Még megemlítendő, hogy az Orsz. Erdészeti Egyesület megbízásából »Népszerű erdészeti növénytan«-t is közreadott három kisebb kötetben 1901—1905-ben.

Az önállóan külön kötetben megjelent munkáin kívül nagyszámú kisebb közleményei jelentek meg elsősorban az Erdészeti Lapokban és az Erdészeti Kísérletek című folyóiratban, továbbá az Erdélyi Gazdában és a Gazdasági Lapokban, végül a Selmezbányai Híradóban, amelyek je-

lentékeny része önálló munka eredménye és az erdészeti érdekek gyarapítását nagy mértékben szolgálja, és amelyek egyes esetekben Arдай névvel jelentek meg. »Egész élete, egész tevékenysége az Erdészeti Főiskolával« forrt össze és így vált ő »a magyar erdészeti kultúra megteremtésének eddig legjelentősebb munkásává. Valóban nincsen az erdészeti szaktudománynak olyan ágazata, amelyet az ő irodalmi munkássága alkotásokkal ne gyarapított volna«. ⁷ Egyúttal azonban az erdészeti irodalom terén való szorgalmas munkálkodásával a növénytan hazai híveit is lekötelezte. ⁸ Ez annál inkább állítható, mert ha összes munkáit áttekintjük, úgy az erdészeti különleges munkák mellett a növénytan szerepel háromféle önálló munkában, ami tanúsága annak, hogy az erdészeti szakbeli anyagon kívül különösen a növényeket kedvelte.

Tanári és irodalmi munkája mellett az erdészeti szakma szolgálatára állott még a gyakorlat terén is, amidőn azt kutató tehetsége az erdészeti munka helyesebb végzésére több találmánnyal gyarapította. Így 1888-ban elmésen, egyszerű és igen használható tolokás magvetőt szerkesztett, mely a gyakorlatban általánosan elterjedt. 1891-ben kipróbáltan jól működő hernyóenyvezőt készített és később a ferdejáratú nyeles átlalót átalakította könnyebben kezelhető fogantyús alakra és Cséti Ottóval együtt szerkesztett még egy új famagasságmérő műszert is, amelynek célszerű szerkezete a szakkörökben ismeretes. ⁹

A tanári és irodalmi munkásság annyira lekötötte és elfoglalta, hogy társadalmi téren nem szerepelhetett olyan mértékben, hogy azon egyéniségének súlya nagyobb mértékben érvényesülhetett volna. De így is eredményesen szolgálta szakját: az Orsz. Erdészeti Egyesületben, a Selmezbányai Orvos, Gyógyszerész és Természettudományi

⁷ Lesenyei Ferenc egyetemi erdészeti tanár, Emlékbeszéd Fekete Lajos volt főiskolai tanár szobránál, az 1930. október 18-án tartott szoboravató ünnepen. Erdészeti Lapok LXIX. évf. 1930. 567—572. 1.

⁸ Botanikai közlemények, XV. kötet. 1916. 126. 1.

⁹ Téglás Gábor. Erdészeti Lapok XLV. évf. 1906. 663. 1.

Egyesületben több ízben tartott előadást. Tagja volt még a Kir. M. Természettudományi Társulatnak is 1876. óta.

Életének folyamán lassú és hosszantartó előmenetele, hiszen csak 41. évében nyert II. osztályú rendes tanári rangot 1878-ban, nem csökkentette munkakedvét, mert értékes tevékenységével mindig szép eredményeket ért el és sok sikert aratott. Ezeknek elismerését nemcsak a közelebből érdekelt szakemberek részéről nyerte el, hanem a legmagasabb körök szép kitüntetésében is, így Ő Felsége 1881-ben az erdészeti irodalom és oktatás terén szerzett érdemei elismeréséül erdőtanácsosi címmel és jelleggel, 1896-ban a közügyek terén szerzett érdemeiért a III. osztályú vaskorona lovagrenddel, végül 1906-ban, nyugalomba vonulásakor a miniszteri tanácsosi címmel tüntette ki és azután a szolgálati aranyérmet nyerte el. Számos értékes munkájával nyert pályadíjat és 1904-ben az Orsz. Erdészeti Egyesület közgyűlése munkássága elismerésének kifejezéséeként a Horváth Sándor-alapítvány kamatait egyhangúlag neki ítélte. 1910-ben pedig Akadémiánk levelező taggá választotta. De kartársai sem maradtak el az elismerést illetőleg, mert 1892—93. tanévben az Akadémia aligazgatói, 1897—98. és 1899—1900. tanévekben az igazgatói tisztségre választotta meg és az erdészeti szakfőnöki tiszttet több éven át ráruházta. Selmechánya törvényhatósága is méltányolta Fekete Lajos érdemeit és tagjául választotta. Az Erdészeti Akadémia, most már mint a Műszaki és Gazdasági József Nádor-Egyetem Erdészeti Kara, az intézet parkjában az ő emlékére 1930-ban szobrot állított.

A kitüntetéseket örömmel bár, de szerényen fogadta. Egyéniségét ugyanis a tiszta önzetlenség jellemezte mind családjával, mind a társadalommal szemben, aminek tanúbizonyságát szolgáltatta gyakran hivatalos és tudományos működése terén is. Éppen ezért a tanári működésével járó munka és a gyakorlatok voltak legfőbb szórakozásai. Úgy hogy magán szórakozásaképpen inkább foglalkozott bölcsészeti művek tanulmányozásával. Ezenkívül érdekelték a közgazdasági és pénzügyi mozgalmak, valamint a szociá-

lis problémák és a politika, melyeknek társadalmi mozgalmában nem igen vett részt.

Bizonyára hiányos soraimból is világosan kitűnik igazán tiszta és magas szellemi nagysága, amellyel a magyar erdészeti irodalom és szaktudomány haladását biztosítva, annak alapvető, önzetlenül hazafias lelkesedéssel dolgozó munkása volt. Egyben életével és munkájával nemcsak az erdészet, hanem a magyar tudomány összes híveit hálára kötelezte és megérdemli azt, hogy a magyarság összesége hálás emlékezéssel tartsa meg emlékét. Akadémiánk is hálás elismeréssel őrzi áldott emlékét.

Fekete Lajos irodalmi dolgozatainak jegyzéke :

1. A legártalmasabb erdőgyomokról. Erdészeti Lapok, 1868. 21. l.
2. Felhívás az erdőbirtokosokhoz és erdőtisztekhez. Erdészeti Lapok, 1868. 113. l.
3. A magoncok és ültőncök felfagyása. Erdészeti Lapok, 1868. 128. l.
4. Könyvismertetés. Kodolányi Antal növénytana. Erdészeti Lapok, 1868. 129. l.
5. Új alapelvek a vadászati jog és vadászati rendőrség számára. Erdészeti Lapok, 1868. 269. l.
6. Az alany befolyása az oltvány gyümölcseire. Erdészeti Lapok, 1868. 305. l.
7. Magyarország feladata az ipar terén. Erdészeti Lapok, 1868. 424. l.
8. Légtüneti észleletek Selmecen (havonta). Erdészeti Lapok, 1868.
9. A fák virágzására és a gyümölcsözésére szükséges melegtömeg. Erdészeti Lapok, 1869. 57. l.
10. Hamualkatrészek a talajban. Erdészeti Lapok, 1869. 76. l.
11. A gyümölcsfák nyári trágyázásáról. Erdészeti Lapok, 1869. 118. l.
12. A vadászati jog a tulajdonjognak elválaszthatlan tartozéka. Erdészeti Lapok, 1869. 209. l.
13. Megjegyzések Neusiedler levelére. Erdészeti Lapok, 1869. 304. l.
14. Porosz-Szilézia erdészeti viszonyai. Erdészeti Lapok, 1870. 129. l.
15. Az 1869-i tavaszi derek. Erdészeti Lapok, 1870. 323. l.
16. Az erdőadóról. Erdészeti Lapok, 1871. 477. l.
17. Vizinövény-művelés az erdőtudomány érdekében. Erdészeti Lapok, 1872. 196. l.
18. Az erdőadó kivétési módjáról. Erdészeti Lapok, 1872. 281. l.
19. A pénzügyi forda ismertetése. Erdészeti Lapok, 1872. 321, 361, 406. l.
20. A közerdész, Illés Nándorral együtt. Gyakorlati útmuta-

- tás az erdészeti segédszemélyzet számára, egyszersmind az erdészet rövid vázlata. Az Orsz. Erdészeti Egyesületi pályadíjjal jutalmazott munka. Budapest, 1873.
21. Ausztria erdészeti kiállításáról. Erdészeti Lapok, 1873. 453. l.
 22. Erdőértékszámítástan. Selmec, I. kiadás, 1874. II. kiadás 1892.
 23. Kiállítási közlemény az Eucalyptusról. Erdészeti Lapok, 1874. 43. l.
 24. A Tömőfa nyérése és jövedelméről. Erdészeti Lapok, 1874. 68. l.
 25. Az erdészeti kísérleti állomások ügyében. Erdészeti Lapok, 1874. 576. l.
 26. A betűző szűrő. Erdészeti Lapok, 1875. 23, 348. l.
 27. Közlemények a magyarországi főfánemek és az erdőművelés köréből. Erdészeti Lapok, 1875. 49, 115, 192, 213, 259. l.
 28. A tengeri fenyő acclimatizációjához. Erdészeti Lapok, 150. l.
 29. Az államerdők eladásának kérdéséhez. Erdészeti Lapok, 1875. 307. l. (Ardai.)
 30. Egy eszme a kísérleti állomások ügyében. Erdészeti Lapok, 1875. 384. l.
 31. Zur Verbreitung einiger Baumarten in den Ostkarpathen. Repertorium: Centralblatt f. d. g. Forstwesen 1875. X. k.
 32. A Mezőség kopárainak befásítása. Kolozsvár, 1876. Pályadíj nyertes mű.
 33. Mi teendő az erdészeti szolgálathoz szükséges szakképzett műszaki személyzet nevelése érdekében? Erdészeti Lapok, 1876. 13. l.
 34. A múlt évi fagy hatása a selmeci Erdészeti Akadémia tankertjében. Erdészeti Lapok, 1876. 73, 154. l.
 35. Még valami a múlt évi májusi fagyról. Erdészeti Lapok, 1876. 534. l.
 36. Tenyésztési kísérletek amerikai famagvakkal. Erdészeti Lapok, 1876. 569. l.
 37. Árt-e a fenyőszű? Erdészeti Lapok, 1876. 576. l.
 38. Mikép kezeljük a bükkal és gyertyánnal elegyült tölgyeseket. Erdészeti Lapok, 1876. 685. l.
 39. Az erdővédelem körvonalai. Selmec, 1877.
 40. Erdészeti rovtartan. Selmec, 1878.
 34. A múlt évi fagy hatása a selmeci Erdészeti Akadémia véleménye a fenyőszű káros voltáról. Erdészeti Lapok, 1878. 492. l.
 42. A virágos kőris pusztulása a Bakony vidékén. Erdészeti Lapok, 1879. 82. l.

43. Kérelem. Erdészeti Lapok, 1879. 916. l.
44. Beszélgetések az új erdőtörvényről. Kolozsvár, I. kiadás, 1880. II. kiadás 1881.
45. Észleletek az erdőknek a hóolvadásra gyakorolt befolyása felett. Erdészeti Lapok, 1880. 89. l.
46. A vörösfenyő görbeségének oka. Erdészeti Lapok, 1880. 337. l.
47. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület közgazdasági értekezletére kitűzött erdészeti kérdésekhez. Erdészeti Lapok, 1880. 437. l.
48. Külföldi fák tenyésztési észlelete hazánkban. Erdészeti Lapok, 1880. 518. l.
49. Az emberi trágya a mezőgazdaságban, Nikkel Zsigmondal. 1881. Pályadíj nyertes mű.
50. A luc- és jegenyefenyő igényeit összehasonlító vizsgálatok ásványi tápanyagok tekintetében. Erdészeti Lapok, 1881. 97. l.
51. Vízmosások megakadályozása vízszintes árkok által. Erdélyi Gazda, 1881. 212. l.
52. Két új tölgyfajta. Erdészeti Lapok, 1881. 346. l.
53. Könyvismertetés (Girókuti és Kozocsa: A fák alak- és fejlődéstanáról). Erdészeti Lapok, 1881. 532. l.
54. A selmeci M. Kir. Erdőakadémia hallgatóinak ez évi nagy tanutazása. Erdészeti Lapok, 1881. 600. l.
55. A fák görbeségének okairól. Erdészeti Lapok, 1881. 707. l.
56. Tölgyültöncök nevelése a Leorit-féle eljárás szerint. Erdészeti Lapok, 1881. 746. l.
57. Krassó-Szörény és Temes vármegyék erdészeti viszonyai. 1881. Kézirat.
58. Az erdőbecsléstan kézikönyve, Soltz Gyulával. I. kiadás 1882., II. kiadás 1883. Pályadíjnyertes mű.
59. Erdészeti talajtan. Selmec, I. kiadás 1882. II. kiadás 1891.
60. A hamú hatása az elültetett csemetékre. Erdészeti Lapok, 1882. 64. l.
61. Párhuzam a talajban véghezmenő fizikai és vegyi folyamatok és a szerves élet között. Erdészeti Lapok, 1882. 524. l.
62. A selmeci M. Kir. Erdőakadémia hallgatóinak ez évi tanutazása. Erdészeti Lapok, 1882. 576. l.
63. Az Orsz. Erdészeti Egyesület mármarosai közgyűléséről. Erdészeti Lapok, 1882. 747. l.
64. A talaj feladata, keletkezése és nevei. Erdélyi Gazda, 1882. 185. l.
65. A talajban végbemenő fizikai folyamatok. Erdélyi Gazda, 1882. 217. l.

66. A talaj vastagságának és belső minőségének változásai. Erdélyi Gazda, 1882. 233. l.
67. A gazda kötelessége a talaj iránt. Erdélyi Gazda, 1882. 259. l.
68. A talajban véghezmenő fizikai és vegyi folyamatok áttekintése. Gazdasági Lapok, 1882. 15. szám.
69. Hunyad, Szeben és Brassó erdészeti viszonyai. 1882. Kézirat.
70. Kirándulás a fogarasi havasokba. Erdészeti Lapok, 1883. 202, 307. l.
71. Könyvismertetés. (Dr. Hartig R. fiziológiai művéről.) Erdészeti Lapok, 1883. 427. l.
72. Néhány szó a rossz karban levő erdők helyrehozataláról. Erdészeti Lapok, 1883. 625. l.
73. Véderdők az Aranyos mentén. Erdélyi Gazda, 1883. 403. l.
74. Más erdélyi részek erdészeti viszonyai. 1883. Kézirat.
75. A selmeci M. Kir. Erdőakadémia reformálásáról. Erdészeti Lapok, 1884. 969. l.
76. Káros hernyók. Erdészeti Lapok, 1885. 399. l.
77. Könyvismertetés. (Ratzeburg növénytanáról.) Erdészeti Lapok, 1885. 530. l.
78. Erdei famagvak csíráképessége. Erdészeti Lapok, 1885. 632. l.
79. A *Quercus conferta* Kit., a *Quercus hungarica* Hubeny és a *Quercus Farnetto* Ten. Erdészeti Lapok, 1886. 456. l.
80. Erdővédelemtan. Selmec, 1887.
81. Abauj-Torna, Szepes és Gömör vármegyék erdőtenyésztési viszonyai. Erdészeti Lapok, 1887. 525. l.
82. A debreceni erdők és a talaj elszegényedésének elmélete. Erdészeti Lapok, 1887. 814. l.
83. Vidéki levél (a Kozecsnik-féle) ültető módról. Erdészeti Lapok, 1887. 881. l.
84. Egy serdülő *Sequoia* (*Wellingtonia*) *gigantea* Endl. hazánkban. Erdészeti Lapok, 1887. 897. l.
85. A tölgy és tenyésztése. Pályadíj nyertes mű. 1888. Budapest. Kiadta az Országos Erdészeti Egyesület.
86. Hazánk tölgyesei. Erdészeti Lapok, 1888. 1. l.
87. A tolokás magvetők. Erdészeti Lapok, 1888. 119. l.
88. Egyágú szellőztető kapa. Erdészeti Lapok, 1888. 166. l.
89. Bars vármegye erdőtenyésztési viszonyai. Erdészeti Lapok, 1888. 777. l.
90. Nyitra és Pozsony vármegye erdészeti viszonyai. Erdészeti Lapok, 1888. 875. l.
91. Trencsén megye erdészeti viszonyai. Erdészeti Lapok, 1888. 969. l.

92. A Magyarországon előforduló főbb fanemek csemetéinek termesztése és ültetése. 1889. Pályadíj nyertes mű. Kiadta az Országos Erdészeti Egyesület.
93. Bereg vármegye erdőtenyésztési viszonyairól. Erdészeti Lapok, 1890. 94. l.
94. Ung vármegye erdőtenyésztési viszonyairól. Erdészeti Lapok, 1890. 159. l.
95. Zemplén vármegye erdőtenyésztési viszonyairól. Erdészeti Lapok, 1890. 281. l.
96. Horvát-Szlavonország erdészeti viszonyai. Erdészeti Lapok, 1890. 801, 899. l.
97. Erdészeti Növénytan dr. Mágócsy-Dietz Sándorral. Budapest, I. kötet. 1891. Rejtő Adolf közreműködésével. II. kötet, 1896. Pályadíj nyertes mű. Kiadta az Országos Erdészeti Egyesület.
98. Az apáca gyaponc rovar a bajorországi erdőkben. Erdészeti Lapok, 1891. 111. l.
99. Könyvismertetés. (Dr. I. F. Judeich és dr. H. Nietsche erdészeti rovartanáról.) Erdészeti Lapok, 1891. 271. l.
100. A fák visszaserző képességének nyilvánulása erőszakos sérülések folytán. Dr. Mágócsy-Dietz Sándorral. Erdészeti Lapok, 1891. 647. l.
101. Rúdra erősített ecset enyvtartóval hernyógyűrűk alkalmazására nagyobb magasságban. Erdészeti Lapok, 1891. 837. l.
102. Baur egyetemi tanár az áterdőlésről. Erdészeti Lapok, 1892. 199. l.
103. Vizenyős területek kiszárítása fenyők telepítése által. Erdészeti Lapok, 1892. 408. l.
104. Az öntött fa. Erdészeti Lapok, 1892. 409. l.
105. Vizenyős területek sajátos lecsapolási módja. Erdészeti Lapok, 1892. 552. l.
106. A kambium tevékenységének évi felébredése és megszűnése. Erdészeti Lapok, 1892. 631. l.
107. Felavató beszéd. (Elmondott az új akadémiai épület felavatásakor.) Selmechányai Híradó, 1892.
108. Az erdei vetésről és ültetésről. 1893. Pályadíj nyertes népszerű munka. Kiadta az Orsz. Erdészeti Egyesület.
109. A talajflaizítás, öntözés és a talaj mesterséges takarásának hatása a csemete kertekben. Erdészeti Lapok, 1893. 274. l.
110. A legelőerdők tárgyában. Erdészeti Lapok, 1893. 276. l.
111. A keményített fa mint az öntött fa ellensége. Erdészeti Lapok, 1894. 105. l.
112. A nyélnélküli ferdejáratú átlaló. Erdészeti Lapok, 1894. 361. l.

113. A mykorrhiza gombák befolyása az erdei fák táplálkozására. Erdészeti Lapok, 1894. 403. l.
114. Ferdejáratú átlaló javítása. Erdészeti Lapok, 1894. 648. l.
115. Faóriások az 1893. évi chicagói kiállításon. Erdészeti Lapok, 1894. 649. l.
116. Fahéjból szappan. Erdészeti Lapok, 1894. 650. l.
117. A törzsek számának hatása. Erdészeti Lapok, 1894. 620. l.
118. Az erdő ápolásáról és használatáról, annak megalapításától a letarolás idejéig. Budapest, 1895. Iratott az Országos Erdészeti Egyesület megbízásából.
119. Kölcsönös viszony az álab befektetési és eladási értékek között. Erdészeti Lapok, 1895. 25. l.
120. A folyó és átlag-növendék közötti viszony. Erdészeti Lapok, 1895. 153. l.
121. Egy őserdő képe Észak-Amerika nyugati részéből. Erdészeti Lapok, 1895. 330. l.
122. Hengeralakú hordók bükkfából. Erdészeti Lapok, 1895. 331. l.
123. Douglas fenyő. Erdészeti Lapok, 1895. 359. l.
124. Goulier famagasság mérőjének alkalmazása mérőruddal. Erdészeti Lapok, 1895. 489. l.
125. Az alakszámok lényegének rövid foglalatja. Erdészeti Lapok, 1895. 621. l.
126. Az Acacia megtelepítésének kérdéséhez. Erdészeti Lapok, 1895. 1210. l.
127. Tölgy és bükk vasuti talpfák. Erdészeti Lapok, 1895. 1336. l.
128. A hevített fa. Erdészeti Lapok, 1896. 275. l.
129. A vágásra érett erdő kihasználása. Néptanítók, községi előljárók és kisbirtokosok számára. Az Országos Erdészeti Egyesület megbízásából. 1897.
130. A vörösfenyő és fajtái. Mágocsy-Dietz Sándorral. Erdészeti Lapok, 1897. 159. l.
131. Bükk vasúti talpfák. Erdészeti Lapok, 1897. 377. l.
132. Könyvismertetés. (Márton Sándor: A legelőerdő berendezése, kezelése és használata stb. című munkájáról.) Erdészeti Lapok, 1897. 772. l.
133. A száraló erdők berendezése. Erdészeti Lapok, 1897. 823, 921. l.
134. A növényzet táplálására szükséges nitrogén vegyületeknek egy új forrása az erdei alomban. Erdészeti Lapok, 1897. 1072. l.
135. Az erdők berendezése. 1898. Iratott az Országos Erdészeti Egyesület megbízásából.
136. A vágásra érett erdő kihasználása. Néptanítók, előljárók

- és kisbirtokosok számára. Kiadja az Országos Erdészeti Egyesület. Budapest, 1898.
137. Az erdők felújítása, kapcsolatban azok rendszeres kihasználásával. 1899. Iratott az Országos Erdészeti Egyesület megbízásából.
138. A dobrócsi és karámi erdőgondnokságok lucfenyveseinek növekvési viszonyai a Vepor hegység északnyugati lejtőin. Erdészeti Lapok, 1898. 121. l.
139. Az erdészeti vagy növénytani tekintetben nevezetesebb fafajok tenyészteti határainak megállapítása. Erdészeti Lapok, 1898. 529. l.
140. A dobrócsi lucfenyő fatermelési táblák ügyében. Erdészeti Lapok, 1898. 1014. l.
141. A középerdő és a szálalóerdő talaja gazdasági értékének meghatározása. Erdészeti Lapok, 1898. 1166. l.
142. Erdészeti nyereségszámítástan. Selmecbánya, 1900.
143. A középerdő, valamint az egyes főfakorosztályok pénzügyi érettségének megállapítása. Erdészeti Lapok, 1900. 243. l.
144. Egy kis helyreigazítás a Hysterium Pinastri kérdésében. Erdészeti Lapok, 1900. 690. l.
145. A bánya és erdőakadémia B) palotájának átadása felett tartott beszéd. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Közlései című lap, 1900. IV. évfolyam, 12. szám, július 1.
146. Népszerű erdészeti növénytan beszélgetésekben. I. füzet: Spórás növények. II. füzet: Mohok, edényes virágtalanok. III. füzet: Magházas növények. Budapest, 1901, 1903, 1905. Iratott az Országos Erdészeti Egyesület megbízásából.
147. Tanulmány az egykorú lucfenyvesek növekvésének és átlagfájának viszonyairól a Vepor hegység elsőrendű termőhelyein, a dobrócsi és karámi erdőgondnokságok területén felvett adatok alapján. Erdészeti Kísérletek, 1902. 1. l.
148. Tanulmány a lucfenyőtörzsek átlagos alaki és térfogati viszonyairól a Vepor hegységben felvett adatok alapján. Erdészeti Kísérletek, 1901. 37. l.
149. Az erdőrendezésnek hazánkban szokásos rendszeréről, annak módosításáról és egyszerűsítéséről. (Előadás.) Erdészeti Lapok, 1902. 567. l.
150. Tanulmány az egykorú lucfenyvesek vastagsági összetételéről a Vepor hegység elsőrendű termőhelyeiről felvett adatok alapján. Erdészeti Kísérletek, 1902. 81. l.
151. Az erdészeti növényföldrajzi megfigyelések ügye és jelen

- állapota hazánkban. Erdészeti Kísérletek, 1902. IV. kötet, 39—45. l.
152. Erdőrendezéstan. Selmezbánya, 1903.
153. Szabályos egykorú erdőkben keletkező mellékállomány meghatározásának egy módja. Erdészeti Kísérletek, 1903. 43. l.
154. A jegenyefenyő, lucfenyő és bükk törzseinek alakszáma a horvátországi mészkőhegységeken. Erdészeti Kísérletek, 1905. 75. l.
155. A talajbaktériumok működése és ennek mező- és erdőgazdasági fontossága. (A Gaea közlése után Arday.) Erdészeti Lapok, 1906. 175. l.
156. A népszerű erdészeti növénytan ismertetéséhez. Erdészeti Lapok, 1906. 510. l.
157. Kisebb közlemények. Erdészeti Lapok, 1906. 669, 670. l.
158. Tanulmány az ungmegyei bükk őserdők faállományának szerkezetéről. Erdészeti Kísérletek, 1906. 105, 118. l.
159. A gyérítés ügyében. Erdészeti Lapok, 1907. 531. l.
160. A kisiblyei gyérítések. Erdészeti Lapok, 1907. 624. l.
161. Az erdőgazdaságban működő tőkék kamatozási százalékanak megállapítása a grafikus módszer segítségével, valamint az élőfakészlet eladási értékével. Erdészeti Lapok, 1908. 1065. l.
162. A krassovai szilvafák megdőlése. Erdészeti Kísérletek, 1908. 128—29. l.
163. Bartha Ábel harmadik cikke a lucfenyőről. Erdészeti Lapok, 1909. 992. l.
164. A magyarországi erdők jövedelmezőségi viszonyai a XIX. század utolsó évtizedében. Erdészeti Kísérletek, 1909. 77. l.
165. Előhaladás a lucfenyőerdők vastagsági összetételének elméletében és az ú. n. mellékállomány kiválásának felfogásában. Erdészeti Kísérletek, 1909. 162. l.
166. A magyarországi erdők jövedelmezőségi viszonyai a XIX. század utolsó évtizedében. Erdészeti Lapok, 1910. 239. l.
167. A Bihar hegység befolyása az erdélyi medence klímájára. Erdészeti Lapok, 1911. 9. l.
168. Az északi szélesség hatása a fafajok természetes elterjedésének magassági határait Magyarországon. Math. és Term.-Tud. Értesítő, 1911. évf., XXIX. kötet, 976—982. l. M. Tud. Akadémiai székfoglaló értekezés.
169. Az északi szélesség hatása a fafajok természetes elterjedésének határait Magyarországon. Erdészeti Lapok, 1912. 206—211. l.
170. A kitettség hatása az erdészeti jelentőségű fa- és cserjefajok tenyésztésére a magyar állam területén. Erdészeti Kísérletek, 1912. 1. l.

171. Fekete Lajos és Blattny Tibor: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén. Erdészeti Lapok, 1913. 701—20. és 1914. 743—58. 1.
 172. Fekete Lajos és Blattny Tibor: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén. A M. Kir. Földművelésügyi Miniszter megbízásából Fekete Lajos min. tanácsos, nyug. főiskolai tanár vezetése alatt végzett erdészeti növényföldrajzi megfigyelések adatainak felhasználásával. 5 térképpel, 18 műmelléklettel. A Földművelésügyi Minisztérium kiadása. Selmezbánya, I. kötet, 1913. II. kötet 1915. Ugyanaz német nyelven is ugyanott.
-

Pápa, 1937. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 3. SZÁM

NÉGYESY LÁSZLÓ
EMLÉKEZETE

ÍRTA
KÉKY LAJOS
LEV. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1937. ÉVI FEBRUÁR 22-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

NÉGYESY LÁSZLÓ

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ÉS A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1937. FEBRUÁR 22-ÉN

TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN FELOLVASTA

KÉKY LAJOS

LEV. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937

ÓRIKÉP

1870. ÉVI

1870. ÉVI

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

NÉGYESY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE.

Hetvenedik életévének küszöbén, visszatekintve pályájára, egyik barátjához írt levelében ezt a vallomást tette Négyesy László: «Életem alkonyán megvan az az örömem, hogy a legkomolyabb elmék nem tartják haszontalannak igyekezetemet. Van ebben részükről optikai csalódás; ami oldalról nézve ritka volt, most végéről tekintve sűrűnek látszik. Mindegy; az elismerés napja, mely sokszor elborult, a hetvenedik év körül kisütött. Jutalom ez. Magam szigorúbb bírása vagyok magamnak. Hol vannak azok a nagy munkák, amelyeket meg kellett volna alkotnom? A nagy életrajzok, az irodalom története, az esztétika, Arany magyarázata, az új költészet kritikai értékelése? Az irodalomelmélet terén voltak gondolataim s lehettek volna felfedezéseim, mint voltak a verstan terén kezdetben... Azonban ne vádoljuk a sorsot. Tettük, amit a körülmények és diszpozíciók engedtek.»

Távolról nézve csakugyan úgy látszik s az irodalmi köztudat egy részében is úgy él, hogy elaprózta tehetségét s adós maradt azokkal a nagy munkákkal, amelyeket joggal várt tőle irodalmunk. Ő maga is nem egyszer mondta, hogy önmaga tett magának a legtöbb szemrehányást és kifejtett munkájával ő van legkevésbé megelégedve.

A jól végzett munka öntudata ritka ajándéka a sorsnak kivételes lelkek számára; ő is lehetett hát elégedetlen önmagával; de mi, akiknek immár módunkban áll végigkísérni őt pályáján s mérlegre tenni ennek eredményeit, jogosulatlanul tartjuk ezt a szemrehányást. Mert Négyesy László nem volt szobatudós, hanem a közéletnek tágabb terén is működött és értéke sem mérhető csak ránk maradt dolgozatai

alapján. Kétségtelen, hogy jóval több volt annál, amennyinek irodalmi hagyatéka mutatja. Pedig ez a hagyatéka is jelentékeny és értékes.

Egy feltörekvő, lelkes és dolgozó nemzedéknek volt tagja, mely a kiegyezés után bő teret talált munkavágya számára. Optimizmusában mintegy a század első felének határtalan idealizmusa lobbant új lángra: a nemzeti közösség nagy egységében lát és értékkel mindent s életfeladatául is a nemzeti közösség javára teljesített szolgálatot, a nemzeti közösség haladásán építő munkát tekinti. Tömerdek a teendő, s mindenki boldogan vállalja a nagy munkából reá háruló részt. A jobb és tevékenyebb lelkek vonakodás nélkül szentelik idejüket és erejüket olyan feladatokra, amelyekhez semmiféle egyéni érdek vagy haszon sem kapcsolja őket. Egész sorát vállalja Négyesy is az ilyen természetű teendőknek, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy tudományos munkásságánál nem csekélyebb jelentőségű szolgálatot teljesít közművelődésünknek, ha jó tankönyvekkel látja el iskoláinkat, ha közreműködik a középiskoláink rendszerét építő szép munkában, az egészséges tanári közszellem kialakításában, tudományos és irodalmi társaságaink tevékenységében s, legfájdalmasabb feladatként, az összeomlott hazai romjainak eltakarításában. Mint a jó magvető nem sajnálja a magot, ha a szomszéd táblájába hull is, mert tudja, hogy ott is kenyér terem belőle, Négyesy László sem takarékoskodott elméjének fényével és szívének melegével, mert tudta, hogy ha nem szaktudománya szűkebb körében értékesíti is, végeredményben a magyar közművelődést szolgálja. Elaprozta tehetségét? De ki tudja, mennyi nemes ösztönzést, mennyi hathatós indítást, milyen eszméltető példaadást eredményezett ez, s ki merné állítani, hogy nagyobb hasznot hajtott volna a köz javára, ha megmarad a tudomány elhatárolt területén?

Az olyan életpálya, mint a Négyesy Lászlóé, igazságosan csak egészében értékelhető. Ő és a vele rokon szellemek nem egy munkájukkal, hanem egész munkásságukkal fejtették ki hatásukat és szerezték érdemeiket. Nem volna sem méltányos, sem igazságos szempont életéből mintegy kiemelni tudomá-

nyos munkásságát s elszigetelten csak erről szólni. Szerves összefüggésben van ez önála egész pályájával s csak úgy méltatható való értéke szerint, ha rávilágítunk pályájának törekvéseire s kapcsolatba hozzuk ezekkel tudományos munkásságát.

*

«Tettük, amit a körülmények és a diszpozíciók engedtek», — ezzel végzi pályájával való számvetését. A körülmények és diszpozíciók meglehetősen küzdelmessé tették az ő életét. Nemes becsvágya, eszményi lelkesedése, mindvégig éber kötelességérzete s tehetségének sokoldalúsága már korán oly tág munkateret nyitott számára, hogy nem élhetett annak, aminek tervezgetése sírjáig elkísérte. Sok idejét elrabolta a robot, a kényszerű munka is. Ereje és munkakedve legszebb idejében panaszkodik: «Szeretnék már egyszer dolgozni, nem robotolni. De nyomorult lexikoni cikkeket kell írnom a kenyérért... Nekem ünnep volna, ha egyszer igazán dolgozhatnám. Elvesztegetem a drága időt és erőt ilyen ephemer dolgokra.»

Gyermekkora sem volt gondtalan. A szentesi határ roppant tanyavilágának Eperjes nevű részén született 1861. márc. 6-án. Apai ősei Felsőmagyarországról kerültek ide. Atyja, József, eléggé jómódú, értelmes és megfontolt beszédű kisbirtokos volt, de volt benne valamelyes könnyelműség is, úgy hogy birtoka egyre szűkebbre szorult. Édesanyjáról, Bellér Erzsébetről, maga Négyesy így nyilatkozott ennek 1894. koraőszén bekövetkezett halálakor: «Édesanyámban kimondhatatlan sokat vesztettem. Igazi édesanya volt, jószívű, vallásos, de erélyes, munkás és okos asszony. Emelkedett lelke volt és sorsához képest meglehetősen olvasottsága s némi történeti ismeretei. Engem nemcsak erkölcsileg nevelt, hanem szellemileg is. Tudott velem örülni annak, amit tanultam, s résztvevő gondja erős ösztönzőm volt a tanulásban. Nem kímélt semmi áldozatot tőlem, amennyire a többi gyermekei iránt való igazságérzete engedte. Mindnyájunkat nagyon szeretett, az én előmenetelemnek is nagyon örült.» Hat gyermekkel áldotta meg Isten házasságukat. A négy fiú

között László a legfiatalabb volt, két nővére közül az egyik még leánykorában elhalt, József nevű bátyja pedig anyjuk elhunytá előtt kevésbé tragikus körülmények közt halt el.

Gyermekéveit künn, a várostól mintegy húsz kilométerre fekvő tanyájukon töltötte s elemi iskoláit is a tanyájuktól több mint egy jó órajárásnyira eső nagykirálysági tanyai iskolában járta. Elevenen élt az ő lelkében is az értelmesebb tanyasi gyermekeknek kultúra s messze tájak után sovárgó nagy vágyódása. Ez hajította, mikor tizenegy éves korában szüleinek tudta nélkül elgyalogolt a távol fekvő Orosházára, csak azért, hogy vasútát láthasson.

Befogták mezei munkára is és talán meg is maradt volna ebben az életkörben, ha 1872. októberében Strammer Sándor alispán rá nem beszéli atyját, hogy írassa be a szentesi középiskolába. A jó eszű fiú nov. 4-én felvételi vizsgára áll s ennek alapján beiratkozik a szentesi középiskola, vagy akkori nevén a «Szentes városi hat osztályú gimn. tanfolyammal egybekötött polgári fitanoda» I. osztályába. Volt tanuló-társainak emlékezése szerint komoly, megfontolt beszédű, szorgalmas, de nem törtető diák volt. Már ebben a korban is jellemezte az, hogy amit igaznak és helyesnek tartott, azt bátran és határozottan ki is mondta. Közepes eredménnyel végezte az alsóbb osztályokat, csak a történelemből tanúsított kiváló előmenetelt. A III. osztálytól kezdve verseivel is magára vonta tanárainak figyelmét, sőt már vers-tani kérdések iránt is érdeklődött s osztálytársainak visszaemlékezései szerint, noha nem volt zeneértő, sokszor próbál-gatta az iskola zongorájának billentyűin a magyar versek ritmusát. A VI. osztályban már az élre került s ő nyerte év végén a legjobb magyar dolgozat készítőjének s a legjobb szavalónak felajánlott jutalmat, sőt pályadíjat nyert egy természetrajzi dolgozattal is, melynek tétele a szentesi Nép-kert flórájának leírása volt.

Minthogy a szentesi középiskolának csak hat osztálya volt, a hetedikre a ciszterciták egri gimnáziumába iratkozott be. Mint idegenből odakerültet, osztályában egyelőre az utolsó helyre ültették. Ez nagyon bántotta önérzetét s olyan

becsvággal látott neki a tanulásnak, hogy csakhamar az első helyek egyikére küzdötte fel magát.

Egri iskolázása több szempontból is fontossá vált számára. Itt kötötte egész életre szóló barátságát Balogh Péterrel. Ennek a nagyképzettségű és éles ítéletű, jószívű és hűséges barátinak szerény alakja úgy kíséri végig pályáján Négyesyt, mint jó sorsának egyik ajándéka. Sokat ígérő tanári és tudós pályáján mindjárt indulásakor szárnyát szegték magányos életének töprengései s gyöngye egészségi állapota, így hát nem emelkedhetett barátjával együtt. A barátoknak ahhoz a megbecsülhetetlen fajtájához tartozott, amely mindig közvetlen őszinteséggel szól s amelynek higgadt véleményére mindig biztosan lehet támaszkodni. A kissé lobbanékony Négyesyt mindig «szerény és tárgyilagos magatartás»-ra intette s ezt többnyire meg is fogadta az, mert magánál érettebbnek tartotta barátját s ítéletét a magáénál jobbnak. Még pályája vége felé is ezt írja neki: «Mellettem állsz most is, mint ifjúkorunkban és életem nagy fordulópontjain mindenkor. Megvilágítod előttem ritka látásoddal feladataimat és az erőmhöz mért lehetőségeket, melyekkel megoldásukhoz foghatok. Szavaidban megszólal mintegy a lelkem jobbik fele, lelkiismeretem, mely önbírálatra int, és lelki emelkedésem, mely kishitűségbe süllyedni nem enged. Jól esik a lelkemnek, hogy mellettem vagy.»

Ugyancsak Egerben barátkozik össze Mátray Lajossal, a költői tehetségű későbbi szatmári tanárral. Ő már Balogh Péternél kevésbé simuló és engedékeny természet, többször össze is különböznek s ismét megbékélnek. Igen jellemző pl. az akkori vidéki ujságírói lelkiismeretességre is egyik ilyen összezördülésük oka. Négyesy ajánlatára Mátraynak több verse jelent meg a Szentesi Ujságban. Aztán az a hír terjedt el, hogy ezek Négyesy versei, Mátray az ő álneve. Eljutott ez a hír Mátrayhoz is. Ez meg volt győződve arról, hogy Négyesy terjeszti a hírt, s halálosan megbántva érezte magát költői becsvágyában. Haragját még jobban fokozta egy jelentéktelen változtatás egyik versen. Mikor Négyesy felvilágosítást kért a szerkesztőtől, ez azt mondta, hogy nem is olvasta a verseket, mert «Berzsenyi, Vörösmarty és Arany

versein kívül senkiét sem szenvedheti», — de mivel Négyesy ajánlotta, meg sem nézte, hanem rendre közölte őket. Mikor távozott a laptól, utódjára mint Négyesy által beküldötteteket örökítette a még közre nem adottakat s ebből az utód azt következtette, hogy Négyesy a szerző, ki «ilyen regényes álnév alatt tilinkól». Az álnevet annál inkább viselhette, mert úgyis a Mátra vidékén tanult két évig.

Jelentőssé vált Négyesyre egri diáksága pályaválasztása szempontjából is. Írói becsvágyának jó iskolájául szolgált az önképzőkör, mely nyomtatásban is közrebocsátotta a tagok sikerültebb zsengeit, köztük Négyesyéit is. Ösztönző hatással volt rá az az általános tisztelet és nagybecsülés is, melyet az iskola kiváló igazgatójának, Szvorényi Józsefnek, tudományos és pedagógiai munkássága szerzett. Így tehát itt határozottabb irányba terelődik érdeklődése s kialakul hivatásérzete. Elvégezve középiskolai tanulmányait, beiratkozik a pesti egyetem bölcsészeti karán a latin-magyar szakra. Ugyanezt teszi a két egri barát is, — együtt marad a triumvirátus.

Négyesy lelke sajátos hullámzásban él ekkor. Ha Pesten van, írói terveket forgat a fejében, tudós becsvágy nyugtalanítja, ki akar emelkedni; de ha Szentesre kerül haza, megelégszik azzal, hogy verseket és tárcákat ír a Szentesi Ujságba, eljár a kaszinóba s a tanári szobába, látogatásokat tesz és udvarolgat lányos házaknál s egy vidéki tanári állás elnyerésének boldogságát színezgeti képzelete. Alapvizsgálja után egészségi állapota nagyon megromlik, úgy hogy hosszabb időt kénytelen otthon tölteni. A vérhányás legyengíti, de mindig azt írja magáról, hogy semmi bajt sem érez.

Életkedve egyszerre szinte szenvedélyes lánggal s boldog ujjongással csap föl, mikor megismerkedik azzal a leánnyal, aki aztán életének hűséges társává, valósággal védőangyalává lett. Ruziczky Claudia volt a neve, Ruziczky Györgynek, a szentesi adóhivatal főnökének volt a leánya. Az atya lengyel származású katonatisztként került hazánkba s a szabadságharcban még ellenünk harcolt, aztán Marosvásárhelyt feleségül vette nemes Nagy Jozefint. Innen Lombárdiába helyez-

ték át, de felesége nem birta itt a levegőt s haza kívánczozott. Férje erre kilépett a katonaságtól s itthon adótisztiséget vállalt. Több helyütt szolgált, míg Szentesre került.

A fiatalok, úgylátszik, hamar megszerették egymást s vonzalmukat a szülők is örömmel látták. Négyesnek megadta sorsa, hogy a szerelem érzését intenzív elmélyedéssel élje át, szinte romantikus hévvel, a szenvedélyes érzés rajongásával, sóvárgásaival, tündérálmaival s felszárnyaló boldogságával. Egy szerelmes gimnazista rajongó imádatával, egy tiszta szív túláradó elragadtatásával ír barátjának az ő egyetlenéről: «Barátom, ez a lány megbecsülhetetlen kincs, és nem adhatok elég hálát az Istennek, hogy utainkat összehozta.» «Ő egy igazi nőnek az eszménye, kiben szépség, szív és jellem oly gyönyörű harmóniában olvad össze. Mindenkit elbájol, ami legkülönösebb: magukat a nőket is, mert előnyeit végtelen jószíve és nemessége nem hagyja feltűnővé tenni, úgy hogy a többbit sértse. Legünnepelebb, modora legelőkelőbb, nagyvilági modor, föllépése diskkrét, nem túlszerény, öntudatos és rendkívül kellemes. Műveltsége, ízlése nem közönséges... Maga a tökéletesség.» «Mért nem vagy e pillanatban mellettem, hogy véghetetlen boldogságomnak tanúja lennél, örömemben osztoznál! Szívem nem bír magával, ki kell ömlenie... Elértem, aminél nagyobbbat soha nem érhetnék el. Enyém az a leány, kinek bírásáért annyian epedtek! Enyém Szentes gyöngye, enyém a kerek világ legdrágább gyémántja! Enyém az, kiért oly régóta epeszt a vágy s kiért örökké élve örökké küzdenék! Előttem az élet új becset nyert, s tudom, hogy küzdelmem nem esik hiába.» «Most meg vagyok elégedve sorsommal... Minő pesszimista voltam én azelőtt. Igazi jókedvem nem volt hat éven át soha. Elkeseredett voltam mindig. És mikor tavaly beteg lettem, egy csöppet sem borzadtam a gondolattól, hogy meg kell halnom. De testi üdülésem lelki üdüléssé is lőn. Azalatt jöttem össze annyiszor Claudiámmal és ismertem föl benne boldogságomat. Engem igazán az a betegség váltott meg, az a halálos veszély adta vissza az életet. S azóta átalakultam, állandó jókedvem van, dolgozni szeretek és a világot szép színben látom. Szinte jobbnak is érzem magamat.»

Siet tehát, bármily nehéz is vizsgára készülnie, hogy mennél hamarabb megszerezze oklevelét. Lelkét csak egy vágy tölti el: «Istenem, csak adnál nekem egy kis nyugodt helyet, ahol csendes fészket rakhatnék az én kedvesemmel, ahol háborítatlan boldogságban élhetnénk szerelmünknek. Nem kívánok én most hírt, szereplést, arra — változatosság okáért — lesz még idő, nem kívánok örömet, boldogságot sem, ez mind megvan már, csak egy kis helyet adj e boldogságnak s oltalmazd azt mindennemű háborgatástól.»

Előbb arra számított, hogy Szentesen kap állást. Az állam ugyanis nem engedélyezhette tovább az «öszvériskolá»-nak csúfolt, gimn. tanfolyammal egybekötött polgári iskolát. Gimnáziummá akarták átalakítani s ez esetben Négyesy lett volna egyik tanár, de az előmunkálatok annyira elhúzódtak, hogy még egy évig maradt minden a régiben. Így Négyesy ott lett tanár, ahol nem is gondolta: Egerben. Egyik beteg tanár helyére alkalmazták, egyelőre egy évre, míg végző klerikussal tölthetik be az állást.

Négyesy bizonyos aggálllyal szánta rá magát az állás elfoglalására. Félt attól, hogy a többiek mint lógóst lenézik és mint egykori tanítványuknak semmi tekintélye sem lesz előttük. De kellemesen csalódott. Szeretettel fogadták, Szvorényi rendkívül nyájas volt hozzá s örvendett előhaladásán. A többiek is mind szerették, hitták sakkozni vagy sétára, mentek hozzá beszélgetni. Egykori tanárával, Maczki Valérral esztetikai kérdésekről vitatkozott s leginkább «megegyeztek». Maczki zeneértő is volt s szívesen foglalkozott ritmikai kérdésekkel. Sokszor mondta neki vita közben: «Ez az, amit én vagy öt éve forgatok már a fejemben. Nagyon szépen gondolta ki.»

Nagyon meg voltak elégedve vele s Szvorényi úgy nyilatkozott előtte, hogy ha szeret köztük lenni, ő megvallja, szerencsájüknek fogják tartani, ha köztük marad. Négyesy nem is igyekezett az államhoz, mert úgy számított, hogy Egerben hamarabb elérheti a rendes tanári jelleget, s ha ez megvan, akkor mindent elkövet, hogy az államhoz tétessé át magát. Elégge biztosnak látva jövőjét, 1886 húsvét másodnapján jegyet váltott imádottjával s most már igyekezett

még hátralevő vizsgálóival végezni. Június 4-én doktori szigorlatot tett a magyar irodalomtörténetből mint fő tárgyból s a magyar nyelvészetből és esztetikából mint melléktárgyakból. Szigorlata summa cum laude sikerült. «Nem hiába sikerült oly jól, — írja Balogh Péternek — mert volt, aki imádkozott értem.» Másnap már fel is avatták. «Most már a tudományok felesketett vitéze vagyok — írja imént említett levelében. — Örülök sikeremnek . . . azért is, mert az új cím társaimnak s a városbelieknek is imponál. De legfőképp azért, mert az a hódolat, melyet Claudiámnak nyujtok, ezzel is értékesebb.»

Akinek képe így betöltötte egész lelkét, azt aug. 21-én a szentesi kat. templomban oltár elé vezette. Eljutott életének nyugalmas, boldogító révébe. Vártak még rá viharok és küzdelmek, de ha ezeket megharcolta, otthon pihentető béke s megnyugtató mosoly fogadta. «Mondhatom, — írja barátjának — áldás az emberre a szerelem. Van az ember életének célja, van kiért, miért fáradnia. S azóta édesebb a munka, mióta *másért* teszem. Bizonyos neme ez az önfeláldozásnak, mely édes büszkeséggel tölti el a keblet . . . Mennyivel más a házasember élete! Olyan színt, olyan meleget, gyöngédséget lehell körülötte minden. A legkisebb tárgyban a rendező kedvességét látja az ember, csak ha átmegy a szobán, a ruha suhogása mintha átvarázslaná a levegőt.» Csendes, boldog örömben éltek egri otthonukban. Alig szerezte meg dec. elején tanári oklevelét, buzgóságának elismerésül Szvorényi javaslatára a zirci apát másfélévi helyettes tanárkodás után rendes tanárnak nevezte ki. Jövőjét azonban ez sem biztosította, mert kikötötték, hogy nem számíthat az állami intézeteknél szokásos évi fizetésre, véglegesítését nem kívánhatja s nyugdíjra nem tarthat számot. Így hát igyekeznie kellett mennél hamarabb az államhoz.

Meg is tette Pesten a szükséges lépéseket. Éppen akkor tüntette ki az Akadémia a Sámuel-jutalommal s ez jó ajánlólevél volt számára. A fővárosba szeretett volna jutni, de visszariadt, mikor látta, hogy oda «ezeren tolulnak». Pártfogói azonban biztatták, Beöthy Zsolt kivételével, aki közölte vele, hogy nem sok kilátása lehet, mert Haraszti Gyulát akarják felhozni, de ígérte, hogy kieszközli neki a váradi

tanárságot. Gyulai ellenben erősen biztatta s hangoztatta, hogy nagy előnye az akadémiai kitüntetés. «Trefort (akkor az Akadémia elnöke) csak respektálni fogja azon testület szavát, melynek éppen elnöke?» — mondogatta. Szarvas Gábor is, ki a Nyelvőrbe írt dolgozatai révén nagyrabecsülte tehetségét, mindenáron Pestre akarta hozni. A Barcsay-utcai gimnáziumban volt két üresedés. A rengeteg pályázó közt ott volt Endrődi Sándor, Badics Ferenc, Haraszti Gyula, Váradi Antal, Versényi György. Négyesy elémült. Ezek mellett ő pehelynek érezte magát. De Köpöcsy Sándor, az intézet igazgatója, biztatta, hogy ő a minisztériumban azt javasolja, ne hozzanak Pestre novellistát, meg versíró, azok rendesen rossz tanárok, hanem hozzanak olyant, aki az irodalomtörténettel, nyelvészettel tudományosan foglalkozik s ilyenek a fiatalabbak közt vannak. «Hejh, ha Pestre tennének! Egy-két év alatt habilitáltatnám magamat az egyetemen» — fejezi be barátjának írt beszámolóját pesti útjáról.

A kineveztetés egyelőre csak vidékre sikerült. A szolnoki hat osztályú városi kat. nagygimnáziumot, melyben 1831. óta ferenczerendi szerzetesek tanítottak, átvette s nyolc osztályúvá fejlesztette az állam. Az ide kinevezett világi tanárok közt volt Négyesy is. «Tehát megvan! — írja örvendő Balogh Péternek. — Itt a jövő a kezemben. Meg van már alapítva, ami miatt te is aggódtál nősülésemkor. S hozzá ez a gyors carrière. Rendes tanár vagyok! 1400 forint fizetéssel, két év alatt! Ha egyenest az államnál kezdtem volna, nem lettem volna tán öt év múlva sem ennyire... Ezer hála Szvorényinek, Szarvasnak, Gyulainak, hogy így dolgoztak értem!» Öröme annál is indokoltabb volt, mert Szolnokra nem kevesebb, mint 274 pályázó volt.

Búcsut vett tehát Egertől, amelyhez annyi kedves emléke fűződött. Tudós pályájára is szerencse volt Szvorényival való érintkezése, aki nyelvtudományi és irodalomtörténeti munkásságával bizonyára ösztönzően hatott rá. Négyesy nagy jelentőséget tulajdonít dolgozataiban azoknak az «indítások»-nak, amelyeket kiváló egyénektől nyer az író. Ilyent köszönhetett ő Egernek, első sorban Szvorényinek.

Most már azt is tapasztalta, hogy neki is milyen megbecsülést szerez irodalmi munkássága, s ennek tudatában egész lélekkel lát neki a tudományos tevékenységnek, hogy ezzel a leghatásosabban segíthesse elő a fővárosba jutását is. A túlfeszített munkát azonban megsínylette egészsége s kénytelen volt az 1889/90. évre szabadságot kérni. Amint szabadságáról visszatért, felvetődött, úgy látszik, az a gondolat is, hogy tegyen lépéseket az egri reáliskola igazgatói állásáért, de ehhez nem volt kedve. Becsvágya most már csak a főváros felé vonzotta.

Írói ambíció volt ez első sorban, de a kegyes sors mindjárt olyan helyre juttatta, ahol pedagógiai becsvágya is teljes kielégülést találhatott: 1891. júliusban a tanárképző-intézet gyakorló főgimnáziumához neveztetett ki vezető tanárnak. Örömet eleinte megrontotta az a nem is leplezett ellenérzés, amellyel kineveztetését új kartársai fogadták. Az intézet tanárai ugyanis Alexander Bernátot óhajtották meghívni, majd, mikor ezt visszautasította a miniszter, Némethy Gézárt kívánták megnyerni, ezért klasszika-filológiai tanszékre szerettek volna pályázatot hirdetni, de Beöthy Zsolt kívánságára, ki akkor a tanárképző-intézet élén állott s ki határozottan Négyesyvel akarta az állást betölteni, mégis magyar-latin szakra írták ki a pályázatot s a miniszter Négyesyt nevezte ki az állásra. Beöthy, úgy látszik, igen megkedvelte Négyesyt és sokat várt tőle. Nála tett látogatásáról Balogh Péternek beszámolva egyebek közt ezt írja 1888. május 5-ről keltezett levelében Négyesy: «Beöthy igen érthető célzásokat tett négyszemközt, hogy újabb tanítványai igen szorgalmasak, de nincs bennök tehetség, az ember vénül, gyengül, olykor megfordul fejében, hogy utódot kiben is nevelt magának. Engem igen buzdított a dolgozásra. Mivel tanítványból akar utódot hagyni, e jelölt alig lehet más, mint én, mit abból is következtetek, hogy az ő szavai szerint Trefortnak azt mondta: ezt az embert ajánlhatom, senkit sem inkább Magyarországon . . . Gyulai is egész büszke rám . . . Úgy látszik, belőlem akarnak valamit csinálni. Azt hiszem, a magántanári habilitáció egy évre igencsak meglesz.»

Azt a kellemetlen érzést is, amelyet új kartársainak

eleinte leplezetlen ellenszenve keltett benne, feledtette vele Beöthy üdvözlete, aki «igen melegen fejezte ki a feletti örömét, hogy amint egykor tanár- és tanítványképpen együtt dolgoztak, úgy innentúl is iskolában és irodalomban egymás oldalán, közös lelkesedéssel és közös törekvéssel munkatársak lehetnek». Tanártársai is hamar megkedvelték, úgy hogy már négy év múlva órá bízták a Magyar Paedagógia szerkesztését. Ezen a nem várt tisztségen először ő maga is megütközött, de aztán úgy alakult a helyzet, hogy el kellett fogadnia. Az eszme tulajdonképpen a volt szerkesztőé, a gyakorló gimnáziumból a kolozsvári egyetemre kinevezett Csengery Jánosé volt s azzal győzték meg Négyesy aggályait, hogy gyakorlóiskolai érdeknek mondták, hogy a folyóirat kezükben maradjon.

Beöthy barátságába fogadta Négyesyt, s úgy látszik, csak átmeneti állomásnak szánta számára a gyakorlóiskolai tanárságot és mindenképpen egyengette útját az egyetemre. 1893-ban már magántanárrá habilitálta az irodalom segédtudományaiból s Négyesy már az őszi félévre előadásokat is hirdetett a költészettanból. Tudós előhaladásán érzett örömét s férji boldogságát atyai örömmel is tetézte ugyanebben az évben a sors: május 10-én született egyetlen gyermekök, György.

A következő évben már fölvetette Beöthy az egyetemen Négyesy nyilván. rendkívüli tanárként való kineveztetésének gondolatát. Anyagi tekintetben ez nem lett volna rá nézve valami nagyon előnyös, de ebben a szabadabb állásban mégis sokkal több ideje lett volna a munkára. Csakhamar a kolozsvári egyetemen is fölmerült egy akár esztétikai, akár művelődés- vagy művészettörténeti tanszék szüksége. A miniszter az esztétikai tanszék mellett döntött s nem hagyott kétséget arra nézve sem, hogy betöltésénél Négyesyre gondol elsősorban. De ez is úgy húzódott, mint a pesti, majd a tanszéket sürgető küldöttségnek azt felelte a miniszter, hogy megígérte a tanszéket, de nem azonnalra s vonakodása mögött a beavatottak azt sejtették, hogy időközben történt befolyásolás eredményeként Ferenczy Józsefet szeretné szolgálatátételre beosztani a művelődés- vagy művészettörténet

tanítására. A tanszék ügye csakhamar elaludt s Pesten is, hosszas húzavona után, 1897-ben a bölcsészeti kar leszavazta Hegedüs Istvánnak erre vonatkozó indítványát. Négyesynek nagyon fájt ez a fordulat. «Az egyetemen bánt a kudarc — írja barátjának. — Hiszen, hogy milyen szükséges tárgyat tanítok, az mutatja, hogy 96 hallgatóm van. Nem elég ez egy szerény magántanárnak, aki igazán csak ereje legnagyobb megfeszítésével tud sokféle kötelességeinek megfelelni?»

Tudós munkásságának egy másik elismeréséhez sem minden keserűség nélkül jutott. 1895-ben levelező tagnak ajánlották Akadémiánk széptudományi alosztályába. Egy hely volt üresedésben s ugyanarra a helyre ajánlták Ráth Györgyöt is. Négyesynek egyik legjobb akarója, Gyulai Pál, azt szerette volna, ha Négyesy visszalép, s ezt azzal indokolta, hogy Ráth György előkelő állású úr, kúriai bírósági öreg ember, nem kell kitenni bukásnak. Így aztán Négyesy bukott meg, de a következő évben igen szép eredménnyel beválasztották, most azonban már nem a széptudományi alosztályba. Itt csak egy hely volt üresedésben, erre Riedl Frigyes akarták megválasztani. A nyelvtudományi alosztályban négy hely volt üres, ide választották tehát be Volf György ajánlására. Huszonkét esztendeig működött ez alosztály tagjaként, amikor aztán azt kérte, minősítsék át a széptudományi alosztályba lev. tagnak. Az osztály erre azt felelte, hogy van ott rendes tagsági hely is, és meg is választották rendes tagnak. Ezt 1930-ban a tiszteleti tagság követte. A széptudományi író másik nagy kitüntetése, a Kisfaludy-társasági tagság is osztályrészeül jutott 1904-ben.

A dísszel együtt a teher is gyarapodott. Társasági és közéleti teendők egyre több idejét rabolták el a nyugodt irodalmi tevékenységtől. Terhes tanári elfoglaltságán kívül tankönyveket kell írnia, tagja a Tanárvizsgáló Bizottságnak, előadó tanácsosa a Közoktatási Tanácsnak s egyik vezérembere az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek. Ez utóbbi különösen sok idejét rabolta el és sok izgalmat korbácsolt föl benne; de az is kétségtelen, hogy közéleti tevékenységének egyik legjelentékenyebb, szinte hivatás-szerű oldala volt. 1896-ban vállalta el az Egyesület főtitkári

tisztét. Az Egyesület akkor, Beöthy Zsolt elnöksége idején, fénykorát élte s különösen közgyűlései, melyeknek rendezése Négyesy érdeme volt, szinte országos jelentőségre emelkedtek. A századforduló után azonban belső villongások felborították az Egyesület békéjét s Beöthyt elkedvetlenítették a vezetéstől. Négyesy nem akarta kockáztatni, hogy veszendőbe menjen mindaz, aminek kivívásában neki is olyan jelentős része volt, s ezért 1907-ben ő állott a távozó Beöthy helyére. Tízéves elnökségének idejét leghívebb munkatársa, Sajó Sándor, az Egyesület legküzdelmesebb éveinek mondja, a világnézeti összeütközések, a tanárok erkölcsi és anyagi érdekeiért vívott harcok idejének. Jó barátai szerették volna lebeszélni, hogy ne tékozzolja energiáját ezekre a meddő harcokra, de ő erre egyéniségét is nagyon jellemző módon azt felelte, hogy mindíg a tanári tisztességért küzdött s nem távozhatik helyéről olyan módon, hogy ennek a zászlója porba hulljon, nem hagyhatja cserben hűtlenül és gyáván azokat, kik mellette akarnak tömörülni olyan eszményekért, melyekért addig élt. Még idegőrlőbb feladatot jelentett számára a tanári és tanügyi kongresszusok vezetése. Végre 1917-ben megvált ettől a háládatlan tisztségétől, amelyre oly sok idejét és erejét tékozolta el.

Pedig ekkor már, ha bölcs számvetéssel már előbb visszavonul, meg lett volna a lehetősége a nyugodt tudományos munkára. 1910. nov. 16-án a pesti egyetem bölcészeti kara nagy szótöbbséggel meghívta Katona Lajosnak tragikus hamarsággal megüresedett irodalomtörténeti tanszékére. Régi vágyának boldog beteljesülését jelentette ez. Maga is érezte, hogy most már egészen csak tudós hivatásának kellene élnie. «Koncentrálni akarom az erőmet a tudomány szakomra — írja barátjának 1910. nov. 25-én. — Vissza akarok vonulni az egyesületi tevékenységtől is, mihelyt becsülettel tehetem. Szomjuhozom igen a könyveket és az olvasást. Talán még tudok valamit csinálni.»

Módja nyílt volna ugyanebben az időben arra is, hogy pedagógiai téren vezető szerepet vállaljon: átvehette volna a minisztériumban a középiskolai ügyosztály vezetését. «Lehet, — írja Balogh Péternek — hogy itt kevesebb fárads-

sággal is jobban beváltam volna. Okos emberek mondják, hogy itt gondviselészerű szerepet tölthettem volna be, s hogy az egyetemen tudok-e jelentős munkát végezni, az bizonytalan. De én úgy érzem, hogy megőriztem még fiatalkoromból sok fogékonyságot, elhoztam sok probléma-rügyet, amiből még termés lehet, s hogy az irodalom-elmélet nekem kedvesebb a pedagógiánál is, az iskolaügynél is. Azt hiszem, ha összpontosítom az erőmet, fogok eredeti gondolatokat teremlni.»

Mintha alkalmat akart volna nyújtani jó sorsa, hogy minden régi vágya teljesüljön most: az egyetemi tanszék mellé lehetőséget adott arra is, hogy legforróbb irodalmi óhaját valóra válthassa: megírhasa a magyar irodalom szintézisét. A Franklin-Társulat Egyetemes Irodalomtörténetének V. kötetéül a magyar irodalom történetét szánta. Széchy Károly, ki megírására vállalkozott, elhúnyt, s most Négyesyt kérték fel. Vállalta is, de megírását folyton halogatta. Nem volt elég lelki ereje ahhoz, hogy lerázza sok mellékes teendőjét, melyeknek hínárjából nem is szabadult egészen haláláig. Képtelen volt idejét a tudományos munkára összpontosítani s így az irodalomtörténet megírása is húzódott. Még 1915. aug. 20-án is ezt írja: «Nagy irodalomtörténetem nem volna robotmunka, ha nem zaklatnának vele. Magam számára is át kell dolgoznom az anyagot s az ember talál is sok új dolgot. Persze kár, hogy korlátozva van térben és időben és arányokban. Most eleget foglalkozom elméletileg is a költői képzelet kérdésével s látom, milyen kár volt rég ki nem dolgoznom 1893-i magántanári próba-előadásom témáját. Hány embert megelőztem volna! de persze a robot sok időt elrabolt tőlem.»

A kiadó végül is Császár Elemért kérte fel társszerzőnek, aki hamarosan el is készült irodalmunknak a felújulástól kezdődő része megírásával. Négyesy is elkészítette a reá maradt anyag legnagyobb részét egészen 1711-ig, erről a tördelt revíziós ívek is megvannak — s a munka mégsem jelent meg. Csak találgatásokra volnánk utalva, ha okát keresnők. Így továbbra is csak mint hó vágyat melengethette Négyesy ezt a kedves tervét.

Elkövetkeztek a világháború szörnyű évei s annál kevésbé volt meg a lehetősége a nyugodt munkára, mert az általános nyomorúságon felül haretéren küzdő egyetlen fia életéért is aggódnia kellett. Az összeomlás után ismét olyan feladatot vállalt, amely eltávolította a tudós elmélyedéstől: az 1920—22-i első nemzetgyűlésen Szentés városát képviselte. Eltékozolt két esztendő volt ez is, ami díszét sem öregbítette; de, úgy látszik, a szülőváros iránt való szeretet és használni kívánó készség ösztönözte erre a vállalkozásra.

Pedig már hosszabbodtak az árnyak, közelgett az alkonyat. Testi ereje szemmel láthatóan kezdett hanyatlani. Még egyszer megfürdette lelkét Itália és a művészet örök verőfényében. 1930. májusában családjával fölkereste Velence, Bologna, Flórenc és Róma műkincseit. Felfrissülve tért haza s életkedvét még inkább fokozta az a meleg ünneplés, melyben hetvenedik életévébe lépése alkalmából részesítették azok a testületek, melyeknek tagja volt. Aztán dolgozott tovább; húzódozás nélkül, szíves készséggel vállalt minden közérdekű teendőt, még akkor is, mikor az egyetemről már nyugalomba vonult. Testi ereje fogyott, de lelke erős volt és még mindig szinte szomjazta a tevékenységet. A Nemzeti Színház pályázatára érkezett darabokat olvasta mint pályabíró 1933. jan. 6-án is, amikor váratlanul megjelent s kiterjesztette föléje sötét szárnyát a halál angyala. Hirtelen rosszullététől megrettentek családtagjai, de ő mosolyogva szólt hozzájuk: «Olyan rosszak ezek a drámák, hogy nem csoda, ha rosszúl lesz tőlök az ember; de ne féljete, elmúlik ez hamarosan.» S egypár óra múlva halott volt.

*

Ha semmit sem írt volna Négyesy, akkor is megérdemelné ez az életpálya s ennek sokoldalú, hű és odaadó munkássága az elismerést. Ő azonban tollával is szolgálta közművelődésünk ügyét s élete célját azoknak a nagyobb műveknek megalkotásában látta volna megvalósulni, amelyekre hivatást érzett magában, de sorsa úgy hozta magával, hogy adós maradt velük. Főműve a magyar irodalom szintézise lett volna s aligha van, aki erre a feladatra nála ala-

posabban felkészült volna. Ő ugyan azt vallotta, hogy igazi hivatásának az irodalomelméletet érzi, nem az irodalomtörténetet. Mindenesetre kár, hogy idevágó gondolatait s mélyen szántó irodalombölcseleti elmélkedéseit egyes problémákról nem szedhette rendszerbe. Ennek a könyvnek a megírására is kevesen voltak annyira hivatottak, mint ő. Problémaszomja, logikus, a kérdéseket minden vonatkozásukban átfogó gondolkozásmódja, éles ítélőképessége szinte ráutalták erre a térre.

Az irodalomról alkotott felfogásának központi gondolata az, hogy az irodalom szerves evolúcióban levő egész, az irodalom élete «tényszerű fejlődési folyamat». Nem hiába lelkesedett ő is már egyetemi hallgató korában Taine-ért. Felhívja rá barátjának is a figyelmét, hogy lássa, «milyen az irodalomtörténet modern felfogása és tárgyalási módja . . . Élvezet azt olvasni . . . Hja, Taine jobb pszichológus, mint historikus. No persze, mert ő a históriában is a pszichológiát kutatja. Ő az irodalmakat s művészeteket úgy fogja fel, mint fiziológiai tényészetet, s azért nem elbeszélés a műve, hanem az organizmusnak, a sejteknek, a növés elvének a magyarázata. Ilyen az egész angol irodalom története s ilyenek egyéb művei is . . . Napjainknak alig van nála nagyobb esztétikusa. És mindenesetre érdekes lehet az a műelméleti irány, mely az irodalmat mint fiziológiát, ha tetszik, mint biológiát fogja fel.»

Négyesy nem a korokat, a nemzedékeket, az embereket nézte az irodalomban, hanem a maga életét élő nemzetegészet. Az irodalmat az élő nemzet életrajzába beállítva szerette látni s jelenségeiben az élet jelenségeit kereste. Evolúciós nagy egységnek fogja fel az egész irodalmi életet, fejlődésrajzot, az ezt irányító tényezők feltárását, a nagy kapcsolatok és áramlások nyomon kísérését és a történeti folytonosság éreztetését kívánja az irodalomtörténetírótól. Tárja fel az irodalmi fejlődésnek két főtényezőjét : a hagyományt és az egyéni kezdeményezést ; világítson rá, hogy «az újabb jelenségek mikép sarjadnak a régiekből, hogyan képződnek a hagyományok, hogy' esnek szét, elemeik hogy' kapcsolódnak új szintézisekké ; hogyan támadnak eszmék, eszmények,

ízlésformák, hogyan ömlenek be az irodalomba ösztönző hatások, tárgyak, motívumok a nemzeti élet egyéb köreiből és más irodalmakból.» Elődeinél szabatosabban jelöli meg az esztétikai szempont érvényesítésének mértékét is. «Csak a történeti szempont szolgálatában» tartja érvényesíthetőnek s feladatául nem annyira az értékelést tekinti, mint inkább a jellemzést, de ehhez is két természettudományos színezetű jelzőt tesz: az *objektív* és *organikus* jellemzést hangoztatja.

Irodalomelméletének lényegét Horváth János tömören így foglalja össze: «A nemzeti irodalomtörténet, mint nyelv-problematikával kiteljesült szaktudományi típus, Négyesy László tudós gyakorlatában és elméleti tanításában jutott el maig leghatározottabb öntudatra.» A fejlődésrajzban ugyanis elkerülhetetlenül szembetalálja magát a kutató a forma és lényeg viszonyának s a formaváltások okainak és mivoltának kérdésével. A formatörténeti problémák jelentőségét egészen addig senki sem látta oly világosan, mint Négyesy László.

Ő mintegy rendszeresen készült ezeknek a megoldására. Nyelvészeti dolgozatokkal kezdte tudományos pályáját. Mindjárt első nagyobb dolgozatában a szegedi nyelvjárás hangtanát írta meg, de már itt sem elégszik meg a száraz, felsoroló tárgyalással, hanem problémát vet fel, azt t. i., hogy ennek a nyelvjárásnak az ő-je az eredetibb-e, vagy a többiek é-je. Ilyenféle kérdéseket vet föl abban a nagyobb cikkében is, mely ezt a címet viselte: *Megérett kérdések a magyar vocalismus köréből*. Ez heves támadást hítt ki maga ellen nyelvészek részéről, de Négyesynek eszmecsere indítása volt a célja. «Lehet, hogy egészen összetörnek, — írja ekkor — de legalább én indítottam meg a kérdés tisztázását.»

Nem maradt meg a nyelvészet terén, de mindvégig megőrizte vonzalmát iránta s nyelvtudományunknak csaknem minden ágát gazdagította egy-egy értékes megfigyeléssel vagy termékenyítő gondolattal. Nyelvtudományi iskolázottsága mindenesetre kitűnő előkészületül szolgált az irodalomtörténeti bűvárnak s nemcsak arra eszméltette, hogy az irodalom fogalmának elválaszthatatlan jegye a nyelvbeliség, hanem különösen jó hasznát látta a szöveg- és stíluskritika

terén a nyelvtudományi kutatásban elsajátított szigorú módszerességnek s az okfejtésben és következtetésben megszokott önfegyelmezésnek.

Innen a verselmélet és verstörténet terére lépett át. Ez az ő igazi pályakezdő munkássága, mely főként a magyar vers tudományos vizsgálatára, a magyar verselmélet kritikai történetének megírására s rendszeres és tudományos verstan készítésére irányult. Tanulmányainak eredményét *Mi a magyar vers?* címmel terjedelmesebb munkában foglalta össze s ezt a Kisfaludy-Társaságnak ajánlta fel kiadásra, 1885-ben. A Társaságban élénk vitát keltett a munka, különösen modern, ritmikai alapelve támasztott erős ellentmondást, úgy hogy a Társaság azt határozta felőle, hogy elméleti részét «többszöri következetlenségei miatt» mellőzi, de a bírálótól véleménykülönbség nélkül legértékesebbnek mondott részt, *A magyar verselmélet kritikai történetét* ülésén felolvastatja s Évlapjaiban kiadja. «Ez is díszes hely lesz — írja Négyesy. — A többi részt átalakítom brochure-ré, jó népszerű stílusban, fűszeresen, és azt is kiadom.» De nem talált rá kiadót, végül is Szvorényi bocsátotta közre az egri gimn. 1886/7. évi értesítőjében *A magyar vers* címmel.

Közben, egri tanárságának mindjárt a kezdetén, egy hónap alatt megírta iskolai használatra szánt *Verstanát* is, amely első munkája gyanánt jelent meg. Könyvének kettős érdeme: alapelve és módszere. Ritmikai alapelve helyezte verstanunkat s tudományosan rendszerezte a rá vonatkozó ismereteket, — ahogy ő kifejezte magát: a szakismeret számára követelte azt a helyet, amelyet addig a műkedvelősködés foglalt el. Tanulni csak Aranytól és Thewrewk Emil-től tanult, igazi ritmikai apparátust csak Thewrewknél talált. Módszere is új, melyet szemléltető, illetőleg hallató módszernek mond. Ezzel a rávezető módszerével a legelvontabb kérdéseket is egyszerűen és világosan érteti meg. Egyszerűvé teszi a görög formák egész rendszerét, amint a négy alapütemet megmagyarázza. Míg ezeknél megállapított eredményeket népszerűsít, a magyar versformáknál ő állít föl rendszert, mely a népszerű előadás köntösében is elárulja a ritmikailag iskolázott szakembert. A magyar sorokban is talál

kompozíciót, amin azelőtt csak átsurrantak. Ő fedezi fel, milyen szép szabályosság van a magyar sorokban is : hogy minden ütem egyenlő ideig hánzik s minden ütem két egyenlő idejű részre oszlik. Ő állapítja meg az ütemegyenlőség és ütemfeleződés törvényét. A prozódikus és ritmikus elv megkülönböztetésével véget vet az addigi végzetes zavaroknak, melyeknek szerinte e két szempont összetévesztése volt az oka. Hangsúlyozza, hogy nem hangsúlyos és időmértékes csoportra kell osztani a verseket, hanem a nemzetek szerint : magyar, görög, német stb. versekre, mert mindegyik nemzet géniusza saját formákat teremtett, van tehát saját zenéje, tánca és versalakja. Ez a nemzeti karakter keresendő a versformákban, ez különbözteti meg őket. A versformákban nem száraz schémákat lát, hanem karaktert keres bennük, jellemzi őket. Tanulságos minden egyes formánál a kompozíció megmagyarázása, az illető forma esztétikai elve, hangulata, jelleme, irodalmi alkalmazása, történeti kifejlődése stb. Példáit a régi s új írókból és a népköltésből egyaránt válogatja, hogy már irodalomtörténeti mozzanatok iránt is érdeklődést keltsen.

Ennek ellenére is verstani munkája nem talált arra a fogadtatásra, amelyet remélt. Gyulai Pál, bár szíves készséggel elősegítette iskolai verstanának megjelenését, nem egyszer emlegette s nem is csak tréfásan, hogy Négyesy elrontotta azt, amit Arany jól megírt a magyar versről. Szász Károly nyíltan megmondta neki, hogy nem mozdíthatja elő olyan munka kiadását, amely azt tanítja, hogy két szótag annyi, mint négy szótag. Bántotta Négyesyt az is, hogy bár jóakarólag, de bosszantó felületességgel írtak verstanáról. «Hogy én mily nagy olvasottsággal és tárgyyszeretettel elemezem Arany és mások után a magyar verset, mely nem egyéb, mint az ütemes vers! Én mások után! Én, mint szorgalmas professzor, mily buzgalommal fejtegetem azt, amit mások régen elmondtak. Minő becsületes látvány vagyok én!» — írja keserűen.

Négyesy verstani bűvárlatai reményt keltettek a Kisfaludy-Társaságban költészetünk egyik érdekes kérdésének, a kölcsönversek történetének tisztázására s így tűzte ki a

Társaság 1888-ban pályatételül: Kívántatik a mértékes magyar verselés (a klasszikai és nyugateurópai formák) története. Egyik-másik újság gúnyolódott a tételre, Négyesy ellenben ezt írta Balogh Péternek: «Hiába gúnyolódnak né-mely lapok, lehet arról érdekesen írni. Talán ép tőlem várják a megfejtését s én el vagyok tökéelve a pályázatra.»

Mindjárt hozzá is fogott a magyar versformák lexikális összeállításához: hogy «melyik sor és szakforma melyik költő-nél hányszor fordul elő, hány strófában vagy sorban és hány költeményben? az egyes formáknál százalékokban is kitün-tetve a használat az egyes költőknél, egyes korokban és az egész költészettörténetben. Nagy munka lesz, de alapos — írja. — Pár év is kell tán neki.» Nem is készült el a pályá-zat határidejéig, csak tervet nyújtott be egy elég tartalmas bevezetéssel és a munka elejével (Barótiig). A pályabírák jelentése alapján elismerését és bizalmát az ifjú szerző iránt a Kisfaludy-Társaság azon a szokatlan módon fejezte ki, hogy nemcsak megbízást adott neki a pályakérdés kidolgo-zására, hanem a jutalmat is kiadta. Egy esztendő alatt be-fejezte a munkát szerzője s pár év múlva ez nyomtatásban is megjelent, mint az első nagyobb szabású verstörténeti munkánk, mely nemcsak költői technikánk fejlődését vilá-gítja meg, hanem értékes verstani eredményekre is vezet. Tervezett egy nagyobb német verstani dolgozatot is, mely-ben a német verselés terén akarta érvényesíteni rendszerét. Ez azonban csak terv maradt.

Verstani tanulmányaival kapcsolatban fölmerül benne egy jó költészettan írásának a terve is. Ami akkor az okta-tásnak rendelkezésére állott, az igen száraz, gondolatot nem keltő volt, az újabb irodalmat nem vette figyelembe s példáit még akkor is Virág Benedekből meg Sujánszkyból szedte. Mintaképeül Beöthy irodalomtörténeti kézikönyvére gon-dolt, jó és alkalmas kompendiumot tervezett. Így fordul érdeklődése a stílus kérdései felé kitűnő tankönyveiben s egyre jobban elmélyed az irodalomnak ú. n. segédtudomá-nyaiban. Ez irodalomtörténeti munkásságának is megadja majd sajátos színét. Rávezeti a lényeg és forma benső kap-csolatának megérzésére, az irodalom nyelvi és alakí saját-

ságainak lényeges és jelentős voltára s minden más kortársánál kiműveltebb fogékonyságot fejleszt benne az irodalomnak formatörténeti problémái iránt.

Nem hanyagolja el esztétikai önművelését sem. Olvassa pl. Schaslert s rendszerének ismertetését tervezgeti a Budapesti Szemle számára. Nagyobb dolgozatot tervez a mimézis elvéről a zenében és építésben; azt akarja bebizonyítani, hogy ezek is utánoznak, még pedig nemcsak egyes részleteikben, hanem alapkoncepciójukban is. Pályázni akar az Akadémiánál az esztetika ó- és középkori történetére, a Kisfaludy-Társaságnál a dal elméletére. Nem sokat bízik abban, hogy nyer, de legalább ezzel is tanul. «Az embernek emelkedni kell, s hogy emelkedjék, mozognia kell» — teszi hozzá tervezéseihez. De azt is belátja, hogy sokat akar markolni, s igen jó önismerettel, mintegy egész pályájának egyik jellemző vonását emeli ki: «Csak az bánt, hogy örökké tervezek és haladni kevésre haladok. Többet beszélek: mit fogok csinálni, mint amennyi teljesül.»

Tovább haladva a kitűnő irodalomtörténetíró önképzésének útján, jeles kritikai kiadásokat készít Ráday Pál, Amade László és Faludi Ferenc munkáiból s kitanulja a forrástanulmány és szövegkritika iskoláját is. Az első ilyen munkával, Ráday kiadásával, Gyulai Pál bízta meg az Olesó Könyvtár számára. Maga megvallja, hogy csak azért mert vállalkozni, mert remélte, hogy igénybe veheti Szvorényi segítségét, aki jónéven vette, ha hozzá fordult. Hogy aztán mily magasra emelkedett ezen a téren is, azt legmeggyőzőbben mutatja forrásbúvárlat, szövegkritika, tárgyi és nyelvi jegyzetek tekintetében egyaránt mintaszerű Zrinyi-kiadása.

Ezekkel a módszertani eszközökkel s mélyreható esztétikai és világirodalmi tanulmányokkal fegyverkezik fel irodalomtörténetírói hivatásérzete s keresi a maga egyéni útját. Tehetségének legfőbb vonásai: éles szem, módszeresen kutató, finoman és fegyelmezetten elemző képesség s gondolatait logikus láncolatokban végiggondoló eszmélkedés. Éppoly biztos a lélektani elemzésben, mint az esztétikai jellemzésben vagy a fejlődés rajzában. Fegyelmezett és nagyszerűen egyensúlyozott írói egyéniségét mélyen áthatja a

tudományos igazság áhitatos tisztelete s felelősségérzete minden leírt szaváért. Hitt abban, hogy a szép megnemesíti életünket s ezért meg is becsülte a szépet. Amily nagy jelentőséget tulajdonított az irodalom formai elemeinek, olyan lelkiismeretes gondot fordított a maga stílusára is.

Érdeklődése s ismeretekben való gazdagsága kiterjedt irodalmunk egész történetére, de különösebben is érdekeltte pályája első évtizedében a felújulás kora, utolsó harminc évében pedig irodalmunk nagy százada, a tizenkilencedik. A felújulás korának irodalmából Kazinczy foglalkoztatta a legmélyebben s leghosszabb ideig. Már 1887-ben fölkelte érdeklődését az Akadémiának Kazinczy életrajzára hirdetett pályázata s számba vevén, kik pályázhatnak, bátorságát azzal indokolja, hogy neki egy nagy előnye van azokkal szemben. «Azok mind csak irodalomtörténethez értenek, Kazinczy megítéléséhez pedig többoldalú készség szükséges. Nyelvújítását objektíve csak olyan ember becsülheti meg, aki nyelvész is. Reformjának a költői technikában megbírálása egyenest az én illetékességem körébe vág. Azonkívül az irodalomtörténeti szempontok iránt is eléggé tájékozott vagyok s ezen a téren is adtam már egy próbát: Rádayt, mellyel Gyulai teljesen meg van elégedve. Én mint irodalomtörténetíró, mint pályanyertes nyelvész, mint ritmikus, sőt mint antikista is, bírom Kazinczy pályája megítélésének legfőbb alanyi biztosítékait.» Akkor azonban még tervezetet sem tudott benyújtani, teljesen kifogyott az időből. S csaknem félszázad telt el, amikor mégis megírhatta a tervezgetett életrajzot az Akadémia ünnepi kiadványaként Kazinczy halálának százados fordulója alkalmából. Ehhez sem állott elég idő rendelkezésére s maga is emlegette, hogy a munka második felét plasztikusabbá kellett volna tennie, ha lett volna rá ideje. Így Kazinczy álláspontjának a lényege helyesen van kiemelve, ellenfeleié kevésbbé. E könyvével kapcsolatban igen érdekesen nyilatkozott Balogh Péterhez írt levelében arról a felfogásról, amely az ú. n. nemzetietlen korról a közfelfogással szemben benne kialakult s amelynek ebben a könyvében kifejezést adott.

«Ami az ú. n. süllyedés korát illeti, — írja ebben a levelé-

ben — hát azt épen eleget szidták és szidják is. Nekem is hatásos háttérül kínálkozott volna egy sötétre festett korkép az előtérbe, fényes világításba állítandó hősöm mögé. De én nem a korokat, az embereket, a nemzedékeket nézem, hanem a maga életét élő nemzetegész, és ebből a szempontból az a kor úgy tűnik fel, mint a kimerültség, a fáradtság, az ernyedtség kora . . .; de lényegében az az állapot volt ez, amely végződhetett halállal vagy felébredéssel, a szerint, hogy az alvóban marad-e még eszmélet s regenerálódik-e testi ereje. És ébredés jött utána, nem külső ébresztésre, hanem a belső erők megújulása következtében. A nemzet az Alföld dús televényén megsaporodott, fizikai erejében megújult. De lelkileg is belülről született újra. Tudatfolytonossága megmaradt. Eszmélete, a jobb fejekben, nem szakadt meg. Ez a kor teremtetette meg a *tudományos* magyar történetírást, ez alapozta meg az irodalomtörténetet, kezdte az összehasonlító nyelvészetet, sőt kezdett irodalmi, stilisztikai újításokat is Rádayval, Faludival. Szekfű ide, Szekfű oda, ezek annak a jelei, hogy a nemzetben maradt eszmélet és a jövő felé kezdett fordulni, s ebből sarjadt a Berzsenyiék, Kazinczyék hazafias lelkesedése is . . . Nekem az *élő nemzet életrajzában* számba kellett vennem nemcsak a nagy lomha tömeg lélekállapotát, hanem a vezető elméket is, és meg kellett látni az élet jelenségeit bennük. Tettem ezt nem újsághajhászat kedvéért, hanem hogy megtaláljam a nemzet életerejében a folytonosság fonalát.»

Kazinczy-könyvéhez hasonló sors jutott osztályrészül másik kedves tervének is. A nagy magyar század írói közül Vörösmarty és Arany álltak legközelebb szívéhez. Vörösmarty életét megírta Gyulai Pál, s Négyesy-től távol állott a szándék, hogy ezzel versenyezzen; de Arany életrajzát szerette volna megírni. Kapóra jött volna neki, ha ideje és nyugalma lett volna az elmélyedő munkára, a Kisfaludy-Társaságnak 1892-ben hirdetett pályatétele: Kíváncsatik Arany János életének és munkáinak ismertetése a mívelt közönség számára.

A pályázat két ízben is eredménytelen maradt, de 1896-ban harmadszor is kitűzte a Társaság. Négyesy most egy kész

fejezetet s részletes életrajzi tervezetet nyújtott be; ezt bírálói komoly figyelemre méltónak mondták, de nem eléggé alaposnak arra, hogy ennek alapján megbízást javasolhattak volna, ezért a Társaság a szerzőt véglegesen megállapított tervrajz s egy ennek a nyomán kidolgozott nagyobb részlet benyújtására szólította fel. Ő azonban ezt nem küldte be s ezzel a sokat ígérő kezdet elakadt. Úgy látszik, a tudós elmélyedéstől s nyugodt munkától egyre távolabb sodorták sokasodó testületi s közéleti teendői. Kár, mert ez nemcsak méltó, hanem lelki hajlamainak is minden irányban megfelelő feladat lett volna számára.

Hűsz esztendő mulva, Arany születésének százados fordulója alkalmából a sors mégis lehetőséget nyújtott számára, hogy a szívén melengetett tervet, ha szerény keretek közt is, megvalósíthassa. A Kisfaludy-Társaság elhatározta, hogy a centenáriumra «egy Arany János nagy költői és nemzeti jelentőségét megfelelően ismertető munkát nyomat és osztat ki az iskolákban ingyen.» Megírására Négyesy Lászlót kérték fel. Az emlékfüzeten, melyből mintegy 14,000 példányt küldtek szét az iskoláknak, meglátszik, hogy szerzőjét két évtizednél hosszabb idő óta foglalkoztatta Arany lángelméje. Szinte csodálatos, mily gazdag anyagot halmozott össze ebbe a kitűnően szerkesztett s lendületes és választékos előadású kis füzetben s mennyire meleg és egységes tónussal vonja be az egész Arany költészetébe való komoly és bensőséges elmélyedése. Nagy örömmel fogadta már magát a megbízatást is. «Meg akarom írni Arany-könyvemet — írja Balogh Péternek. — Volna hozzá szempontom is elég. S meglenne benne a «lélektani kompozíció», amit mostanában emlegetni szoktam s amiben Aranyt is nagynak találom s amivel szorosabban akarom azt (vagy nem is egészen azt) megjelölni, amit Gyulai belső kompozíciónak mond. Egyszóval az organikus fejlődést látom már Aranyban s talán fel bírnám tüntetni.» A könyvecskének minden jelessége mellett is már maga Négyesy is megállapította, hogy rendeltetéséhez képest nehéz, s egyszerűsíteni szeretett volna rajta, ha nem fogyott volna ki az időből.

Arany mellett a nagy század többi jeleseit is: Kisfaludy

Károlyt, Katonát, Bajzát, Toldy Ferencet, Eötvös Józsefet, Petőfit, Tompát, Madáchot, Jókait, Gyulait, Lévy Józsefet s Mikszáthot számos értékes tanulmányban és ünnepi beszédben méltatta és ünnepelte. Ezekben nemcsak írói hivatottsága szólal meg, hanem igazságérzete s a mult értékeihez és hagyományaihoz ragaszkodó hűsége is, mikor akár indokolatlan újjáértékelési törekvéssel, akár rosszhiszeműséggel találkozott. Tanulmányaiban is legvonzóbb problémájának tartalom és forma kapcsolatát érzi. A lélektani esztétika módszereivel elemzi ki költészetéből és bontja szét egy-egy nagy költő egyéniségét legjellemzőbb vonásaira s világít rá a kifejezésnek, a formának ezekkel oksági kapcsolatban levő egyéni sajátságaira. Általában erősen és mélyen foglalkoztatják a költészet lélektani tényezői.

Mindezek csak mintegy előkészületei voltak a nagy munkához, mely életének főműve lett volna: irodalmunk egész történetének megírásához. Erre lehetősége is nyílt, de, sajnos, körülményei miatt el kellett ejtenie a tervet, irodalmunk történetének csak egy részét írta meg s az sem látott napvilágot. Az irodalmi szintézisre vonatkozó vezető szempontjait ismerjük Pintér Jenő nagy Irodalomtörténeti Kézikönyvéről írt terjedelmes bírálatából, melyet *Kritika és irodalomtörténet* címmel külön is közrebocsátott. Ehhez a nagy irodalomtörténethez szolgált mintegy előtanulmányul két szép dolgozata: *A magyar költészet eredete* s az *Árpádkori compositio* és bizonyos mértékig a nagy mű vázlatául tekinthetjük a Pallas Lexikonába írt magyar irodalomtörténeti tárgyú cikkeit, melyek magasan fölötte állanak az effajta dolgozatoknak.

Amit megírt tervezett irodalomtörténetéből, kiadatlan maradt; de megérdemli szempontjainak és beosztásának rövid ismertetését a megmaradt nyomdai ívek alapján.

Az első kérdés, amely erősen foglalkoztatta, költészetünk eredetének kérdése. Ennek a nyomozásában minden elődjénél messzebbre ment vissza, egészen a finn-ugor közösség koráig. Abból indul ki, hogy irodalmunk virágkorának nagy költőit nem lehet megmagyarázni «idegen elemekből, nemzeti költői tőke és ízlés áthasonító hatása nélkül. Amiben

Ők eredeti jelenségek voltak, az nem mind csupán az ő egyéniségük művészi érvényesítése, hanem a mellett a magyar faji léleknek s még ezenfelül a magyar faj költői szellemének és esztétikai ízlésének is addig nem tapasztalt megnyilatkozása . . . Ők nemcsak maguk jutottak szóhoz, hanem a nép költői szellemét is szóhoz juttatták s az irodalmat természetes és ősi alapjára helyezték.» Irodalmunknak legősibb gyökere a népköltés, amely egész életén át táplálta költészetünk fejlődését. A költészet régibb az irodalomnál, mert a naív népléleknek már első nyilatkozásául jelentkezik. Codexeink kora előtt is volt magyar néplélek s az pedig mintegy élet-tani szükség, hogy ez kifejezésre jusson a költészet formájában is. Irodalmunk első forrásvidéke nem a kolostorok irodalma, hanem az az ősi nemzeti költészet, melynek részben folytatása a népköltés. Mikor aztán erős idegen kultúrhatás alá került a keresztyénség felvétele után nemzetünk, a tudathasadáshoz hasonló jelenség állott elő ; mintegy kettős szellemi és irodalmi élet támadt : egy felső és egy alsó, a tanultak beplántált irodalma és a magától tovább tenyésző népköltés.

Az ő célkitűzése szerint «a magyar irodalomtörténet problémája nem az, hogy a középkori latin nyelvű egyházi iratok fordításaiból hogyan lett később eredeti magyar irodalom s egyáltalán hogy különféle irodalmak hatásai minő sorrendben vegyülve eredményezték nálunk az európai irodalmak egy új, de leszármazott változatát, hanem az, hogy az autochton magyar költői és írói szellem az adott természeti és történeti, gazdasági és művelődési viszonyok közt mikép alakult és fejlődött, minő appercipiáló munkát fejtett ki az európai kultúrfolyamatok és irodalmi hatások feldolgozásában, a kiegyenlítődés minő folyamatában állította helyre megoszlott belső egységét és e közben hogyan fejlődött európai irodalomná.»

Vizsgálatainak eredményét a következő pontokba foglalta :

1. Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, melyek se kölcsönzés útján nem kerül-

hettek hozzánk, sem itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkezhettek.

2. Ezek az elemek a nép széles rétegének költői szellemében otthonosak, századokra visszamenőleg kimutathatók, legnemzetibb íróinkat jellemzik, az idegen elemekkel szemben áthasonítólág viselkednek, kapcsolatosak a magyar népzenejének, táncának, nyelvének sajátosságaival, vagyis ezek az irodalomnak elsődleges elemei, megelőzték az európai irodalmi hatásokat, megadják irodalmunknak történeti változásai közt is, jelen gazdag tagozatában is, formai és állománybeli egységét.

3. E kettőből következik, hogy irodalmunk főgyökerei közül az egyik, a legfőbbik, eredeti; ennél fogva irodalmunk is általában eredeti, nem pedig receptív, és ősi: azaz honfoglalóink ide költészetet hoztak magukkal, mely szerves tartozéka volt és maradt a nép-psychének és alapja lett későbbi fejlődésnek.

4. Az őskori (honfoglalás előtti) költészetre ugyanezek a megállapítások szükségképek, mert tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete s a népköltés a népléleknek biológiai függvénye.

5. A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel. Akár egy korábbi népegységből kiszakadva, akár két külön népből keveredve alakult meg a magyarság, mióta etnikai folytonossága tart, azóta költészete is folytonosságot alkot.

6. Irodalmunk egész fejlődésében küzdelem és kiegyenlítődés foly két erő közt: irodalmunk nemzeti jellege és az európai irodalom hatása közt. Kultúrális helyzetünkből kifolyólag a két erő viszonya nem volt sem egyenletes, sem állandó s irodalmunk fejlődése, noha egészben véve szerves, de mégis egyenetlen, sok tekintetben szakadozott és töredékes.

Irodalmunknak korszakokra osztása tekintetében is új szempontot jelöl ki s ő ajánlja először egyetemes korhatár gyanánt a szóbeliségről az írásbeliségre s ezen belül a kéziratosságról a nyomtatásra való áttérés idejét. Nála is irodalmi életünk ízületeinek évszámai: 1001, 1526, 1772; de ő nem az irodalom lényegén kívül eső, hanem annak lényegét

érintő változások hordozóiként emeli ki ezeket az évszámokat. Az első a keresztyénség felvételét, az európai civilizáció közösségébe való belépést hozta s ezzel együtt járt az előszó mellett az írás térhódítása. A másik korhatároló változás a vallás mellett a tudást is jogához juttatja s a nyomtatott betűt teszi uralkodóvá. A harmadik nagy fordulat az irodalom intézményes szervezkedését, a tudatos irodalmi életet hozza magával, amikor az irodalom nemzeti közüggé, az íráság életpályává lesz. Ez a három korhatár irodalmunkat négy korszakra osztja : 1. az őskor vagy pogánykor, az örökre elhangzott ősköltészet kora ; 2. a keresztyén középkor ; 3. a vallási és nemzeti küzdelmek s a pihenés kora ; 4. az irodalom újabb fejlődésének kora. Ezeken belül kisebb korszakokat is megkülönböztet s itt már nagyjában Beöthy Zolt korszakos felosztását teszi magáévá.

Ebben a keretben tárgyalja aztán irodalmunkat egészen Misztótfalusi Kis Miklósig. Nagyon széles alapot vetett, nagy kedvvel és részletességgel, finom elemzéssel és erős logikával tárgyalja a legrégebbi kort is, ahol inkább a következtetések, mint a tények világára van utalva a kutató s amelyen többnyire eléggé könnyen átsiklanak irodalomtörténeteink. Úgy látszik, egyre lehangelőbban nehezedett rá annak a tudata, hogy ilyen széles alapon kirívó aránytalanság nélkül nem soríthatja bele irodalmunk egész történetét a kiadó által megszabott egy kötetnyi terjedelembé, s lassanként elkedvetlenedett az egész munkától.

Négyesyt rendületlen ragaszkodása irodalmunknak legnemesebb eszményeihez és hagyományaihoz élete végén kemény harcokba sodorta s ezekben is bátran és hűségesen adott hangot a magyar klasszicizmus nemzeti és emberi idealizmusának s hirdette, hogy kritikánknak ezt a drága örökséget nem szabad eltékoznia, hanem tovább kell örökítenie. Már Bajzáról mondott emlékbeszédében igen határozottan emelte ki a kritika jelentőségét szellemi életünk egészséges fejlődésére s azokat a nagy hagyományokat, melyek ezt a kritikát éltették : a becsületességet, jóhiszeműséget, függetlenséget és nemzeti fontosságának erős tudatát.

Már fiatalabb korában is visszatetszéssel nézett minden titáncodó és modernkedő handabandát. Még egyetemi hallgató korában írt egy tárcát a Szentesi Ujságba *Az ifjú Magyarország* címmel. A Kammon-kávéház írói «forradalmát» figurázta ki benne s egyebek közt ezt írta: «Oh forduljon a nemzet szeme a Kammon-kávéházra. Forradalom készül itt, erős és heves. Itt tömörül az a fiatal gárda, mely a mostani szellemvilágot alapostul felforgatni s átalakítani van hivatva. Gárda, melynek minden közkatonája vezérnek is megtenné. Óriás mind, valamennyi. És genie mind. Ők a közepszerűségnek üzennek élet-halálharcot. Az ifjú magyar nem azért ifjú magyar, hogy magyar legyen, ő járt úton nem halad, ő maga csinál utat, ő nem lesz nemzeti, ő lesz egyéni. A tekintély előtte semmis. A nemzeti lángész nem eredeti, az elismert nagyság bitorló. Aranyt nem tiszteli, ő Istent nem ismer. S ha már imád, két aranyborjút imád: Vajdát és Tolnait. Ő eredeti, egyéni. Neki tiszta ing nem kell, hisz az oly köznap. Gyűlöli az alexandrint és a szappant».

Élete alkonyán inkább az írói lelkiismeretlenségen érzett felháborodása adta kezébe a tollat s a jelszavak terrorjával is bátran szembeszállva, kényelmi szempontokkal mit sem törődve kelt nagy hagyományainknak védelmére. Nemcsak irodalmi, hanem nemzeti és etikai eszményeit is megtámadva érezte s fölemelte a közízlés félrevezetése miatt aggódó szavát a túlesapongó Ady-kultusz ellen, mely nagy magyar lángelmék hátratesseivel, becses régi értékeknek egyegy hatásvadászó kiszólás kedvéért történő könnyelmű devalválásával akarta a legelső helyre juttatni bálványát. Élénk emlékezetben van még Hegedüs Loránt ellen az Ady-kérdésben vívott harca.

Ez a vita csak részben zajlott le a nyilvánosság előtt, mert Négyesy sok olyan mozzanatot elhallgatott, amelyet kevésbé gyöngéd ellenfél kíméletlenül kiaknázott volna. Gondoskodott azonban arról, hogy azok, akiknek a véleményére súlyt vetett, egészében is megismerjék s ezeknek eljuttatta a vita egész anyagát.

Négyesy eleinte sem gondolt arra, hogy a nyilvánosság előtt támadja meg Hegedüs Lorántot. Mikor 1926. október

10-én a Pesti Hírlapnak egy színes tudósítása szerint Hegedüs Loránt egyetemi pénzügytani megnyitó előadásán egyszerűen kinevezte Ady Endrét «Petőfi után legnagyobb költőnk»-nek, Négyesy magánlevélben figyelmeztette ennek a túlcsapongó Ady-kultusznak igazságtalanságára és veszélyeire. A levelet mégis kénytelen volt közzétenni a következő év húsvétján a Budapesti Hírlapban, mert Hegedüs kezdte idézgetni «nem éppen pontos hűséggel». Hegedüs csakhamar takarodót fűjt azzal az indokolással, hogy a Pesti Hírlap az akkori papiroshiány miatt nem adhat teret irodalmi vitákra, e helyett nyilvános szóharcot ajánlott az Akadémián vagy a Kisfaludy-Társaságban. Négyesy nobilesan elhallgatta, hogy a Pesti Hírlap minden vasárnap nyújtott teret Hegedüsnek, nem tessékelte át őt a Budapesti Hírlaphoz, ahol kapott volna helyet, nem tárta fel, hogy az Akadémiára és a Kisfaludy-Társaságra való hivatkozás csak a visszavonulás leplezése volt, mert hiszen Hegedüs is tudta, hogy ezek a testületek nem szoktak ilyen vitaestélyeket rendezni. Irodalmi kérdéseket különben is csak a nyomtatott betű útján szoktak elintézni. Egyébként is Négyesy tétele az volt, hogy tessék reális Ady-kultuszt űzni, erről pedig semmi szükség sem volt vitázni. Ezekre való utalás helyett Négyesy *Az Ady-pőr* címmel levelet tett közzé a Pesti Hírlapban, ebben lovagiasan tisztelgett a porondról visszalépett ellenfél előtt s kijelentette, hogy bármikor kész kiállni ebben az ügyben vitára. Az egész levélből kiérzett Négyesynek az a nemes indítéka, hogy nem harcolni és győzedelmeskedni akart, hanem arra eszméltetni a túlsó oldalt, hogy az Ady-kultusznak Ady költészete reális elemzésére, jellemzésére és értékelésére kell irányulnia, nem szabad költészetünk nagyjainak rovására túlcsapongania s az ifjúságot és közönséget Ady kedvéért előző irodalmunktól elszoktatni, ha nem akarjuk szétszakítani a nemzeti lélek folytonosságát.

Ez a levél némi lehangoltságot keltett Négyesy híveiben, akik úgy érezték, hogy Négyesy túlságos engedékenységgel és szentimentalizmussal nagyon is elnézően értelmezte Hegedüsnek takarodót fűvő levelét, amelyben ők csak annak megengedését látták, hogy Vörösmarty és Arany is nagy

költők, akiket Hegedüs hajlandó nagyrabecsülni. Kifogásolták azokat az összeméréseket is, hogy Vörösmarty és Arany egyenlően nagy Adyval s az afféle összehasonlításokat, hogy a lírikus Ady nagyobb, mint a lírikus Vörösmarty és a lírikus Arany.

Talán igazuk is volt, mert három év múlva Hegedüs már azt írta, hogy jól esett neki egy német nyelvű tanulmánynak az a része, mely Ady Endre irodalmi elismerését attól az időtől számítja, amikor ő a Pesti Hírlapban megkezdte harcát a budapesti egyetem tanárainak konok felfogásával szemben. Négyesy ismét nem akart a nyilvánosság elé menni, csak *in camera caritatis*, magánlevélben igazította helyre Hegedüsnek két állítását. Egyik az, hogy Ady irodalmi elismerését Hegedüs harcolta ki. «Mi szükség Magadnak dicsekedni ezzel nyilvánosan? — írja Négyesy. — Ezt csak olyan tájékozatlanok hiszik el, akiknek emlékezete három évnél messzibbre nem terjed. Minden komoly ember csak a fejét csóválja erre. A Nyugat régi törzskara kinevet érte, magának követeli ezt az érdemet. Csakugyan Ady már vagy húsz éve ünnepeelt költő volt, mikor Te ünnepelni kezdted . . . Semmi nem árt egy író hitelének annyit, mint a nyilvánvaló tévedés, a köztudattal szemben magának tulajdonított érdem. Ez a megalomania hírébe keveri». Hozzá még arra is emlékezteti, hogy az idézett tanulmány, Szirmayné Pulszky Henrietté, nem azt állítja, hogy Ady elismerése a Hegedüs fellépésétől számítható, csak azt, hogy Makkai könyvének megjelenése idején a konzervatívok frontja inogni kezdett, például Hegedüs Loránt is 1927-ben Ady hívének vallotta magát. Tehát csak egy konzervatív író áttérésének példájául hozza fel Hegedüst. Csak Hegedüs adja az ő mondatának azt az értelmezést, hogy ő vívta ki Ady elismerését. Második túlzásnak azt mondja, hogy Hegedüs harcot kezdett a budapesti egyetemi tanárok felfogásával szemben. A valóság az, hogy Hegedüs nem küzdött semmiféle egyetemi front ellen, ilyenről szó sem volt akkori cikkeiben. Hegedüs egyáltalán nem kezdett harcot Ady mellett, hanem Négyesy kezdett harcot Hegedüsnek az ellen az elhamarkodott nyilatkozata ellen, hogy Ady Petőfi mellett a legnagyobb magyar költő; ő Vörösmartyt, Aranyt

és a többbit védte, reális Ady-kultuszt sürgetett az indokolatlan túlcsapongással szemben.

Ugyanebben az időben egy másik vitája is zajlott le Hegedűssel. Hegedűs a Pesti Hírlapban 1930. ápr. 13-án *Két rossz spondeusz* címmel cikket közölt s ebben indokolatlan támadást intézett Négyesy ellen Babits Mihálynak a Kisfaludy-Társaságba történt megválasztatásával kapcsolatban s karikázó célzattal meglehetősen badar együgyűséget tulajdonított neki. Négyesy nagyon higgadt feleletében a tárgyi tévedéseket igazította helyre s rámutatott, hogy Hegedűs egész beállítása koholt. Ennek újabb cikkére olaszországi útjáról küldte meg válaszát Négyesy nyílt levél alakjában. Kimutatja, hogy ellenfele mesét költött s azt az ő nyakába varrta. «Tartózkodom az eset további minősítésétől ; — írja — de jól teszi, ha más ellenfelének nem ad többé ilyen előnyt magával szemben, mert más kíméletlenebb lesz». Hangoztatja, hogy kénytelen fálnak szorítani ellenfelét, mert magát és az irodalmi igazmondást védi. De a személyi rész mellett az elvi oldalt is kiemeli. «Szabad karikatúrát rajzolni, de nem szabad valóságos ténynek tüntetni fel egy kitalált esetet, nem szabad tantuszt adni aranypénz helyett». Megvilágítja Babits ajánlásában a maga és Hegedűs szerepét s utal arra, hogy Hegedűs nem valami lovagias testületi érzéssel úgy tünteti fel a Kisfaludy-Társaság nagy részét, mint valami bandát, amelyben ő képviseli a tisztító elemet s ő a protektora a tehetségeknek. Arra a kacér kérdésre, hogy nem őrá gondol-e elsősorban Négyesy az irodalmi radikálisok említésekor, Négyesy azt feleli, hogy egyáltalán semmiféle irodalmi irány reprezentatív emberének nem tartja őt. Inkább csak uszálynak. «Ő az irodalmi irányokat csak utólag fedezi fel, csak az *arrivé*-ket ünnepli. Húsz évvel Ady Endre feltűnése után «kezd védeni» Adyt. Babitsért is akkor lelkesedik, mikor Babits ő nélküle is nagy befolyású író lett. Hegedűs Loránt is úgy tesz, mint az önálló ízlésítélettel nem bírók, mások ítélete után indul, az árral úszik és akkor nagy zajt csinál, mert fél, hogy másképp maradnak tartják».

A Nyílt levelet a Pesti Hírlap szerkesztősége azzal küldte vissza Négyesynek, hogy Hegedűs magánlevélben válaszol

rá. Ebben Hegedüs felajánlotta, hogy hajlandó a nyilvánosság előtt helyreigazítani tévedéseit. Négyesy ezt azzal a feltétellel fogadta el, hogy a nyilatkozat fejezze ki, hogy a rovására kiszínezett jelenet nem történt meg, s ne tartalmazzon újabb támadást, illetőleg helyreigazításra szoruló állítást, mert levelében is vannak félreértések. Különösen megengedhetetlennek tartja, hogy egy bizalmas értekezlet anyaga nyilvánosságra kerüljön. «Nincs jogunk kivinni az utcára a mi belső vitáinkat». Erre Hegedüs ezt írja: «Leveledet megkapva, kijelentem, hogy lelki nemességgel kiütötted kezemből a fegyvert» — s mellékeli a nyilatkozatot, mely aztán *Az irodalmi disputa befejezése* címmel meg is jelent s végét vetette a vitának, amelyben igazán semmi öröme sem lehetett Négyesynek, aki a magyar irodalomnak régibb, egészen más fegyverekkel vívott küzdelmeire emlékezhetett. Erélyesen visszautasította Négyesy azt a könnyelmű elszólást is, mely a megszállás alatt sínylődő magyarság szellemi életének szabadságát magasztalta az itthoninak a rovására. Négyesy örömmel érezte, hogy a közönség értékesebb része az ő pártján van s ez kifejezésre is jutott abban a melegségben, ahogyan 70. születésnapját ünnepelték. «Ünneplésemhez mindenestre hozzájárult — írja — a Hegedüssel való polemia is. Ezt követte a második harc Móricz Zsigmond ellen. Otromba volt Móricz támadása, de már nagyon szelíd a védekezése. Elfelejtett káromkodni, amint Hegedüs is elfelejtett viccelődni. Mind a ketten elsompolyogtak. Mind a két esetben az igazság győzött, nem én. Lehet, hogy debatteri ügyességem is felér ellenfeleimével, de a fő az, hogy igazam volt. A közvélemény pedig szintén nekem ad igazat. És ez örvendetes. Nem igaz, hogy a mi eszményeink elavultak, ellenkezőleg, azok az életrevalók, azok lelkesítenek most is».

Látva azt, hogy mennyire tájékozatlan még a jobb irányban érdeklődő közönség is az újabb irodalmi jelenségekkel szemben s mily könnyen félrevezetheti a meggondolatlan vagy lelkiismeretlen hetykeség, elhatározta, hogy 1927. nyarán alaposan nekilát az újabb irodalmi irányok kritikai tanulmányozásának és őszre egy tanulmányban részletesen kifejti azokat az elveket és szempontokat, amelyeket az esztetika

Ady Endre és körének költészetével szemben felállíthat. Sajnos, sem ez a munkája, sem az Adyról tervezett könyve nem készült el. A konzervatív kritikának régi mulasztását pótolta volna s bizonyára jelentős állomásául szolgált volna a kérdés fejlődésének. Felfogását és szempontjait egyébként eléggé határozottan jelzi a Hegedüs Loránttal folytatott polémiában s a Révai Nagy Lexikonának 19. kötetében Adyról írott cikkében.

Az írói munkásságáról festett képre végül rokonszenves, gyorsan átvillanó pasztell-szín gyanánt vetődik költeményeinek megemlézése. Ezeket is írt diák és egyetemi hallgató korában. Legnagyobb részük ahhoz szólt, aki egész lelkét betöltötte, s fűzérüket egyetlenének nyújtotta át boldog hódolati ajándékként. Túláradó gyöngédség, szinte áhítatos hódolat nyilatkozik ezekben a finoman udvarló s kecsesen bőkoló versekben. Talán legjellemzőbb köztük a menyasszonya emlékkönyvébe írott :

Méltót írjak hozzád?	S mit szóljon szegény szív?
Kimerjem a tengert?	Szólni hogyan merhet,
Lényed bája ellen	Mikor diadallal,
Erőt vesz a szellem	Zsarnok hatalommal
S lerakja a fegyvert.	Rabigába verted?

Ilyen gyöngéden udvarló hangon fejezi ki szerelmi vívódását is :

Bár lehetnék innen távol,	Vagy lehetnék mindig veled,
Szívem örök izgalmától,	Ha már megvert bűvös szemed,
Felőled a hír se szólna,	Gyönyör és kín, hogyha látlak,
... Bár sohse láttalak volna.	De bár mindig láthatnálak!

Ah nem könnyű a feledés,
 Levegőm már az epedés,
 Hogyha szívom, mérget veszek,
 De nélküle nem élhetek.

Minthogy menyasszonya szépen zongorázott s szívesen szerzett dallamokat könnyebb szövegekre, ilyeneket is írt. Hadd idézzünk egyet mutatónak ezek közül is :

Ilyen kedvem soha nem volt, de majd lesz,
 Engem ugyan szomorúvá mi sem tesz,
 Hú társam volt az örökös fájdalom,
 De hívebb lesz az én szép kis vígasztaló angyalom.

Könnyes arccal hoggyha állok elébe,
 Belenézek ragyogó két szemébe,
 Úgy eloszlik, úgy felszárad bánatom,
 Mint a harmat hideg gyöngye verőfényes szép napon.

A sok érzelmes vers közt, melyekbe egy-egy kis oktató
 elem is elvegyül, megpróbálkozott Heine fordulatoságával,
 könnyedén gúnyoros hangjának tolmácsolásával is *Emma*
 című versében :

Emma, szólj igazat, kedves,
 Mert magam már ki nem sütöm,
 Szerelemből lettem bolond?
 Vagy bolondságból szerelmes?

Ah, úgy gyötör, kedves Emma,
 Nem csupán örült szerelmem,
 És szerelmes örültségem,
 De még rá ez a dilemma!

Egyébként már VI. gimnazista korában (1878 tavaszán)
 írt két olyan epigrammát, amelyek nyomtatásban is meg-
 jelentek. Az egyik *Fekete és kék szem* címmel s így hangzik :

Nőre ne bízd magadat! Hazudik két szép szeme gyakran.
 Mint ég nyílik a kék, s mint pokol a fekete.
 S nékem az égszín szem poklok gyötrelmeit adta,
 Míg a sötét színű mennyei üdvre vezet.

A másik az *Írótoll* című :

Isteni írótoll! mondják, méz foly tebelőled :
 Tán csak azért oly sok a henye tintanyaló.

Ezekről, úgy látszik, tartott valamit, mert mind a kettőt
 felolvasta egyetemi hallgató korában Greguss Ágostnak,
 az epigramma egyik magyar mesterének stílusgyakorlatán.
 Aztán hamarosan búcsút mondott a költészetnek s csak az

ő gyöngéd lényéhez annyira illő módon szólalt meg időnként :
hitvese nevenapjára írt verses köszöntőket fiuk számára.

*

Életének és irodalmi munkásságának ez a vázlata képeletünk elé idézi rokonszenves és tiszteletreméltó egyéniségét is. Az életnek minden vonatkozásában férfias és korrekt volt, kötelességtudó, elveihez tántoríthatatlanul ragaszkodó, lelkiismeretes és az igazsághoz fanatikusan hű. Nemcsak kötelességtudásban, hanem gondolkodásban, érzésben és erkölcsben is egész ember. Visszautasított minden megalkuvást. Mikor a vezetése alatt álló Tanáregyesületről azt írták, hogy élete örökös taktikázásban telik el, Négyesy felháborodva tiltakozott ez ellen : «Én mindig nyílt kártyákkal játszottam s mindig kimondtam a nézetemet minden irányban. Soha nem volt kedvem valamire vállalkozni csak a látszat kedvéért, míg magam is meg nem győződtem valamiről, s nem féltem kimondani a szót, ha népszerűségemet kockáztattam is, amit különben sem kerestem volt. Az én taktikám az egyenesség és nyíltság volt, mással igazán nem taktikáztam». Megvolt benne az is, ami írókban és tudósokban gyakran hiányzik : a bátorság. «Van bennem egy vonás, — írja Balogh Péternek — amiből adhatnék neked : a bátorság. Én sohase tudom megérteni, hogy az affajta okos emberek, mint ti, akik annyira tudjátok fegyelmezni magatokat, mért csak egy irányban gyakoroljátok az önfegyelmezés művészetét? Tudtok parancsolni vágyaitoknak, reményeiteknek, bátorságtoknak : mért nem parancsoltok csüggedéseknek is, mért nem fegyelmeztitek magatokat abban is, hogy a szenvedésnek egészen átengeditek magatokat? Annyi erővel ezt is megtehetnétek és javatokra válnék».

Komoly becsvágy töltötte el lelkét s a tartalmas és hivatásszerűen leélt életről már fiatalkorában alkotott eszményéhez mindvégig hű maradt. Dolgozott, míg a mécse ki nem lobbant.

Egészében tartalmas, európai látkörű, de lelke mélyéig magyar érzésű, nemes eszményektől lelkesített egyéniség, szeretetreméltó, gyöngéd és jó ember, becsületes, puritán

és emelkedett jellem volt. Magát is jellemezte azokkal a szép szavakkal, amelyeket hajdani szentesi igazgatójáról, Zolnay Károlyról mondott arcképének leleplezési ünnepélyén: «Nem görögtűzzel dolgozott, mint a szemfényvesztők, hanem állandóan fűtött szívvel, melynek lángja bent ég, lobogása kívülről nem látszik, csak hatását észlelhetjük. Konzervatív egyéniség volt, mégis mindig épített. Nem sietett el semmit, őrizte a hagyományt, óvta, erősítette a meglevő alapokat; de ha eljött az ideje, nem habozott új falakat rakni az erős alapokra. Mindig jó pénzzel, nemes valutával fizetett».

Hálás szívvel s áldó szóval őrizzük emlékezetét.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XXIII. KÖTET. — 4. SZÁM.

**A MAGYAR STATISZTIKA
NAGY KORSZAKÁNAK
AKADÉMIKUS KÉPVISELŐI**

(MEGEMLÉKEZÉS KÖRÖSY JÓZSEFRŐL, VIZAKNAI ANTAL-
RÓL, BÁRÓ LÁNG LAJOSRÓL ÉS VARGHA GYULÁRÓL.)

ÍRTA
LAKY DEZSŐ

LEV. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK
1936. ÉVI NOVEMBER HÓ 16-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1938.

A MAGYAR STATISZTIKA NAGY KORSZAKÁNAK AKADÉMIKUS KÉPVISELŐI.

(MEGEMLÉKEZÉS KÖRÖSY JÓZSEFRŐL, VIZAKNAI ANTALRÓL,
BÁRÓ LÁNG LAJOSRÓL ÉS VARGHA GYULÁRÓL.)

ÍRTA

ÉS A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK
1936. NOVEMBER 16-I ÜLÉSÉN FELOLVASTA

LAKY DEZSŐ

LEV. TAG.

BUDAPEST
1938.

A magyar statisztika nagy korszakának akadémikus képviselői.

Az előadás címe, melyet tartandok, nem jelentőségük szerint alkotott rendben sorolja fel a magyar statisztika nagy korszaka akadémikus képviselőinek neveit. Elmúlásuk egymásutánjának időpontja állapítja meg abban sorrendjüket.

A magyar tudós Akadémia rajtuk kívül a hazai statisztikusoknak még számos már elhunyt jelesét is magáénak vallotta. A többiekről elhangzott már a szó — haláluk után — üléstermünkben méltó és felemelő kötelességünk tehát, hogy róluk, Kőrösyről, Vizaknairól, Vargháról és báró Láng Lajosról is megemlékezzünk, hogy az Akadémia statisztikus-tagjait megillető megemlékezések körét egyelőre bezárjuk.

A magyar statisztika nagy korszakán, kimondatlanul bár, — de helyesen értékelve — ugyanazoknak az éveknek a láncolatát szokás érteni, melyek Magyarország szellemi és anyagi ereje kibontakozásának emlékezetes évei voltak: a múlt század utolsó harmadát és a jelen évszázad másfél első évtizedét.

Ebbe a korba esik a magyar statisztika nagy alapvetőjének, Keleti Károlynak mély nyomokat hagyó munkássága s utódjának, Jekelfalussy Józsefnek vasakarátú nemes törekvése, hogy az elődtől átvett szellemi örökséget csorbítatlanul tovább adja. Ez a kor termelte ki magából a magyar statisztikai géniusz kitűnő képviselőjét, Ráth Zoltánt, ezt a fényes tehetséget, akit a tudomány szinte pótolhatatlan nagy kárára oly hamar ragadott el a végzet. Ekkor indult el üstökösként ragyogó pályáján Buday László.

E kor nagy képviselői elmentek már csaknem vala-

mennyien s távoztak körünkből azok is, akiknek a mai napot szenteljük. Csak szellemük fénye ragyog a távolból felénk s felidézi újra meg újra emléküket.

Kőrösy életére 1906-ban tett pontot az elkerülhetetlen vég. Vizaknai beteg szíve 1911-ben szűnt meg dobogni. Báró Láng előkelő szellemének sziporkáit 1918. óta nem hallgathatja az ifjúság. Vargha Gyula kemény hitet lehelő egyéniségét 1929. óta nélkülözi a magyar közélet, bár a statisztika már előbb, 1914-ben elvesztette őt.

Előadásom anyagát, melyben négy kiváló egykori tagtársunk tudományos működésének mérlegét akarom elkészíteni, nincsen módom — s nem is lehet céлом — életrajzi adatokkal terhelni. Mégis hiba volna meg nem említeni néhány fontos adalékot, melyek nélkül munkásságukat alig érthetnők meg.

Kőrösy József a Székesfőváros Statisztikai Hivatalának volt 1869-től haláláig első igazgatója. Vizaknai Antal is hivatásos statisztikus volt, aki a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatalban kezdte meg pályafutását 1887-ben s 14 év múlva annak aligazgatója lett. Vargha Gyula fajt szerető birtokos nemesi családból származva, kora ifjúságától kezdve művelte a statisztikát, — és csak akkor, mikor az ország érdeke még magasabb tisztségre szólította el, szorult háttérbe életében a számokkal való bánás művészete. Báró Láng Lajos a budapesti egyetemen volt a statisztika professzora, de a mellett gyakorlati politikus, később kereskedelemügyi miniszter is.

A statisztika műveléséhez tehát valamennyiöket elválaszthatatlan kapcsolatok fűzték.

Kőrösy — minden más érdemei mellett is — elsősorban a városi statisztika kialakításának és fejlesztésének mérlegén a legsúlyosabb. Vizaknai és Vargha az országos statisztika szemszögéből vezérlő egyéniségek. Báró Láng Lajos búvárkódásainak fő terméke a tudományos monográfiairodalom gyöngyszeme.

Egymással párhuzamba állítani őket meddő és felesleges kísérlet volna. Az életcélok, melyek előttük lebegtek, a tudományos ideálok, melyekért hevültek, más-más többől

fakadtak s más-más gondolatok kifejtésére, más problémák kutatása felé terelték őket.

De mindnyájan közösek abban, hogy a nehéz pályát, melyet magukénak vallottak, örömmel, büszkeséggel és dícsőséggel járták meg.

Midőn Körösy meghalt, a főváros Statisztikai Hivatala már európai hírű, sokfelé mintául elfogadott intézmény volt; igazgatójának a statisztikai módszertan nem egy ágában újszerű eljárásai s hivatalának publikációkban is megnyilvánuló teljesítményei szereztek meg annak a jó hírnevet.

Vizaknai nevét a magyar statisztika történetébe a modern magyar statisztikai közigazgatás megszervezésének szellemi előkészítése, másrészt pedig a népszámlálások foglalkozás-statisztikai részében új távlatok meglátása és megláttatása, valamint a népmozgalmi statisztika újjáteremtése egyaránt bevették.

Vargha Gyula érdemei közül legkiemelkedőbb, hogy a Statisztikai Hivatalt a századforduló után csúcsteljesítményhez vezette el. A magyar föld iránt érzett rajongása volt pedig a teremő forrása az első mezőgazdasági üzemi statisztikának, melynek megisméltésére 40 esztendőn át várt a magyar közgazdaság.

Báró Láng Lajosnak köszöni a magyar tudomány a statisztika történetének megírását olyan lelket gyönyörködtető keretben és tartalommal, melyért hálásan gondol rá minden olvasója. De a professzor helyén volt akkor is, ha a számok birodalmába szólította el programja: a máig újból megírásra nem került nagy magyar statisztikai kézikönyvek szerkesztője és társszerzője volt ő.

A magyar statisztika művelésében — melynek előbbi multja szinte kizárólag Schwartner Márton, néhány követője és Fényes Elek munkásságában merül ki, a 70-es évektől kezdve a statisztikai hivatalok tisztikarának volt döntő szerepe. Az öreg korában is csodálatos frissességgel és acélosan máig dolgozó Földes Béla példája, akit a hazai statisztika is legkitűnőbb harcosai közé számít, csak mintegy közmondásszerűen megerősíti a szabályt.

A statisztikai hivatalok teremtették meg szinte semmi-
ből a statisztikai szolgálatot s mivel egyelőre nem nevelő-
dött még fel az a generáció, mely kivehette volna részét az
összehordott és feldolgozott anyag tudományos megmun-
kálásából, a tanulságok megrostálásának és rendszerbe fog-
lalásának kötelességét is azok vállalták magukra, akiknek
elgondolásában a gyűjtések megszülettek és azok ered-
ményei statisztikai sorokba rendeződtek.

Az a követelmény, amelyeket a statisztika ma támaszt
az egyetemekkel szemben, hogy t. i. legalább félig kész
statisztikai szakembereket irányítsanak a szemináriumok
műhelyéből a statisztikai munkaközpontok felé, a mult
század végén indokolatlan lett volna. Előbb önmagában
kellett kiépülnie a nagy szervezetnek, mely évtizedek fej-
lődése után már bőségesen ontotta az anyagot azok szá-
mára, akik az állami és társadalmi élet tömegjelenségeinek
vizsgálata révén akarták tudományszakukat a statisztikai
hivatalok falán kívül előre vinni.

Ez az oka annak, hogy aki egykor a magyar statisztika nagy korszakának átfogó történetét meg fogja írni, egyre-másra a statisztikai hivatalokban dolgozó, vagy on-
nan szárnyrakelt írók műveit fogja egymáshoz mérni. Csak
elvéve akadt még ekkor tudományunk művelői között
olyan is, akinek a Statisztikai Hivatallal legalább szoros
külső kapcsolata ne lett volna.

Érthető ez is. Ami a történetírók számára az Országos
Levéltár és egy-egy oklevél, az a statisztika művelői szem-
pontjából a Statisztikai Hivatal, annak közleményei, vagy
esetleg maga az őspanyag. Ez a levegő, mely nélkül nincs
élet, ez a vér, amely az ereken lüktet. Ezt a kapcsolatot
jól felismerte báró Láng Lajos is és soha nem tévesztette
szem elől.

Kőrösy József munkásságának méltatása során éppen
a most érintett gondolatmenetet követve, elsősorban azt
az érdemét örökítem meg, hogy Kőrösy vetette meg az
alapját a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal háború előtti
munkásságának. Jeles utódjának, Thirring Gusztáv igen
tisztelt tagtársunknak tudományos pályáját is megköny-

nyíté az, hogy Kőrösy a háború előtti magyar városi statisztikának a rendszerét szinte teljesen kiépítette. Ezt a munkáját becsülte meg a Nemzetközi Statisztikai Intézet is akkor, amikor a nagyvárosok évkönyvének szerkesztését rábízta.

Kőrösy rendszere a háborút követő évtized második fele óta még tovább fejlődött s a magyar városi statisztika újból sok irányban vállalta az úttörés fárasztó terhet, olyan irányokban, melyekre Kőrösy annakidején nem gondolhatott. Ez már a fejlődés örök törvényének következménye s azoké a nagy társadalmi eltolódásoké, melyek nagy erővel vetettek felszínre hazánk és különösen fővárosunk életében olyan új problémákat, melyek megközelítése és még inkább megoldása statisztikai kipuhatolás nélkül nem lehetséges.

Kőrösy helyét azonban a magyar statisztika fejlődésében munkásságának a hivatalos statisztikai szolgálattal összefüggő része is félreismerhetetlenül megjelöli. Körülbelül 170 azoknak a műveknek a száma, melyeket a székesfőváros statisztikai hivatala az ő szerkesztésében adott ki. Elindította a hivatal »Statisztikai Közlemények« című olyan jól ismert kiadványait s ezeknek sorában jelentette meg nagy tanulmányait az 1870, 1881, 1891 és 1901. évi népszámlálásokról. A »Közlemények« mindjobban gazdagodó forrásművei lettek a székesfőváros gazdaságtársadalmi életének s nem csoda, hogy a rendkívüli munkaképességű Kőrösy utóbb már maga mellé vette szerkesztőtársnak helyettesét, dr. Thirring Gusztávot.

A »Közlemények« sorozatát díszítették Kőrösynek azok a vizsgálódásai is, melyeket a székesfőváros halandóságáról végzett. A hetvenes évek elejétől kezdve a tudomány és a közigazgatás Kőrösy magyarázásában jutott olyan forráskincshez, melyhez hasonló értékű akkor országos viszonylatban még nem állott rendelkezésre.

A halandósági viszonyok kimunkálása volt minden bizonnyal Kőrösy egyik legkedvesebb s eredményekben is legbecsesebb munkaterülete, melynek műveléséhez még pályájának elején fogott hozzá s melyhez nem lett hűtlen

haláláig. Annak a nagy tekintélynek is, melyet Kőrösy a statisztika nemzetközi vonalán szerzett, alapja a halandósági statisztika módszereinek fejlesztése és eredményeinek finom, lelkiismeretes boncolgatása volt. A halandósági statisztikai anyagnak vertikális és horizontális irányú kibővítése adta meg a lökést ahhoz a kutatáshoz, melynek eredményeképpen Kőrösy nevéhez a statisztikai elmélet területén is jelentős újítások alkalmazása fűződik. Az ú. n. relatív intenzitási számítás s másrészt a standard halandóság számítását általában úgy emlegetik, hogy azokat Kőrösy tehetségének köszöni a tudomány.

A halandósági statisztika körén belül első helyre azok az eredmények kíváncsoznak, melyeket Kőrösy a halálokok szerepéről vezetett le: a jólét különböző fokozatainak s a halálozás mérvének összefüggése sok olyan pontban nyert megvilágítást Kőrösy munkássága által, melyeket illetőleg ezelőtt inkább csak sejtésekre voltunk utalva. Az utókor kritikája joggal vetheti fel a kérdést, miként történhetett, hogy Kőrösy a főváros népmozgalmának tényezői közül szemmel láthatólag kisebb figyelemre méltatta a születéseket. A magyarázat alighanem abban van, hogy fővárosunk népesedésében az aggasztóbb tünet abban az időben a halandóság magas foka volt s ezért a közegészségügy javításának nagy érdekét szolgálta Kőrösy minden táblázata s okfejtése.

Viszont a statisztika fejlődésében egyik legmaradandóbb emléké újítás, mely Kőrösy nevével függ össze, bizonyos értelemben mégis a születések kérdésével kapcsolatos. Ő ajánlotta elsőnek azt a módszert, hogy a házassági termékenységet, a házasságból született gyermekek számát a nő halálával megszűnt házasságok esetében a halálozási lapon kell tudakolni.

A városi statisztika problémái különlegesebb körben mozognak, mint az országos statisztika célkitűzései. Főként négy olyan területe van a városi életnek, melynek statisztikai felderítését a városi élet már korán megkövetelte.

A városi lakosság sokkal elevenebben érzi a közületek részéről rája rótt terheket — mert azokból viszonylag

többet is vállal —, mint a vidéki népesség. Ez lehetett az oka annak, hogy Kőrösy már a hetvenes évek elején adótanulmányokat végzett, ezzel időrendben jóval megelőzve azt a kísérletet, melyet a 80-as évek elején az Országos Statisztikai Hivatal folytatott le.

A székesfőváros egyesítése után az új város tüneményes fejlődésnek indult. A város fejlődésének rendszerint kísérő jelensége a városok arculatának átalakulása. Budapest esetében is így történt s csak természetes, hogy Kőrösy a ragyogó lendületnek indult Budapest építkezéseit is bevonta a rendszeres statisztikai megfigyelés körébe, s az építkezésekről készült munkái hiteles krónikái annak a korszaknak, mely alatt a kisváros Budapestből világváros lett.

De a városiasodásnak a polgárság munkáján kívül más is eszköze is van: a kultúra áldásainak széthintése.

A székesfőváros mindig sokat áldozott az oktatásügy fejlesztésére s ha kulturális politikájának súlypontja előbb az elemi népoktatás intézményének ápolása volt, később annál buzgóbban karolta fel az ipari és kereskedelmi pályákra előkészítő iskolák alapítását és fenntartását.

Kőrösy érdeme, hogy a fejlődés minden állomásáról híven tájékoztatta kortársait s a polgári öntudatot a teljesítmények előadásával ébren tartotta.

De korán kiterjesztette vizsgálatainak körét a vállalkozásoknak arra a csoportjára is, mely a gazdasági élet előbbrehaladásával nálunk is oly nagy jelentőségű lett: a részvénytársulatokra, melyek székhelyük alapján szintén inkább kapcsolódnak be a nagyvárosok életének vérkeringésébe, mint a vidéki városokéba, vagy éppen a községekébe. Fogékonyságának kitűnő bizonyossága, hogy a részvénytársulatok munkásságának és tevékenységének statisztikai bírálatába új számos olyan gondolatot szőtt bele, melyekkel különösen a vállalatok nyereségi viszonyairól nyújtott tisztább képet.

A népszámlálások rendszeres kimunkálása, a halandósági statisztika eredményeinek gyakran újszerű kiaknázása s az építkezési, az adó, a közoktatásügy és a részvény

társulati statisztika időleges vagy állandó kézbentartása mérőföldjelző kövek Kőrösy munkásságában.

Munkásságának nagy kerete így adva van. Csak ezen a kereten kívül tudunk helyet szorítani Kőrösy munkásságában pl. a heveny fertőző betegségek statisztikájának, melynek megalkotásával szintén úttörő volt.

Nem csoda, hogy Kőrösy a statisztika nemzetközi frontján is kiemelkedő szerepet játszott: a különböző országokban alkalmazott statisztikai módszerek egységesítésének volt nagy propagálója s hogy nem eredmény nélkül, igazolja az a fontos munkarész, mely neki az egységes halálloki nomenklatúra kitervelése körül jutott.

Rengeteget dolgozott. A ma statisztikusa, kinek az övénel jóval nagyobb apparátus áll a rendelkezésére, bámulattal adózik munkabírásnak. Kőrösy József kifelé is publikált munkáinak a száma szintén légió. A késő kor előtt szinte az a látszat, hogy a Székesfőváros Statisztikai Hivatala azért dolgozott, hogy egyre friss anyagot tudjon adni vezetőjének, aki lázas buzgalommal tárta a nyilvánosság elé azok tanulságait.

Vizaknai Antal tökéletesen más egyéniség volt. Azoknak a tanulmányoknak a száma, melyek szerzőjükkül őt nevezték meg, aránylag kevés s jelentőségük is kisebb. De aki a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal történetét a századforduló körül közelebbről ismeri, az előtt nincs rejtve az a rendkívül nagy horderejű tevékenység, melynek alapján Vizaknai Antal a magyar statisztikai szolgálat megszervezési között méltán foglalhat helyet.

Báró Láng Lajos és Földes Béla egyetemi előadásai már fiatal éveiben felkeltették érdeklődését a népességi problémák s különösen a magyarországi nemzetiségi kérdés iránt s pályadíjnyertes doktori disszertációja egyengette útját a Statisztikai Hivatal felé. Harminc éves sem volt, mikor már az 1890. évi népszámlálás végrehajtásában nagy munkakört lát el, s mikor a Statisztikai Hivatal az első modern magyar népszámlálás tudományos kommentárját készíti, a legnehezebb résznek, a foglalkozási

statisztikának a megírását Vizaknai végzi olyan készséggel, mely egy csapásra ismertté teszi nevét.

Vizaknai előadásában a foglalkozási statisztika a magyar közgazdasági élet fejlődésének jelzőeszközüvé lön s e mellett a társadalmi viszonyok átalakulásának is hű tükörévé azon a réven, hogy a népesség kereső és eltartott rétegeinek a lehetőségig pontos kutatásával módot talált arra is, hogy ezt a nagy horderejű kérdést a lakosság társadalmi tagozódása — önállók és segédszemélyzet — szerint vizsgálja, megvetve így az alapját majdan a népmozgalmi statisztika oldaláról érkező kíváncsiság teljesítésének is.

Tökéletesen új vágányokon haladt Vizaknai akkor, mikor a népszámlálás anyagát az ipari vállalatok számának és gazdasági jelentőségének mérésére felhasználta: nagyszerű elgondolását később rendre átvették a magyar statisztikától más országok statisztikai hivatalai is.

A népszámlálások körül azonban legnagyobb érdemét mégis nem ezzel a művével szerezte Vizaknai; hanem a nagy népességi nyilvántartások előkészítése, végrehajtása és feldolgozásával. Az 1900. évi, majd az 1910. évi népszámlálásokat művészies gonddal, bölcs mindenre körültekintéssel, mintaszerű utasítások kidolgozásával készítette elő s jórészt az ő érdeme az, hogy a magyar statisztika fegyvertárában a népszámlálások szinte a tökéletesség mintaképeivé lettek. Vizaknai volt az, aki a feldolgozások összes tervezeteit is kidolgozta 1900-ban s azóta, hogy 1920-ban és 1930-ban az ország pénzügyi viszonyai nem engedték meg a tőle megszokott széles alapon feldolgozni a népszámlálások adatait, mindig fájoán forgatjuk az egykor nagy forrásmunkákat, melyeknek minden sora Vizaknai szellemének kisugárzása volt.

Bár Vizaknai a Statisztikai Hivatal minden munkájában »jelen« volt, mert ő volt a hivatal csendes, szerény, halkszavú bölcse, — igazi munkaterülete elsősorban a demográfia volt.

Így válik érthetővé, hogy mikor az állami anyakönyvezetés rendszerével napirendre került a magyar népmoz-

galmi statisztika reformja, annak kidolgozásával Vizaknai szinte betetőzte korábban gyűjtött érdemeit. A népmozgalmi statisztika hármaskörének nagy alapja, a házasságkötések, a születések és a halálozások statisztikája azóta is szinte mozdulatlan maradt, hirdetve azt a zsenialitást, mellyel Vizaknai ezen a téren dolgozott. Hosszú idő óta közkeletű kincsek már azok az adatok, melyeket a népmozgalmi statisztika Vizaknai-féle rendszerének köszönünk, mégis kötelességünk ma megemlékezni arról, hogy Vizaknai elgondolása alapján vált lehetővé a népmozgalmi statisztikában is a társadalmi szempontok kifejtése, az ő szellemes ötlete volt a halálozási statisztikai lap rovatainak felhasználása a házassági termékenység mérésére s végül a halálokok kutatásának tökéletesítése érdekében Vizaknai vonta be a népmozgalmi statisztika adatszolgáltatói közé az orvosokat.

A halandóság kutatását egyébként — akárcsak Körösy — Vizaknai is fontosabbnak vélte, mint a népmozgalom egyéb tünetét. Meggyőződése volt, hogy a halandóság csökkentése által tudnók elsősorban népességünk szaporodását erősíteni. Ez a felfogása azonban nem gátolta meg abban, hogy mikor Magyarország 1897. évi népmozgalmáról nagy tanulmányát megírta, abban a népmozgalom többi tényezőinek fejlődéséről és helyzetképéről olyan áttekintést ne adjon, mellyel évtizedekre eldöntötte a magyar népmozgalmi kutatások irányait. Hogy ezek között az irányok között kiváló hely jutott a gazdasági szempontok mérlegelésének és a társadalmi viszonyok latolgatásának, azt Vizaknai egyéb alkalmakkor vallott nézetei megmagyarázzák. Kutatta a halálokoknak a foglalkozással való összefüggését is s nem rajta múlt, hogy a tiszta halandósági arányszámok helyett még be kellett érnie a nyers halálozási arányszámok számításával.

Az imént láttuk, hogy Vizaknai az orvosi rendet a statisztika munkásai közé szólította. Az ő éles szeme észrevette azt is, mily nagy hátrány, hogy a magyar statisztika nagy felvételeinél a számlálóbiztosok kirendelésének ügye mindig új meg új intézkedést követel meg.

Ez volt az oka annak, hogy mikor életének főművét,

a Statisztikai Hivatalról szóló 1897. évi XXXV. tc. szövegét és indokolását előkészítette, az új törvény alapvető intézkedései közé iktatta be azt a lehetőséget, hogy a mindennapi elemi népoktatási intézetek férfitanítóit népszámlálások és nagyobb időszakos felvételek esetén számlálóbiztosokul igénybe lehessen venni.

Ez azonban az új törvénynek csak egyik nagy újítása volt. Jelentőségében egyenrangúak voltak vele a többiek: a statisztikai munkatervnek a parlament elé terjesztése, a kormányjelentés szerkesztésének a Statisztikai Hivatallal való szoros egybekapcsolása, a magánszemélyek statisztikai adatbevallási kötelezettségének kinyilvánítása és szankciókkal való biztosítása, a statisztikai szakképzés magas nivóra emelése, a statisztikai bevételek kezelésének körülbástyázása. Ez a törvény, Vizaknai törvénye, volt az alap, melyre épülve a Statisztikai Hivatal virágzásának ahhoz a korszakához ért el, melyet már Vargha Gyula neve jegyzett.

Vizaknai Antal egyéniségének jellemzéséhez hozzátartozik, hogy kiváló szolgálatait, tudását és szorgalmát egyaránt igénybe vette a Statisztikai Hivatal három első igazgatója, Keleti, Jekelfalussy és Vargha: egyformán igénybe vették, egyformán méltányolták.

De a magyar kormány is így cselekedett. Mikor a magyar belpolitikának központi kérdésévé vált a választójog problémája, a parlament elé 1908. tavaszán került javaslat olyan statisztikai adattárra támaszkodott, melyhez hasonló statisztikai indokolás soha ezelőtt magyar törvényjavaslathoz nem kapcsolódott. Vizaknai leleményessége megtalálta a módját annak, hogy a javaslat minden elgondolását számok erejével támogassa. Mily sokszor éreztük azóta a hiányát annak, hogy a nemzeti élet szempontjából sorsdöntő javaslatokat nem támaszt alá statisztikai okmánytár.

Vizaknai Antal Vargha Gyula első munkatársa volt haláláig. S mintha a két nagy szellem között a tudományos munkamegosztásnak ritkán látható rendszere alakult volna ki: ha Vargha Gyula munkásságának kiemelkedő emlé-

keire tekintünk, — ezek jobbára más területekbe ültetvék, mint Vizaknai munkásságának maradandó jelei.

A belső szervezés munkásságából — addig, míg Buday László meg nem jelent a színen — az oroszlanrész Vizaknaira esett. De Vargha Gyula kötelessége volt — mi-
kor már hivatalának igazgatója lett — azoknak a munkatársaknak a kiszemelése és kiművelése, akiknek odaadó munkája biztosította annak a nagy gépezetnek, mellyé az országos statisztikai szolgálat különösen az 1897. évi törvény hatályba lépése után volt, nemcsak hibátlan, de bámulatra méltó működését.

A magyar statisztika nagy korszaka azért volt vége felé érve a legnagyobb, mert Vargha Gyula páratlan éleslátással gyűjtötte maga köré a fiatal magyar tisztviselői kar legnagyobb ígéreteit és ott összpontosult szinte máról-holnapra a rendkívül tehetséges emberek egész gárdája. Vargha Gyula értett hozzá, miképpen fokozza fel ambíciójukat minél magasabb fokra s nem fukarkodott az elismerés szavaival, mikor munkatársainak műveit a tudományos világnak bemutatta. Az ország közvéleménye egyszerre felfigyelt s akkor indult meg az a nagy kereslet statisztikailag képzett szakemberek után, melyet a Statisztikai Hivatal sok éven át ki tudott elégíteni a nélkül, hogy az óramű pontosságával történő működésében a legkisebb zökkenő támadt volna.

De érdekes véletlen, hogy Vargha Gyula után, akinek szinte minden egyes sorát izzó magyar érzése fűtötte, a statisztika klasszikus területén a demográfiában nem maradt olyan írói mű, mely egész teljességében bemutatta volna sokoldalú szellemének gyakran statisztikai munkáiban is gyönyörű írói lendülettel ékes megnyilvánulását. A népességi és népmozgalmi statisztika terén inkább kisebb esszé-szerű tanulmányait ismerjük.

Mint az oláh veszedelem nagy hirdetője, a népszámlálások és a népmozgalom eredményeinek feldolgozásánál újra meg újra visszatér a telepítések eszméjéhez s lelkesen foglal a mellett állást, hogy a magyar birtokpolitika nemzeti irányzata erőteljesebben kifejeződjék. A kis magyar

nyelvszigetek megtámasztása volt a legfőbb gondja s ha olvassuk sorait, mikor arról ír, hogy — ha még egyáltalán nem késő — mindent meg kell tennünk a veszélyben forgó magyar érdekek védelmére, borús elmerengéssel gondolunk rá, mint a magyar nemzeti eszme nagy, de igazán soha meg nem hallgatott prófétájára.

Itt már csak egy lépés választ el bennünket attól, hogy Vargha Gyula munkásságának legfontosabb területét tekintsük át: az 1895. évi mezőgazdasági üzemi statisztikát. Amint a népmozgalmi statisztika újjászervezése Vizaknai legszemélyesebb műve volt s tőle az el sem választható, épúgy elevenedik meg előttünk Vargha Gyula szikár, de mégis rugalmas alakja s villannak elénk mélytűző lelkes szemei, ha a nagy magyar mezőgazdasági statisztikára fordul emlékezésünk.

Vargha Gyula nagy ideálja: a telepítések ügye akkoriban is napirenden volt hazánkban s Vargha mindent elkövetett, hogy a magyar földbirtok a gazdaságok nagyság szerint való megoszlásának olyan kataszterét alkossa meg, melyből tisztán lássa az ország a követendő utat.

Négy hatalmas kötetben adta közzé a Statisztikai Hivatal a nagy felvétel anyagát, mindegyiket Vargha szerkesztette s az ő tollából való az egyes köteteket bevezető tudományos kommentár is, melyben Vargha a gazdasági statisztika módszerének teljes készenlétével fejtette ki a szempontokat, melyek a magyar földnek a gazdaságok nagyság szerint való megoszlásával kapcsolatosak. Hogy a statisztikai munka gyakran a legmesszebbmenő tárgyalagosság mellett sem lehet mentes bizonyos gazdaságpolitikai elgondolásoktól, bizonyoságaul Varghának ezek az emlékeztető szavai szolgálhatnak:

»Elég egy tekintet, hogy lássuk, mennyivel egészségesebben vannak tagolva a gazdaságok a Németbirodalomban, mint nálunk. Széles és szilárd alapul a kisgazdaságokhoz tartozó nagy terület szolgál, ezen emelkednek a szintén tekintélyes számú középgazdaságok, míg a betetőzés piramisszerűleg szűkülve történik a nagygazdaságokkal, melyekre az összes területnek alig esik több, mint

egyized része, aránylag háromszorta kevesebb, mint a Magyarbirodalomban«.

A magyar agrárpolitika évtizedeken át azokból az adatokból táplálkozott, melyeket Vargha Gyula foglalt a századforduló táján rendszerbe.

A mezőgazdasági statisztika tudományos feldolgozásánál Vargha Gyula sok helyütt megkísérelte a figyelmet felhívni azokra a forrásokra, melyek levéltárainkban tárolnak, alkalmat nyújtanak gazdaságtörténeti kutatásokra s különösen a magyar föld sorsát világíthatnák meg a multban.

Ami ebben a művében csak ajánlás volt, azt maga is valósággá tette azokban a műveiben, melyeket a magyar hitelintézetek fejlődéséről írt meg kétizben is: az 1885. évi országos és az 1896. évi millenáris kiállítások alkalmából. Az utóbbi jóval szélesebb alapon még, mint az előbbi, a magyar gazdasági élet fejlődésére vonatkozó kutatásoknak akkor és azóta is kivételes értékűnek elismert terméke, melyben Vargha Gyula különösen a XVII. századbeli hitelviszonyok jellemzésén kezdve, a mult század magyar hitelviszonyainak olyan mélyreható analizisét nyújtja s a fejlődésről egészen 1894-ig olyan kimerítő képet ad, hogy művét méltán tartjuk a hazai statisztikai monográfiai irodalom egyik legjelesebb termékének.

A magyar mezőgazdasági és hitelügyi statisztika csilágrendszerében Vargha Gyula személyisége tehát a nap, mely körül a bolygók, a többi dolgozók keringenek. Mint hogy ő volt 1901-től 1914-ig az egész magyar statisztikai szolgálat idegrendszerének nemcsak forma, de tartalom szerint is mozgatója.

Ezzel meg is jelöltük a legfőbb érdemeket, melyek előtt az utókor a statisztikus Vargha Gyula előtt mindenkor térdet hajt, mert ha egyéb művei, mint pl. a Jekelfalussy Józseffel együtt szerkesztett Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv, vagy Magyarország statisztikájának Láng Lajos által szerkesztett nagy kézikönyvében a közlekedés és forgalomról írt mintaszerű fejezet (egymagában is külön kötet), avagy a magyar szent korona országairól a

külföld számára írt s rendkívül nagy népszerűsége szert tett ismertetés, mindmegannyian szintén kijelölték helyét a magyar statisztikában, munkásságának követésre méltó példái igazában mégis azok a mély tudással felépített monográfiák, melyek egyikében Vargha Gyula a magyar föld, a másikában pedig a magyar hitelügy problémáinak, tehát sorsdöntő kérdéseknek feltárását végezte el.

Az imént láttuk, miként fűződik össze bizonyos vonatkozásban Vargha Gyula és báró Láng Lajos munkássága. A kapcsolatot azonban más pontokon is észrevehetjük. Mert ha báró Láng Lajos írói tevékenységéből kiakaszthatjuk azt a különben nagyon bölcs módon megírt könyvét, melyben »A közgazdaságtan elmélete« címen a klasszikus angol közgazdaságtan rendszerét nyújtotta a magyar olvasóközönségnek s egyetemi hallgatóságának, másrészt pedig nem foglalkozunk bővebben »A vámpolitika az utolsó száz évben« címen megírt és Akadémiánk által kiadott nagy monográfiájával, melynek értékét nagy statisztikai anyag csatolásával is emelte írója, többi művei között számos olyat találunk, melyet a gondolatok közönsége állít Vargha Gyula írásai mellé.

Nem vitás pl., hogy a birtokminimum kérdésében megírt tanulmányaiban a magyar földbirtok földarabolásában — ha az a nemzeti szempontok megőrzése mellett történik — nem látott veszélyt s ezzel éppúgy a magyar kisbirtokosság védelmezőjéül mutatta magát, mint nagy kortársa, Vargha Gyula. A magyar értelmiség, a középbirtokosság s a kisipar sorsa az ő lelkét is aggasztotta, s mintha a mai időkben is oly sűrűn hangoztatott — de sajnos, ma is alig meghallgatott — szavak zúgása jutna el fülünkhez, mikor Láng Lajosnál azt olvassuk, hogy a magyar középosztálynak átka, hogy nem ismeri fel gyermekei számára azokat a nagy és fényes lehetőségeket, melyeket a közgazdasági életpályák nyitnak meg az érvényesülésre.

Hosszú pályája alatt intenzív professzori munkássága mellett báró Láng Lajos alkalmat tudott találni arra, hogy statisztikai készségét különböző témák kidolgozásával

igazolja. A népoktatásnak hazánkban való fejlődését éppen olyan biztos kézzel jellemezte, mint az országnak a 70-es években bekövetkezett anyagi és szellemi fejlődését, avagy a magyar és osztrák államháztartásoknak különösen a 70-es évek körüli bonyolult adatait.

Mikor azonban Láng Lajosnak a magyar statisztika érdekében végzett tudományos fáradozásait elfogulatlanul latra tesszük, különösen két művét kell az utókor elé állítanunk. Az egyik a »Magyarország statisztikája« című, három kötetre tervezett kézikönyv, melyet Keleti Károly és Jekelfalussy József közreműködésével szerkesztett s melynek első kötetében (A népességi statisztikában) az általános rész, valamint a népmozgalmi statisztika kimunkálása Láng Lajos műve volt.

A statisztika itt adott rövid módszertanában még csak csíráit látjuk annak a nagyvonalú munkának, melyet később Láng Lajos a statisztikai tudomány fejlődéséről írt meg. A mozgó népességről írt fejtegetései azonban már pályája elején is szinte teljes fényében mutatják be ezt a nagyműveltségű s finom írásmodorú professzorstatisztikust, aki ezt a könyvét is felhasználja annak a gondolatának kifejtésére, hogy a legalsóbb rétegekben is meg kell honosítani az emberi anyag értékségének tudatát. S ha a közegészségi viszonyok javítása mellett e részben a kultúrához is kell folyamodnunk, szolgáljon buzdításunkul az a tudat — mondta ő —, hogy minél műveltebbé tesszük az országot, annál nagyobbá tesszük népességét, hatalmának legfőbb elemét s minél nagyobb lesz a népesség, annál nagyobb lesz abban a magyar faj aránya és annál szélesebb alapokon fog nyugodni annak uralma.

Magyarország népességi statisztikájáról szerkesztett művét Láng Lajos rövid módszertani bevezetéssel látta el. De, hogy a statisztika fejlődésének kutatása mennyire a szívéhez nőtt, bizonyítja, hogy már hajlott korban, pár évvel halála előtt, 1913-ban adta ki életének fő művét: »A statisztika történetét«.

Aki a statisztika alapvető kérdéseivel akar foglalkozni, magyar nyelven nem találhat vonzóbb kalauzt, mint ezt

a munkát, melynek lebilincselő szellemességgel és izgatóan érdekesen megírt lapjai ellenállhatatlanul vonzzák az olvasót egy nagy tudományág történetének belsőbb részei felé.

Ha szigorúbban vennők báró Láng Lajos e művének címét s összevetnők azt a könyv tartalmával, talán azt mondhatnók, hogy a tartalom nem fedi egészen a címet, — részben kevesebbet ad annál, részben sokkal többet.

Láng Lajos álláspontja az volt, hogy a statisztika fejlődéstörténetében az angol Malthus mellett a belga Quételeté és a német Lexisé a három első hely. Könyvét tehát úgy alkotta meg, hogy e nagy tudósok munkáinak szellemét hozzáférhetővé tette a magyar közönségnek s különösen a népességi kérdés fejlődését vezette le a legrégibb időktől kezdve azoknak a nagy vitáknak pergőtüzén át, melyek a malthusi tanok körül sokszor nagy hevességgel, máskor szelídebb formában kialakultak, de soha meg nem szűntek.

A malthusi tanokat támadók s az azokat pártolók tanait épp oly kristálytiszta fejt ki, mint a semlegesek álláspontját, vagy a születési viszonyok eltolódását kívánó irodalmat. Láng Lajos interpretálásában érintetlenül marad meg a nagy anglikán papnak tanításából az, ami modern s maig haladást jelent. Igyekezzünk, mondja Láng, a népesség jelenségeit a maguk egészében tanulmányozni és megérteni s becsüljük meg a Malthus által teremtet alapot, mint amely egyedül alkalmas arra, hogy a népesség alakulását tudományosan tárgyalhassuk s ezzel biztosítékot nyerjünk minden kalandos ábránd ellen, mely a házasságok és születések mesterséges szaporításától várja az üdvöt.

Báró Láng Lajos műve valójában a népesedési elméletek tudományos foglalata. Ebben szinte tökéleteset nyújt. S ha már nem volt ideje arra, hogy a statisztika módszertanának egyéb részeiben is olyan írásművészettel kövesse nyomon a fejlődés állomásait, mint ott tette, ezzel valóságban utódjaira hárította a kötelességet, hogy folytassák a munkát ott, ahol az előd abbahagyta.

Ezzel megemlékezésemnek végére jutottam. Aligha fejezhetném be találóbb szavakkal, mint Ráth Zoltán

örökké füleimben csengő szavaival: a statisztikának csak két igazán rettenetes ellensége van, a tudatlanság és a rossz statisztika. Nehéz volna megmondani, melyik köztük a rettenetesebb.

A magyar statisztika nagy korszakának akadémikus képviselői, akikről ma megemlékezünk, vállalták az oroszlanrészét annak a munkának, melyet a »jó statisztika«, a jó statisztikát biztosító statisztikai szolgálat kiépítése jelent. A magyar statisztikai adatgyűjtés alapjait — mint láttuk — jórészt ők rakták le, és legmúltóbban akkor hódolunk emléüknek, ha gondoskodunk e biztos alapon nyugvó épület korszerű fejlesztéséről abban a szellemen és azzal az alapossággal, amellyel ők az alapokat lerakták.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 5. SZÁM

BERZEVICZY ALBERT
EMLÉKEZETE

(ARCKÉPPEL)

ÍRTA

BALOGH JENŐ

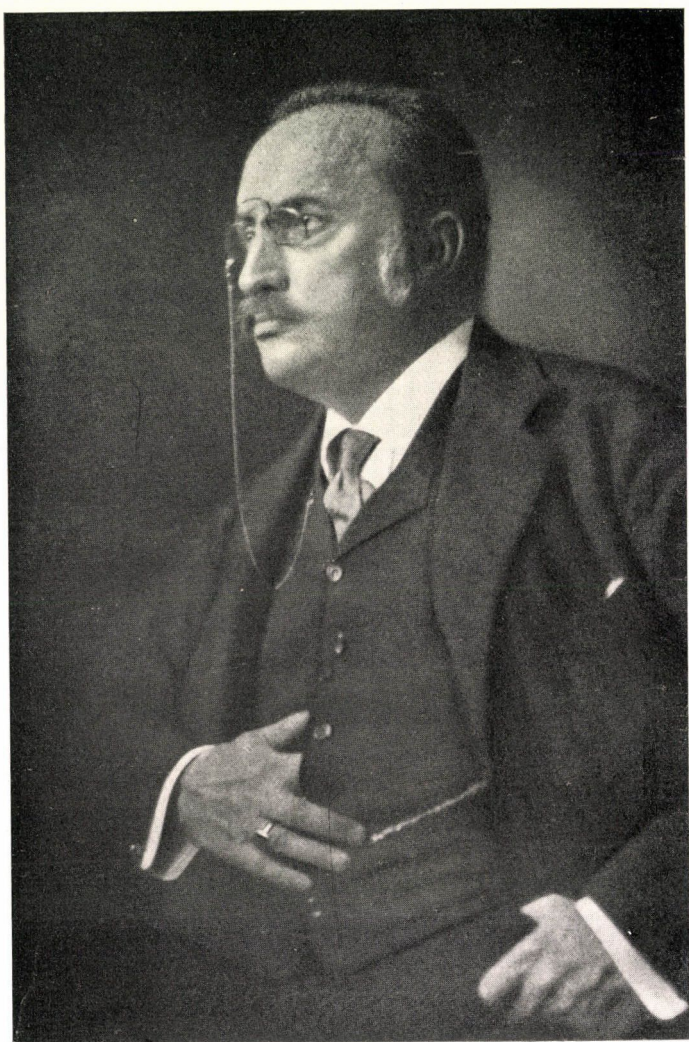
IG. ÉS T. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1938. ÉVI JANUÁR HÓ 13-ÁN TARTOTT RENDKÍVÜLI ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1938

Herrnström

BERZEVICZY ALBERT

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK 1938. ÉVI
JANUÁR 13-ÁN TARTOTT RENDKÍVÜLI ÖSSZES ÜLÉSÉN

FELOLVASTA

BALOGH JENŐ

IG. ÉS T. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1938

BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE.

Kilenc év telt el a kiegyezés után. Sok reménysugár ragyogta be a jövőndőt. Nagy-Magyarország területi épsége Mohács után végre újból helyreállt. Az ősrégi történelmi határokon belül a magyar államnak az alkotó munkára igazán hívatott minden hű fia előtt nagy feladatok állottak.

Sokan iparkodtak folytatni a 30-as és 40-es évek nagyjai által kezdeményezett vagy meg is indított reformmunkálatokat. Mások azokat a mulasztásokat kívánták pótolni, amelyekkel nemzetünk elmaradt az emberiség haladásától.

E dolgozat keretében főleg a tudomány, az irodalom és művészet, a törvényhozás, az oktatásügy, a közművelődés és az oktatásügyi igazgatás terén folytatott tevékenységről kell szólnom.

Az a 46 esztendő, amely közvetlenül 1867-től fogva a világháború előtt eltelt, — bármennyire divatos és szokásos azt ma fanyar bírálattal lekicsinyelni vagy csak fogyatkozásaiiban szemügyre venni — viszonyítva történelmünknek több más korszakához, az előre és felfelé menetelnek, sok tekintetben a felvirágzásnak fényes kora volt.

Tudományos irodalmunk mélyebb és többoldalú lett ; oktatásügyünk nagyarányú fejlődést mutatott, az igazságszolgáltatás és közigazgatás terén törvényhozásunk nagy alkotásokat iktatott törvénybe ; a szépirodalomnak és művészetnek több ága virágzásnak indult.

Berzeviczy Albert nyomban az egyetemi éveket követő és Nyugat-Európában ¹ tett hosszabb tanulmányút befejeztével, ekkor állt munkába.

¹ 1874-től kezdve Berzeviczy Albert Ausztriában, Német- és Franciaországban és Belgiumban utazott.

Mint széleskörű, általános műveltséggel rendelkező, első-sorban a közművelődés, de egyúttal a politikai pálya és az oktatásügyi igazgatás tennivalóinak végzésére is különleges szakképzettséggel felvértezett, 23 éves férfi kezdte meg köz-pályáját.

A Gondviselés jóvoltából csaknem hat évtizeden keresztül mindig nemzetének előmenetele érdekében dolgoz-hatott.

Már közeleti pályájának első tizedében mint Sáros vár-megye főjegyzője, egyúttal az eperjesi jogakadémia tan-székén, azután a képviselőházban, majd a vallás- és köz-oktatásügyi minisztérium felsőoktatásügyi osztályának élén mindenütt bebizonyította kiváló tehetségeit, amelyekkel gyorsan nagy sikereket ért el és folytonosan emelkedett.

Ezt több tényező igazolta.

Átfogó értelmével az emberi tudásnak roppant biro-dalmából megtanult mindent, amire az ő választásához képest akár közszolgálatban, akár tudományos munkájában szük-sége volt. Ez magyarázza meg kezdetben a társadalmi, külö-nösen az államtudományok, később a történelmi tudomá-nyok terén s ezzel párhuzamosan közművelődési, oktatás-ügyi és művészeti kérdésekben állandóan folytatott munkás-ságának jelentékeny hatását.

Meg volt áldva az ékesszólás és az írásművészet adomá-nyával s egyúttal mindenkor előkelő és hatásos szónoki kész-séggel.

Véleményét még széleskörű kérdésekben is meglepő tömörséggel és szabotossággal tudta akár írásban, akár élő-szóval összefoglalni.

Rendkívüli nyelvtelhetsége módot adott arra, hogy gyö-nyörű anyanyelvünkön kívül három világnyelven (francia, olasz, német) rögtönözve is tökéletes könnyedséggel, minta-szerű alakban fejezze ki gondolatait. Ezenfelül megtanulta a klasszikus nyelveket és az angolt is, minél fogva történelmi, főleg levéltári kutatásaiban — beleszámítva a középkori román nyelvjárásokat — több mint nyolc nyelven tanulmá-nyozhatta az eléje kerülő okiratokat és a választott tárgy körébe eső egykorú irodalmat.

Munkabírása és munkakedve egyformán bámulatra méltó volt.

Visszatekintve e tartamában és méreteiben egyaránt tiszteletet parancsoló tevékenységnek részleteire, meg kell állapítani annak rendkívüli arányait, alaposságát, sok tekintetben úttörő voltát és azt, hogy — ha csak néhány munkatertet említek is — Berzeviczy Albert állami életünkben, különösen a parlamenti téren, az oktatásügy szervezésében és fejlesztésében, egész közművelődésünk előbbrevitelén, ezekkel párhuzamosan tudományos mozgalmainkban, a művészet és szépirodalom méltatása körül, ezenfelül az időszakai sajtó hasábjain, mint közíró és — ami természetesen bennünket legközvetlenebbül érint — 30 éven át mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, nemzetének haladása körül hosszú-hosszú időre kiható és maradandó érdemeket szerzett, sok téren pedig valóban megörökítette nevét művelődésünk történetének évlapjain.

Hangsúlyozom, hogy nem életrajzot írok. Erre terjedelmes kötetben kellene vállalkozni. Abban a keretben, amelyben szólhatok, ennek a vázlatnak az lenne az elérni kívánt célja, hogy feltüntesse: a nemzet újabb felemelkedésének félszázada alatt folytatott szakadatlan közéleti és párhuzamosan tudományos munkásságban, más hazai kiválóságok mellett is mikép emelkedik ki boldogult volt elnökünknek sokoldalú és nagyon jelentékeny egyénisége.

I. Az államférfi.

Elsősorban álljon előttünk az államférfi, aki míg (1878-tól fogva 1881-ig) a tanszéken, később pedig egészen haláláig íróasztala mellett a tudományt is művelte, másfelől több téren nagyon figyelemreméltó módon vett részt egész állami életünk kiépítésében.

Ámbár alkotó, építő és nem küzdő egyéniség, aki bizonyára nem kívánt egyik párt élén parlamenti harcokat folytatni, mégis, mert politikai pályája odasodorta, nehéz és nemes küzdelmek idején az első sorokban fényes csatákat vív és szónoki babérokat, sőt a politikai ellenfelek által is

elismert parlamenti győzelmeket arat, amelyekkel már 3 évi képviselői működés után önmagának országszerte megbecsült nevet és tekintélyt, pártjának pedig dicsőséget szerez.

Érthető, hogy az 1881-ben megkezdett képviselői munkásság, fontos törvényjavaslatok előadói tisztjének betöltése, a delegációban és a Ház bizottságaiban végzett tevékenység alapján már 30 éves korában miniszteri tanácsos, később pedig a saját érdeméből tovább emelkedett.

Természetes, Tek. Akadémia, hogy amint 36 éven keresztül mindig tettem, ma is távol fogom tartani a napi pártpolitika és a világnézeti küzdelmek emlékét és részleteit Társaságunk működésétől.

Ez okból csak érintem, de sem nem részletezem, sem nem méltatom azokat a nagy érdekű pártpolitikai beszédek, amelyeket Berzeviczy Albert az 1881-től kezdődő és 1934-ig terjedő évtizedekben, tehát több mint félszázadon keresztül az országgyűlés képviselőházában, továbbá választói előtt, az utolsó évtizedben pedig a felsőházban mondott el.¹

Ilyen maradandó hatású politikai beszédei voltak azok, amelyeket az 1884. évi választásfelirati javaslat, majd 1889-ben a véderőjavaslat tárgyalásakor, az 1892—1894. években pedig az egyházpolitikai küzdelmek idején tartott.²

Berzeviczy Albert parlamenti munkásságának képe nem volna teljes, ha e felszólalásokat nem érinteném, de azokról való megemlékezésemnek hézagossnak kell maradni, mert kívánatos, hogy politikai és pártküzdelmekkel Akadémiánk még emlékbeszédben se foglalkozzék. Hangsúlyozom azon-

¹ Ezekből 98 beszédet sorol fel az Akadémiánk tiszteleti tagjává történt választásának 30-ik évfordulója alkalmából kiadott *Emlékkönyv* (Budapest, 1934) a 287—290. lapokon; 15 parlamenti felszólalást tartalmaz a *Beszédek és tanulmányok* című gyűjtemény (1905., I. köt., 1—274. l.); ötöt pedig a *Válogatott beszédek* című, évszám nélkül kinyomatott kötet (7—62. l.).

A többi beszéd a képviselőház és a főrendiház, illetőleg a felsőház naplójában található. Az első beszédet az 1881. évi Képviselőházi Napló IV. kötete 283—285. l. közli.

² L. *Beszédek és tanulmányok*, I. köt., 50., 77., 131. és köv. lapok.

ban, hogy e beszédek is mind a tartalom, mind a forma tekintetében mindig kiváló felszólalások voltak és nagy tetszést keltettek.

Általában Berzeviczynek beszédeiben az államférfíui egyéniség mellett feltűnik az a kimagasló igazi politikai talentum és parlamenti tehetség, amely emlékeztet a magyar országgyűlési küzdelmeknek legfényesebb korszakára. E tulajdonságok Berzeviczy megnyilatkozásait emlékezetessé tették. Például említem későbbi felsőházi beszédeit,¹ így azokat, amelyekben finom acélpengével, mégis élesen és hatásosan, a hazafiúi felháborodás erejével bélyegezte meg azokat az erőszakoskodásokat és terrorisztikus cselekményeket, amelyeket az egyik ú. n. utódállamban az ottani magyar kisebbség ellen elkövettek, illetőleg amelyekkel a magyar kisebbségnek nemzetközi szerződésben biztosított jogait megsértették.

1. Álláspontja a magyar parlamentárizmus jelentőségéről.

Az alkotmányjog kiváló művelőjének tudását és az államférfi széles látkörét tükrözi vissza Berzeviczynek a parlamentárizmus magyarországi jelentőségéről képviselőházi elnöki székfoglaló beszédében² kifejtett álláspontja.

Hangsúlyozta, hogy — habár a parlamentáris rendszer már akkor, negyedszázaddal ezelőtt is több államban súlyos válságokat élt át — nem változott az ő hite és bizalma annak szükségességében és jóságában. Kiemelte, hogy «nekünk annál inkább kell törhetetlenül és szigorúan ragaszkodnunk e rendszer fenntartásához, mert a parlamentáris rendszer ránk nézve nemcsak a közszabadságok biztosítója, de... egyértelmű nemzeti létünkkel... A világversennyel minden téren csak nehezen tarthatva lépést, fajilag elszigetelve, belső egységünkért is küzdve, sok ellenségtől is környezve, első sorban önerőnkre... kell támaszkodnunk.» Felhívta egy-

¹ 1932. dec. 1-én és 1934. június 12-én. — Az Országgyűlés Felsőházának Naplója II. kötet 42. és III. kötet 257—260.

² 1910. június 30-án tartotta. Közölve a *Válogatott beszédek* közt is, 59—60. lap.

úttal a Ház minden tagját (és ez a tanácsa ma is időszerű), «adjunk példát nemzetünk létalapjainak megszilárdításában, nemzetünk valódi, eleven szükségleteinek felismerésében, nagy hivatása betöltésének munkálásában és egyesüljünk a komoly, céltudatos törvényhozói munkában.»

Sajnos, ez utóbbi felszólításának az akkori heves parlamenti küzdelmek idején nem volt hatása, ami arra indította őt, hogy rövid idő múlva lemondjon a képviselőház elnöki tisztségéről.

2. Az államférfi a nemzetközi szellemi együttműködés keretében.

Megnyilatkozott Berzeviczynek államférfíúi egyénisége azokban a tanulmányaiban és akadémiai elnöki megnyitó beszédeiben is, amelyekben ő egyfelől a magyarságnak a nemzetközi tudományosság előbbrevitelében szerzett érdemeit, másfelől a nyugati nagy nemzetek s ezek közt a korábbi entente-hatalmak számos tudósának, írójának és művésznének jelentőségét méltatta.

Joggal utalhatott arra, hogy a magyar nemzet fiai évszázados véres küzdelmekben élüket áldozták a nyugati művelődés védelmében s e háborúk alatt természetesen háttérbe szorultak vagy megsemmisültek a magyar földön végzett kulturális munkák.

Más alkalommal kimutatta, hogy Kőrösi Csoma Sándor a maga példátlan önfeláldozásával, a két Bolyai, báró Eötvös Loránt a geofizika terén végzett úttörő munkásságával és több más magyar tudós minő érdemeket szerzett az egész emberiség művelődésének előbbrevitele körül.

Külföldön is nagy hatást keltettek Berzeviczynek azok a megnyitó beszédei, amelyekben Beethoven, Berthelot¹ Marcelin, Dürer, Goethe, Kant, Pasteur,² Pestalozzi és Smith Ádám génuszának hódolt.

¹ Marcelin Berthelot : Discours d'ouverture, 1927.

² Louis Pasteur : Discours d'ouverture, 1922. Mind a kettő a Magyar Tudományos Akadémiának francia nyelven, különnyomatban megjelent kiadványa.

Ugyanilyen hatása volt az 1928. évi nagygyűlést megnyitó¹ elnöki beszédnek, amely jogos önérzettel emelte ki, hogy a magyar nemzet a világháború alatt is meg tudta becsülni az egész világ egyetemes művelődésének nagy értékeit, ezek közt az entente-hatalmakhoz tartozott nemzetek nagy szellemeinek (felemlítette Shakespeare-t és Molière-t) alkotásait, amelyek továbbra is ott szerepeltek a magyar színházak műsorán. Felhozta, hogy a magyar tudományos vagy irodalmi társaságok sohase törölték tagjaik névsorából az entente-államokhoz tartozó külföldi tudósok vagy írók nevét.

Már a világháború kezdetén, amikor egyik-másik nemzet politikusai tájékozottak az ellenséges fajok és nemzetek iránt érzett gyűlöletről, — Berzeviczy államférfiúi előrelátással és bölcseséggel olyan nyilatkozatokat tett, amelyek külföldi tudósoknak évtizedek múlva is emlékezetében maradtak.

Ilyen maradandó szolgálat volt az a tanulmánya, amelyet 1915-ben a klasszikus műveltség barátainak ülésén Bécsben olvasott fel. Ebben nemes bátorsággal és a későbbi évek által igazolt igazsággal fejezte ki azt a reményét, hogy a klasszikus művelődés eszményei rövid idő múlva újból a népeknek közös és egyetemes java lesznek, olyan tulajdon, amely alkalmas hidat verni a nemzetek közt megnyílt örvények felett, visszaszerezni az egymással szemben állott ellenségek közt a megbecsülést és megalapozni a közösen végzendő békességes munkát.

Ezt az előadást,² amely később egyik francia folyóiratban³ jelent meg, véletlenül mindjárt közzététele után olvashatta egyik jeles francia tudós, Villat, jelenleg a toulouse-i egyetem tanára, aki akkor a harctérről először kapott rövid szabadságot és a tudósok szokása szerint ezt a néhány napot az időközben megjelent tudományos könyvek és folyóiratok olvasására használta fel. Nyomban megragadták őt ezek

¹ *Akadémiai Értesítő* XXXIX. köt., 440. füzet. A megnyitó címe: *A háború és békekötés hatása tudományra és irodalomra. Francia különnyomatban: L'influence de la guerre et des traités de paix sur la science et la littérature.* 1928.

² *Humanismus und Weltkrieg.* Vortrag, gehalten in Wien 1915.

³ *Revue politique internationale*, 1915. évf., 22—37. l.

a fejtegetések, magával vitte az értékes tanulmányt a francia lövészárokba, ott felolvasta francia tisztársainak és már akkor kifejezte, azóta pedig megújította azt a meggyőződését, hogy a magyar nemzet (most Villat szavait¹ idézem), «amely, amióta a kereszténységre áttért, a Kelet barbár hordái ellen véres testével védelmezte a nyugati művelődést, s amelynek kiváló államférfiai és világhírű művészei közül többeket Franciaországban is annyira csodáltak, — a háború után megint csak barátja lesz Franciaországnak, amely büszke volt erre a régi barátságára.»

Íme így szerezte meg boldogult elnökünknek államférfiúi bölcsesége a komoly politikusnak helyes érzékével több francia tudósnak magyar barátságát és megerősítette azokat a jelenleg is tartó magyar-francia tudományos kapcsolatokat, melyek azzal a meleg rokonszenvvel kezdődtek, amelylyel ez a francia jeles tanár Akadémiánknak akkori elnökét csodálni és, őszintén megvallja, «szeretni megtanulta».

3. Az államférfi nemzetközi kapcsolatok létesítése terén.

Nagy tekintélye, kiváló egyéni tulajdonságainak hatása, rendkívüli nyelvismereteivel együtt, valamint a külföldi irodalmak, egyúttal több külföldi állam politikai viszonyainak alapos ismerete különösen hivatottá tették Berzeviczyt, mint magyar államférfit nemzetközi kapcsolatok létesítésére, fenntartására, visszaállítására és kimélyítésére.

E téren szerzett érdemeinek tüzetes méltatása külön tanulmányt tesz majd szükségessé.

E megemlékezés keretében néhány ma már kevésbé ismert részlet tárgyalására kell szorítkoznom.

Magyar érdekek szolgálatában már a világháború előtt, később különösen Ausztriában és a német birodalomban a világháború alatt, Trianon után pedig főleg Genfben és Olaszországban nemes önzetlenséggel, nagy áldozatkészséggel és

¹ Louis Villat: *Un grand «Européen», Albert de Berzeviczy.* A *Revue des Études Hongroises* 1935. évf.

még késő aggkorában is hosszú utazásokra vállalkozva, különböző előadásokat tartott, melyekben nemzetünk megismerésének és a magyar igazság előmozdításának tett jelentékeny szolgálatot.

Ez a munkássága sok évtizeddel ezelőtt kezdődött.

1911. tavaszán Olaszország egységes királysággá történt alakulásának félszázados évfordulóját és azóta bekövetkezett haladását ünnepélyekkel és kiállításokkal ülte meg. Erről Berzeviczy, mint a magyar képviselőház elnöke¹ megemlékezve, nagy hatással fejtette ki, hogy az olasz föld volt az újkor műveltségének bölcsője, továbbá hogy Hunyadi Mátyás nemzeti királyunk uralkodása alatt Magyarország volt az első ország, mely az újkori olasz művelődésnek átültetésével kísérletet tett. E beszéd hatása alatt a magyar képviselőház távirati üdvözlét küldött az olasz parlament elnökének.

Ezt követőleg 1911. tavaszán Berzeviczy vezetésével 23 magyar képviselő utazott Rómába, ahol őket az olasz kamara és szenátus ünnepélyesen és szívélyesen fogadta, tiszteletükre különféle ünnepélyeket rendeztek és alkalmat adtak nekik arra, hogy a 10 napi tartózkodás alatt az akkori római archeológiai ásatások eredményeit és különböző kiállításokat behatóan tanulmányozhassanak. A fogadások alkalmával mindig feltűntek Berzeviczynek remek olasz beszédei, melyekről az olasz lapok mindjárt másnap hosszú tudósításokat közöltek.

Ez a tekintély és az akkor is megalapozott, illetőleg kibővített személyi kapcsolatok két év múlva új feladatot róttak Berzeviczyre, aki a nemzetközi parlamentáris érintkezés legfontosabb szervezetének, az Interparlamentáris Uniónak világviszonylatban is mindenütt ismert és általánosan tisztelt vezérférfia, az Unió magyar csoportjának («groupe hon-grois de l'Union») pedig hosszú időn át elnöke volt.

Még a világháború előtt az Uniónak olasz csoportja — itt hely hiánya miatt nem részletezhető okokból — kivált ebből a szervezetből és ez a «séparation» éveken át sok gon-

¹ Az 1911. március 21-én tartott ülésben. *Válogatott beszédek* 61. és köv. l.

dot okozott a nemzetközi szervezet azon időbeli elnökségének. Az elnök, tekintélyes angol államférfi, lord Weardeale, és a főtitkár, Lange belga politikus, Berzeviczyt kérték fel arra : tárgyaljon a kivált olasz csoport vezetőivel, különösen marchese Cappelli Rafael volt elnökkel, valamint Novolini volt főtitkárral és kísérelje meg előkészíteni az olasz csoportnak újabb szervezését, aztán visszatérését az Űnió keretébe.

Az 1913. és 1914. években e tárgyban folytatott levelezés fennmaradt Berzeviczynek hátrahagyott iratai közt.

A kísérlet sikerült. Ilyképpen magyar államférfi eredményesen közvetített egyik nemzetközi szervezet és annak olaszországi tagjai között.

Berzeviczynek köszönhetjük az utóbbi évtizedekben is a magyar-olasz tudományos kapcsolatok és szellemi együttműködés előmozdítását, valamint a *Società Mattia-Corvino* megalapítását.

Egyfelől hazánknak behatóbb megismerését, másfelől a magyar-olasz szellemi együttműködést mozdították elő Berzeviczynek :

a mult század első felében Olaszországban járt magyar utazókról írt értekezése (*Magyar Könyvtár* 340. füzet) ;¹

valamint azok a francia, illetőleg olasz nyelven közzétett tanulmányai, amelyek tárgya volt az olasz művészet szerepe Magyarországon Hunyadi Mátyás korában ; továbbá

Olaszország és Magyarország viszonya a multban és a jelenben, különösen Olaszországnak és Magyarországnak, illetőleg Nápolynak és Magyarországnak történeti kapcsolatai ; végül

a magyar politikai menekültek története Olaszországban a XIX. század második felében.²

¹ Francia nyelven is megjelent : Voyageurs hongrois en Italie dans la première moitié du dernier siècle (Budapest, 1905.) cím alatt.

² Art et artistes italiens en Hongrie à l'époque de Mathias Corvin (Revue de Hongrie, 15 août 1908).

L'Italia e l'Ungheria nel passato e al presente. 1919.

I rapporti storici fra l'Italia e l'Ungheria. (Publ. dell'Istituto per l'Europa Orientale. Roma.)

4. A Római Magyar Történeti Intézet visszaszerzése.

A Fraknoi Vilmos tiszteleti tag által Akadémiánknak rendelkezésére bocsátott Római Magyar Történeti Intézet épületét a világháború befejeztekor 1918. augusztusban az olasz kormány lefoglalta és a békeszerződés Olaszországnak megadta a jogot ez Intézet likvidálásához. Az olasz kormány azonban bizalmasan kijelentette, hogy ha a magyar állam az épületet a magyar követség részére igénybe venné, hajlandó volna a likvidálástól eltekinteni.

Kormányunk közbelépésén felül azonban szükséges volt Berzeviczy Albertnek nagy tekintélye és az olasz hivatalos körökben elismert befolyása arra, hogy végre 1923-ban az olasz kormány hajlandóságát fejezte ki a római intézet helyiségeinek visszaadása iránt.

Berzeviczy 1923. októberben Rómába utazott, a magyar kormány megbízásából értesítette az olasz hivatalos köröket a Fraknoi által alapított intézet működésének újabb megkezdéséről, s ezen az alapon az intézetben a rendszeres munka 1924. elején megindult, s Akadémiánke célra szervezett, Berzeviczy elnöklete alatt működő bizottságának javaslatára az ösztöndíjas helyek is ettől kezdve betöltettek.

5. A szellemi együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának elnöki hatáskörében végzett munka.

A Nemzetek Szövetségének 1922-ben Akadémiánk főtitkárához intézett megkeresése alapján Berzeviczy Albert teljesen egyetértett azzal a nézetemmel, hogy (habár nagyobb eredmény ebben a keretben nem remélhető) Akadémiánknak ki kell fejezni hajlandóságát aziránt, hogy Magyarország területére nézve el fogja végezni azokat a tennivalókat,

Per la verità circa la storia dell'Ungheria (Roma, 1927.).

Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell'epoca degli Aragonesi (Napoli, 1928.).

Gli esuli ungheresi in Italia nella seconda metà del secolo XIX. (Roma, 1932.)

amelyek a nemzetközi szellemi együttműködés terén fel fog-
nak merülni.¹

A szellemi együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságá-
nak elnöki tennivalóit 1922-től kezdve haláláig Berzeviczy
nagy lelkiismeretességgel, fáradhatatlanul ellátta; folytonos
érdeklődéssel kísérte azokat a kísérleteket, amelyeket az ú. n.
utódállamok területén élő magyar nemzeti kisebbségek érde-
kében és a magyar igazság érvényre juttatása végett tettünk.
Elnökölt a bizottságnak zárt ülésein és azokon a nyilvános
üléseken is, amelyeken egy-egy külföldi kiváló szakférfi,
Nicolas Murray Butler,² Julien Luchaire, Kornemann, Peter-
sen, Röbbling, Zahn Frigyes, Przyluski és mások tartottak
előadásokat.³

A Bizottság megalakulása óta elsősorban azon fáradozott,
hogy végre megszűnjék az a tarthatatlan állapot, amelynél
fogva kizárólag tudományos magyar munkák, valamint a
magyar szépirodalom termékei még mindig nem juthatnak
be Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területére. E tárgy-
ban Berzeviczy a szellemi együttműködésnek Párizsban fel-
állított nemzetközi intézete (Institut International de Coopé-
ration Intellectuelle) igazgatójához, Luchaire-hez, illetőleg a
szellemi együttműködés nemzetközi bizottságának elnöké-
hez, Gilbert Murray oxfordi egyetemi tanárhoz ismételve
intézett átiratokat, a m. kir. külügyminiszter urat pedig
több ízben megkereste megfelelő lépések tételére.⁴

II. A tudós.

Az államférfi mellett Berzeviczy Albert egyéniségében
a tudós, mégpedig különböző tudományok művelője áll elő-
térben.

¹ *Akadémiai Értesítő* XXXIII. köt. (1922), 285—286. lap és
XXXV. köt. (1924.) 60—61. l.

² *Akadémiai Értesítő*, XLI. köt. (1931), 203., 207. l.

³ U. o. XLII. köt. (1932), 354—356. l., XLIII. köt. (1933), 346. l.,
XLIV. köt. (1934), 274—277. l.

⁴ *Akadémiai Értesítő*, XXXVIII. köt., 159—160., XXXIX.
köt., 79—83., XL. köt., 317—321., XLIV. köt., 288—301. l.

1. A történetíró.

Nagyméretű és maradandó értékű tudományos irodalmi munkásságában *történetírói* tevékenysége emelkedik ki. Többek előtt gyakran határozottan kifejezést adott annak, hogy ő maga is erre vetette a legnagyobb súlyt.

Egyik első elnöki megnyitó beszédében ¹ hangsúlyozta, hogy Akadémiánknak az egész tudományos világgal szemben is első és fő feladata: hazánk és nemzetünk tudományos megismerése és megismertetése s ehhez az Akadémia köteles készséggel vállalja a vezéri szerepet. Ez alaptételből kiindulva *«hazai történelmünk minden oldalú megvilágításának feladatait»* vette szemügyre. Megállapította, hogy hazánkban az állam, az Akadémia,² szaktársulatok, egyes törvényhatóságok s különösen egyes egyházi hatóságok és társulatok a történelmünket érdeklő levéltári anyag közlése tekintetében tekintélyes áldozatot hoztak és nagy munkát végeztek. De azért panaszolta, hogy nálunk kevés az igazi történelmi érzék és nagy a multak iránti közöny.

Ez a meggyőződés vezette Berzeviczyt arra, hogy már első nagyobb dolgozataiban, még inkább pedig a XX. század kezdetétől fogva tudományos munkásságának legnagyobb részét a történetírás, illetőleg a művészettörténet terén fejtse ki.

Az emlékiratok jellegét viseli, de mégis, mivel az egész kort jellemzi és művészileg méltatja, e munkássága körébe tartozik *Régi emlékek* (1853—1870) című első kötete, amely a szerző gyermekéveinek és fiatalságának korpét adja.

Erről a korról más helyütt ³ Berzeviczy nála szokatlan lírai ellágyulással ezeket írja: «Szép volt az (érti a mult század 50-es és 60-as éveit), nemcsak azoknak, kiknek boldog gyermekkorunk emlékei vetnek rá rózsafényt, szép volt a

¹ 1908. május 3-án: *Akadémiai Értesítő*, XIX., 297—301. l.

² Bizonyára a *Magyar Történelmi Emlékek* hatalmas sorozatára gondolt, melyből az *Okmánytárak*, az *Írók* (Scriptores), az *Országgyűlési Emlékek* és a *Diplomáciai Emlékek* sorozatában ekkor már egész könyvtárra menő akadémiai kiadvány jelent meg.

³ *Az abszolútizmus kora* című mű, I. köt., 6. lap.

történeti megítélés szemével nézve is a politikai életről le-
szorult magyarság bensőségteljes magánélete és egyetértő
társasége által. Szép volt a család és a falu, a rokonság és
a barátság meleg kultuszában, szép volt a néma ellenállás
és reménykedő tűrés szilárd dacában, az elnyomás alatt is
viruló irodalomban, szép mindazoknak az erkölcsi, szellemi
és anyagi javaknak még jobbára érintetlen birtokában, me-
lyekből visszaszerzett szabadságunk és alkotmányos életünk
bizony sokat áldozatul követelt».

A) *A történetíró általános jellemzése.*

E tárgyú művei mindegyikéből határozottan felismer-
hető a szerzőnek egész történetírói egyénisége.

Mindegyik műnek főforrása: a széleskörű levéltári kuta-
tás, de ezenfelül Berzeviczy mindig gondosan tanulmányozta
a tárgyalt korszaknak egész hazai és külföldi irodalmát, bele-
értve a folyóiratokban és a napi sajtó hasábjain megjelent
dolgozatokat is.

Történetírói egyéniségének jellemző ismérve: «a lélek-
kel telt tárgyilagosság»,¹ amely híven feltünteti a kornak
fény- és árnyoldalait s a szereplők jótulajdonságai mellett
nem hallgatja el hibáikat és tévedéseiket sem.

Az olasz renaissance korát tárgyzó tanulmányaival
kapcsolatban Berzeviczy a Hunyadiak dicső korából válas-
totta első nagyobb terjedelmű történeti munkájának tárgyát.

B) *Beatrix királyné története*²

című műve messze túlterjed az életrajz keretein, valódi kor-
történet.

¹ Kiemelte ezt, mint Berzeviczy történetírói működésének leg-
jellemzőbb, legértékesebb és legegényibb jellemvonását, egyik nagyon
hivatott és feltétlenül elismerő méltatója, Gombos F. Albin társunk,
az Akadémia 1934. évi nagyjutalmának odaítélése végett kiküldött
bizottság jelentésében. *Akadémiai Értesítő*, XLIV. köt., 102—144. l.

² Megjelent a *Magyar Történelmi Életrajzok* XXV. évf. 1—5.
füzetében, Budapest, 1918. ; francia kiadása *Beatrice d'Aragon, Reine
de Hongrie* I—II. k., a Bibliothèque Hongroise de la Revue de Hongrie
sorozatában, 1911—1912. ; spanyol fordítása *Beatriz de Aragon, Reina*

A mű kiindulva Beatrix nagyatyjának, I. Alfonzónak uralkodásából, ismerteti a nápolyi királyságnak azon korbeli tudományos, irodalmi és művészeti viszonyait, tárgyalja Beatrix neveltetését, ifjúságát és házasságkötését, majd átvezeti az olvasót Magyarországra és a Beatrix haláláig terjedő egész korszakról színes, életteljes képet ad. Éppen úgy megtaláljuk benne a nápolyi udvar és nép életének és ünnepeinek ismertetését, mint a magyar királyság viszonyainak tárgyalását. A szerző e művében is leplezetlenül bírálja a szereplők hibáit és gyarlóságait. Előadja pl. a trón betöltése körül Mátyás halála után felmerült ármányokat s különösen élesen bírálja II. Ulászlónak házasságszédelgését és a magyar főurak egy részének az özvegy királynéval szemben tanúsított csalfaságát.

A történeti, művelődéstörténeti és lélektani fejtegetések-ből a magyar történetírás későbbi századokban is értékes következtetéseket fog levonhatni. Megállapítható, Beatrixnak nagy része volt abban, hogy Mátyás udvarában, sőt egész Magyarországon kialakuljon a renaissance életforma. A történetírók egyéni megítélése fogja majd a kötetben közölt részletes adatok alapján kifejteni, mennyi volt Beatrixnak magyar történeti jelentősége és, habár Mátyás király valószínűleg hatalmat nem adott felesége kezébe, a nápolyi királylány egyes kérdésekben kiváló, nagyeszű férjére minő befolyást tudott gyakorolni.

A kötet hű és részletes képet ad a kornak jelentékenyebb egyházi és világi egyéneiről. Sokan voltak; hisz alig akadt Magyarországon vagy Itáliában híres vagy érdekes egyéniség, aki ne gyakorolt volna Beatrixra befolyást vagy akivel ne lett volna összeköttetésben. A szerző az életrajzíró gazdag anyagán felül feldolgozza mindazokat az érdekes problémákat, amelyek a lélekbúvárt érdeklik.

Nagy tárgyilagosságát bizonyítja, amikor rámutat arra,

de Hungria, Madrid (évszám nélkül); olaszul *Beatrice d'Aragona*, Milano, 1931., 320. l. Az okiratgyűjteményt a *Magyar Történelmi Emlékek* című sorozat I. osztályának 39. kötetében a Magyar Tud. Akadémia adta ki.

hogy ha Beatrixnak gyermekei lettek volna, az ő erős családi érzésével éppen olyan jó anya vált volna belőle, mint nővéréből, a ferrarai hercegnőből, s ebben az esetben makacs ambícióját és szívós erélyét gyermekei érdekében érvényesítette volna. Gyermekek nélkül a szerencsétlen királyné összes családi érzéseit olasz rokonaira árasztotta, akik természetesen idegenek voltak a magyarok előtt. Ilyen megértéssel a szerző nem tagadhatja meg részvétét a boldogtalan királyné szomorú sorsától és sokkal enyhébben ítéli meg tévedéseit is, mintsem az más történetíróknál szokásos.

Mintegy Berzeviczy a középkori olasz nyelvnek összes tájsházolását is nagyszerűen ismerte, módjában volt az egykorú olasz krónikák mindegyikét is tanulmányozni és felhasználni. Mily hosszú és fáradságos kutatások eredménye a kötet, bizonyítja, hogy a mű mindenütt hivatkozik elsősorban a tárgyra leggazdagabb modenai, majd a nápolyi nemzeti, a milánói és velencei (Szent Márk-) könyvtárban, ezenfelül a bécsi, brüsszeli, drezdai és párizsi könyvtárakban — illetőleg levéltárakban — felkutatott eredeti okiratokra, köztük Beatrixnak több száz sajátkezű levelére. Hazánkban a szerző az Országos Levéltár mellett legtöbb anyagot talált a selmecbányai, azután a kassai, körmöcbányai és pozsonyi levéltárakban.

C) *Az abszolutizmus kora Magyarországon.*

Berzeviczy egész életének fő műve hazánk történetéből az 1849. ősztől kezdve 1864. februárig terjedő éveknek az eddig megjelent munkáknál sokkal kimerítőbb, alaposabb és tökéletesebb olyan beható tárgyalása, aminőt más korszakra nézve történeti irodalmunk még nem mutat fel.¹

Tiszteletet érdemel az az elhatározás, amellyel Berzeviczy, aki akkor már közel 60 éves volt, hozzáfogott ehhez a munkához. Bizonyára élt benne az a meggyőződés, hogy e nagy mű megírásával nemzeti és egyúttal hazafias feladatot fog betölteni.

¹ I. köt., 1922., II. köt. 1926., III. köt. 1932., IV. (csonkán maradt 106 lapra terjedő) kötet, 1937. (A Franklin-Társulat kiadása.)

Ez időtájban egyes osztrák közjogászok és történetírók újból megpróbálták, hogy hazánknak független jogállását megtámadják. Felelni kellett nekik. Csakugyan magyar történetíró volt hivatott megállapítani e másfél évtized történetéből azt az igazságot, hogy az abszolutizmusnak «nemcsak módszere volt eltévesztett, hanem jogalapja és célja is helytelen, és pedig nem csupán Magyarország, hanem az egész monarchia szempontjából».¹ Magyar államférfinak kellett ebből a megállapításból s annak a kornak szomorú szenvedéseiből levonni azt a következtetést, hogy a jövőben mit nem lehet és mit nem szabad tenni Magyarországgal. De ebből a másfél évtizedből magyar államférfiúnak kellett nemzetünknek jövő felemelkedése szempontjából is tanulságokat meríteni.

Az önként vállalt feladat sok nehézséggel járt. A szerző bizonyára teljes tudatában volt annak, hogy a tárgyalandó korszak legnagyobb részére nézve a levéltári anyag lesz a főforrás, továbbá hogy ezt az anyagot elsősorban a bécsi udvari és állami levéltár, ezenfelül az osztrák belügyminisztérium levéltára és a kancelláriai iratok fogják szolgáltatni. E levéltárakban pedig még akkor, amikor a szerző munkába állt, a kutatás lehetetlen volt.

Boldogult nagy királyunknak, I. Ferenc Józsefnek, élénk történelmi érzéke, igazságszeretete és lovagiassága hártotta el a főakadályt. Habár ő is jól tudta, hogy e kor tárgyalása majd fel fogja idézni a szenvedéseknek, a veszteségeknek, a sajnos, részben helyrehozhatatlan tévedéseknek emlékét is, — ennek ellenére Ő Felsége már 1915. június havában megadta az engedélyt arra, hogy Berzeviczy teljesen szabadon kutathassa át a bécsi cs. és kir. udvari levéltárnak az 50-es évekre vonatkozó, addig zárva tartott anyagát.

Az osztrák belügyminisztérium levéltárában kutathatás céljából gróf Tisza István miniszterelnök fordult Heynold, akkori osztrák belügyminiszterhez,² hangsúlyozván, hogy

¹ Berzeviczy saját szavai, id. m. I. köt. 4. lapján. L. még akadémiai felolvasását *Akadémiai Értesítő*, XXXIII., 5—11. l.

² 1915. aug. 6-ról kelt levele. Összes Munkái, *Levelek*, III. kötet, 1004. sz., 217. l.

Berzeviczy egyénisége teljes biztosítékot nyújt munkájának tudományos színvonalára nézve, tapintata és diszkréciója pedig abban a tekintetben, hogy a feltétlenül szabad kutatást számára meg kell engedni. Ugyanekkor a szerzőhöz írt levélben¹ kiemelte Tisza: «Nem mondhatom, mennyire örülök, hogy ezzel a politikai érzéket és államférfiúi belátást kívánó fontos feladattal éppen Te foglalkozol».

Ezután több mint 20 év munkája következett.

A nagy mű befejezésén Berzeviczy még életének utolsó hónapjaiban is dolgozott; sajnos, a IV. kötetet már nem tudta befejezni. Ez a négy kötet azonban így csonkán is évszázadokon át forrásmű lesz mindazok számára, akik e korszak magyar politikai, társadalmi vagy gazdasági történetét fogják művelni. Gazdag anyagot találnak a műben a közjogász, a jogtörténész, valamint igazságszolgáltatásunk fejlődésének s az irodalom- és művészettörténetnek kutatói is. A négy kötetben természetszerűleg előtérben áll a politikai és a társadalmi történet fejtegetése, de megtalálható a gazdasági viszonyok ismertetése is, az irodalmi és művészeti részeknél pedig a szerző más téren tett tanulmányai következtében ismét bemutatja hivatottságát. A bécsi kormány által oktrojált alkotmányra vonatkozó kísérletek előadásánál megnyilatkozik a szerzőnek kiváló közjogi tudása és nagy alkotmányos érzéke.

Az összegyűjtött gazdag anyagot a szerző művészien dolgozta fel.

A bécsi kormány szerencsétlen kísérleteit és politikai tévedéseit teljes nyíltsággal szigorú bírálatban részesíti.

Megtaláljuk a főszereplőknek jellemzését és számos érdekes epizódnak nagy írásművészettel megírt fejtegetését.

Mikor a M. T. Akadémia a nagy műnek I. kötetét²

¹ Tisza István: *Levelek*, III. köt., 1005. sz., 218. l.

² *Akadémiai Értesítő*, XXXV. köt., 79—80. l. Az elnök távollétében hozott határozat kihirdetésekor Concha Győző másodelnök hangsúlyozta, mily nagy öröme szolgált az Akadémiának, hogy visszatekinthetett azokra az évekre, amelyekben Berzeviczy sokirányú egyéb elfoglaltsága és a magyar ügynek fényes és sikeres képviselete mellett ezt a nagyszabású munkát is kidolgozhatta. A jutal-

1924-ben a Szilágyi István-jutalommal, 1925-ben pedig a Nagyjutalommal¹ kitüntette, továbbá az 1934. évi nagygűlés előtt, amikor az időközben szintén megjelent II. és III. kötetre a nagyjutalmi jelentés kiterjeszkedett, a kiküldött három bizottság tagjai (kiváló történettudósok) behatóan méltatták ennek a nagyszabású munkának jelentőségét és érdemeit.

Méltán hangsúlyozta Áldásy Antal r. t., az 1925. évi jelentés előadója, a műnek azt az erősségét, hogy a szerző nemcsak mint történetíró, hanem egyúttal mint államférfi szemlélte benne az eseményeket és a szerepvivőket, továbbá, hogy a korszak megítélésére annyival inkább hivatott volt, mert nagy politikai előkészültségénél és tehetségénél fogva élesebben szemlélhette és bírálhatta a kor eseményeit mozgató erőket és tényezőket.

Az 1934. évi jelentésben viszont Gombos F. Albin társunk joggal utalt rá, hogy az a kép, amelyet ez a nagy mű a tárgyalt korszakról ad, «megkapó érzelmeket fakasztó ; és hogy a mű kivételes történetírói képességeket mutat fel».²

2. A művészettörténet művelője és az archeológus.

A nagy adományok közt, amelyekkel Berzeviczy Albert közéleti pályájának indult, ott volt az is, hogy igazán élvezni és értékelni tudta a művészetet és természeti szépségeket. Több országban tett tanulmányútjainak eredménye művészettörténeti művei, melyek közül csak a fontosabbakat emelhetem ki.

Az ismert útirajzokon felülemelkedik és művészettörté-

mat Berzeviczy felajánlotta Beöthy Zsolt síremlékének alapja javára. *Akadémiai Értesítő*, XXXV. köt., 184. l.

¹ *Akadémiai Értesítő*, XXXVI. köt., 150—151. l. A Nagyjutalmat a szerző visszaajándékozta az Akadémiának.

² Szekfű Gyula (*Magyar történet*, V., 636—637.) is kiemeli, hogy e mű «rendkívül szorgalmas, részletes előadás, a kiadott anyag teljes felhasználásával, sok levéltári anyaggal»; a részletekre nézve Szekfű néhány megjegyzést tesz.

neti fejtegetéseket is tartalmaz nemes felfogással és előkelő ízléssel megírt *Itália* című kötete.¹

A Beöthy Zsolt által szerkesztett *A művészetek története* című gyűjteményes munkának III. kötetében² (194—355 l.) tette közzé *A cinquecento festészetéről és szobrászatáról* írt tanulmányát, amely magas szempontokból kiinduló és művészi érzéket tanusító összefoglalás.

A XVII. század tájképfestészete. (Először a népszerű főiskolai tanfolyam könyvtárában, Pozsony, 1909.)

A tájképfestés a XVII. században. (Megjelent a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadóvállalatának kötete gyanánt 1910-ben.) A kötet főleg a XVII. század francia és németalföldi tájképfestőinek (Nicolas Poussin, van Ruysdael, Hobbema és mások) művészetét tárgyalja.

A kötetnek a francia és olasz tájképfestésre vonatkozó részleteit francia nyelven is közzétette: *La peinture de paysage chez les peuples romans jusqu'à la fin du XVII siècle* (Budapest, 1912) címen.

1912. nyarán, mikor lemondott a képviselőház elnökségéről, — amint önmaga írta, menekülve a politika zajos tumultusából — Görögországba utazott. Erről az útjáról Olympia, Athén, Eleusis, Argolis és Delphi megtekintése után érdekes könyvet írt.³

Az útiemlékek és személyes benyomások előadásán felül ez a kötet szabatosan, nagy írásművészettel és előkelő ízléssel írt művészettörténeti és archeológiai fejtegetéseket is tartalmaz.

Berzeviczynek nagy tárgyilagossága megnyilvánul abban, hogy a görög műemlékeket egybevetve az általa korábban és gyakrabban megtekintett itáliai emlékekkel, — méltón értékeli.

¹ Első kiadása 1899., második 1905., harmadik bővített kiadása két kötetben 1924. Megjelent német átdolgozásban is.

² Ez később külön is megjelent a *Népszerű Főiskolai Könyvtár* III. kötete gyanánt.

³ *Délen.* Útirajzok és tanulmányok (Budapest, 1917). Németül az Ungarischer Rundschau című folyóiratban *Griechische Reiseskizzen aus dem Sommer*, 1912.; különnyomatban München, 1914.; francia nyelven *Impressions de Grèce*, Budapest, 1913.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1909-től kezdve tették közzé Berzeviczy Albertnek azokat a jelentéseit, amelyeket a Társaságban a művészeti Greguss-díj odaítélése végett szerkesztett, s amelyek főleg Benczur Gyula, Szinyei-Merse Pál és Dudich Andor művészetét méltatták.

Meleghangú, egészen lírai érzésekkel mondott beszéde, amelyet Szinyei-Merse Pál 50 éves jubileuma alkalmával Sáros vármegye ünnepi ülésén tartott, a *Magyar Figyelő*-ben jelent meg.

Sok művészettörténeti fejtegetést tartalmaznak *Beatrix királyné életrajza* című műve, továbbá Fabriczy Kornélról és Benczur Gyuláról mondott emlékbeszédei. Ezekről külön kell megemlékezniem (V. alatt).

Hivatott szakember megállapítása szerint különösen közel állt szívéhez és legjobban lekötötte őt a klasszikus nagy stílus, amelyet az ókornak és a renaissance kornak nagy mestereiben talált meg a legjobban. Az antik művészet, főleg Itália és Görögország műemlékei és sok ország művészeti kincseinek tanulmányozása fejlesztették ítélőtehetségét.

Művészettörténeti értekezései közé egyes munkáiba archeológiai fejtegetéseket is felvett.

Hálával vettük, hogy kérésünkre az Akadémia Képzőművészeti Bizottságának szervezésekor vállalta a bizottság elnöki tisztét, amelyet haláláig megtartott. E bizottság Petrovics Elek társunk — mint hivatott előadó — munkásságával több évre szóló programot dolgozott ki, amelynek alapján jutalomdíjat tűzött ki Lotz Károly *élete és művészete* méltatására¹ és közzétette a Bécsben tanult magyar művészek jegyzékét.²

3. Egyéb tudományok művelője.

Elnöki megnyitó beszédeinek idevágó fejtegetésein felül érdekes dolgozatokat tett közzé Berzeviczy az esztétika és irodalomtörténet köréből is.³

¹ A pályázat eredményes is volt.

² Fleischer Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián.* (A Magyar Tud. Akadémia kiadása, 1934.)

³ *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben.* Budapest,

Berzeviczynek parlamenti szereplése és hivatalos állásában kifejtett munkássága bizonyítja nagy jártasságát a társadalmi tudományok több ágában, különösen az alkotmányjog és a politikai tudomány terén. E tárgyú dolgozatai főleg eperjesi tanár korából és a korábbi évekből valók.¹

Nagy és maradandó siker kísérte boldogult elnökünknek azt a törekvését, amelyet az állandó nemzetközi választott bíróság megvalósítása végett fejtett ki.

E jelentős cél elérése érdekében mint az Interparlamentáris Konferencia magyar csoportjának alelnöke Budapesten és Párizsban² terjesztett elő javaslatot, illetőleg támogatta azt a korábban általa kezdeményezett indítványt, amelyet a Konferencia (amint később elneveztek: Interparlamentáris Unió) is elfogadott.

E munkásságának méltó elismerése volt az, hogy amikor a hágai állandó nemzetközi választott bíróságot csakugyan felállították, a magyar kormány Berzeviczyt kérte fel e bíróságnak magyarországi tagjául.³

1910. Újra lenyomatva az Olcsó Könyvtárban, 1577—1580. sz.; franciául *La surnaturel dans le théâtre de Shakespeare*. — *Michel Angelo és Shakespeare szonettjei* (Magyar Shakespeare-Tár VI. köt. és különnyomat 1914). Bevezetést írt Vörösmarty Mihály munkáihoz *Magyar klasszikusok*, XIII. kötet. — *Shakespeare ma* (Budapesti Szemle, 1935. június).

¹ *Rend és szabadság az igazgatásban* (Eperjes, 1877). *Politika és morál* (Eperjes, 1880). *A parlamentekről* (1900., Olcsó Könyvtár).

² Budapesten 1896. szeptember 23-án, Párizsban a francia szenátus üléstermében 1900. augusztus 2-án, mind a kettőt francia nyelven tartotta. A két beszéd magyar fordítását közölte a *Beszédek és tanulmányok* I. kötete, 385—403. l.

³ A nemzetközi jog körébe vág a felsőházban tartott több beszéde: l. pl. az 1927/1932. évi országgyűlés felsőházának naplója, IV. köt., 333. l. (Kellog-paktum); V. köt., 172. l. (a trianoni szerződés, stb.)

III. Nemzeti közművelődésünk munkása.

Fiatalságától fogva behatóan és lelkesen tanulmányozva a közművelődés és közoktatásügyi igazgatás főbb problémáit és különösen azoknak hazai feladatait, Berzeviczy különösen hivatott volt arra, hogy ez ügyek intézésében hivatali hatáskört töltsön be és e kérdésekre nézve nagysúlyú szavát évtizedeken át különféle közéleti munkájában hallassa.

Ezen a téren akkor kapott hivatali hatáskört, amikor a széles látkörű, erélyes és magas korában is fáradhatatlan Trefort Ágoston miniszter hívta meg őt egyik főmunkatársá gyanánt.

Trefort megbízásából Berzeviczy újból külföldön járt, főleg a németországi egyetemek kormányzati szervezetét és gazdasági ügykezelését tanulmányozva. Erről a kormánynak 1885-ben tüzetes jelentést tett.

Ezt követőleg éveken át, mint a közoktatásügyi minisztérium felsőoktatásügyi osztályának főnöke, 1888-tól kezdve pedig Trefort Ágoston, később gr. Csáky Albin mellett 8 évig mint politikai államtitkár, majd gr. Tisza István első kormányában 1903. november 3-tól 1905. június 18-ig mint vallás- és közoktatásügyi miniszter bőségesen résztvett a magyar nemzeti közművelődés ügyeinek irányításában és alkalma volt hivatalosan is állást foglalni kultúrpolitikánk legfőbb kérdéseiben.

Ezenfelül hosszú évtizedeken keresztül Berzeviczy mint a képviselőház, később a főrendiház, illetőleg a felsőház tagja az országgyűlés két házában, valamint különböző tanácskozmányokon és e mellett mint közíró, a sajtó hasábjain sok közművelődési kérdéstről fejtette ki álláspontját.

Több terjedelmes kötet tudná csak összefoglalni e tárgyú megnyilatkozásait.

Közművelődési és közoktatásügyi felszólalásainak, illetőleg tanulmányainak tárgyai közé tartoztak a következők :

az egységes nemzeti közoktatás (*Beszédek* [az alábbiakban *B*-vel jelezve], I. köt., 343. l.),

nemzeti kultúrpolitikánk igazolása (B. I. 293. l.),

a kisdedovás (*B. I.*, 115. l. és az 1887/1892. évi országgyűlés képviselőházának naplója [az alábbiakban *KN*], *XXI. k.*, 278., 321., 350., 353.),

a népnevelés általában (*B. I.* 233., 245., 248., 253.),

a népiskolai törvény módosítása (az 1901—1906-i országgyűlés *KN. XXIX.* 170. l. és *B. I.*, 191. és 227. l.),

a tanítói nyugdíj, illetőleg a tanítói nyugdíj és gyám-alap állapota, valamint a tanítói fizetések, végül a Tanügyi Országos Nyugdíj- és Gyámintézet állapota (az 1887/1892. o. *KN. XXVII.*, 412., 426.; az 1892/1896. o. *KN. XII.* 69., 87., 116., 117., 121., 160., 198.; az 1901/1906. o. *KN. XXI.* 51.; *XXIX.* 170. l.),

a középiskolai kérdések általában (*B. I.*, 105, 231, 252.),

az 1882. évi középiskolai törvényjavaslat (*B. I.*, 21.),

a középiskolák és azok tanárainak képesítése, gimnáziumi és reáliskolai oktatás (az 1881/1884. évi o. *KN. X.*, 376., *XI.* 112., 361., *XII.* 26., 40., 43., 65.),

az egyetemek (*B. I.*, 227—231., 246.; az 1910/1915. évi országgyűlés *KN. XVI.*, 459. és az 1927/1932. évi Felsőház Naplója *II.*, 110.),

a jogi szakoktatás reformja (*B. I.* 228. és 277—290.),

az orvosképzés (*B. I.*, 229. l.),

University Extension (*B. I.*, 245.),

Magyar Nemzeti Múzeum (*B. I.*, 236—239.),

művészeti politika (*B. I.*, 240., 244.),

Képzőművészeti Múzeum (*B. I.*, 239.),

képzőművészeti viszonyaink és teendőink (*B. I.*, 256, 261.),

iparművészet (*B. I.*, 243—244., 258. l.),

testnevelési kérdések (*B. I.*, 254. és 315—334. l.).

Mint vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot készített a népoktatásról; ezt azonban csak utóda nyugtotta be az országgyűlésnek; ellenben közzétette miniszter korábban az elméleti jog- és államtudományi államvizsgálatról és a jogi oktatásról készített javaslatot.

1. Nemzeti közművelődési politikánk igazolása ; a magyar álláspont a nemzetiségek jogai tekintetében.

Több fontos kérdésben kifejtett véleménye egyformán híven jellemzi az államférfit és a kiváló szakembert és napjainkban is erősségünk akkor, amikor az ellenségeink által hangoztatott, a valóságnak meg nem felelő vádakkal, pl. a Magyarországon élt nemzetiségek elnyomásának meséjével szemben a tárgyi igazságot kell hangoztatnunk.

Államtitkár korábban nyíltan kifejtette azt az álláspontját :¹ nemzetünknek maga elé kell tűzni azt a legmagasabb célt, hogy a magyarság magát oly szellemi művelődés által örökítse meg, amely minden múlandó anyagi alkotást túlél, s amelyben mindenkorra kifejezve marad a magyarságnak nemzeti egyénisége és jelleme. Ennek megfelelőleg hangoztatta, hogy a magyar nemzeti közművelődést csak Magyarország alkothatja meg ; másfelől azonban helyes politikai érzékkel kiemelte, hogy a magyar nemzeti közművelődés úgy fejlesztendő, hogy az ment legyen minden erőszakoskodástól és a Nagymagyarországban élt más nemzetiségeknek elismert jogait vagy törvényes törekvéseit semmikép se sértse.

Ennek az egyformán magyar és egyúttal igaz és bölcs álláspontnak felelt meg az, hogy ugyanakkor hangsúlyozta : *Mi senkitől semmit elvenni nem akarunk, csak szellemi kincseket akarunk adni* a szellemileg szűkölködőknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által ; *senkit nem akarunk leigázni*, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a hazának közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzete, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése által. (*Beszédek*, I., 293. l.)

A magyar kultúrtörekvésnek nemzetiségeinkre vonatkozó gondolatát sem helyesebb, sem művészebb formulában nem lehet kifejezni.²

¹ Az EMKE-nek Budapesten, a koronázási jubileum évében, 1892-ben tartott közgyűlésén elmondott beszéde (*Beszédek*, I., 293—294. Lásd még *Beszédek* I., 251—252. l.).

² Beöthy Zsolt megállapítása Berzeviczy *Válogatott beszédei*-nek előszavában, 6. l.

2. Oktatásügyi küzdelmek.

Az a kor, amelyben Berzeviczy hivatali hatáskört töltött be, több tekintetben lerakta nemzeti közművelődésünk épületének alapjait, nagy alkotások, de egyúttal nagy párt- és egyéb küzdelmek ideje is volt.

Napjainkban csak csodálkozhatunk azon, hogy még Trefort miniszter erélye és fényes tehetsége ellenére is 12 évi küzdelemre volt szükség, amíg szemben a nemzetiségi és részben felekezeti aggodalmakkal és ellenzéssel, végre sikerült megalkotni az első *középiskolai* törvényt (1883 : XXX. tc.) Ennek tető alá hozásában Berzeviczy, mint fiatal képviselő és a Ház közoktatásügyi bizottságának tagja, már szintén közreműködött.¹

E küzdelmek során Berzeviczy véleményét tüzetesen kifejtette számos olyan kérdésben, amely jelenleg is időszerű.

Hangsúlyozta pl., hogy a középiskolákban az alsóbb osztályokban kell a lehető legnagyobb szigort kifejtteni és ezzel távoltartani az arra nem való elemeket.

Nyilatkozott a középiskolai túlterhelés kérdésében és ezzel kapcsolatban azt a meggyőződését nyilvánította, hogy az iskolában okvetlenül tért kell adni a testi nevelés minden követelményének, a test megerősítése által kell odahatni, hogy a szellemi túlterhelés bajai ne érvényesülhessenek. E túlterhelés ellensúlya lenne a testi erők fejlesztése, ápolása és nevelése, de általában a testi és szellemi erőket lehetőleg összhangzóan igyekezzünk fejleszteni.

Már 1890-ben mint politikai államtitkár kifejtette azt a meggyőződését, hogy vissza kell térni «az olimpiai játékok szép korához». Ezt az eszmét külföldön is csak sokkal később kezdték a megvalósítás szakába juttatni.²

Szemben azzal az egyoldalúsággal, amellyel egyesek

¹ E törvény megalkotásának nehézségeit és a végső siker tényezőit érdekesen és tanulságosan vázolta *Trefort Ágoston emlékezete* című műve, 17—18. l.

² Később Berzeviczy újból tárgyalta a kérdést *Az olimpiai versenyekről* című műben (1933).

csak az elemi oktatást, mások viszont csak az egyetemi tanítást állítják előtérbe, Berzeviczy hangsúlyozta, hogy a művelt nemzetnek a maga művelődési intézményeit egyaránt és egyidejűleg kell fejleszteni.

3. Egyetemi kérdések.

Közművelődésünknek tekintélyes munkásai között, akik több mint 40 év előtt már állást foglaltak az egyetemek szaporítása tárgyában, Berzeviczy a leghivatottabb szakférfi volt.

Hazánkban 61 év előtt kezdtek a kérdéssel foglalkozni.¹ Trefort Ágoston miniszter 1885-ben törvényjavaslatot is dolgoztatott ki a Pozsonyban felállítandó új orvostudományi kar tárgyában.

Közvetlen utódai, gr. Csáky Albin és báró Eötvös Loránd, azonban egészen levették a kérdést a napirendről, mert abból indultak ki, hogy először a létező egyetemeken kell még sok mindent pótolni. Teljesen igaza volt Berzeviczynek, mikor nem osztotta ezt a felfogást, mert hisz' nincs a világon olyan egyetem (még a leggazdagabban felszerelt amerikaiak sem), amelyen néhány éven belül pótolnivaló ne volna. Különösen gondolni kell a természettudományoknak nagy iramban való haladására, és ezzel kapcsolatban új laboratóriumok és különféle felszerelések felállítására vagy megújítására.

Államtitkári állásáról lemondása után, 1894-ben, Berzeviczy *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* cím alatt nagyobb (103 oldal) tanulmányt tett közzé, melyben ismertette a kérdés fejlődését, az egyes városok részéről ez ügyben kifejtett törekvéseket és tárgyalta az összefüggő összes részleteket.

Az akkori viszonyok jellemzésére elég egy, ma már felesbe ment adatot említenem. A múlt század nyolcvanas-

¹ A pozsonyi jogakadémia tanárai 1876-ban tettek felterjesztést a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, kérve, hogy ezt a jogakadémiát bővítsék ki egyetemmé, amelyet a haza bölcsének emlékeztére «Deák Ferenc-Egyetem»-nek kellene elnevezni.

kilencvenes éveiben évenként kb. 8—900 magyar ifjú iratkozott be a bécsi egyetem orvostudományi karára és ezáltal ott az előadásoknál tarthatatlan túlszűfölést idézett elő. Az anatómia vagy a sebészet előadásánál, általában demonstratív tanszakoknál a hallgatóknak ilyen tömege valóban megghiúsítja a sikeres tanítást. A bécsi egyetemnek akkori híres sebésztanára, Billroth, két röpiratot tett közzé és egyenesen követelte a magyar orvostanhallgatók eltávolítását, ami szerinte azáltal lett volna elérhető, hogy osztrák egyetemekre csak Ausztriában szerzett érettségi bizonyítvány alapján lehessen beiktatást kérni.

Berzeviczy tanulmányában kimutatta, hogy az egyetemek száma tekintetében Magyarország az összes művelt európai államok közt akkor a legutolsó helyen állott és meggyőző érvekkel támogatta legalább még egy egyetem felállítására irányuló álláspontját.

Minthogy rövid minisztersége alatt az országgyűlést más pártpolitikai küzdelmek és javaslatok foglalták le, Berzeviczy egyébként változatlan véleményét újból csak abban a tanácskozási körben fejthette ki, amelyet a Felsőoktatásiügyi Egyesület 1911. május 15-én és következő napjain Akadémiánkban tartott.¹

Az összeomlás óta néha még a parlamentben is hangoztatják azt a felfogást, hogy egyik vagy másik egyetemet, vagy valamelyiknek egyik karát meg kellene szüntetni. Ezt a nézetet összefüggésbe szokták hozni azzal, hogy ilyen módon csökkenteni lehetne az egyetemekre tóduló fiatalság számát.

Szemben ezzel a felfogással időszerű hangsúlyozni azokat az érdemeket, amelyeket Berzeviczy e kérdésben kifejtett véleményének indokolásával közművelődésünk ügyének előbbrevitele körül e téren is szerzett.

Kifejtette, hogy az új egyetem felállítása a következő okokból szükséges :

Kell, hogy szaporítsuk nagy szellemi központjainkat,

¹ A tárgyalásokat *Vélemények új egyetemek alapításáról* cím alatt Budapest, 1911. tették közzé. Berzeviczy a tárgyalat kérdések összeségéről nyilatkozott id. m. 10—20. l.

amelyek ellátva a tudomány művelésének, a kutatásnak és tanításnak minden eszközével, alkalmat, tért, módot, indítást nyújtsanak azoknak is, akik magukat a legfelsőbb tudományos fokon kiképezni kívánják és azoknak is, akik a tudományt előbbre vinni hivatottak.

Szükséges, hogy ebben az országban is több helyről áradjon szét a világosság és áthassa mind az oktatásnak összes fokozatait, mind a nemzeti szellem munkájának minden ágát.

És kell, hogy növekedjék a száma azoknak az egyéneknek, akik a tudománynak élnek és annak szentelik tevékenységüket, hogy ezáltal nemzetünk hozzá méltó helyet foglalhasson el a tudomány előbbrevitelében a nemzetek családjában.¹

Valóban ma is ezek a döntő szempontok, amelyek több egyetem fenntartását igazolják.

Berzeviczynek e tárgyban kifejtett helyes törekvéseit csak 18 év múlva más kormány (gr. Zichy János, Jankovich Béla miniszterek és munkatársaik) valósították meg. A kedvező eredmény nem maradt el. Az utolsó évtizedben a vidéki egyetemeken is kiváló tanárok sikerrel művelték, egyesek előbbre is vitték a tudományt, s többen szentelhetik egész életük munkáját annak, hogy nemzetünk a szellemi élet terén is világszerte ismert és megbecsült legyen.

4. A nemzeti kultúrpolitikus a monarchia keretében.

Államtitkári és miniszteri működése közben hivatalos intézkedésében megnyilvánult a nemzeti kultúrpolitikus foglása olyan, látszólag előtérben nem álló kérdésben is, amelyre az ú. n. közvéleményben sokkal *nemzetibbnek* tartott utódai aztán egyáltalán nem helyeztek súlyt.

Íme egy példa. Tudomást szerzett 1905. első felében arról, hogy osztrák archeológusok Görögországban és Kis-

¹ Berzeviczy véleménye a felsőoktatásügyi tanácskozmányon. Fennebb id. m., 11. lap.

ázsiában ásatásokat végeztek. Hivatott szakférfit (Láng Nándor, akkor középiskolai tanár, társunkat) nyomban félévre Görögországba küldte azzal a megbízással, hogy a szóbanforgó ásatásokat a helyszínen tanulmány tárgyává tegye, Magyarország érdekében a szükséges tájékoztatást megszerezze és tisztázza azt a kérdést, vajjon e tudományos kutatásokban Magyarország nem vehetne-e részt.

Mire azonban a megbízott tanár beszámolhatott alapos tanulmányútjának eredményeiről, a politikai viszonyokban változás állt be és Berzeviczy utódja már nem helyezett súlyt arra, hogy a magyar állam a monarchiában elfoglalt paritásos egyenjogúságának megfelelően résztvehessen ezekben az ásatásokban és azok eredményéből a magyar gyűjtemények számára részt kérhessen.

IV. A közíró.

Mint a magyar szellemi és irodalmi életnek egyik vezető-férfia és mint európai általános műveltséggel rendelkező magyar politikus természetesen gyakran jutott Berzeviczy abba a helyzetbe, hogy a napi sajtó hasábjain vagy folyóiratok útján kifejtse mindig nagyrabecsült véleményét időszerű kérdésekről, amelyekre nézve a szerkesztőségek hozzá fordultak. Mint közíró hosszú évtizedeken át több jelentékeny magyar napilapon felül a hazánkban megjelent német és francia nyelvű, a külföldön pedig különösen a német, francia és olasz folyóiratokban¹ tett közzé vezércikkeket és különféle tanulmányokat, illetőleg könyvbírálatokat.

¹ Atti dell Convegno della «Fondazione Volta». L'Europa Orientale. — Revue de Hongrie, Revue des études hongroises, *Ungarische Jahrbücher*; a hazai napilapok közül főleg a *Pester Lloyd*.

V. Emlékbeszédei.

Fabriczy Kornél, Trefort Ágoston (volt elnök), Fraknói Vilmos volt másodelnökünk és Benczur Gyula tiszteleti tagok, valamint Pasquale Villari külső tagunk¹ voltak elhunyt társaink közül azok, akiket boldogult elnökünk rendkívüli elfoglaltsága mellett is arra méltatott, hogy róluk nagyobb terjedelmű emlékbeszéd írására vállalkozzék. Művészi előadásban élénk varázsolja, lelkünkhöz közelebb hozza és valóban megszeretteti velünk ez az öt emlékbeszéd azokat a kiváló férfiakat, akiknek tudományos, illetőleg művészeti munkájáról teljes képet, egyéniségükről pedig megkapó jellemzést nyerünk.

A Fabriczyról mondott emlékbeszédben tiszteletre indít bennünket ennek a rendkívül szorgalmas műtörténésznek és egész tudományos munkásságának beható ismertetése. Igaza volt a tübingai egyetemnek, amikor Fabriczynak tiszteleti doktorrá avatásakor kiemelte, hogy ő nemzetiségére nézve ugyan magyar, de tudásának alapossága tekintetében valóban német volt.² E művészettörténeti kutatások eredményeit alaposan értékesítette boldogult elnökünk a Beatrix királynéről írt nagy művében is.

A Trefort Ágostonról születésének századik évfordulója alkalmából (1917. február 5.) felolvasott megemlékezést a közoktatásügyi kérdésekben együtt vívott küzdelmek emléke, több nagyértékű személyes élmény és Trefort egyes leveleinek közlése, végül az ő igazán nagy egyéniségének meghatott méltatása teszi éppen oly tanulságos, mint művészi alkotássá.

A Fraknói-emlékbeszédből feltűnik e fáradhatatlan kutató egyéniségének tiszteletet parancsoló részletezése, boldogult elnökünkkel évtizedeken át fennállott személyes össze-

¹ Akadémiai *Emlékbeszédek*, XVII. 1., XVII., 14., XX., 2. és *Akadémiai Értesítő* XXXIII. 154—174. 1., végül *Emlékbeszédek*, XVIII., 9. füzet.

² Irodalmi dolgozatainak puszta felsorolása az *Emlékbeszéd* függelékében 25 nyomtatott oldalra terjed. Berzeviczy Fabriczynak 265 munkáját (köztük természetesen a legtöbb értekezés) ismerte.

köttetése alatt végzett munkájuk, levelezésüknek sok részlete, mindez becses művelődéstörténeti adatokat tár fel.

Benczur Gyuláról tartott emlékbeszédének (*Ak. Értesítő* XXXIII. köt. 154—174. l.) háttére képzőművészeti törekvéseink megindulásának tárgyalása. E bevezetést követi Benczur életpályájának és művészetének nagyszerű rajza. Levelezésének felhasználásával feltárul előttünk a művész lelki életének vonzó képe; lelkiismeretessége, önfegyelmzése és önbírálata. Benczur fiatalabb éveinek küzdelmeiből magyarázza az emlékbeszéd az ő művészetét, kiemelve, hogy képeinek ragyogó derűje nagy lelki mélységeket takar. Berzeviczy finoman rajzolja meg azt a lelki tusát, amelyet a hazavágyó művésznek kellett átélni és amelynek befejeztével, habár német származású neje és ennek családja Németországban óhajtották volna őt visszatartani, a művész 1883-ban mégis elfogadta a magyar kormány meghívását.

Benczur művészetének és alkotásainak maradandó becsét nagy szakértelemmel méltatva, fejtegeti Berzeviczy a kitűnő művésznek minden nagyobb festményét is.

VI. A M. T. Akadémia elnöke.

Majdnem félév telt el azután, hogy Berzeviczy az első Tisza-kormány lemondásakor, 1905. júniusban megvált a közoktatásügyi minisztérium vezetésétől, — amikor őt, mint akkor igazgató és tiszteleti tagot társainknak bölcs és szerencsés elhatározása az 1905. november 27-én tartott elegyes ülésen első ízben emelte az Akadémia elnöki székébe.

Ő maga nagy súlyt helyezett erre a két határnapra és többször kifejezetten hangsúlyozta: Nem azért választották meg, mert mint miniszter a hatalom birtokában volt, hanem annak ellenére, hogy abban az időben az általános választások őt és pártját hosszú időre elzárták a politikai életben való munkálkodástól.

Valóban mintaszerű elnök volt, aki azután három évtizednél hosszabb időn át példátadó hűséggel bizonyította be, hogy méltó tagtársainak bizalmára, amely — minthogy alapszabályaink értelmében három évenként újból kellett őt

megválasztanunk — még tízszer, s különösen később, kivétel nélkül *egyhangulag* nyilvánult meg iránta.

E hosszú időnek első kilenc éve Nagy-Magyarországnak boldog, békés korszakában telt le, azután négy éven át tartott hazájának ránk kényszerített védelmi élet-halál harca, s ezt követőleg előre nem látható különböző nehézségek گردültek Társaságunk elnöksége elé.

Történelmünknek egyik legszomorúbb, majd legsúlyosabb teljesebb esztendeje után, amikor az összeomlás erős férfiak lelkét is mélyen sujtotta, következett Akadémiánk vagyonának, amelyet előzőleg Igazgató-Tanácsunk hazafias érzésből magyar értékpapírokban, majd hadikölcsönkötvényekben helyezett el, — csaknem teljes megsemmisülése és nehéz esztendő, amelyeken csak a magyar közönség hazafias jóindulata segített.

1928. nyarától kezdve a nagy, de teljesen rendezetlen állapotban örökölt gróf Vigyázó-vagyon átvétele, 33 per es számos vitás vagy éppen peres kérdés elintézése, majd e vagyon kezelésével járó gondok hárultak még elnökségünkre és Igazgató-Tanácsunkra.

Berzeviczy Albert mindig a legnagyobb kötelességérzettel végezte elnöki tennivalóit.

Tudományos munkásságunk irányítására nézve, ha őt erre felkértük, szívesen nyilvánította véleményét és türelmesen meghallgatta eltérő nézetünket.

Az Akadémia igazgatásában, különösen a vagyonkezelésben felmerült fásasztó és terhes kérdések megvizsgálását se hárította el magától. Valahányszor a különböző gazdasági és jogi bizottságok javaslatait elnöklete alatt tárgyaltuk, s akkor is, ha tanácskozásokon kívül sürgős ügyekben hozzá fordultam, — több kitűnő társunkkal, így különösen Popovics Sándor, Jankovich Béla és Teleszky János igazgató tagokkal együtt — bölcseséggel, gazdasági érzékkel és kiváló ítélőtehetséggel irányított munkámban.

Mint államférfi az elnöki székhelyen is teljesen átérezte azt, hogy a napi pártpolitikát és a világnézeti küzdelmeket mindig távol kell tartanunk Társaságunk munkásságától. Ez sikerült is neki, még azokban az években is, amelyekben a köz-

élet más terén erős politikai vagy világnézeti harcok zajlottak le.

A nagy pénzügyi nehézségek ellenére Berzeviczy elnöksége idején több tudományág terén kiváló tudósok élénk és eredményes munkásságot fejthettek ki.

Mivel fiatalságától fogva behatóan foglalkozott a Legnagyobb Magyar műveinek tanulmányozásával, hivatott volt nyilatkozni minden olyan ünnepi alkalommal, amikor Akadémiánk halhatatlan alapítójának emlékezetére összegyűltünk.¹

Társaságunk 100 éves fennállásának ünnepén² 1925. november 3-án, tekintélyének egész súlyával, francia, német, olasz és latin nyelven tartott nagyszerű beszédeivel remekül oldotta meg nehéz feladatát és magával ragadta a külföldi akadémiaiknak nagyszámban megjelent képviselőit is.

Nagy írásművészete és széleskörű tájékozottsága külön műfajjá emelte azokat a mintaszerű előadásokat, illetőleg elnöki megnyitó beszédeket, amelyeket ő százados vagy egyéb emlékülésen néha-néha történelmünknek vagy a világtörténelemnek eseményeivel kapcsolatban,³ máskor pedig irodalmi emlékünnepeink bevezetése gyanánt olvasott fel.

E beszédeknek egyik különleges érdeme, hogy tömörségük ellenére is kimerítőleg fejtegetik a választott tárgyat. Utalok pl. a *Hitel* és a *Stádium* megjelenésének százados évfordulója alkalmával tartott két megnyitójára,⁴ amelyekben e korszakos művek alapeszméinek lényegét, jelentőségét

¹ A Legnagyobb Magyart méltatták különösen következő tanulmányai: Gróf Széchenyi István (Magyar Könyvtár 507—508. sz.; évjelzés nélkül), Széchenyi emlékezete (Akadémiai Értesítő, XXI. 246. és XXXVI. 430. füzet).

² Akadémiai Értesítő XXXVI. köt., 234—240., 295—300. l.

³ Az 1930. évi ünnepi ülésen így rajzolta meg Szent Imre történelmi alakját. Ilyen volt megemlékezése a mohácsi csata négyszázadik évfordulója alkalmából. L. Akadémiai Értesítő XXXVII. köt., 434. füzet), illetőleg az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatának 150-ik évfordulóján (Akadémiai Értesítő XXXVII. köt., 435. f.).

⁴ Akadémiai Értesítő XL. köt., 445. füzet és XLIII. köt., 455. füzet.

és tanulságait a 20 perces fejtegetésben is meggyőzően és alaposan foglalta össze.

Elnöki megnyitójának irodalmi értékét növeli a tárgyi igazság ereje, a nyelvnek művészi kezelése és a gondosan kiválasztott, emelkedett befejezés.

Több elnöki megnyitója által Berzeviczy értékes jellemzésében történelmi nagyjaink, költők, írók, tudósok, államférfiak, a magyar tudomány mecénásai elevenednek meg előttünk. A névsorban, akikről ő (különösen százados vagy fél-százados évfordulók alkalmával) megemlékezett, — találjuk a következőket :

Id. gr. Andrassy Gyula, gr. Apponyi Albert, gr. Apponyi Sándor, Arany János, Bolyai János és Farkas, Csernoch János, Deák Ferenc, br. Eötvös József,¹ br. Eötvös Loránd, Gyulai Pál, Herczeg Ferenc, Horváth Boldizsár,² Hubay Jenő,³ Jókai Mór, Kautz Gyula, Kazinczy Ferenc, id. Korányi Frigyes, Kisfaludy Károly, Kőrösi Csoma Sándor, Lévy József, Liszt Ferenc, Lotz Károly, Madách Imre, id. Mikszáth Kálmán, Munkácsy Mihály, Pázmány Péter, Petőfi Sándor,⁴ Prohászka Ottokár, Pulszky Ferenc, II. Rákóczi Ferenc, id. gr. Teleki József, Tisza Kálmán, gr. Tisza István, Tompa Mihály, Semsey Andor, Szabó Károly, id. Szász Károly, Székely Bertalan, Szilágyi Sándor, id. Szinnyei József, Vámbéry Ármin, Vörösmarty Mihály, Xantus János, Zrinyi Miklós.

E visszaemlékezésekben és ünnepi előadásokban megnyilvánult boldogult elnökünknek sololdalú tájékozottsága a politika és irodalomtörténet, az esztétika, a művelődéstörténet, az archeológia részleteiben, valamint a társadalmi tudományok több ágában is. Egyforma sikerrel méltatta

¹ Mint kultúrpolitikust méltatta 1913. április 27-én, *Akadémiai Értesítő* XXIV. köt., 286. füzet.

² Róla a Kisfaludy-Társaság ülésén emlékezett meg. (*Kisfaludy-Társaság Évtapjai* XXXVII. köt., 1904.)

³ Előszó a *Hubay Jenő élete és művei* című munkához.

⁴ Petőfiről halálának félszázados évfordulóján az «Eperjesi Széchenyi-Kör»-nek 1899-ben tartott ünnepélyén tanulmányt olvasott fel. (*Válogatott beszédek*, 74—89. l.)

pl. Petőfi költészetét, máskor a matematikus két Bolyait, báró Eötvös Józsefet, a művelődéspolitikust, Horvát Boldizsárt, a jogtudóst, Eötvös Lorándot, az úttörő fizikust, Kautz Gyulát, a közgazdasági tudományok művelőjét és Pulszky Ferencet, az archeológust.

VII. Utolsó szolgálatok.

A nemzet szolgálatában és a művelődés szakadatlan munkájában eltöltött szép élet volt ez mindaddig, amíg be nem következett Magyarország élet-halálharcának utolsó fejezete.

Az összeomlás után Berzeviczy Albert a bolsevizmus legsötétebb hónapjai alatt, amelyekről egyik, ennek a szomorú korszaknak ú. n. kultúrpolitikáját pompásan ostorozó tanulmányában,¹ valamint e hónapok alatt írt naplójegyzeteiben² is megemlékezett, kénytelen volt akadémiai elnöki vezető tevékenységét közönséges gonosztevők intézkedése alapján három hónapon keresztül beszüntetni.

A leküzdhetetlen akadály megszűnte után boldogult elnökünk nyomban folytatta munkásságát.

1919. augusztus 18-áról keltezve jelentést tett *Akadémiánk működésének* 1919. április 19-től augusztus elejéig történt *felfüggesztéséről*³ és utalt azokra a fontos feladatokra, amelyek Akadémiánkra a nemzeti megújulás, az elnyomatás és megaláztatás után való újabb felemelkedés munkájában ismét várnak.

Tagtársaink igaz nagyrabecsüléssel és a legnagyobb tetszéssel fogadták ezt a terjedelmes jelentést s a közhangulatnak adott kifejezést Gaal Jenő, akkor rendes tag, aki biztosította elnökünket az összes tagoknak osztatlan tiszteletéről és ragaszkodásáról.⁴

¹ L. Gratz Gusztávnak *A bolsevizmus Magyarországon* című gyűjteményes kötetét 571—584. l.

² V. ö. fennebb id. m. 749—784. l.

³ *Akadémiai Értesítő* 1919. évf., XXX. k., 219—227. l.

⁴ Az 1919. augusztus 19-i összes ülés. *Akad. Értesítő*, XXX. k., 267. l.

Ettől fogva Berzeviczyre nagyarányú tudományos és jelentős akadémiai egyéb elnöki tevékenysége mellett még egy feladat várt: néhány kiváló államférfival, elsősorban gr. Apponyi Alberttel együtt védelmezni a magyar igazságot, küzdeni annak elismeréséért és a jobb jövődőért.

E téren ismét Berzeviczynek nagy államférfiúi tekintélye, helyes politikai érzéke, rendkívüli nyelvismeretei, nemzetközi összeköttetései, különösen az olaszországi régebbi, valamint az újonnan szerzett kapcsolatok könnyítették meg, illetőleg tették hatásosabbá fáradozásait. A Genfben, Rómában (utóbbi helyen a Convegno Volta ülésein¹ is), valamint másutt tartott előadásairól életrajzírójának behatóan kell majd beszámolni.

VIII. Az ember.

Még sok mondanivalóm volna. Nem szóltam boldogult elnökünkről, mint emberről.

Nagy oka van ennek.

Csaknem két éve immár, hogy Berzeviczy Albert elköltözött közülünk, de különösen azokban, akiknek megadatott, hogy korábban más munkatéren, később pedig több, mint 30 éven keresztül az Akadémiában vele együtt dolgozhattunk, azokban az egyéni megemlékezés csak fájó érzéseket keltene. Én pedig ebben az órában kerülni óhajtom az érzelmek lírájának megzendítését, mert arra az *igazi tárgyilagosságra* törekszem, amelyre boldogult elnökünk tudományos munkásságában példát adott, s melynek alapján az ő egyéniségének jelentőségét, tevékenységének méreteit, — ragaszkodásomat és nagyrabecsülésemet letompítva — szintén *kizárólag* ilyen *tárgyi alapon* kívántam feltüntetni.

Az ő emléke előtt sok mindenért kellene kifejeznem őszinte hálámat.

Meg kell köszönnöm a nemes barátságot, amelyet évtizedeken át tanúsított, a sokszoros elismerést; a bizalmat,

¹ *Európa helyzete, értéke és szerepe a háború előtt és után.* Akad. Értesítő, XLII. köt., 152. f., XLIII. köt., 453. f; olaszul Atti del II. Convegno della «Fondazione Volta.»

amelyet különösen nyári távollétei idejében írt sok-sok levélben emberekről és művekről előttem nyilvánított és még annyi sok mást.

Kevésbé ismert önzetlenségéről több adatot kellene érintenem. Tér hiánya ezúttal egynek felemlítésére szorít.

Vármegyéjében az érdemes multa visszatekintő eperjesi jogakadémia a mult század utolsó negyedében pénzügyi nehézségek közé került. Berzeviczy, mint megyei tisztviselő, nemes önzetlenséggel vállalkozott arra, hogy tiszteletbeli tanár gyanánt évek során át több tárgyból, elsősorban jogtörténetből és a politikai tudományokból az eperjesi hallgatónak előadásokat tartson.

Műveltsége nyugateurópai volt; *magyarsága* zajtalan hazafias érzésből fakadt. Ízig-vérig hazafi volt, aki Horatius intelmének megfelelően «sokat dolgozott és sokat fáradt», hogy elérje az óhajtott *célt*: magyar nemzetének haladását és művelődési díszének, a magyar kultúrjavaknak öregbedését.

Abban a korszakban, amelynek kezdetén divatos volt, hogy egyes «hazafiak» élesen és hevesen támadtak, egyúttal féktelenül gyűlöltek mindenkit, aki ünnepi alkalmakon nem kiáltott *nagyobbat*, mint ők, — Berzeviczy, ámbár rendelkezett volna a szónoki és írásművészet minden adományával, tehát az éles támadás eszközeivel is élhetett volna, mindig ízléssel és méltósággal védekezett.

Jellemének nagyságát tünteti fel az a magatartás is, amelyet az emberi élet *legnagyobb* kérdésében elfoglalt. Abban az évtizedben, amikor szokásos volt keresztyén jelszavakat hangoztatni, boldogult elnöküinktől nem hallottam ilyen nyilatkozatot. Most elköltözése után meghatva gondolok a hívő katolikus férfinak arra az óhajára, amelynek alapján hátramaradt kedveseinek kegyeletes gondoskodásából, az elszakított területen levő ősi birtokon, az ő vázlatát felhasználva, sírja felett a művész már elkészítette azt a szép domborművet, amelyen őt, a hosszú munkában és súlyos kórral küzdve megfáradt vándort (Máté Evang. XI. rész, 21. v.), korán elhunyt, szeretett fiú unokájának angyali alakja vezeti el a mi Urunkhoz, Jézus Krisztushoz.

Tisztelt Ünnepi Ülés! Abban a csodálatos könyvben, amelyet Kempis Tamásnak tulajdonítanak, de amely bizonyára egyik kitűnő szerzetesrend tagjai közt évszázadokon át felgyűlt emberi bölcseségnek összefoglalása, a *Krisztus követéséről* szóló munkában (II. könyv, VI. fejezet, 2. pont alatt) találjuk ezt az igazságot:

«Rövid az a dicsőség, amelyet embertől kapunk és embernek adunk.»

Berzeviczy Albert emléke mégsem fog gyorsan elmúlni. Nemcsak mi, akiknek megadatott, hogy körülötte éljünk vagy éppen vele dolgozhassunk és akik hamar eltűnünk; nemcsak más ivadék, amely majd utánunk jön és szintén csak elmegy a minden élők útján, hanem boldogult kitűnő elnökünk nevének fennmaradását késő századokban is biztosítani fogja örökké élő nemzete, amelyet a tudomány, a közművelődés, a polgáriasodás, a haladás mezőin közel 60 esztendőn keresztül nemcsak fényes tehetségekkel (ez az ő áldása volt), hanem hűséggel, lelkesedéssel, néma hazaszeretettel, soha nem lankadó munkával és ragyogó sikerekkel szolgált.

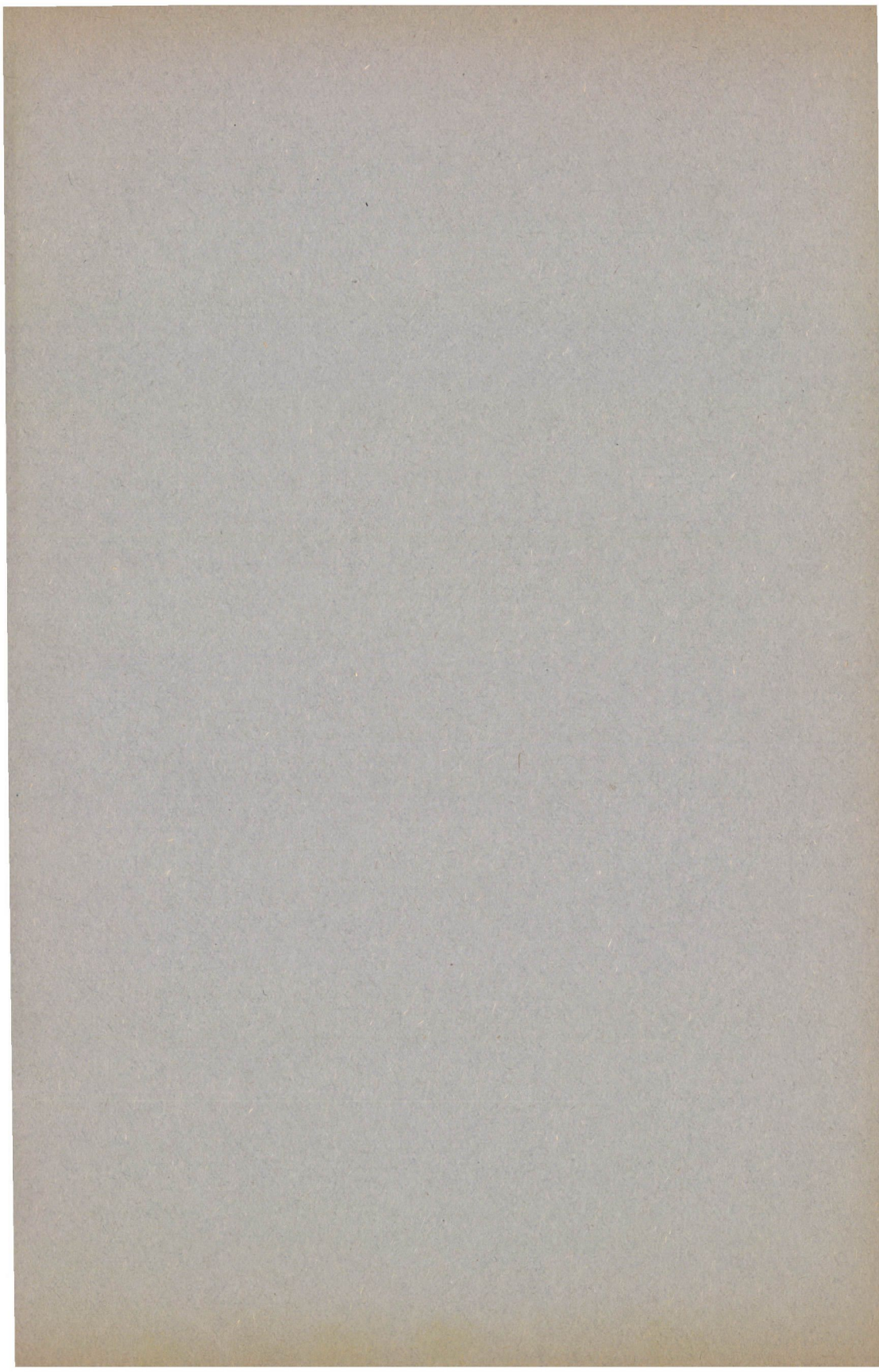
Biztosítani fogja ez a magyar nemzet azért, mert több kiváló férfiú mellett ő is nagyon-nagyon sokat tett a végből, hogy a magyar haladjon tovább abban a széleskörű tudományos műveltségben, amelyet éppen ő (*Közművelődésünk és a harmadik egyetem* című művében, 100. l.) célul tűzött ki s amely «megadja minden népnek valódi értékét és képessé teszi azt arra, hogy mások fölébe emelkedve, nyugodtan szembenézhesen az időnek múlásával.»

És a magyarság kebelében fenntartja majd az ő érdemeinek állandó emlékezetét ez a hálás Akadémia!

Berzeviczy Albert emléktáblája a berzevicei templom szentélyében.

(Telcs Ede műve.)

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 6. SZÁM

HARASZTI GYULA
EMLÉKEZETE

ÍRTA
ANGYAL DÁVID
T. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1939. ÉVI NOVEMBER 27-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1939

HARASZTI GYULA

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

T. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1939

HARASZTI GYULA EMLÉKEZETE.

(1858—1921.)

I.

Kolozsvárt a XVI. és XVII. században a szász és magyar polgárok arányszáma ingadozó volt. Föltehető, hogy nemcsak a költözködés, hanem a magyarosodás is hullámoztatta az arányszámokat. Az átalakulás folyamatát személyesítve látjuk Heltai Gáspárban, aki magát szász anyanyelvűnek vallja. Németül prédikált, de magyarul írt, jó magyar stílusát néha németes fordulatokkal tarkítva. A magyarosodás tovább haladt a következő századokban. 1797-ben I. Ferenc egy kolozsvári küldöttségnek szemére hányta, hogy Kolozsvárt már mindenki magyar, mire a szónok azt felelte, hogy lakik még ott sok német is.¹ A XIX. században Kolozsvár már jó magyar város, noha egyes városrészek és családok nevei a régibb német világra emlékeztettek.

Harashti Gyulának is, aki 1858. augusztus 25-én született Kolozsvárt, német volt a családneve. Apját Krumpholtz-Hantznak hívták, s a családi hagyomány szerint abból a Krumpholtz nevű nemesi családból származott, mely, mint Nagy Ivánban olvasható, Trencsén megyében élt a XVIII. század végéig. A hatvanas években elhagyta a család a Krumpholtz nevet s egyszerűen Hantznak nevezte magát. Hantz Gyula néven közölte Harashti első irodalmi kísérleteit, de nemsokára felvette a Harashti nevet, hogy magyar érzése és neve közt ne maradjon meg a nemzeti különbség.²

¹ Jakab Elek : *Kolozsvár története* III. k. 33. l.

² A trencsénmegyei nemesekből származást Harashti említi kéziratban maradt önéletrajzában. 1755-ben élt Kolozsvárt egy Krombholtz nevű posztócsináló mester. (Jakab E. id. m. III. 33. l.). Hogy ez a mester őse volt-e Harashtinak, azt nem tudjuk.

Haraszti apja nem volt egészen németvérű, mert anyai ágon székelyektől származott. Felesége, Szöllősi Fanni, magyar volt. De Haraszti Gyulának az anyai ágon volt egy másik indogermán őse is. Boteille Annának hívták. Lyonból menekült a francia forradalom idején Bécsbe s onnan került Erdélybe.

Ha még több árja vér keringett volna is Haraszti ereiben, mégsem nevezhetnők asszimilált magyarnak. Akinék az anyanyelve magyar, aki magyar környezetben töltötte ifjúságát, s törekvéseivel a magyar érzésvilágba kapcsolódott, annak nemzeti érzését nem szükséges kétes világításba helyeznünk az «asszimilált» jelző által.

Nem gyöngíti a nemzeti érzés erejét az sem, ha az elődök idegen vérével becses tulajdonságok szálltak az utódra. Haraszti szellemi munkájának erélyére és irányaira hatottak a német és francia vérrel átszármazott hajlamok, sőt megfigyelhetjük munkáiban a két irány ellenkezését is; de ez örökséget szabatosan meghatározni alig lehetséges, mert, mint Haraszti igen helyesen jegyzi meg egy tanulmányában: «Minden, ami a race-psychologia körébe tartozik, nem áll föltétlenül minden kétségen felül».¹

Haraszti kis gyermek volt, midőn anyja meghalt. Úgy járt, mint Molière. Amikor megírta Molière életrajzát, hősének hasonló szerencsétlenségét felemlítve, megjegyzi, hogy «az anyának elvesztése a gyermekkorban, egész életünkre kihat.»² Ez önvallomásnak hangzik, pedig Haraszti apja felesége halála után, annak húgát vette el s a nevelőanya úgy szerette unokaöccsét, mintha édes gyermeke lett volna. De úgy látszik, hogy az anya elvesztése zavaróan hatott gyermeki örömeire. E korai szomorúság árnyékát a férfikor egészséges szellemi munkája s a családi boldogság sem úzték el teljesen kedélyéről.

Testi bajok is növelték borús hangulatát, melyet ártatlan tréfákkal leplezett a külvilág előtt. De a gyermekkorban sebzett lélek egész életén át minden kis érintésre fájósan föltrezdült.

¹ *Tristan és Izolt*. Bud. Szemle, 1902. CX. k. 185. l.

² *Molière élete* I. 64. l.

Már nyolcéves korában a kolozsvári piarista gimnázium tanulója lett. Midőn a VI. osztályt végezte, nem egészen 14 éves korában kijelentette otthon, hogy belép a piarista rendbe.

Nem esett nehezére elhagyni az otthoni viszonyokat, de a világtól elvonult tudós élet boldogsága is csábította. A szerzetesi hivatás is vonzotta, mert lutheránus apja két feleségének buzgó katolikus érzését kímélve, fiát ájtatos katolikusnak neveltette.

Nevelőanyja azonban aggódva látta, hogy a gyermek világgá akar menni. Hiába próbálta lebeszélni szándékáról. A család jó szelleme és gondviselője, Jannek Lajos, állami tisztviselő, Haraszi nagyanynak testvére, helyeselte a kis rokon pályaválasztását, ellátta a szükséges felszereléssel s elkísérte Vácra, ahol Rappensberger Kajetán házfőnök öltöztette be noviciusnak 29-ed magával 1872. Kisasszony ünnepén. A noviciatus vezetője Ruth Nepomuk János, német műveltségű, magyarul gyengén beszélő és szigorúan fegyelmező pap volt. Ez a szigorúság igen rosszul esett az ábrándozó, szabadabb viszonyokhoz szokott gyermekifjúnak. Titkon hazaküldött leveleiben keserű panaszokra fakadt. De a noviciusi év letelte után Kecskemétre került. Itt már jobban érezve magát, letette az első fogadalmat s elvégezte a gimnázium két legfelső osztályát. Az érettségi után mint próbaéves tanár tanított a nagybecskereki, majd a veszprémi gimnáziumokban latint, magyart s még mennyiség-tant is. 1877-ben tizenkilenc éves korában, miután a rend főnöke felmentette az egyszerű fogadalom alól, kilépett a piarista rendből.¹

Nem hitbeli kételyek indították e lépésre. Igaz, hogy az öröklött vallásos buzgalom gyengült az évek folyamán, de azért mindvégig jó katolikus maradt. A kritikai irodalomban is a konzervatív katolikus írókhoz vonzódott.

¹ A fentiekben felhasználtuk néhai Haraszi Károly tanárnak bátyjáról írt életrajzi vázlatát, továbbá a dr. Balanyi György, egyetemi tanár és gimn. igazgató úr által szíves készséggel rendelkezésemre bocsátott adatokat, s végül Haraszi Gyula önéletrajzi töredékét.

Fantáziáját azonban élete e válságos korában költői képek és szenvedélyek izgatták. Mindjobban belémerült a költészet, különösen a dráma tanulmányába. Nagyon szerette a színházat s az egykorú irodalom kérdéseire is hozzá akart szólni, változatosabb benyomásokra vágyódott s bár szerepelni nem kívánt, hallotta a világi élet gondjainak és örömeinek hívogatását.

Midőn azután kilépett a világba, a gondokban több része volt, mint az örömekben. Atyja nem támogatta, nevelőanyja csak titokban segíthette. Az a jólelkű rokon, ki Vácra kísérte, úgy szétosztotta csekély jövedelmét, hogy Harasztinak abból semmi sem maradt. A maga erejére utalt ifjú újságokba irogatott s nevelőiséget vállalt, hogy befejezhesse tanulmányait. A budapesti egyetemen hallgatott irodalmi tárgyakat, de hallgatott előadásokat Bécsben s Kolozsvárt is. 1883-ban kinevezték a nagykállói reáliskolához helyettes tanárnak. Tanított azután magyart, németet és franciát a nagyváradi, a kassai, majd a budapesti VI. kerületi reáliskolában. 1895-ben kinevezték a kolozsvári egyetemen a francia nyelv és irodalom tanárának, majd 1909 őszén ugyane tanszékre nevezték ki a budapesti egyetemen.

Igen lelkiismeretes, tárgyaiban tájékozott és a tanítás módszerét megfontoló középiskolai tanár volt; bizonyítják ezt pedagógiai dolgozatai, melyek a *Tanáregyesületi Közlönyben* és az iskolai Értesítőkben jelentek meg. Egyetemi tanári munkásságát egyik jeles tanítványa, Hankiss János tanár így jellemzi: «Bár sokszor küzdött az alattomos betegséggel, mely halálát okozta, fáradtságot nem ismert, mikor hallgatói továbbképzéséről volt szó. Magánéletét egészen átjárta, megtöltötte hivatalos missziója. Szigorú, de jóságos kritikus volt. Egyetemi előadásaira a legalaposabb, a legszélesebb apparátussal vonult fel s megérezttette annak a lehetőségét, hogy a magyar tudós eredeti, itt-ott döntő szót mondjon a francia irodalom vagy nyelvészet kérdéseiről. Nemcsak utakat tört mindenfelé amerre érdemes volt, hanem a legtöbb úton emelt fővel, erőteljes léptekkel haladt is egy darabot. Utána tanítványai bizvást léphettek minden ösvényre.» Egyetemi tanári pályáját Eckhardt Sándor is szépen s meleg szavakkal

jellemzi.¹ Haraszti tehát kivívta az egyetemi tanári pálya legszebb jutalmát, a hozzáértő tanítványok hálás elismerését.

II.

A tanári katedrához inkább kötelességérzete csatolta, de egészen otthon csak az íróasztal mellett érezte magát. A fiatal tanár első irodalmi közleményei a népnyelv hagyományokra vonatkoznak. Korán felébredt fogékonysága a nép nyelvének, költészetének s szokásainak ismerete iránt. Közölt népmeséket, karácsonyi misztériumokat, románcokat s találós meséket. Fejtegetésekkel és kritikai hasonlításokkal is kísérte közleményeit. Hatott reá ez irányban a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Nyelvőr gyűjtése s leginkább a szerény, de buzgó és a népköltészet irodalmában igen jártas Abafi Lajosnak példája. A fiatal kutatónak nem vehetjük rossz néven, ha néha túlbecsüli közleménye értékét. De általában nincs elfogulva e közlemények iránt. Mikor 18 éves korában közli a «Megöltek egy legényt» kezdetű néprománcnak két változatát, megjegyzi, hogy egyik változatot sem mondhatni igen becsesnek, noha jobbak az addig ismerteknél.² Kiválóan érdekelték a néphagyományokban a magyar mitológiai nyomok. Figyelemreméltó tárcákat írt az *Ellenőr*be a Garabonciás diákról, a ludvéréről és tüzes emberről. Ez apróságokkal nem akart büszkélkedni, de mégis bizonyos értéket tulajdonított nekik, hivatkozva Kazinczy e soraira: Ki várakat épít, a legapróbb szegnek tudja, mi haszna vagyon.³

A népiesnek, a természetesnek s az eredetinek ez a szeretete vezérli Harasztit kritikai és irodalomtörténeti munkáiban is. Már mint a kecskeméti gimnázium VIII. osztálybeli tanulója, két arany pályadíjat nyert Arany *Családi köréről* írt dolgozatával. Első megjelent irodalomtörténeti munkáját tizenhét éves korában írta. Címe: *Költé-*

¹ Hankiss tanár úr kérésemre írta e szép jellemrajzot. Fogadja érte ezúton is köszönetemet. Eckhardt Sándor Harasztirol. Egyetemes Philolog. Közlöny. 1921. évfolyam.

² *Hölgyfutár*. Kolozsvár, 1876.

³ *Ellenőr* 1877. július 7., 17.

szetünk története.¹ Egy jámborlelkű ifjú hazafias, szorgalmas munkája. Kritikai szenvedélye ekkor még szunnyadozott. Híven, engedelmesen bámul minden kiválóságot. *Zalán futását* olyan eposznak mondja, «melyet felülmulva a világ-irodalomban, még ha Homért vesszük is, sem találunk». De figyelemre méltó a naív ifjúban az, hogy nem marad szűk körben, hanem az egész magyar irodalmat áttekinti a mondák korától egészen a maga koráig.

Az első kísérlet után két évvel Haraszi már a hagyományos irodalomtörténeti felfogást ostromló, önálló kritikusnak mutatkozik az *Új népies irány* (1878) című munkájában. Azok a belső küzdelmek, melyek a szerzetesrendből való kilépésre készítették, megérlelték lelkét s a másoktól átvett kritikai megállapítások éles vizsgálatára ingerelték.

Könyvének fő gondolata az, hogy Révaitól Kazinczyig több jeles magyar író az irodalomtörténet külön csoportokba osztott, átmenetieknek, önállóknak, ingadozóknak nevezve őket, pedig azok összetartoznak s irányuk nem egyéb, mint a Faludi-Amadé költészet folytatása. Nem a debreceni költői kör kezdette ezt az új népies irányt; Verseghy, Bacsányi, Szentjóni Szabó, Dayka megelőzték a debreceni kört. Ennek a gondolatnak Haraszi nagy súlyt tulajdonít. Horváth János, a *Magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* című igen szép és nagybecsű könyvében kiemeli, hogy egész sereg irodalomtörténetünkben alig emlegetett, összetartozó csoportként pedig nem méltatott énekszerző követi Faludit és hozzáteszi, hogy összetartozásukat leginkább Haraszi Gyula érezte az *Új népies irány* című könyvében.

Ez alapgondolat nem az egyedüli érdeme a könyvnek. Egy egész sor író vonul fel benne. Révai, Ráday, Földi János, Horváth Ádám, Bacsányi, Verseghy, Szentjóni Szabó, Dayka, Fazekas s mások is megjelennek előttünk a «Körkép»-ben, amint Haraszi nevezi a sorozatot, s nem is unjuk meg a felvonulást, mert nem halvány árnyakat látunk, hanem érdekes egyéniségeket. Kazinczyt is említi, mert őt is érintette a népies irány. De bármennyire méltatja lángoló buzgalmát,

¹ A nagybecskereki k. r. algimnázium értesítője 1875/6.

nem bír felmelegedni iránta. Nem szerette a nyelvújítást, nem látott abban természetes fejlődést, valamint nem bírta elhallgatni Kazinczy stílusában és vezéri eljárásában a természetes egyszerűség hiányát. Ellenben Kármán Józsefről azt hitte, hogy ha nem hal el oly fiatalon, hamarabb vezetne volna a magyar költészetet az aranykorba mint a Kazinczy által megindított mozgalom. Szinte rajongott Kármánért, a gondolatokban gazdag és természetesen szabatos íróért. Még érzelmős regényének eredetiségét is sokra becsülte, noha kijelölte abban Goethe hatásának némely nyomát.¹

Felfogását Kazinczyról és Kármánról a maga különöségében a népiesnek nagyrabecsülése sugallta. Természetes tehát, hogy a népszínmű nagyon érdekelte. A magyar népszínmű történetét ismertette az *Ellenőrben* 1878-ban. Szigligeti *Csikósát* nevezte az első tulajdonképi népszínműnek, és mikor Szigligeti mesterkeltté lett, Tóth Ede *Falu rossza*, melyet, mint írja, «májusi szellő, mezei virágillat» hatott át, új korszakot látszott nyitni. De a tehetségtelen utánczók nem bírták folytatni a szép kezdeményt. Az akkor új népszínháztól várta Haraszti a magyar népszínmű egészséges továbbfejlesztését.

Zrínyivel, a költővel is foglalkozott ekkor igen alaposan és nagy szeretettel, hiszen megjegyzi, hogy az akkori népköltészet bizonyos mértékben hatott Zrínyire.² Ez a megfigyelés fokozta Harasztiiban a csodálatot Zrínyi közeleti és költői érdemei iránt.

A gondos tanulmányok szerzője, a lelkiismeretes tanár a nyolcvanas évek elején Kolozsvárt újságíró lett. Belépett a *Kelet*, majd megújult alakjában *Kolozsvári Közlöny* nevű hírlap szerkesztőségébe főmunkatársként. E Békéssytől jól szerkesztett politikai lap a Tisza-kormány politikáját védelmezte. Haraszti jól érezte magát a politikai légkörben. Szívvel-lélekkel helyeselte a 67-es alap védelmét, a közjogi ellenzékek kábító izgatása nem zavarta meggyőződését. De politikáról

¹ Kármán József. (Halász Ignác könyvének méltatása). *Figyelő*, 1878.

² Bodnár Zsigmond: *Havi Szemle*, 1878. I. k.

nem akart írni. Neki is, mint Faustban az Auerbach-pince vendégének, csúf dal volt a politikai dal. Ellenben költészetéről és színházról sokat írt lapjába. Ő volt a kolozsvári hírlapnak színi kritikusa másfél éven át. A kolozsvári színház nem volt közönséges vidéki intézet. 1881-ben már hatvan éve múlt annak, hogy megnyílt Erdély fővárosában az első magyar nemzeti színház. A színház válogatott műsora, színészeinek játéka egy kényes ízlésű, előkelő közönség tetszését óhajtották kivívni. Haraszti nagy kedvvel és nem kisebb irodalmi műveltséggel bátran és okosan bírálta a drámákat és a színészeket. Sőt a színésznőket is, ami kivált ifjú kritikusból nem közönséges bátorság. De örült, ha nem kellett ócsárolnia. Két jeles színésznek, Szacsuynak és Gabányinak legelső méltatói közé tartozott. Sokat foglalkozott Gabányival, akinek genialis játékát Dandinben, a Fösvényben és a Botcsinálta Doktorban nagyon dicsérte. *Molière Életrajzában* írta: «A kiváló tehetségű magyar Molière-színész, Gabányi Árpádnak genialis ötlete ahogyan e sorok írója valamikor Kolozsvárt látta tőle befejezni Dandin szerepét, kétségkívül a legfigyelemreméltóbb dolgok egyike, miket a Molière-színészet kritikájában találhatunk».¹ Kolozsvárt is ilyen hangon írt Haraszti Gabányiról, akit e dicséretnek igen meghatóttak, úgyhogy élete vége felé is nagy elismeréssel beszélt az ő kolozsvári kritikusa megfigyelő tehetségéről.²

Gabányi ítélete nem volt elfogult. Haraszti valóban hű képet tudott rajzolni színészi alkotásokról. A múlt század kilencvenes éveiben sokan gyönyörködtek Budapesten Duse Eleonora művészetében. Csodáltuk, hogy mily szemléltetően bírta kifejezni a legbonyolultabb lelkiállapotokat taglejtéseivel, gyorsan változó arcvonásaival és a legkülönbözőbb indulatokhoz illő hangjával. Ha játszott, nem hatást vadászó színésznőt, hanem valóban küszködő, szenvedő, vagy kacagó nőt láttunk a színpadon. Haraszti az 1894-i *Budapesti Szemlében* tanulmányt írt róla, melyet Péterfy biztatására

¹ Haraszti: *Molière élete* II. 256. l.

² Ezt néhai Haraszti Károly írja már említett életrajzi töredékében.

kibővített s e bővebb formában jelent az meg külön az *Olcso Könyvtárban*. Haraszti, a maga megfigyelései és nagynevű európai kritikusok nyilatkozatai alapján, találóan jellemzi Dusét. Amint leírja játékát *Odette*-ben, *Fedorában*, vagy a *Kaméliás hölgyben*, szinte újra átéljük a felejthetetlen színházi esték művészi örömeit. A nagy színészi alkotások irodalmi újjáépítése nehéz feladat, kevesen oldották azt meg nálunk oly szép sikerrel, mint Haraszti.

A *Kolozsvári Közlöny* szerkesztőségében együtt dolgozott Haraszti Petelei Istvánnal, aki azóta bizalmas barátja lett. A baráti érzés iránt könnyen felhevülő fogékonyság élt Haraszti lelkében, úgy, hogy e tekintetben emlékeztetett néha Gleim, vagy Kazinczy korára. De ő őszintén ragaszkodott barátaihoz minden hiú szépelgés nélkül, távolról sem gondolva érdekszövetség keresésére. Férfi korában elvagyódott Kolozsvárról, mert azok a barátai, akikhez leginkább vonzódott, Budapesten éltek. Peteleit, a tehetséges elbeszélőt, aki orosz írók hatása alatt a komor valóságot akarta festeni, de tulajdonkép meséket mondott költői álmokba merülve, Haraszti nagyon megszerette.¹ Ajánlotta munkáit a kolozsvári lapban a közönség figyelmébe. Petelei Haraszti tanácsát gyakran kikérte, s néha igazodott is utána. Halála után Haraszti megemlékezett róla a *Budapesti Szemlében*, azt jósolva, hogy Petelei «testi elmúlását irodalmi feltámadás fogja kísérni.»² Az irodalomtörténet valóban méltatja Petelei érdemeit — s talán olvasóinak száma is gyarapodni fog, hiszen igen eleven, néha szinte drámai erejű székely életképei leköthetnék a figyelmet, kivált amióta a székely föld oly messze esett tőlünk.

Az újságírás közben Haraszti Arany Jánosról és Madách Imréről két nagyobb tanulmányt írt. Az első tanulmányról Ricdl Frigyes jól ismert könyvében azt írja, hogy «összefoglaló nagyobb tanulmány Aranyról a 60-as, 70-es években nem jelent meg, ami igen feltűnő. E hosszú szünet után a

¹ L. Péterfy remek cikkét Peteleiről (*Bud. Szemle*. 1893. 76. k. 458. l.).

² *Budapesti Szemle* 141. k. 297. l.

kezdemény érdeme Haraszi Gyuláé, aki 1882-ben közölt beható, összefoglaló esszét Aranyról». Az esszé tartalmáról Riedl nem nyilatkozik. Nem helyeselhetett, hogy Haraszi úgy beszél Arany eposzairól, mintha nem költői ihletnek, hanem «józan kombinálgatásnak» köszönhetnők azokat. Ez az ítélet abból a romantikusokra visszavezethető felfogásból keletkezett, hogy az igazi költői ihlet öntudatlanul teremt. Bizonyos magyar írói körök szerették ezt a felfogást hirdetni, talán azért, hogy józanságuk hiánya a költői ihlet színében tűnjék fel. Ez az eltorzított romantika a hazai nagyságokat kissé lenézte, a világirodalmi nagyságok dicsőségét nagy önérzettel hirdetve. Az ifjú Harasztit némileg érintette egy ilyen írói kör hatása, különben is a maga népies, mesterkéletlen őszinteséget s ősi közvetlenséget hirdető irányra szintén romantikus hagyományokban gyökerezett. De Haraszi őszintén beszélt, nem akart lázadozni tekintélyek ellen. Dícséri Arany proteusi változatosságát természeti képeiben, és lelkesedik *Bolond Istóké*ért. E költemény lirizmus, byroni csapongása s eredeti humora kissé felejtették Harasztival Tennyson, akinek bájos költészete annyira elbűvölte, hogy reá hivatkozva, kicsinyelte Arany epikáját. Madáchról szóló tanulmánya egyenletesebb, higgadtabb. Értékét eléggé jellemezzük, ha arra mutatunk, hogy Voinovich Géza kitűnő Madách-könyvében komoly figyelemre méltatta s elismerte néhány észrevételének finomságát.

Még a két tanulmány megjelenése előtt írta könyvét Csokonairól, alig 22 éves korában. Hogy Kazinczy és Kölcsey igazságtalanok voltak Csokonai iránt, azt már Szalay László megírta 1829-ben. Szalay kijelenti, hogy Csokonait csak az új filológiai tekintetek kárhoztatták. Csokonai, úgy mond, az irodalom egén hatalmas tünemény. Kölcseynek nem lett volna szabad Csokonait úgy elítélni, mint Schiller elítélte Bürgert. Csokonai népiesebb, mint Bürger és tisztán a magyar valóságból meríti népiességét.¹

A 16 éves Szalaynak e meglepően érett ítélete útját

¹ L. erről Szalay László emlékezete című munkámat, Budapest, 1914. (Akad. Emlékbeszédék XVI. 11.).

egyengette Csokonai nagy költői hírneve általános elismerésének. Mások folytatták Szalay kezdeményét.

Haraszi ez úton tovább haladva, igen hasznos munkát végzett, midőn megírta Csokonai életrajzát. Fiatal lelkesedéssel méltatja költőjét. Ismerteti korát, dicsőíti dalait és elégiáit, szépen elemzi leíró művészetét. Salamon Ferenc tanulmányát felhasználva, újat is tud mondani Csokonai komikai tehetségéről. Néha hibáztatja, ha szükségét érzi, de általában kijelenti, hogy Csokonai a XVIII. század legnagyobb magyar költője. Haraszi szerette Csokonait, mivel, Szalay szavai szerint, tisztán a magyar valóságból merítette népiességét s mivel részvétet érzett a költő életének «szomorú regénye iránt». Szerette Csokonaiban a jobbágyság sanyarú sorsán érzett szánalmat, mely különösen a *Béka-egérharcban* a léha s gögös urak ostromozására készíti. Szerette Csokonaiban a költői ér folytonos csörgedezését, vagy sugárba szökkenését. Jól mondotta a költő önmagáról: «Belsőm hasonlít a tavaszhoz, mely mikor borongós is, játszik és teremt». Szerette Csokonaiban a magyarosság és az európai műveltség szoros egységét. «Örülök annak, — írja Csokonai — hogy magyar-nak születtem, egy nádasházba szorult kozmopolita». Kozmopolita nem érzés, hanem műveltség tekintetében, noha nádasházba szorult. A *Reményhez* költője vádolja a csalfa égi tüneményt, hogy kertjét nárciszokkal tele ülteté. A képet háza tájékaról vette, mert szerette a nádasházhoz tartozó virágos kertet, amint életrajzírója is hasonló környezetben érezte magát boldognak. Az igaz szeretettel írt életrajz közleményei s egyes fejtegetései miatt több mint félszázad múltán sem avult el.

Haraszi később is foglalkozott Csokonaival. Kimutatta Kotzebuenak némi hatását Csokonai egy drámájára. Majd Beöthy *Képes Irodalomtörténetében* egy tartalomra és formára egyaránt kiváló essayben jellemezte kedves költőjét.

III.

Haraszi már 12 éves korában kezdett otthon franciául tanulni, az ő nagy jótevője, Jannek Lajos költségén. Mint

budapesti egyetemi hallgató majdnem naponként érintkezett Saissy Amadé francia docenssel. Munkatársa lett a Saissy szerkesztésében megjelent *Gazette de Hongrie*-nak. Így volt alkalma magát a francia beszédben és fogalmazásban tökéletesíteni. Mint középiskolai tanár 31 éves korában szabadságot kapott, hogy Párizsban folytathassa francia tanulmányait. Itt hallgatta Gaston Parist és Brunetièrét. A legmélyebben Faguet Emil hatott rá, a francia akadémia tagja. Tetszett neki Faguet konzervatív világnézete s állásfoglalása a laza erkölcsű irodalom ellen, úgyszintén lélektani mélysége, s az a határvonal, melyet élesen szokott megvonni az írók érzése és művészete közt. Faguet-nek is tetszett a francia és egyáltalán a nyugati irodalmakban annyira jártas magyar tanítványa. Így azután joggal ajánlhatta Haraszti Faguet-nak Corneille-ről írt könyvét e szavakkal: «Faguet Emil úrnak tanítványi és baráti hálával».

Haraszti magyarra fordította Faguet könyvét, a XVIII. századról. E fordítás gondosságát jellemzi az a körülmény, hogy Haraszti kijavította az eredetinek tizenöt kiadásban következetesen ismétlődő sajtóhibáit. A szerző elismerte Haraszti javításainak helyességét.

Így az «a néhány csepp francia vér, mely ereiben folydogált», mint maga szerette emlegetni, továbbá egyetemi tanári hivatása s a francia kritikusok részéről tapasztalt jóindulat egészen a francia kultúra tanulmányához kapcsolták, körülbelül 24 éves kora óta, noha német eredetének hatása is meglátszik irodalmi nézetein. Egy 46 éves korában írt tanulmányában a «csodálatos germán faj hatalmas irodalmáról» beszél. Arról az irodalomról, melynek kutatását élete egyik nagy feladatának tekintette, nem igen beszél ilyen szép jelzőkkel.¹

Pedig komolyan vette azt a nagy feladatot. Első francia irodalomtörténeti könyve a *naturalista regényről* szól, és pedig különösen a francia naturalista regényről. Azt hirdeti, hogy

¹ A néhány csepp francia vérről l. *En glanant chez La Fontaine*. 1922. 4. l.; a germán fajról l. *A francia népköltészetéről* c. értekezését. Erdélyi Múzeum 1896. 203. l.

Zola és előzői, vagy szellemi rokonai nem az emberi lelket rajzolják, hanem a testi élet ösztöneit, s a rútnek, a szennyesnek ábrázolásában telik kedvök. Mennyivel lélekemelőbb Eliot György realizmusában az emberi szív örvényeinek rajza, mint Zola naturalizmusa, mely az embert «megundorítja az élettől és önmagától». Haraszti 24 éves korában fogott e könyv írásához¹ s így nem csoda, hogy megbotránkozása messze ragadja. Nem eléggé igazságos Stendhal, Balzac és Daudet iránt. Bár inkább a tárgyról szóló nagy irodalomra támaszkodik, semmint saját benyomásaira, egyes részletekben mégis eredetinek mutatkozik.²

A könyvnek sok tekintetben jó hatása volt a magyar közönségre. Olyan ellentétes ízlésű írók, mint Gyulai Pál és Jókai Mór, dicsérték Haraszti könyvét.³

Érettebb korában Haraszti nyugodtabban ítélkezett francia regényírókról. A *naturalista regényről* írva, Hugo Viktort a mindenkép kárhoztatott Zola vérrokonának nevezte. Később Ambrus Zoltán és Voinovich Géza *Klasszikus Regénytár*ában Hugo Viktor *Nyomorultjairól* jól átgondolt, szép essayt írt, méltatva Hugo emberszeretetét, leíró művészetét, s végletes szenvedélyeket vagy meglepő helyzeteket rajzoló fantáziája hatalmát.

A naturalista regény bírálatánál kedvesebb feladatot vállalt Haraszti, midőn a Kisfaludy-Társaság megbízta Molière életrajzának megírásával. A Társaság ekkor már kiadta Molière színműveit magyar fordításban, most azután a magyar színpadon gyakran tolmácsolt költőnek magyar írótól származó életrajzával akarta teljessé tenni a kegyelet művét.

Haraszti már mint kolozsvári színi bíráló sokat foglalkozott Molière-rel. Felújítva tehát régi benyomásait és kiter-

¹ A *naturalista regényről*. 1886. De 1882-ben fogott a könyv írásához.

² L. Péterfy bírálatát. *Budapesti Szemle* 1887. LII. Haraszti felelni akart a bírálatra, de Gyulai lebeszélte szándékáról. A bírálat nem zavarta meg a szerző és a bíráló barátságát.

³ Jókai egy hírlapi közleményben nyilatkozott róla, Gyulai dicséretét Péterfy írta meg Harasztinak.

jesztve kutatásait, örömmel járt el megbízatásában. Kétkötetes Molière-életrajzát oly illetékes bírálók, mint Szász Károly és Bayer, József meleg elismeréssel ajánlották a kiadásra. Az életrajz a szaktudósnak és a művelt olvasónak egyaránt sokat nyújtott. Haraszti alaposan átvizsgálta mindent, amit 1897-ig Molière-ről írtak, s érett ítélettel válogatott a különböző vélemények közt. Hogy mit tekintett munkájában egyéninek, azt a *Revue d'Histoire Littéraire*-ben előadta egy két levélre terjedő jelentésben.¹ Elmondja abban, hogy Molière nem volt az a hallgatag, sokat szenvedett és csalódott, lelke mélyéig szomorú költő, mint aminőnek St. Beuve óta jellemezték. Haraszti szerint Molière komoly, de életrevaló, az akadályokkal bátran küzdő, vidám társaságban szívesen mulató s nem igen gyöngéden szeretkező ember volt. Nem hirdette a természet vallását, nem volt előkészítője a XVIII. század hitetlenségének, mint némelyek mondják. Magasabb erkölcsi problémákkal nem törődött, a bourgeois józan közepszerét állítja szembe az emberi gyöngeségekkel. Egy szellemes kritikus Molière vígjátékait komoly drámának nevezi, majdnem tragédiáknak. Igaz, hogy a komolyan szatirikus Molière néha tragikusoknak látszó bonyodalmakba bocsátkozik, de azok gyorsan átvágnak a komikumba. Molière, noha komolyan szeretné javítani a gyarlóságokat, mégis inkább mulattatni akarja közönségét, s maga is jól mulat. Nem veti meg a vaskos komikumot sem, nem mér mindig nemes zamatú bort, gyakran igen erőset, de az mindig tiszta és természetes.

Így ismerteti Haraszti a franciák előtt magyar könyvének tartalmát, mélyreható lélektani s esztétikai különböztetésekkel támogatva példáit. De vajjon St. Beuve megnyugodott volna-e Haraszti ellenvetéseiben? St. Beuve azt mondja, hogy Molière szívében szomorú volt, szomorúbb, mint Pascal, kit annyira melancholikusnak képzelünk.² St. Beuve bizonyára azt hitte, hogy a költő, aki néha nagyokat kacagva, máskor alig észrevehető mosollyal fedi fel az emberek gyarlóságait vagy romlottságát, bizonyára búsult lélek-

¹ 1897. IV. Année 292. l. ² *Port Royal* III. 273—275.

kel, de hiába kereste az emberi társadalomban azt a szigetet, hol a nyíltszívű, a hazugságot gyűlölő ember becsülettel és szabadon élhessen. Az ő Alceste-je keserű csalódások után keresi ezt a boldog szigetet. Igaz, hogy az okos Philinte az étellel való megalkuvást ajánlja embergyűlölő barátjának, aminthogy Molière szelleme is felül bírt emelkedni csüggesztő érzésein, de azért Alceste keserűségét Molière átérezte, mielőtt művészi alakítással könnyített a szívére nehezedett érzéseken.

Bárhogy fogjuk is fel Molière egyéniségét, Haraszti jellemrajza értékét nem veszti el. Érthető, hogy a legkiválóbb francia irodalomtörténeti szemle érdemesnek vélte azt bemutatni a francia közönségnek.

A Kisfaludy-Társaság ezután megbízta Harasztit, hogy az általa kiadott *Anthologia a XIX. század francia lyrájából* című kétkötetes gyűjtemény bevezetésül írja meg a XIX. századi francia líra történetét. Haraszti az antológia költeményeinek kiválogatásában is segített a Társaságnak s felvilágosító jegyzeteket írt a költemények szerzőiről. A gyűjtemény jól van megválogatva. A sok jeles fordítás közt különösen feltűnnek a parnasszusi költők, akiket Vargha Gyula nagy szeretettel s ritka művészettel szólaltat meg magyarul.

Haraszti a Bevezetésnek szánt, de önállóvá lett kötetben az egész francia líra történetét adja elő a népdaltól Verlaine-ig, különös tekintettel a XIX. századra. Élénk érdeklődéssel vizsgálja a költők lelki életét és találó vonásokkal jellemzi alkotásuk módját. Nem általánosságban jellemez, hanem elemzi a legkiválóbb költeményeket. Szép példáját adja önállóságának egyebek közt a Béranger-ről szóló fejezetben. Megvédi Béranger-t az akkori francia kritika kicsinylésével szemben, de azt a dicsfényt is halványítja, melyet a mi irodalmi közvéleményünk vont Béranger neve köré. Ily külön összefoglaló és teljes áttekintést más irodalmakban is ritkán olvashatunk a francia líra fejlődéséről. Annál feltűnőbb, hogy Haraszti összefoglalása végén mintha megbánná azt, amit a XIX. század francia lírájának zengzetességéről, gyöngéden árnyalt érzelmességének s festői színeinek gazdagságáról mondott, a német Lied egyszerű hangjá-

nak, őszinte közvetlenségének hiányát sajnálattal veszi észre Chénier, Lamartine, De Vigny, Hugo és Musset halhatatlan költeményeiben.

Nem kutatjuk, hogy lehet-e a hatás mélységében e költemények fölé helyezni az egyszerű dalt, azt sem kérjük, vajjon az a népies s kiválóan szép szerelmi dal, melyet Alceste oly nagyon dicsőít a mesterkélt szonettekkel szemben, elszigetelt jelenség-e a francia irodalomban. Csak azt akarjuk kiemelni, hogy a francia és a német rokonérzés bizonyos küzdésben voltak Haraszti lelkében még férfikorában is.

Harasztit a monografikus tárgyalás céljából a francia drámával kapcsolatos kérdések jobban érdekelték mint a líra fejlődése. Igen alaposan készült a francia dráma történetének megírására. Ez előkészületből alakult ki a Molière-életrajz, mely érdekességét még ma sem veszítette el. A dráma történetével kapcsolatos Haraszti akadémiai székfoglalója, melynek címe: *A renaissance francia színiköltészete és a szín-szerűség* (1904).

Ez értekezésben cáfolja Rigalnak, a francia drámatörténet specialistájának azt a felfogását, hogy nemzetének XVI. századi tragédiája nem volt színszerű, inkább csak könyvdrámának nevezhető. E felfogáshoz Brunetièrre is csatlakozott. Haraszti ellenben kimutatni igyekszik, hogy a renaissance korának tragédiája, mely a nagy klasszikus tragédiák csirájának tekinthető, nem volt könyvdráma, hanem a színpad számára írták. Haraszti a magyar tanulmány tartalmát bőven ismertette a *Revue d'histoire littéraire*-ben. Rigal ez ismertetést komoly figyelmére méltatta, s bár nem fogadta el okfejtését, igen behatóan foglalkozott vele a *Revue* következő számának élén.

A renaissance korának kezdetleges színpadjáról a klasszikus tragédia első virágkorába vezet a *Corneille és kora* című monográfia (1906). Haraszti vagy 19 évvel e könyvének megírása előtt nem nagy tisztelettel beszélt a francia klasszikus drámáról. «Corneille vagy Racine tragédiáiban — írta akkor — egy-két szál ember ékes körmondatai, erőltetett szócsatája, körmönfont udvariaskodása, habozása s leírások töltik be a színt». — «A mi erkölceink» — mondja ugyanott — «inkább

a germánnal rokonok.»¹ Ekkor még Haraszti német ízléssel a *Hamburgische Dramaturgie* hadjáratát a francia dráma ellen nagy mohósággal olvasta. De később mindinkább elmélyedt a francia szellem ismeretébe s mindjobban méltányolta Gyulai Pál tanulmányát, mely megvédelmezte a francia klasszikus tragédiát a német kritika egyoldalúsága ellen.² Mindamellett Haraszti nem fogadta el az általa különben nagyrabecsült francia kritikusoknak azt a felfogását, hogy Corneille és Racine teremtték meg az igazi újkori tragédiát. Tekintélyük nem rendítette meg azt a meggyőződését, hogy ez a dicsőség Shakespeare-t illeti.

A nagy francia tragikusok színpadján a szenvedélyek a szereplők beszédéből nem törnek ki mindig elemi erővel, nem ritkán inkább a szenvedélyekről értekeznek a szereplők kiélezett fordulatokkal. De a nyelvnek és verselésnek pompája, mely a hatalmas francia királyok udvarának fényére emlékeztet, a lélektani elemzések finomsága s ereje, a drámai fejlesztés élénksége s különösen Corneille tragédiáiban az indulat és kötelesség tusáinak fenköltsege oly sajátosságai a francia klasszikus tragédiának, melyek a magyar esztétikai ízlés fejlesztésének is javára válnak, noha nincsenek ellátva a német jóváhagyás bélyegével. Haraszti igen behatóan, szeretettel s éles kritikával jellemzi Corneille-t és előzőit. Nagy irodalmat használ, de uralkodik a nagy anyagon, nem merül el benne. A nagy tragédiák elemzései s különösen a *Polyeucte*-é gazdagok finom észrevételekben.

Még a Corneille-monográfia megjelenése előtt írta meg Haraszti a francia irodalom történetét az *Egyetemes Irodalomtörténet* számára (1904). Kezdi a francia nyelv megalakulásán és végigkíséri a remekművekben és világgraszoló hatásokban gazdag fejlődést egészen a XX. századig. Az egész munka Haraszti szavai szerint «az első oly speciális francia irodalomtörténet, melyet magyar író magyar közönség számára megkísérelt.» Ugyancsak ő írja, magát sem kímélve, hogy «az irodalomtörténet írásánál nem igen kerülhető el teljesen

¹ Nagyváradi főreáliskola Értesítője. 1884/5.

² *Dramaturgiai tanulmányok* II. 291. l.

mindenben bizonyos mérvű önállótlan-ság).¹ Szerény önvalomás. Mi azonban hozzátehetjük, hogy Haraszti irodalomtörténete érdekes és tanulságos olvasmány. Egyes arcképvázlatok, mint Villoné, Montaigne-é, Chénier-é s több másé, lekötik a figyelmet.

Harasztinak vannak oly munkái is, melyeket nem csupán kivonatban terjesztett a francia közönség elé, hanem egész terjedelmükben a saját fordításában. Ezek közt időrendben az első a *La Poésie d'André Chénier* (Paris, 1892).

E munka kéziratáról Edmond Scherer, kit Haraszti nem ok nélkül nevezett a mult század vége felé a mai Sainte-Beuve-nek, ezt írta a szerzőnek: «Csodálom az Ön tanultságát. Nem hiszem, hogy volna most Franciaországban kritikus, ki ily alaposan ismerné az európai irodalmakat, sőt még a mi XVIII. századi irodalmunkat is. Azok a vonatkozások, melyeket Ön Chénier és kortársai közt megállapít s egyáltalán az a mód, ahogy Ön a költőt irodalmi környezetébe helyezi, oly természetűek, hogy jelentékenyen előmozdítják Chénier műveinek kritikáját. Óhajtandó, hogy munkáját a mi közönségünk is ismerje.»

Scherer óhaja teljesült. Haraszti könyve időrendben az első francia nyelvű monográfia arról a költőről, aki alig «ízlelte még az élet lakomáját», midőn a rémuralom vérebei a guillotine alá hurcolták. «Száz éve», — írja Brunetière 1898-ban — «hogy vitatkoznak arról, vajjon Chénier-ben az utolsó klaszszikust vagy az első romantikust kell-e látnunk». E vitához Haraszti könyve jelentékeny megfigyeléseket szolgáltat. Faguet írja Haraszti könyvéről: «Oly lelkiismeretes munkával van megírva, hogy megszégyenítően hat reánk. Egészen új világot vet több pontra, egészen új szempontokból tűnteti fel költőnket.» Brunetière irodalomtörténeti kézikönyvében, a Chénier-t tárgyaló szakaszban a források közt Haraszti könyvét is említi.² 1908-ban Haraszti kiadta Jean de Sche-

¹ Budapesti Szemle 1905. CXXIII. 45., 54. II.

² Haraszti: *André Chénier költészete*. Akad. Értekezések. I. oszt. XV. k. II. sz. Előszó. Brunetière: *Études Critiques Sixième Série*. Paris 1905. és *Manuel de l'Histoire de la littérature française* III. 367. Faguet kritikája: *Revue politique et littéraire* 1892.

landre-nak, a Corneille előtt élt francia írónak, *Tyr et Sidon* című tragédiáját. A kiadáshoz írt Bevezetésben megállapítja Schelandre irodalomtörténeti jelentőségét. Raymond Toinet írja, hogy Haraszi Bevezetése «mintája az egyszerű, józan és elfogulatlan kritikának.» Haraszi — úgymond Toinet — valósággal fölfedezte Schelandre-t, ki addig csak ködfolt volt, most csillaggá lett. Eckhardt Sándor ezt a Schelandre-kiadást Haraszi legjobb művének nevezi, melyet tisztelettel emlegetnek a külföldön.¹

Az ilyen elismerés továbbra is ösztönözte Haraszi arra, hogy francia nyelven közöljön tanulmányokat. Figyelme a múlt század végén egy színházi esemény felé fordult. 1897. december 28-án játszották először a Porte Saint-Martin színházban Rostand *Cyrano de Bergerac*-ját. Rostand neve már ismeretes volt akkor, de a *Cyrano* előadása után kritika és közönség ünnepelték a költőt mint új, ragyogó csillagot a francia költészet egén. Írt azután is nagyhatású drámákat, de *Cyrano*-ja, a kérkedő vitézség, az önfeláldozó hűség és szellemi kiválóság személyesítője mélyebben hatott franciákra és idegekre egyaránt, semmint Napoleon fiának szomorú története, vagy a *Chanteclair* szatirikus költői játéka. Haraszi nagy kedveteliséssel, a kritikai irodalom felhasználásával s az esztétikai értékek iránt kifejtett érzékével kimutatja, hogy Rostand költészetében a költői dikció ereje által mily hatásosan egyesülnek romantikus motívumok, corneillei hagyományok és melodramai hajlamok.

Rostandról írt könyvét,² valamint La Fontaine-ről szóló utolsó monografiáját a francia kritika méltánylással fogadta. La Fontaine-ről írni, idegennek merész vállalkozás. Az idegenek, mondják a francia írók, nem bírják átérezni, hogy mit szeretünk és csodálunk La Fontaine-ben. Macaulay kicsinyeskedőnek nevezte a nagy meseköltőt. Haraszi azt hitte, hogy ha La Fontaine nyelvének minden finomságát nem is bírja kiérezni, meg bírja érteni mégis elbeszélő és alakító művé-

¹ Eckhardt Sándor id. nekrológja *Egy. Phil. Közlöny* 1921.

² *Edmond Rostand par Jules Haraszi*, Paris 1913. (Magyarul is megjelent.)

szetét. De mivel századok óta annyit magyarázták és dicsőítették La Fontaine-t, Haraszti nem akarta azt a látszatot keltetni, mintha a gyakran lerajzoltnak egészen új arcképét kívánná bemutatni a francia közönségnek. Ezért nevezi könyvét *Tallózásnak La Fontaine körül*.¹

Munkájának tartalma azonban inkább aratás, mint tallózás. Haraszti alaposan fejtegeti La Fontaine művészetének elvét és módjait. Ismerteti gondolatait, elégiai költészetét, lélektani és festői tehetségét. Vizsgálja mindenfelől s kijelöli kiváló helyét a francia irodalom fejlődésében. Vizsgálataira Lancaster, a baltimorei egyetem tanára, felhívta a szaktudósok figyelmét, mikor a *Modern Language Notes* nevű folyóiratában mutatóványt közölt a magyar tudósnak akkor még kiadatlan kötetéből.

Harasztinak többször volt része a külföldi irodalom elismerésében, ellenben a magyar irodalmi közvélemény némi mélyse a visszavonultan élő s az elismerést csak munkája értékétől váró tudóst nem mindig kímélte. Haraszti a jóindulat hiányának hideg közömbössége, vagy éppen fitymálása bántották ugyan, de egy percig sem zavarták fáradhatatlan munkakedvét. Nem csupán önálló köteteket írt, hanem tudós értekezéseket, essay-eket, könyvbírálatokat, továbbá elbeszéléseket fordított franciából és spanyolból.

A fordítások közül kiemeljük a spanyol Alarconnak *Háromszögű kalapját*, e színekben és leleményben gazdag remekművet, továbbá Gobineau *Turkomán Háborúját*. Gobineau azt a mély szakadékot, mely a keleti népek erkölcsi elvekkkel pompázó szavait tetteik valódi rugóitól elválasztja, kitűnően ábrázolja. Haraszti essay-i közül a legjobbak félig ismeretközlő, félig elmélkedő munkák, aminek az angol szemlék szeretnek közölni. Ilyenek például a *Tristan és Iseult*, vagy a *Regényes lapok az életből* (Mme de Staëlről), vagy a *Főúri élet Versaillesban* (St Simon *Mémoires*jairól) című essayk.²

Mindezek a kisebb-nagyobb eredeti vagy fordított művek

¹ *En glanant chez La Fontaine*. Paris 1922.

² *Budapesti Szemle* 1902., 1892., 1901.

nemcsak belső becsük miatt értékesek. Nagyrészüket Gyulai Pál kérte el Harasztitól a *Budapesti Szemle* számára.

Haraszi a múlt század hetvenes évei vége felé a budapesti egyetemen számos ifjú tanulótársával együtt lelkesedéssel hallgatta Toldy Ferenc utódjának, Gyulai Pálnak első irodalomtörténeti előadásait. Huszonkét éves korában Gyulai prózai munkáiról azt írta, hogy azok «az induktív, a történelmi kritika igazi virágai.»¹ Boldog örömmel csatlakozott tehát a szeretett szerkesztő munkatársaihoz, annál is inkább, mert teljesen átértézte a *Budapesti Szemle* jelentőségét. Ezt a jelentőséget Gyulai Pál egy Imre Sándorhoz írt levelében 1894 őszén így ismerteti: «Ha tudná Ön, hogy mily nehezen, mennyi hajszolással szerkeszttek. Föl is hagynék a szerkesztéssel, de az tartóztat: hogy legyen egy oly folyóirat, ahol olyakat is lehessen elmondani, amiket más magyar folyóirat vagy lap fel nem vesz. Ez a főoka, hogy ragaszkodom még a *Budapesti Szemlé*hez, bár kevés író van, aki tudna vagy akarna támogatni.»²

Ez volt a *Budapesti Szemle* jelentősége. Gyakran harcolt elhagyatva tévelygések és veszedelmes áramlatok ellen. Gyulai azt hitte, hogy nagyon is sokan hasonlítanak nálunk s másutt is Panurge juhaihoz, melyek a vízbe ugrálnak ész nélkül, ha látják, hogy a kolompós is oda ugrott. Több bölcseséget talált Cicerónak e mondásában: «Ha néha valami nem is rút, mégis rúttá lesz, mikor a nagy sokaság dicséri.»³ Amióta Gyulai elnémult, fájdalmasan érezzük lelki járványok idején, hogy a tisztítótűz, mely az ő küzdelmeiből a magyar közélet felé áradott, elhamvadt a fellobbanás reménye nélkül. Gyulai magára vállalta a népszerűtlenséggel járó gyűlölséget s igen hálás volt azok iránt, akik a harc gyülekezőhelyének, az ő *Szemléjének* fenntartásában támogatták. Harasztit nagyon szerette, mivel tőle mindig kapott tartalmas könyvbírálatot, érdekes essayt, vagy szép beszélyfordítást. Hálás

¹ *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1880.

² *Irodalomtörténeti Közlemények* 1938. 355. 1. Papp Ferenc kiadása.

³ «Ego hoc iudico, si quando turpe non sit, tamen non esse non turpe, quum id et a multitudine laudetur.» *De Finibus* II. 13.

volt Haraszti igen művelt és finom ízlésű neje, Récsy Jolán iránt is, ki szépen fordított franciából szépirodalmi műveket. Gyulai halálának első évfordulóján Haraszti jellemezte a nagy szerkesztő módszereit oly meleg szeretettel, oly igazán átértett kegyelettel, hogy megemlékezését lehetetlen megindulás nélkül olvasnunk.¹

Midőn *La Fontaine*-t, utolsó munkáját írta, már gyötörték halálos betegségének tünetei. Elmondhatta volna, amit Ranke mondott utolsó munkáját írva: *Inter tormenta scripsi*. A testi kínokat érzékeny lelkét lesújtó csapások is élesítették. Megérte Trianont s a vörös uralmat. A tanácsköztársaság urai őt is elbocsátották hivatalából, jól tudva azt, hogy tanítása nem felel meg a kommunista rendszer kívánalmainak. Legifjabb, igen tehetséges fia, aki beteg létére is katonai szolgálatra jelentkezett, ágynak dőlt s épp akkor haldokolt, midőn az 1919. június 23-i ellenforradalom ágyúi megdördültek, hiú reményeket ébresztve a 26 éves ifjú sorsán bánkódó szülők lelkében. Haraszti *La Fontaine*-jét, mely csak halála után jelent meg gyermekeinek gondozásában, elköltözött fiának ajánlotta. A róla szóló In Memoriam-ból az apai fájdalom elfojtott sikoltását véljük hallani.

Két év mulva, 1921. július 15-én, az apa is követte fiát. Utólszor csillant fel szemében az öröm, midőn halálos ágyán javíthatta *La Fontaine*-jének az amerikai folyóiratban megjelent fejezetét. És így utolsó derűs pillanata odakapcsolódott egész élete tartalmához. Neki a jól végzett munka tudata volt egész életének mindent összefoglaló öröme. És ez a tudat nem volt csalódás. Hálára kötelezte középiskolai és egyetemi tanítványait, gazdagította a magyar irodalomtörténetet adatokkal s eredeti szempontokkal, hű és kedvelt munkatársa volt Gyulai Pálnak, megalapította a magyar romanisztikát és munkáival mesze földön gyarapította a magyar név becsületét. Ez érdemek kiragadják Haraszti Gyula nevét a feledés homályából és körülfonják a kegyeletes emlékezés nem hervadó koszorújával.

¹ *Budapesti Szemle* 1910. 191. l.

HARASZTI GYULA IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

Bibliográfiai vázlat.

Összeállította: Kozocsa Sándor.

Önállóan megjelent munkák:

1879.

1. *Költészetünk új népies iránya.* 96 l.

1880.

2. *Csokonai élete.* Nemzeti Könyvtár, 14. 362 l.

1882.

3. *Madách Imre költészetének jellemzése.*

1886.

4. *A francia költészet ismertetése.* VIII, 246 l.
5. *A naturalista regényről.* XVII, 410 l.

1890.

6. *André Chénier költészete.* Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XV. 2. 162 l.

1891.

7. *Goethe Iphigeniája.* Jegyzetekkel ellátta: —. 102 l.

1892.

8. *Kis francia nyelvtan.* 132 l.
9. *Kis német nyelvtan.* 144 l.
10. *La poésie d'André Chénier.* Paris.

1897.

11. *Molière élete és művei.* 1—2. kötet. 330, 483 l.

1900.

12. *A francia lyrai költészet fejlődése.* 196 l.

1904.

13. *Duse Eleonora.* Olsó Könyvtár, 1362. 50 l.
14. *Histoire de la littérature française.* Histoire universelle des littératures. 205—486. l.
15. *A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség.* Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIX. 2. 62 l.

1905.

16. *A francia irodalom története.* Heinrich Gusztáv : Egyetemes Irodalomtörténet. IV. kötet. 203—286. l. Önállóan is : 86 l.

1906.

17. *Corneille és kora.* XII. 571. l.

1908.

18. *Jean de Schélandre. Tyr et Sidon.* Paris.

1912.

19. *Arany János.* Modern Könyvtár, 123/125. 118 l.
20. *Madách Imre.* Modern Könyvtár, 128. 51 l.
21. *Edmond Rostand.* Népszerű Főiskolai Könyvtár, 6. 255 l.

1913.

22. *Edmond Rostand.* Paris.

1919.

23. *Graphie et prononciation en France au moyen-âge.* Paris. 48 l.

1920.

24. *Hogyan írtak és beszéltek a régi franciák?* Olcsó Könyvtár, 1918/1922. 48 l.

1922.

25. *En Glanant chez La Fontaine.* Paris.

Litografált egyetemi előadások :**1904.**

26. *Az irodalomtörténetírás módszereiről.*
27. *A XVIII. század népies költői.*

1905.

28. *Csokonai Vitéz Mihály élete és költészete.*
29. *Arany János epikai költészete.*

Tanulmányok :**1876.**

30. *Költészetünk története.* A nagybecskereki piarista algimnázium Tudósítványa.
31. *A magyar népköltészet Délmagyarországon.* Figyelő.
32. *Népköltészeti közlemények.* Figyelő.
33. *Újabb néprománcvázlatok.* Hölgyfutár.
34. *A királyfi románc.* Figyelő.

1877.

35. *Magyar mithológiai apróságok*: Garabonciás diák, Lúdvérc,
Tüzes ember. *Ellenőr.* 246, 264. sz.
36. *Kármán József*. Figyelő.
37. *A debreceni kör költészete*. Figyelő.

1878.

38. *A népszínmű mai álláspontja*. *Ellenőr.* 334. sz.
39. *Zrínyi Miklós*. Havi Szemle.

1879.

40. *Költészetünk a XVIII. században*. Havi Szemle.
41. *Obernyik Károly*. Nemzeti Hírlap. 126. sz.

1880.

42. *Eszmék az irodalomtörténetírásról*. Egyetemes Philologiai Köz-
löny. 44 l.

1881.

43. *Arany János elbeszélő költészete*. Magyar Szemle.
44. *Arany János és a külföld*. Pesti Napló. 91. sz.
45. *A comédiékről*. Pesti Napló 150. sz.

1885.

46. *Csokonaimhoz*. Figyelő.
47. *A francia klasszikusok tanításáról*. A nagyváradai főreáliskola
értesítője.
48. *A reáliskolai francia nyelvi oktatások*. Országos Középiskolai
Tanáregyesület Közlönye.

1888.

49. *Csokonai és Kotzebue*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 733. l.
50. *Goethe Iphigeniájának olvasatásához*. A kassai főreáliskola
értesítője.
51. *Ohnét György*. Budapesti Szemle.
52. *Sand György*. Budapesti Szemle.
53. *Thackeray*. Budapesti Szemle.

1889.

54. *Petőfi Coriolánja*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 666. l.
55. *Tennyson*. Budapesti Szemle.

1890.

56. *Augier Emil*. Budapesti Szemle.

1891.

57. *Echegaray*. Budapesti Szemle.
58. *Faguet Emil*. Budapesti Szemle.

59. *Psychiatria a kritikában*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 737. l.
 60. *A renaissancekori francia színpad*. Egyetemes Philologiai Közlöny. 287. l.
 61. *Újabb nézetek a francia irodalomról*. Budapesti Szemle.

1892.

62. *Bevezetés a francia tragédia történetébe*. Budapesti Szemle.
 63. *Egy Racine-monographia*. Budapesti Szemle.
 64. *Regényes lapok az életből*. Budapesti Szemle.

1893.

65. *Byron Don Juanja magyarul*. Budapesti Szemle.

1894.

66. *Duse Eleonora*. Budapesti Szemle.
 67. *Adrienne Lecouvreur*. Hazánk.
 68. *Molière életrajzának irodalma*. Budapesti Szemle.
 69. *Új francia líra*. Hazánk.

1895.

70. *Molière gyermek és ifjúkora*. Budapesti Szemle.

1896.

71. *Csokonai Vitéz Mihály*. Beöthy-Badics: Képes Magyar Irodalomtörténet. I.
 72. *A kritikai módszerek*. Budapesti Szemle. 85. kötet. 295. l.

1897.

73. *Musset és Sand szerelme*. Budapesti Szemle. 89. kötet. 209. l.

1899.

74. *Újabb Molière-fordítások*. Budapesti Szemle. 98. kötet. 475. l.

1900.

75. *Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Budapesti Szemle. 102. kötet. 154. l.
 76. *A Parnassusi költők Franciaországban*. Budapesti Szemle. 101. kötet. 25. l.

1901.

77. *Egy új francia regény*. Budapesti Szemle. 107. kötet. 460. l.
 78. *Főúri élet Versaillesben*. Budapesti Szemle. 105. kötet. 206, 364. l.

1902.

79. *Trisztán és Izold*. Budapesti Szemle. 110. kötet. 161., 356. l.
 80. *Bevezetés Molière Remekéhez*. Remekírók Képes Könyvtára. 1902/1908.

1903.

81. *A francia történetírás a középkorban.* Budapesti Szemle. 114. kötet. 410. l.

1904.

82. *Arcképek a XVII. század francia irodalmából.* Budapesti Szemle. 119. kötet. 233. l.
 83. *Újabb észrevételek Theisz szótárához.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 477. l.

1905.

84. *Csokonai százados ünnepén.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 353. l.
 85. *Megjegyzések Morvay Győző bírálatára.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 439. l.
 86. *Tanulságok az irodalomtörténetírás köréből.* Budapesti Szemle. 121. kötet. 321. l., 122. kötet. 32. l.

1906.

87. *Polyeucte.* Budapesti Szemle. 127. kötet. 63. l.

1907.

88. *Voltaire.* Budapesti Szemle. 131. kötet. 129. l.

1909.

89. *Adalékok a francia színiköltészet történetéhez.* Budapesti Szemle. 139. kötet. 161. l.

1910.

90. *Emlékezés Petelei Istvánra.* Budapesti Szemle. 141. kötet. 227. l.
 91. *Gyulai Pál emlékének.* Budapesti Szemle. 144. kötet. 191. l.

1911.

92. *Maeterlinck A két madárjáról.* Budapesti Szemle. 146. kötet. 149. l.
 93. *Marie Lenéru.* Budapesti Szemle. 146. kötet. 304. l.
 94. *Rostand élete és lírai költeményei.* Budapesti Szemle. 147. kötet. 177. l.

1912.

95. *Az «Inveni portum» még egy változata.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 255. l.
 96. *Rostand mesterei a drámaírásban.* Budapesti Szemle. 148. kötet. 216. l.
 97. *Rostand nejének és fiának közös színdarabja.* Budapesti Szemle. 152. kötet. 315. l.
 98. *Shakespeare-thémák Shakespeare-korabeli francia drámaíróknál.* Budapesti Szemle. 152. kötet. 24. l.

1913.

99. *Musset egy költeményének forrása.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 721. l.

1916.

100. *Szögyén Jolán Louise Labéja.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 396. l.

1918.

101. *Egy XVI. századi francia író.* Budapesti Szemle. 173. kötet. 311. l.
 102. *Hogyan írtak és beszéltek a régi franciák?* Budapesti Szemle. 175. kötet. 196. l.

Bírálatok:

1880.

103. *Cartault: Taine Hyppolitrol.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 459. l.
 104. *Grecs József: Gyöngyösi István.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 357. l.
 105. *Schlatterer Alfréd: Gróf Zrínyi Miklós lírája.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 355. l.

1881.

106. *Petelei István: Keresztek.* Pesti Napló. 357. sz.

1882.

107. *Bánóczi József: Kisfaludy Károly és munkái.* Kolozsvári Közlöny. 46. sz.
 108. *Csikó Gergely: Cifra nyomorúság.* Kolozsvári Közlöny. 3. sz.
 109. *Győry Vilmos: Svéd költőkből.* Kolozsvári Közlöny. 48. sz.
 110. *Szász Béla: Költemények.* Kolozsvári Közlöny. 239. sz.

1890.

111. *Gerecz Károly: Villon.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 621. l.

1891.

112. *Brunetière: La folie de J. J. Rousseau.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 753. l.
 113. *Brunetière: L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 25. l.
 114. *Larroumet: La comédie de Molière.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 744. l.
 115. *Richter László: Chateaubriand.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 452. l.
 116. *Rigal: Alexandre Hardy et le théâtre français à la fin du XVI. siècle.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 288. l.
 117. *Thor Sundby: Pascal.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 738. l.

1892.

118. *Péterfy Jenő: Shakespeare Macbeth.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 514. l.

1898.

119. *Saintsbury György: A francia irodalom története.* Budapesti Szemle. 93. kötet. 292. l.

1900.

120. *Darmesteter-Hatzfeld-Thomas: Dictionnaire général de la langue française.* Budapesti Szemle. 109. kötet. 306. l.

1903.

121. *Huszár, Guillaume: Corneille.* Budapesti Szemle. 114. kötet. 129. l.

1904.

122. *Theisz Gyula: Francia-magyar szótár.* Budapesti Szemle. 117. kötet. 381. l.

1905.

123. *Szigetvári Iván: A komikum elmélete.* Budapesti Szemle. 121. kötet. 305. l.

Fordítások:**1879.**

124. *Cameron: Episod a mexikói háborúból.* Olcsó Könyvtár, 78.

1882.

125. *Augier-Sandeau: Poirier úr veje.* Olcsó Könyvtár, 146.

1888.

126. *Quida: Egy orgonaág.* Olcsó Könyvtár, 237.

1894.

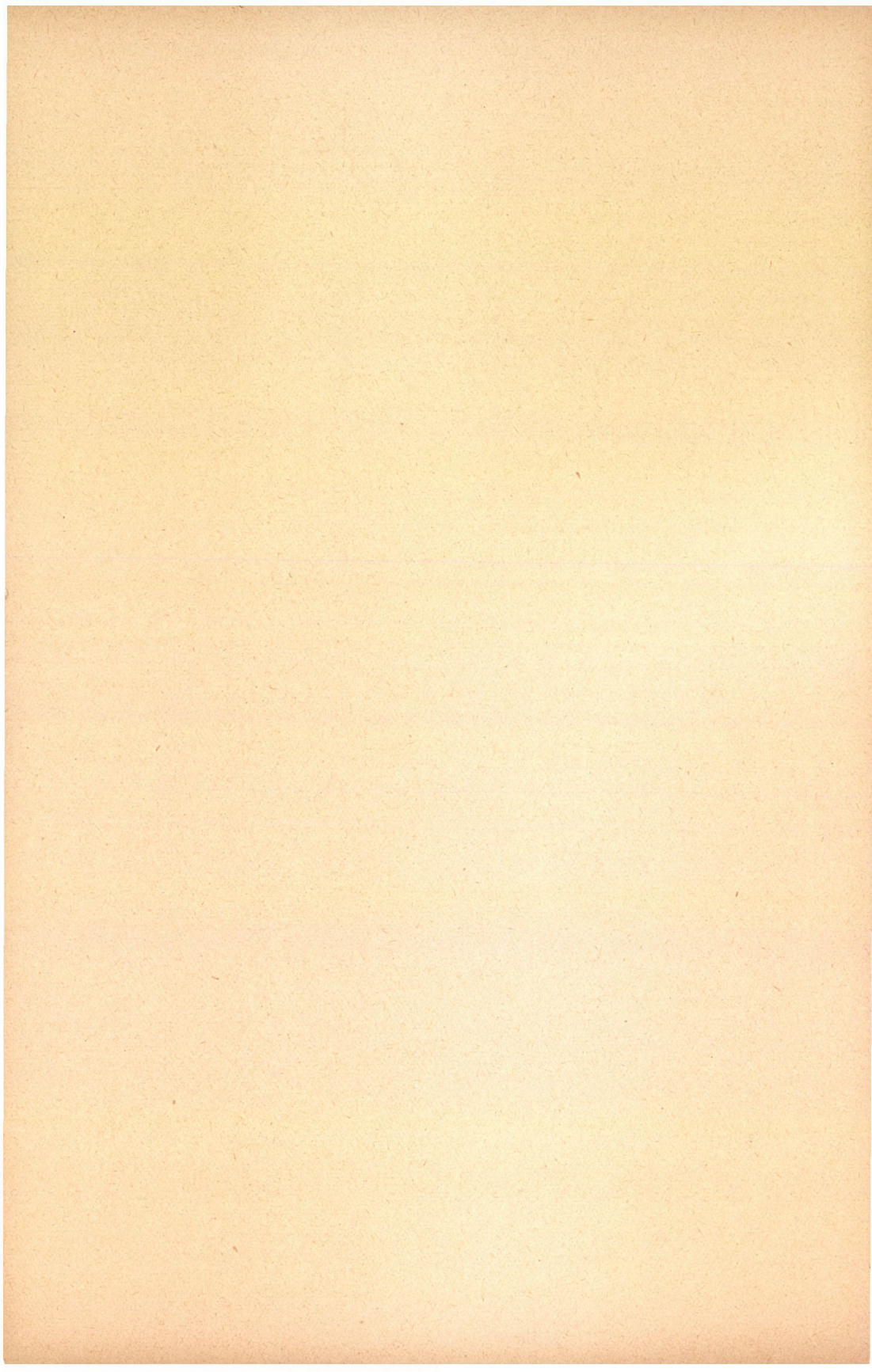
127. *Alarcon: Háromszögletű kalap.* Olcsó Könyvtár, 336.

1898.

128. *Faguet: A XVIII. század.*

1910.

129. *Hugo: Nyomorultak.* Klasszikus Regénytár. Salgó Ernő fordítása, Haraszti Gyula bevezető tanulmányával.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FOŁOTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII KÖTET. — 7. SZÁM.

POPOVICS SÁNDOR
EMLÉKEZETE

ÍRTA
HEGEDŰS LORÁNT
IG. ÉS T. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1940. ÉVI JANUÁR HÓ 29-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940

POPOVICS SÁNDOR

EMLÉKEZETE

ÍRTA

HEGEDÜS LORÁNT

IG. ÉS T. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1940

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.
Sylvester Rt. Budapest, XIV., Hermina-út 21.

Popovics Sándor emlékezete.

Nemzedékünk legnagyobb, korszakos eseménye annak az Osztrák-Magyar Monarchiának összeroppanása volt, amelyet a történelmi szóhasználat „Österreich“-nek nevezett, mit mi Ausztriának fordítottunk s mely valósággal „Öster Reich“-et, vagyis „Keleteurópai Birodalmat“ jelentett. Az összeomlás megtörtént, dacára annak, hogy a nagy AEIOU (Austria erit in orbe ultima = Ausztria túléli a világot) ott ragyogott századokig a történelem égboltozatán. Kétségtelen, hogy ma már a történelmi kutatás előtt egészen világos az, hogy a török veszedelemmel szemben volt szüksége az egész nyugati civilizációnak egy olyan bástyára Európa ezen a részén, amely bár sem geológiai, sem nyelvi nem volt egységes, de amelynek századokon át való összetartásához részben nagy külső nyomás, részben nagy belső szervező erő kellett. Az első tényező eltűnt a történelemből akkor, amikor 1912-ben a Balkán államok Törökországot kiverték Európából és Ázsiába szorították. Ettől a perctől kezdve az a mind folytonosan jobban gyengülő történelmi kényszer, mely Ausztriát megteremtette, megszűnt; a régi törökellenes bástyák szétporlásával a Monarchia gránitalapjai úgyszólván eltűntek. Éppoly világosan látható az is, hogy belülről nézve ennek a nagyra hivatott Keleteurópai Birodalomnak együttartása mind nehezebbé vált, amint Napoleon hadjáratainak ellenhatása gyanánt a nemzetiségi eszme mennél inkább felhorgadt és később parancsolóvá változott. Míg az a nagy nyugati államokat megerősítette, sőt összpontosította, míg Németországot és Olaszországot addigi szétaraboltságából egységgé forrasztotta, addig a faji eszme

a német, szláv, magyar, olasz, lengyel és román népiségekből egy kormányzás alá került nemzetiségek öncélúsága által magát a birodalmi gondolatot támadta meg belülről és ugyanakkor vezetett a belső összetartozás széthullására, amikor kívülről a külpolitikai alapelvetek is leomlottak. Kétségtelen, hogy úgy a világháború előtti, mint különösen a háború után megindult történelmi kutatásnak egyik fő problémája az, hogy mindezen elemi nehézségek, sőt történelmi kényszerűségek dacára, mi volt az, ami — egészen a mi napjainkig, — annyi veszély és balszerencse között összetartotta a Habsburgok birodalmát? Hogy e százados monarchiának Európa legjobban támaszkodott részében, a Duna völgyében és annak víz- és hegyrendszerében való megmaradása, sőt nagy hivatásában, — mely európai békét is jelentett, — rejlő hatalmi pozíciója itt megállhatott, azt semmi esetre nem hozta volna e népek tényleges egymásrautasága és belső szervező erők nélkül.

A magyar politikai történetírás éppen azért, mert a mi hazánk függetlenségéért és önállóságáért harcolt, szinte hagyományszerűleg ellenségesnek tartott, tehát nem igaznak minden oly politikai és történelmi szemlélődést, amely az együttes összetartozás tényleges és természetes létszerűségét mutatta volna a szemlélet tükrében. Igaz, hogy ezzel szemben az osztrák történetíróknak legnagyobb része „birodalmilag“ lekicsinyelte a magyar önállósági törekvéseket, aminek egyik kiáltó bizonyítéka, hogy az objektívnek készülő Friedjung „Österreich von 1848 bis 1860“ c. munkájának első kötetében a magyarság történelmi erejének legtündöklőbb fellángolását, az 1848–49-i szabadságharcot, teljesen jelentéktelen tüneménynek mondja, — ami azt bizonyítja, hogy neki meg a másik lencséje hiányzott a történelmi valóság meglátásához. Általában azt mondhatjuk, hogy amint a magyar politikai közvéleményt és iskolai tanítást a világháborúig *Szilágyi* Sándor Millenniumi történet-ének megállapításai képezték, úgy Ausztriában a közélet szereplői, az iskolák tanárai és tanulói, az egész bécsi társadalom úgy fogta fel Ausztria

létének természetét, amint azt Kralik Richard „Österreichische Geschichte“ c. művében hirdette. Ez a történeti program ekképpen hangzott: „Az AEIOU, az Ausztria örökkévaló fennállását hirdető jelszó, amelyet a legjózanabb osztrák uralkodó mondott: nem álmodozó fantázia, hanem a legkézzelfoghatóbb politikai program. Ausztria az egyetlen nagyhatalom ezen a földön, amelynek századok óta az a kötelessége, hogy különböző, más-más nyelvet beszélő népeket egyetlen összefoglaló jogi rendben egyesítsen. Ausztria hivatása valósággal mintaképe az egész világ jövő kifejlődésének. Ennek az Ausztriának az a kötelessége, hogy mutassa meg a világnak, hogy hogyan lehet megoldani azt a problémát, amelynek alapján egyszer az egész földkerekség minden népe olyan egységes jogi rendben egyesülhet, amint azt jelenleg Ausztria népei elérték. Amire Ausztria törekszik, ezt az egész világnak el kell érnie. Ausztria példát mutató munkája az egész emberi nem jövőjének szól. Ezen a módon fogja egyszer a Szent Szövetség eszméje a népeket és birodalmakat áthatni. Ez az újabb történeti korszak auspiciuma. Ezért küzd Ausztria a fegyverek és a szellem minden eszközével, az igazság, szelídség és türelem minden erényével, dacára a tompább felfogásoknak. Ez Ausztria ereje, amely mindig fenntartotta és egyben az ő méltósága és büszkesége. Ez jövő sikereinek biztosítója. Egész Európa érdeke, a föld minden népéé, ez az emberi civilizációnak, a legideálisabb világszemléletnek az ügye“.

Mikor az osztrák történetíró a nagy birodalom fennmaradásáról szóló ezt a vallomását kiadta, már 1913. május végét írtak. A következő kiadása könyvének már 1914-ben jelent meg, mikor kitört az a világháború, mely a Keleteurópai Birodalomnak ezt a bizakodó reménységét összetörte és az AEIOU jelszavát letörölte a valóság boltzatáról.

Ily megrendítő beállítás mellett még inkább elénk mered az a nagy és most már személytelenné vált kérdés, hogy mi tarthatta össze ezt a Habsburg-birodalmat? Ez az a rejtély, amelyre a háború utáni kutatás nekivetette ma-

gát akkor, amikor a bécsi udvari és titkos levéltár óriási okmánygyűjteményei megnyíltak a történetírás számára. Már Friedjung a háború előtt arról beszél, hogy a nagy Metternich, akinek ragyogó tulajdonságait a magyar politika mindig lebecsmérelte, már 1817-ben I. Ferenc császárnak a következő tanácsot adta: „A mai világhelyzetben nem elegendő, ha Felséged, a császár, csak kormányoz. Biztosítania kell azokat a kormányzati eszközöket, amelyekkel majd elkövetkezendő utódai fognak uralkodni. Erre pedig csak egyet ismerek s ez az, hogy Felséged uralkodói tapasztalatainak védelme alatt olyan kormányzati gépet teremtsen, amelynek segélyével utódai a trónon érvényesülni is tudjanak“.

A háború utáni kutatás, úgy *Srbik* alapvető Metternich-tanulmányai, valamint *Redlichnek* túlterjedő okmánylevéltári anyaga, (melyben csak az I. kötet első fele meghaladja a 800 lapot s címe „Das österreichische Staats- und Reichsproblem“) mind egyetlen eredményt hoztak. Kétségbevonhatatlan valóság és többé meg nem rendíthető igazság ez. Nevezetesen az osztrák történetírás háború utáni nagyszerű főtárásaival úgy járt, mint Schliemann, aki trójai ásatásaiban 150 méter fedőréteg lehordása után nem egy, hanem két külön város épületeire bukkant, melyeket borzalmas tűzvész pusztított el. Ekként a világháború rettentő tűzvésze nem is egy, hanem több osztrák alkotmány egymásra rakott építményét pusztította el, ellenben ott a mélységben, a belső gerendák világosan felismerhetők. Ezek mind arról tanúskodnak, hogy a sok oldalról megtámadott, belsejében saját népeinek egysegesen össze nem tartó tényezői által alig támogatott keleteurópai államalakulat alaperejét ez a rendkívüli makacssággal és szívóssággal kiépített kormányrendszer képezte. Ez az erő volt az, amely mozgásban tudta tartani a birodalom szerkezetét még akkor is, amikor kívül már leomlottak alapfalai, amelyekre felépült, és amikor a legtöbb bennelakó népfaj java erejét nem az összetartásra, hanem a saját kifejlesztésére használta föl. Hogy ez a csoda megtörténhessék, vagyis egy látszólag holt és bonyolult

közjogi és közigazgatási szervezet úgy áthassa mind katonai, mind polgári tekintetben a birodalom népeit és ha kell, azokat meg is védelmezze, szükség volt mindenek fölött e terület gazdasági és védelmi egymásrautaltságára. Ám még két dolog volt szükséges. Az egyik oly nagy uralkodók, kik azonosították magukat magával az állammal és semmi más céljuk nem is volt, mint a birodalom fenntartása. Mária Teréziát, II. Józsefet, I. Ferenc Józsefet a történelem mindig e nagy országtartók közé fogja számítani. Hiszen a mai nemzedék, vagy ha úgy tetszik, a félmult politikusai I. Ferenc Józsefnek, e nagy uralkodónak a nagyságát éppen azért nem tudták méltányolni, mert ő egyéni tulajdonságait levetve, szürkén és teljesen azonosította magát az állammal. A másik tényező, amely a történeti lehetőséget valóra tudta váltani, egy másik, még nevezetesebb tünemény volt, az, hogy minden legmechanikusabb államgép is lelkek kapcsolatából áll elő és ezek által tartható is fenn. Ez azt jelenti, hogy a nagy és annyi millió népet annyi évtizeden át uralmával átható államszerkezetnek nagy igazgató és önzetlen tehetségekre is van szüksége. Így teremtette meg az osztrák-magyar birodalom a maga legbelsőbb lénye gyanánt, céljainak legigazabb eszközeit: a legmagasabb, legfinomultabb arisztokráciáját a bürokráciának. Annak a csudálatos történelmi fölvonulásnak, amely az irattárak kitárt ajtóin a mult idők hosszú folyosójáról eléink halad: legfontosabb és legkimagaslóbb megismerőitői azok az állam-igazgató tehetségek voltak, akik a rendes emberi tehetségen és tanultságon kívül, amely nélkül a közéletben igazi szerep nem játszható, ezenkívül nemcsak a lelki műveltségnek legbelsőbb finomságait, nemcsak az etikett legkényesebb és mindig szerénységük alá rejtett adományait hozták hozzánk, hanem valamely csudálatos személytelenséget abban az értelemben, hogy sem egyéni, sem nemzetiségi egyoldalúság, avagy bármely pártszempont sem tudja őket egy pillanatra sem a maguk nagyszerűen mosolygó és szerényen fölényes modorában megzavarni, de nem tudja befolyásolni őket olyan irányban sem, hogy egy percre is mást

képviseljenek, mást lássanak és másért dolgozzanak, mint az államnak velük és általuk megtestesült céljait. Ritkák ők, de nélkülük és követőik nélkül a Habsburg-monarchia nemcsak nem született volna meg, de még kevésbé lett volna fenntartható akkor, amikor a történelmi folyamat előrehaladásával, éppen magára az államgépezetre és ennél fogva magának az államgépnek magukat feláldozó egyéneknek közreműködésére volt a legnagyobb szükség. A nagy állami bürokrata-arisztokratáknak ez a történelmi csoportja ma már valóban a történelemé. Alig valószínű, hogy bármely európai államalkat ezt a nagyvonalú ember-típust ki tudja még valaha termelni. Azért nem fogjuk látni őket az élők sorában, mert a történelemből jöttek, magukon hordozták az elmúlt történelemnek igaz belső-segeit és azzal a korszakkal együtt eltűntek mindörökre. Ma is úgy látjuk őket, mintha nem is közülünk valók lettek volna, hanem messze multnak lennének elénk vetített nagy ábrázolásai: a nagy történelmi tüköresarnok, amelyből jönnek, még háttérül szolgál megjelenésüknek. Nem tudunk megszabadulni attól a káprázatos benyomástól, hogy ezek a nagy bürokrata arisztokraták selyemcipőben közelednek felénk, udvari mozdulattal hajtják meg tollas kalapjukat, termetüket csipke és arany fedi és szemükben a grand seigneurnek az az utánozhatatlan mosolya, mely egyszerre jön szívéből és bölcsességéből, jóságából és mindenekfelett abból, hogy soha mást nem utánoz, mert ő maga az, aki saját magát kiéli nagy lelki egyensúlyban és az állam nagy önzetlen szolgálatában. Ebből a történelmi nagy típusból, éppen azért, mert a helyi magyar politika távol volt a bécsi és európai udvaroktól, mi minden században alig láttunk egyet-egyet a magyar közéletben megjelenni. A magyar glóbus minden más alakja egészen más színű és gyökerű megjelenés, mint amilyenek ők voltak. A mi időnkben egyetlenegy legtökéletesebb képviselője jelent meg ennek a magas történelmi fajtának közöttünk, mindig bölcsen, mindig mosolyogva, mindig saját szerénysége és nemessége mögé rejtve el azt a sok nagy kincset, amelyet elméje és szíve hordott, mindig ren-

dületlenül és önzetlenül szolgálva azt, ami államérdek. Így jelent meg köztünk Popovics Sándor a történelem tükrö-folyosójában.

Popovics Sándor Budapesten, 1862. október hó 22-én született. Ugyancsak a mi fővárosunkban 1935. április 15-én halt meg. Államszolgálati családból származva, államszolga volt egész életében és ezt vette hivatásul büszke kötelességteljesítéssel és alázatos áldozatossággal. Tisztviselőcsaládból származva tehát, már születésétől kezdve beléillesztve a monarchiának abba az államszervezetébe, amelyről előbb szoltunk; nem is kívánt más pályát, mint az államkinestár szolgálatát és erejének ott való érvényesítését. Életpályája teljesen financ pálya. A pénzügyminisztérium anyakönyve szerint Popovics Sándor szolgálati adatai így szólnak: díjtalan fogalmazó gyakornok 1884. március 29.; esküt tett 1884. április 10.; díjas fogalmazó gyakornok 1884. június 26.; miniszteri fogalmazó segéd 1885. január 18.; miniszteri fogalmazó 1886. szeptember 9.; miniszteri titkár 1889. április 8.; osztálytanácsos 1892. január 28.; miniszteri tanácsos 1895. október 24.; államtitkár 1903. május 17.; ez utóbbi minőségben szolgált 1909. április 30-án történt nyugdíjazásáig; pénzügyminiszterre neveztetett ki 1918. február 11-én, de ettől az állásától már ez év októberében, a Wekerle-kormány lemondásával, megvált.

E száraz krónikának csak a végére kell egy kérdőjelet tenni. Miért van az, hogy Popovics Sándor, aki már 1903-ban nemesak államtitkár volt, hanem Wekerle Sándornak és később Lukács Lászlónak legfőbb támasza, csak 1918. februárjában lett pénzügyminiszterre s akkor is csak néhány hónapig maradt ebben az állásában? — A válasz egyszerű: Popovics sohasem akart pénzügyminiszterre, vagyis a politika szereplőjévé lenni. Az egymásra torló kormányválságok alatt mindegyre ő került elő a jelöltek élére és mindig elhárította azt magától, mert államérdeknek tartotta azt a folytonosságot, amelyet éppen ő képviselt a nagy állami gépezetben. Csak későn, Wekerle Sándornak, akivel lelkileg összeforrott, kívánságára volt 1918-

ban rávehető, hogy rövid időre pénzügyminiszter legyen. Az ő miniszteri alkotásai nem hű lenyomatai az ő nagy és rendkívüli működésének és teremtetéseink, éppen a pénzügyek terén. Ha számbavesszük, a törvénytárból megállapíthatjuk, hogy mindössze tizenegy törvényjavaslatot nyújtott be és iktatott be a Corpus Jurisba. Ezek:

1918. évi III. t.-c.: Az 1917/18. költségvetési év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1917: IX. t.-c. hatályának az 1918. évi április végéig való kiterjesztése tárgyában.

1918. évi IV. t.-c.: A Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországek között létrejött pénzügyi egyezmény becikelyezéséről szóló 1906: X. t.-c. hatályának újabb meghosszabbításáról.

1918. évi VIII. t.-c.: Az 1917/18. évi költségvetési év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1917: IX. t.-c. hatályának az 1917/18. költségvetési év végéig való kiterjesztése tárgyában.

1918. évi IX. t.-c.: A jövedelemadóról és vagyonadóról szóló törvénynek módosításáról és kiegészítéséről, a hadi nyereségadóról szóló törvény hatályának meghosszabbításáról, valamint egynémely adónem után fizetendő hadipótlékról.

1918. évi X. t.-c.: Az 1918/19. költségvetési év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról.

1918. évi XIII. t.-c.: A sójövédékre vonatkozó törvények némely rendelkezéseinek és a vámvonalon át behozott só után fizetendő engedélyilletéknek és vámnak megváltoztatásáról.

1918. évi XIV. t.-c.: A szénadóról.

1918. évi XV. t.-c.: A Pénzügyintézet Központról szóló 1916: XIV. t.-c. egyes rendelkezéseinek módosításáról.

1918. évi XVI. t.-c.: A magyar földhitelintézet által engedélyezendő vízszabályozási és talajjavítási kölcsönökről és némely hitelintézetek zálogleveleinek adómentességéről szóló 1889: XXX. t.-c. kiegészítéséről és módosításáról.

1918. évi XXI. t.-c.: Az Osztrák-Magyar Bank által 1917. évre fizetendő hadi nyereségadóról és a valutatartalék javadalmazásáról.

1918. évi XXII. t.-c.: A közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok hivatali járandóságait terhelő tartozások rendezéséről és hitelszükségeiknek kielégítéséről.

Popovics Sándor tizenegy pénzügyminiszteri törvényalkotása közül öt indemnitási felhatalmazás, kettő a

hadi helyzet által kikényszerített adóemelés (IX. t.-c. jövedelem- és vagyonadóról, valamint hadinyereség adóról és XIV. t.-c. a szénadóról, amely kezdetleges előfutárja volt a későbbi nagy forgalmi adónak). Három törvény a Pénzügyintézeti Központ, Földhitelintézet és az Osztrák-Magyar Bank státusát illeti. Egyetlenegy oly alkotása van a törvénytárban, amely a saját lelkéből eredt, ez a XXII. t.-c. „a közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok hivatali járandóságait terhelő tartozások rendezéséről és hitelszükségeiknek kielégítéséről“. A nagy tisztviselőt éppen gondokkal küzdő tisztviselőtársai érdekelték. Mintha az ő szavát hallanók ebben az indokolásban: „a köztisztviselők nyomasztó adósságainak rendezése már a háború előtt is élenken foglalkoztatta a köztisztviselői társadalmat, a háború alatt pedig ennek az ügynek a rendezése valóban akuttá vált. A minisztérium által beszerzett statisztikai adatok szerint az állami és államvasúti tisztviselők járandóságaira együtt 66 millió korona adósság van feljegyezve, s az összes köztisztviselők adósságainak végösszege bátran tehető 150 millió koronára. Ennek a tekintélyes adósságnak jelentékeny része után a köztisztviselői kar igen magas kamatot fizet, s a tisztviselői szövetkezetek által nyújtott kölcsönök, melyeknek kamatlába a rendes méretek között mozog, azáltal drágulnak meg, hogy a tisztviselői szövetkezetek életbiztosítást követelnek, melynek díjai lényegesen növelik az évenként törlesztendő terhet. A törvényjavaslat a köztisztviselők adósságainak konvertálását, a jövőben a köztisztviselői hitel kielégítésének szükségét a Pénzügyintézeti Központra bízva, mely e tekintetben jóformán humánus feladatot teljesít. Meg van ugyanis szabva, hogy a Pénzügyintézeti Központ a tisztviselői kölcsönökből üzleti haszonra nem tehet szert, csakis a kezelési költségek és a behajthatatlan követelések megtérítését igényelheti. A konverziós kölcsönök föltételei olyképpen lesznek megállapítva, hogy a köztisztviselők évi terhe 4—5%-kal legyen csekélyebb annál az összegnél, amely jelenleg a rendes méretek között mozgó kölcsönök után fizetendő. A konverziók keresztülvitelénél a Pénzügyintézeti Központ mel-

lett döntőbizottság alakíttatik, amely a hivatali járandóságból való kielégítés szempontjából az összes vitás kérdésekben végérvényesen határoz. Ha a nyújtható kölcsön összege nem elegendő az összes régi kölcsönök konvertálására, a Pénzügyi Központ a hitelezőkkel egyezséget kísérel meg. A jövőt illetőleg a köztisztviselők hiteligénye csakis a Pénzügyi Központnál nyerhet kielégítést, amennyiben a hivatali járandóságokra csakis ez a hitelintézet szerezhet zálogjogot. Más hitelező által a közalkalmazottak járandóságai ezentúl végrehajtás alá nem vonhatók s e tekintetben csakis a törvényen alapuló tartási kötelezettségre, az adókra, a szolgálati viszonyból származó követelésekre s a már szerzett jogokra nézve van kivétel megállapítva.“

Íme a háború pénzügyi zavarai között is megszólalt Popovics Sándorban a „köztisztviselői társadalom“, mert annak lényeg szerint ő a képviselője. Mindezekből következik, hogy bár egyénisége csakugyan ott jelentkezik, abban a történelmi csarnokban, amely a nagy keleteurópai birodalom legbelsőbb szerkezetét tárta föl előttünk, család-nék az, aki azt hinné, hogy Popovics Sándornak a pénzügyi alkotásai éppen ezekben a törvénytárba iktatott pénzügyi törvényekben lelhetők föl. Nem. Szolgálatának lelke maga a pénzügyrendszer, a valuta nagy ügye. Ennek nemesak leg-tökéletesebb ismerője, hanem legállandóbb gondozója is. Ez életcélja és életpályájának legjellegzetesebb megtestesülése. 1909-ben neveztetett ki az akkor még közös Osztrák-Magyar Bank kormányzójává; 1921. április havában ő szervezi meg az ideiglenes Magyar Állami Jegyintézetet, melynek elnöke s ő teremti meg és vezeti közvetlen a haláláig a Magyar Nemzeti Bankot attól az időtől kezdve, midőn 1924. május 24-én délelőtt 10 órakor a Magyar Tudományos Akadémia termében ez a nagy nemzeti intézmény megalakult.

Midőn itt elfoglalta a bankelnöki széket, oly világos és határozott okfejtése, mintha az nem is pénzügyi programm volna, hanem életvallomás. Szavai ezek: „A Magyar Nemzeti Bank létesítésének célja, legfőbb feladata: a pénz

megbomlott jogrendjének helyreállítása. Tudjuk, hogy a pénz romlásának megakadályozása egyúttal megelőzése annak az állami, társadalmi és gazdasági katasztrófának, amelynek bekövetkezésétől mindenki fél, aki a multak tapasztalatain okulva helyesen ítéli meg a jelent és élesen lát a jövőbe. De a pénz rendjének helyreállítása jelent egy pozitívumot is, azt, hogy a termelésnek minden tényezője, a gazda, az iparos, a kereskedő, a munkás: biztos alapon számíthat és nélkülözheti azokat a mesterkedéseket és megfontolásokat, amelyeknek — csak hogy a pénzromlás hatását paralizálja, — eddig engednie kellett. De ha már ez magában is elég ok lenne arra, hogy a Magyar Nemzeti Bankot létesítsük, van még egy szempont, amelyet akkor, amikor az Önök deliberációit bevezetni szeretnénk vagyok, hallgatással nem mellőzhetek. Még egy ok szól a mellett, hogy ezt az első lépést megtegyük. A külföld bizalmára van szükség. De kérdezem: számíthatunk-e a külföld bizalmára, ha ömagunk kishitűek vagyunk és szkepszissel nézünk az események elé. Én örömmel és megelégedéssel konstatálhatom, hogy az ország, számos zavarólag közbelépett körülmények ellenére, az alaptőke jegyzéséből a maga részét becsülettel kivette. Haladjunk tehát most tovább a Magyar Nemzeti Bank létesítésének, megalakításának kimondásában, a Jegybank legfőbb intézőtestületének megválasztásában s e másik fontos szerv létesítésével, szóval mutassuk meg országnak-világnak, hogy bízunk érőnkben és látjuk a jobb jövőt!”

Amikor Popovics Sándor, itt, az Akadémia termében ezeket a nevezetes szavakat elmondotta, elérte életének nagy célját, az önálló és modern magyar Nemzeti Bank megalapítását: ugyanakkor azonban emberi valómást is adott szerelme tárgyáról: a valutáról. Miután e sorok írójának nem lehet e helyütt az a feladata, hogy akár a magyar pénzrendszernek a Wekerle-Popovics korszakban való fejlődését annak kezdetétől (vagyis a mult század 90-es éveinek elejétől kezdve) végigkísérje, akár csak arra vállalkozzék, hogy a Monarchia közös bankjának a háborús borzalmakon át — és a közös érmerend-

szer széttörésén keresztül — a Magyar Nemzeti Bank megalapításáig kövesse menetét, sőt még arra sem vállalkozhatik, hogy magának ennek a Nemzeti Banknak a megalapítása után és részben még Popovics Sándor élete alatt megért átalakulásait vesse papírra: a feladata ez emlékbeszédnek szűkebb körű, emberibb, éppen ezért azonban sokkal nehezebb is. Nehezebb, dacára annak, hogy az utóbbi magyar történet lezajlásának egyetlen egy részlete sem áll előttünk oly határozott és éles körvonalakkal, mint a magyar pénzügyrendszernek nevezetes fejlődése. A nehézséget az okozza, hogy amit e sorok írója próbálgatásai dacára elérni nem tudott, alig hiszem, hogy valaha történeti kutató keresztül tudja vinni a történések lehámozásának azt a következetes keresztülvitelét, hogy megállapítsa, vajjon ebben az egész pénzügyi korszakban, amelyet egybefoglalóan 1890-től 1935-ig, 45 esztendőnek mondhatunk, hogy vajjon itt mi volt Wekerle Sándornak és mi külön Popovics Sándornak az egyéni alkotása. Kétségtelen, hogy két nagy tehetség, még pedig két olyan férfiú találkozott, akiknek (amire az ily páratlan együttműködésben föltétlenül szükség van) úgy a lelki beállítottsága, mint a nagy európai láthatára is fedi egymást. Mindketten az egész gazdaságpolitikai terepet átlátták és magukban hordozták még világviszonylatban is. Aki a háború utáni valutatörténeteket olvassa, az a külföld egész irodalmában a legteljesebb elismerést talál abban, hogy a háború előtti Osztrák-Magyar Monarchia, amikor megteremtette azt a valutarendszert, amely aranyalapon nyugodott a nélkül, hogy magát az aranyata a közforgalom veszélyének kitette volna: a legtökéletesebb és elméletileg is legkönnyebben érthető érmerendszert vitte keresztül. Ez pedig Wekerle Sándornak és Popovics Sándornak közös alkotása. Kétségtelen, hogy Wekerle Sándor, a gazdasági lángész, minden magyar pénzügyminiszter örökös mintaképe, volt a kezdeményező. De Popovics egész tudásának és kitartó gondolkodásának a hozzátapadása Wekerle művéhez csak úgy érthető meg, ha azt látjuk, hogy mindketten a legmélyebb értelemben vett egységes állami

akarat megtestesítései gyanánt jelentek meg köztünk és jutottak be kitörülhetetlenül történetünkbe. Itt tűnik elénk a bürokrácia ama magas arisztokrata típusának megjele-
nése, amely éppen a nagy reformer Wekerle Sándor mel-
lett, Popovics Sándort munkatársául jelöli ki. Az ő közös
valutaművük művészetileg azt a benyomást kelti az ember-
ben, mintha Weimarban meglátja Goethe és Schiller szob-
rát: közös talapzaton két nagy ember fog egymással kezét,
kölesönösen megbecsülve a másikban a tehetséget és hűsé-
get. Közös törvényjavaslataik olyanok, mint a két nagy né-
met költőóriás közös Xeniai: nem lehet szétválasztani őket.
A sok törvényjavaslat kitermelése, amelyikben az utóbbi
több mint negyven esztendőnek a magyar valutára vonat-
kozó intézményei egymásután kialakultak, úgy képzelhető
el, hogy ott a dánosi fák alatt a termetre nézve is egy-
máshoz hasonló két valutaszerelmes megáll a nagy fák
törzsénél és míg rajongó pöéták kedvesük nevét vésik be
a fák kérgébe: ők a fatörzseknek támaszkodva fogalmaz-
zák meg azt a nagy pénzügyi tervet, amely eredetileg
nemcsak Magyarországnak és így a később önállóvá vált
magyar valutának a törvényét foglalja magában, hanem
kezdetől fogva I. Ferenc József császár- király egész biro-
dalmának, éppen ezen Keleteurópai Birodalom érdekében
akartak modern és összetartó pénzrendszert adni. Ezért
van az, hogy mindketten annyira beleillíttek az Osztrák-
Magyar Monarchia szerkezetébe, sőt ezt a szerkezetet vé-
delmezték akkor is, mikor éppen legmélyebben átgondolt
valutaterveinek nem nálunk, hanem Bécsben és az osztrák
politikai életben akadtak ellenségei és kicsinyes elgán-
csolói. Már itt meg kell jegyeznünk azt, hogy Popovics
Sándor, ez a nagy és hű munkatárs, a legkitűnőbb törvény-
fogalmazók közé tartozott és később is nagy valutajogász-
nak mutatkozott minden kodifikáció alkalmával. Ezzel
szemben a köznapi ügyek elintézésében gyakran megje-
lent hamletszerű természete, amelyet a kételyek nem egy-
szer megakadályoztak az önálló döntésekben. Szintén jel-
lemző az, hogy ámbár Popovics soha sem pártpolitikai, sem
közjogi tekintetben előtérbe nem lépett, mégis lelkében

annak a kiegyezésnek volt híve, amelyet még Deák Ferenc és gróf Andrássy Gyula szellemében fogott föl, szemben a 67-es korszak későbbi ú. n. kiegyezést továbbfejlesztő áramlataival szemben. Ezért volt az, hogy midőn gróf Bánffy Dezső kormányát az obstrukció a kiegyezés tekintetében is ex lex-be kergette és a helyzetet ideiglenesen 1909-ben Széll Kálmánnak az a formulája mentette meg, amely kimondotta, hogy Magyarország elvileg az önálló gazdasági terület alapján áll és ezen az alapon saját akaratából hosszabbítja meg a közös kiegyezést: Popovics már ebben — igen helyesen — a közös vámterületet és bankot biztosító 67-es alapnak a megrepedését látta. Amikor 1908-ban a koalíció Bécsből avval jött haza, hogy a kvóta terhét felemelte ugyan, de ennek helyébe egy igen kétes értékű közjogi eredményt hozott, a függetlenségi sajtó ezt nagy diadalnak kürtölte ki. Az eredmény az volt, hogy Kossuth Ferenc kívánsága, az „önálló magyar vámtarifa“ törvénybe iktattatott, ezáltal tehát Magyarország látszólag önálló vámterületté változott, holott a tarifa sem Ausztriával, sem a külfölddel szemben nem volt érvénybe léptethető, tehát semmiféle értéke nem volt. Barátainak Popovics ezt a diadalt így mondta el: „Ügy vagyunk, mint a Fliegende Blätter Prozessbauer-je, aki amikor elpereskedte egész vagyonát, a bíróságtól kijött és ezt mondta: Recht hab' ich, aber sonst nichts.“

Az igazsághoz híven erősen kell hangsúlyoznom azt, hogy Popovics a maga következetes közjogi és állami meggyőződéseit, amelyek éppen a Habsburg-kor nagy bürokratái jellemezték, soha nyilvánosság elé nem vitte, amint-hogy általában az ő alakját csak úgy lehet megérteni, ha folyton szemmel tartjuk azt a grand seigneur-i lelkiállapotát, amely abból állott, hogy habár tele volt szilárd meggyőződéssel és a régi és modern irodalomnak oly széles körű ismeretével, amelyben kevés kortársa vetekedett vele, mindezeket az elveket, tudásokat és idézeteket közszemlére tenni sohasem akarta, hanem azok szinte önkéntelenül jelentek meg társalgásában. Azok a végtelenül finom hasonlatok, melyeket ő akár a klasszikusokból, akár a francia

vagy német irodalomból, vagy ha kell a Fliegende Blätter-ből hintett széjjel valamely megakadt tárgyalás továbbindítására, oly melegséget és bensőséget adtak még törvényelőkészítő munkálatainak is, hogy aki valaha ily tárgyalásokban résztvett, soha az ő varázsától megszabadulni nem tudott.

Hogy legvégső mélységében Popovics gazdasági és elsősorban valutameggyőződésével tisztában legyünk, arra nézve az a könyve s egyúttal egyetlen rendszeres irodalmi munkája, amely a *„Pénz sorsa a háborúban“* címmel a Carnegie-alapítvány kiadásainak sorában a Magy. Tudományos Akadémia által 1926-ban közzététetett, kevés elméleti érdekléssel bír, sőt néha, — különösen akkor, amikor a háború már kitörőben van, azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha Popovics a bankkönyvelés mögé menekülne azért, hogy ne kelljen látnia igen érzékeny lelkének a közeledő pénzveszélyeket. A munkának a történelmi előzményeket magábanfoglaló becsesebb részéből azonban két benyomást kapunk. Az egyik az, amit a magyar politikusok kevésbé tudtak, hogy ugyanakkor, amikor Wekerle és Popovics a pénzrendszer tekintetében helyre akarták állítani a Monarchiának az elvesztett háborúban megtépett európai tekintélyét, akkor a legnagyobb nehézségekkel Bécsben küzdöttek és mindíg ismétlődő módon ennek a két magyarnak kellett azokat az osztrák politikai kormányokat a közös cél érdekében meggyőzniök, akik voltaképpen elsősorban lettek volna hivatva arra, hogy a Habsburg-monarchia együvértartozandóságát kiépítsék. Popovicsról, rá nézve annyira jellemző módon, e gáncsolókról és irigkedőkről csak annyit tudunk meg, hogy pld. „az 1892-i valutatörvények sok fárdaságos tárgyalás után létrejött egyébként nem teljesen hézagtalan szabályozása 1900. január 1-én lépett érvénybe“. Ezért van az, hogy a következő szavait olvassuk: „Mialatt Magyarországon gyorsabb tempó létrejöttét kívánták és a készfizetések felvételét a reform szüksége szerint befejezettnek tekintették: addig Ausztriában a reformnak ilyen betetőzését a távoli jövőben fekvő cél gyanánt állították be,

amely felé csak meggondolt léptekkel szabad közeledni. Ennek a tétovázó eljárásnak megható kifejezést adtak ama gondolat skrupulózus kifejezése által, amely gondolat az államjegyek beváltására vonatkozó megállapodásoknál vissza-visszatér. Mindezekben a megállapodásokban megtaláljuk az osztrák kezdeményezésre visszavezethető meghatározást, hogy az államjegyek beváltására szükséges fizetőeszközök beszerzésére a bank mellett aranypénzek csak akkor válnak a bank tulajdonává, ha a készfizetések fölvételére törvényes intézkedés történik. Egyszóval: a megállapodásokba stornoklauzulát kellett belevenni“.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nagy valutateremtésén végesvéig ott van a Lajtán túli gáncoskodás, de ugyancsak ott van az a finomság is, amely Popovics lelkéből tapadt hozzá a reform-mű sorsához. Ezen egész közjogi küzdelmei alatt a maga belső tudata az volt, amelyet minden osztrák és magyar közös megoldás amúgyis jellemző félben maradt jellegére nézve magába zárt s egyik osztrák-magyar tárgyalás eredményei gyanánt ezekben a szavakban fejezett ki: „Bármilyen elmés volt is önmagában véve egy megoldási lehetőségnek a fentiekben kifejezett szerkezete és bármennyire alkalmas volt is ez arra, hogy egy időre átsegítsen a nehézségeken, amelyek a véleményeknek Ausztriában és Magyarországon való, az előzőkben szintén vázolt divergálásából származtak, az egészre mégis rátapadt a gyengeségnek, a megoldásra félbenmaradtnak vonása.“

Ha most már Popovics Sándor valutaelgondolásainak nem a keresztülviteli formáit és politikai küzdelmeit nézzük, hanem pénzpolitikájának belső magvát s az ő egész valóját átható meggyőződésének lényegét, akkor oly tiszta képet kapunk, mintha görög esarnokba lépnénk, ahol márványoszlopok tökéletes harmóniában, sértetlen szimmetrikus elrendezésben tárnak föl elénk, s rajtuk valamely nemes nyugalomnak az ereje látszik. Ezt az ő valutalelkét már ott találjuk az 1892. március 8-i valutaankét irományaiban, ahol ő még a pénzügyminisztérium részéről mint osztálytanácsos szerepel. De könnyű kita-

lálni, hogy maguknak az előterjesztett valutatörvényjavaslatoknak részben magyarázó, részben hadakozó indokolásai az ő tollából eredtek, s ő a gazdasági élet mind-egyik tényezője szempontjából külön veti fel a valuta kérdését, mert „a rendezés szükségességének kérdését tárgyalni, úgy közgazdasági, jelesen mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi, valamint állampénzügyi szempontból, végül pedig politikai helyzetünk és védképességünk szempontjából kell fejtegetnünk“. Itt érvelésében mindjárt a legmagasabb világszempontot foglalja el, mondván: „a valuta-rendezés művelete által a világ gazdaság egészében a kultúr államokkal egyenlő tényezőként fogunk szerepelni“. Ezért úgy a bimetallizmussal szemben, mint a papírpénz híveivel szemközt, ránézve az aranyvaluta kérdése az egyetlen alap, amelyre törekedni kell s erről annyira meg van győződve már akkor, hogy szerinte „nem a között kell döntetnünk: az aranyat vagy az ezüstöt, avagy mindkettőt akarjuk-e, hanem az a kérdés, akarjuk-e azokat az előnyöket, amelyek a rendezett valutával járnak“. — Így állítatván fel a kérdés, a válasz szerinte más, mint az aranyvaluta, nem lehet. Ugyanakkor azonban az aranyvalutát szerinte másra, mint a szabad nemzetközi kereskedelemre alapítani nem lehet, s e kettő együtt adja a valutarendezés nagy és elméletileg is egységesen fölfogható nagy rendjét. Ezt olvassuk Popovics pályájának leg-elején, mikor parafrázist írt Wekerle gondolataihoz. És mikor közbejött egy világháború, ez a Popovics, egyedülmaradva, a Magyar Nemzeti Bank minden közgyűlésén elmondja bankpolitikájának elveit és ugyanezen rendületlen meggyőződése mellett kitart. Sőt, ahányszor ő ritkán arra vállalkozik, hogy a valutára vonatkozó elméleti rendszerét ismertesse, akkor is tántoríthatatlan hűséggel tesz tanúbizonyságot az aranyvaluta és a szabadkereskedelem mellett. Már életéből nem sok év van hátra, amidőn „A pénz értékállandóságáról“ a Cobden-Szövetségben 1929. március 5-én tartott előadásában a következő, igen világos és nagyon bátor nyilatkozatokat teszi, amelyek szinte politikai programnak is mondhatók. Feledhetet-

len szavai a következők: „Az aranynak, mint valutafémnek, régi jogaiba való visszahelyezése, független jegybankszervezet, egészséges jegyfedezeti szabályok, az államnak a pénz alkotmányába való minden beavatkozástól való tartózkodása: azok a pillérek, amelyeken az épület szoliditása nyugszik. — Nem csoda, ha idegesség keletkezik világszerte, hogy ez csak nagyon lassan kezd múlni. Nem javult addig a helyzet, amíg a közgazdaság változatlan törvényeinek uralmunkban való teljes visszahelyezéséhez nem tértek vissza.“ — „Elfelejtik vagy nem tudják azt, hogy az inflációnak minden szaporítása, bármifelé történik is, meglevő értéket semmisít meg, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint aminőben az ily módon létrejött alkotás a közvagyonot növeli és nem vesznek tudomást arról, hogy azok az országok kerülnek ki legelébb a bajból, amelyek az inflációt legkorábban megállították és normális viszonyokat léptettek életbe.“

Meggyőződése annyira áthatja, hogy lelki alkátának megfelelően derülátónak látszik. Mert Popovics így szólott tíz esztendővel ezelőtt: „Azt a gondolatot, hogy akármelyik államban, ahol a rendezett viszonyok helyreállottak, újabb háborús kirobbanások a belátható időn belül bekövetkezhetnének, elgondolásai sorából kizárta. Egy háborús vállalkozás finanszírozása a mai viszonyok között annyira problematikusnak mondható, hogy már ez a körülmény ennek a kizárásnak jogosultságát megerősíti.“ — Minden baljóslatú jelenség ellenére ő azért marad meg álláspontján, mert szerinte „minden más irányú kísérlet eddig nemesak sikerre nem vezetett, hanem nyilvánvalóan kudarcra végződött“. Ezért maradt fenn szerint: „a forgalmi szabadság elve, az egyéni kezdeményezés s az egyéni felelősség visszatérése, a felelősséggel járó jogokkal és kötelességekkel“. Mint életére visszatekintő bölcs ennyi bajlátást enged magának: „bizonyos emberi tragikum van abban, hogy a politikai fejlődés mai stádiumának a káros jelensége abba az időbe esik, amikor a rideg számításnak kellene a közviszonyokban érvényre jutni“. — Utolsó előadásában, amelyet ugyancsak a

Cobden-Szövetségben 1931. május 1-én „*A társadalmi szervezkedések gazdasági hatása*“ címmel tartott, szembenéz a kommunizmussal, mondván: „Európa keletén, az orosz birodalomban, a kommunisztikus dogma a társadalmi zűllésnek indult cári Oroszország által előkészített talajon megkezdte működését és ezzel szociális és gazdasági szempontból tekintve egy oly arányú experimentumba fogott, amelyet a történelem még nem látott és melynek kimeneteletét aggódva nézi a világ.“

Végül fejtegetéseit szinte prófétai magasságig emelve, a következő tanítást mondja: „Gondolok arra a befolyásra, amelyet minden tényező, ha az individualisztikus gazdasági rendszer alapjára helyezkedett és annak minden elvi következtetését le akarja vonni, a maga körében gyakorolni képes. Az objektív kritika, amelyet közéletünkben, fájdalom, gyakran nélkülözünk, a katedra, a sajtó, a kormányzat orgánumai nagy szolgálatot tehetnek a közügynek, ha a közgazdasági felvilágosítás érdekében munkálkodnak és ezzel egyes kérdések túlbecsülésétől megóvnak, az ellentéteket tompítják és kiegyenlíteni törekcszenek. Meg kell vallanom, hogy ebben a tekintetben a kormányzat és közigazgatásnak az utóbbi évtizedekben végbement alakulása nem kedvez a most említett posztulátum kielégítésének.“ — „Mindnyájan erős, konszolidált kormányzatot akarunk. Az erő által föltételezett hatalmat azonban üdvösebben nem lehet gyakorolni, mintha az, felülemelkedve az egyes érdekek jogosulatlan és ezért káros befolyásolási kísérletein, szembeszáll velök és csak az összeség érdekei által vezetetti magát.“ — „Egyet ne felejtsünk el soha. A polgári társadalmat, amely az egyéni tulajdon és az egyéni gazdálkodás alapján áll, védelmi vonalba szorítják az újabb áramlatok. Ennek a védelmi vonalnak az ellentálló képességét a polgári társadalom belső harcái gyengítik. Ezt megakadályozni, a szervezetek szükséges munkáját helyes irányba terelni, a bármilyen címen felelős vezetők feladata. De nemesak ezeken, rajtunk, akik a polgári társadalom ellen intézett betöréses támadást saját testünkön éreztük, akik

látjuk a támadó erők szüntelen mozgólódásait, rajtunk is múlik, hogy nálunk a fejlődés a nyugodt evolúció útján haladjon tovább, hogy elkerüljük a forradalmas rengéseket, megrázkódtatásokat, amelyekkel egzisztenciák és kultúrértékek pusztulása jár.“

Popovics lelki meggyőződésének és érzéseinek ez az egyszerű tanúságtétele minden gondolkodóra úgy hat, mint valamely Beethoven-szonátának a belső szerkezete. A nagy motívumok oly tiszták és nemesek, hogy a legnagyobb mélységből a legfelsőbb magasságig szállnak föl. A kontrapunkt a motívumok minden találkozásakor tökéletes a zengzetekben. Ha behatol a szonáták élvezője azokba az egymásba fonódó zenei finomságokba, amelyek a nagy motívumok zengéseit annyira közel viszik a hallgatókhoz: azonképpen azt találhatja, hogy Popovics valutaelveinek és a szabad gazdasági politika mellett való rendíthetetlen vallomásának is ezek a körülölelő, végtelen finom fordulatkiképzések adják lebiincselő varázsát. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy a pénzrendszer minden részletjelensége önála valamely virtuóznak a símogató, szinte szerelmes megszólaltatását jelenti. Azt is mondhatnók, hogy olyan, mint egy nagy műgyűjtő, aki a legtisztább gemmákat élvezi legjobban. Ezért van, hogy már az 1891-i nagy valutareform kezdetén a valutaügyre vonatkozó törvényeket és fontosabb rendeleteket azért gyűjti össze, mert a magyar dénárverés is érdekli és szerinte maga a bankjegy a valutának olyan integráló része, hogy „az osztrák értékre vonatkozó gyűjteményből nem hiányozhatnak azon törvények, melyek a bankjegyet valutává teszik és fedezetéről gondoskodik, annak belső értékét is meghatározzák.“ Rendkívül jellemző ebből a tematikus zenei szempontból az a gondosság, amellyel úgy a „Pénz sorsa a háborúban“ c. művében, a valutareform előzményének kidolgozásában éppúgy, mint később a Magyar Nemzeti Bank elnöki székében tartott beszédeiben, a jegybanknak bankszerű kialakulására is mennyire ügyel, különösen akkor, hogyha valamely magyar vagy osztrák kormánnyal kerül szembe.

Itt a nagy bankember a kamatlábakon való játszás művészetében mutatja be magát; éppoly jellemző azonban az is, hogy a bank statutumainak minden érvényesülését rögtön a legvégső kottáig elgondolja, mielőtt, akár a pénzforgalmi eszközöknek magában a bankban való egyesítéséről, akár pedig annak a befolyásnak az érvényesítéséről van szó, amelyet kell, hogy a bank, mint a hitelnek legfőbb őre, még a gazdasági hullámok változatai között is, az egész nemzeti gazdasággal, a biztoskezü karmestert éreztetni tudja. Természetes, hogy erre akkor volt legnagyobb szükség, mikor a háború kitört, amelyre rögtön visszatérek.

Ide kell azonban soroznunk Popovicsnak azokat a folyton gyűjtött finom méréseit is, amelyet akár a forgalomnak pénzjegyekkel való telítése, akár a különféle pénzcímleteknek egymáshoz való aránya, akár pl. a bankjegyeknek forgási képessége és élettartama tekintetében folyton egybeállított, mindennap összehasonlított. Ezeket az állandó följegyzéseit úgy kell tekintenünk, mint a műszerei között nagy lelki élvezettel járó valuta művészt.

Visszatérve arra az elébb félbemaradt gondolatra, amely szerint a háború réme mind jobban és jobban közeledett az Osztrák-Magyar Monarchiához és pénzrendszeréhez, Popovics mindinkább mély levertséggel állapította meg, hogy hogyan eszi meg a háború pusztítása a pénz belső értékét és mennyire a jegybankra zúdítja a mesterseges pénztelítésnek a veszedelmes kötelességeit. Ilyenkor minden tárgyaláson ott van ő, a bank védője. Ezekről a heroikus erőfeszítéseiről Teleszky Jánosnak ugyancsak a Carnegie-alapítvány kiadványai között, a m. kir. Tudományos Akadémia által kiadott munkája, amely „A magyar állam pénzügyei a háború alatt” címet viseli, ad összefoglaló képet. Itt, Popovics életrajza szempontjából, azért is kellett erre a munkára utalnom, mert amint talán az első részében Wekerlének nagy és állandó hatása mutatkozik Popovics elhatározásain, úgy a Magyar Nemzeti Bank élén való működésében, különösen az 1931-i pénzügyi

válság óta, Teleszky Jánosnak félreérthetetlen befolyása mutatható ki.

Popovics Sándor tíz esztendeig volt annak a Magyar Nemzeti Banknak az élén, amelyet ő tervezett, alapított és vezetett. Ez évtized alatt a Bank minden évi rendes közgyűlésén (amelynek ideje immár történelmi dátummá alakult, t. i. minden év februárjának első hétfője) beszédet tartott, s ezek az ő jelentései a magyar közgazdasági krónikának örökre nevezetes adalékai. Jellemző módon az ő nagy szerénysége szerint ezek a nagyérdékű följegyzések és megnyilatkozások valamely egyszerű üzleti jelentésnek a külső látszatát viselik magukon: mintha csak arról lenne szó, hogy egy jól vezetett részvénytársulat nyereség- és veszteségszámlája avagy vagyommérlege milyen egyensúlyt mutat. Ez a tíz Popovics-jelentés azonban sokkal több ennél és maradandó alkotás. Először azért, mert a legteljesebb látkört adja, amelyet magyar közgazda szemléletében bemutatni tudott: semmi sem maradt ki összefoglalásából, mert mindenre rávetette átható tekintetét. Másodszor azért, mert senki oly nyugodtan és biztosan nem mérlegelte és mérte le egymással szemben a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet jelenségeinek egymással szemben való arányait és helyzetét, mint ő. Látszott, hogy mindent szószerint mérlegel: mégpedig a maga aranymérlegén. De harmadikul e tíz jelentés fő érdeme gyanánt, ugyancsak abban a grand seigneururi szerénységben, amelyet csak Popovics Sándor engedhetett meg magának, ott tükröződnek a sorokon az egész európai világ gazdasági problémái. Szavai egyszerre csak világtükörré változnak. Már első jelentésében, amelyet 1925. március 28-án terjesztett elő, főként arról beszél, hogy a Népszövetség mennyire tud behatni az egyes nemzetek pénzügyeibe és ugyanakkor világosan szól „a világ nemzetközi kereskedelmének azokról az akadályairól, amelyek a pénzügyi helyes rendbehozatalának állanak az útjában“. E jelentés végén külön figyelmezteti hallgatóit a magyar hitelviszonynak a külföldi pénzügyvilág szempontjaiba való beillesztésére. Midőn másodszor 1926.

február 15-én szól a Nemzeti Bank közgyűlésén, a rövidlejáratú és a hosszúlejáratú hiteleknek egymással való összefüggését mutatja be s a következő szavakat mondja: „Ha sikerül az európai államoknak olyan gazdasági és kereskedelmi politikát folytatni, amely az egyes országok mai nagy elzárkózását megszüntetné, kétségtelen, hogy ennek kedvező hatása jelentkezni fog a mi országunk termelésére is. De ezen túlmenőleg szükséges még az is, hogy minden arra hivatott tényező teljes erővel a magángazdaság megerősítésén dolgozzék.” — Azután ezt az intelmét halljuk: „Hitelpolitikánk iránya a vázolt helyzetben adva volt: minden eszközzel odahatni, hogy a termelésnek a hitelviszonyok mozdulatlanságában rejlő akadályai a lehetőség szerint elháríttassanak és hogy a termelés elviselhető kamatteher mellett jusson hitelre.”

A Bank harmadik rendes közgyűlésén (1927. február 27-én) Popovics elítéli a frankhamisítási ügyet, de megnyugtatta a közvéleményt azzal, hogy ámbár mély depresszió jelei mutatkoznak, mégis „valutánknak meg-ingathatatlan stabilitása, az államháztartás rendezettsége s nem kis részben hitelszervezetünk szilárd alapozottsága azonban oly pilléreknek bizonyultak, amelyekre támaszkodva a magángazdaság csakhamar kiheverte a megrázkódtatásokat”. Szinte a külföld felé fordulva mondja ezt: „Bármily meglepéssel jegyezhetjük fel azokat a jelenségeket, amelyek Magyarországnak a nemzetközi tőkeforgalomba való élénkebb bekapcsolódását mutatják s bármennyire kétségtelennek kell is tartanunk, hogy a háború és inflációs pusztítások után termelőszervezetünk helyreállításánál és kiépítésénél szükségünk van a külföldi tőke támogatására, mégsem szabad szem előtt tévesztenünk ama korlátozó két szempontot, amelyek érvényesítése a külfölddel való tőkeforgalmunkat csak egészségesebb mederbe terelheti. Az egyik szempont az, hogy a külföldi tőke felhasználásával a nemzeti vagyonosodás nagyobb mértékben növekedjék, mint amint lehet jelent az országra a kölcsönfelvételekből eredő eladó-

sodás. Az a körülmény, hogy a külföldi hiteleknek még mindig magas kamatozása nem áll arányban számos termelési ág rentabilitásával, óvatosságra kell, hogy intsen. A másik szempont viszont a pénzforgalomnak a valuta-stabilitás szempontjából fontos ellenőrzése.“ Ezévi beszéde végén nyílt vallomást tesz az aranyvaluta mellett. Ezt az álláspontját számokkal is megtűzdeli. Örömmel üdvözlí a jegybankok nemzetközi együttműködését, mondván: „A világ gazdasági egyensúlyának helyreállítására irányuló törekvéseknek az az elágazása, amelyet a jegybankok együttműködésének neve alatt ismerünk, az év folyamán további fejlődést mutat“.

Popovics az 1928-i, immár negyedik bankközgyűlésen az egész nemzetközi pénzhelyzetet áttekinti, kitér az Amerikai Egyesült Államok valutapolitikájára is, és külön felsorolja a nemzetközi tőke terén jelentkező oly jelenségeket, amelyek szerinte „tagadhatatlanul nyugtalanító mozzanatot rejtenek magukban“. Majd így folytatja: „ehhez járul még az is, hogy a tőkemozgalmakkal szorosan egybefonódó nemzetközi árucserék terén is még nélkülözük az állandóságot biztosító, határozott, külkereskedelmi politika kialakulását.“ — Nemzetének itt legfontosabb feladat gyanánt a pénz értékének állandóságát ajánlja. E jelentés végén szól a világ jegybankjainak nemzetközi szerepéről a következő szavakban: „Az évről-évre szorosabbá váló együttműködés, amely a világ jegybankjai között kifejlődött és amelynek nem kis része volt a világháború okozta áldatlan pénzügyi helyzet orvoslásában, ez évben is megtermette a maga gyümölcsét. A belga pénzügyek újjáépítéséhez hasonlóan, a lengyel és olasz valuta jogilag biztosított szilárd alapokra való helyezésére nyílott ismét tér a jegybankok együttműködésére és megelégedéssel jegyezhetjük fel, hogy a Magyar Nemzeti Bank az utóbbi két akcióban is résztvett“.

Az ötödik évi elnöki beszámoló, amelyben különben a magyar földbirtokpolitikára nézve is kifejti Popovics nézeteit és ugyanakkor örömmel látja a magyar pénzintézetek érdekképviselőibe való tömörülését, a következő

messzehangzó motívumot hozza: „A világháborút követő első decennium legnagyobb gazdasági teljesítménye a pénzürtéknek csaknem világszerte véghezvitt állandósítása. Elsősorban ennek köszönhető, hogy a megszakadt nemzetközi gazdasági kapcsolatok újra egészséges alapokon elevenedtek fel, hogy az intézkedés helyett ismét a tisztes munka jut érvényesüléshez.“ — A következő évtől kezdve azonban Popovics nemes derülátására mind több árnyat vetnek a ránk szakadó gazdasági világválságnak mind veszélyesebbé váló tünetei. Ezért is figyelmeztet 1930. február 3-i beszédében erre az igazságra: „A nemzetközi pénz- és tőkepiacok kedvezőtlen alakulásának hatása a gazdasági tevékenységre nem maradhatott el, különösen a külföldi tőkére szoruló országokban, ahol az előző évhez viszonyítva általában hanyatlás mutatkozott. Ily módon ez év története ismét bizonyosságot szolgáltat arra, hogy a belföldi tőkeképződés hiányai külföldi tőkeimporttal csak nagyon bizonytalan módon pótolhatók.“

E böles intelmek már akkor elkéstek a magyar gazdasági politikára nézve.

A Magyar Nemzeti Banknak következő három évi jelentése, amelyek 1931. február 3-án, 1932. február 1-én és 1933. február 6-án terjesztettek elő, Popovicsnak a világ gazdasági válságának hullámozására vonatkozó megfigyeléseit tartalmazzák. Mily gondos fölvételek! Ma is nagyértékűek. Mégegyszer végigzúg rajtuk optimizmusa is. Ám 1932-ben az 1931-i válságról keserűen számol be, hiszen az 1931. június 14-én elrendelt bankszünnap és a hirtelen kimondott deviza- és betétkorlátozások a magyar pénzpolitikának legnagyobb és legsúlyosabb tévedését jelentették. „Nehéz elhatározás elé állítottunk“ — vallja. Legnehezebb volt Popovicsra nézve. Mégis annyit mer mondani: „A banknak e nehéz időkben követett politikája hármas cél szolgáltatásban állott. E hármas cél: a pénz értékállandóságának fenntartása, a belső hitelügyi szervezet épségének lehető megóvása és a legszükségesebb külföldi fizetések ellátásának biztosítása. Az emlí-

tett célok között a pengő védelme áll első helyen.“ — Az 1933-i jelentésben lemondással szól a nemzetközi helyzetről, tekintve azt, hogy „nem vezetett gyakorlati szempontból számottevő eredményekre a leszerelési konferencia sem, amelynek sikeres előrehaladása pedig a világ-gazdasági helyzetre olyan nagy súllyal nehezedő nemzetközi politikai feszültségek enyhülése érdekében rendkívül kívánatos volna.“ Íme az ő nemes sóhajtása, amely az egész világnak szólt.

Mikor utoljára beszél az 1934. február 9-i bankkögyűlésen, amelyen intézete első évtizedét tölti be, az Amerikai Egyesült Államokból megindult új valutaválság újra megtámadja derülését az egész gazdasági világrend tekintetében. Ezért így szól: „Igen kedvezőtlennek kell mondanunk az elmúlt esztendő a nemzetközi együttműködés eredményei szempontjából. A világgazdasági konferencia sikertelensége, a leszerelési konferencia elakadása, Japánnak, Németországnak a Nemzetek Szövetségéből való kilépése a nemzetközi kooperációhoz fűzött reményéseket alaposan megingatták. Súlyosbították ezt a kedvezőtlen irányú fejlődést azok a politikai feszültségek, amelyek Európában és a Keleten előtérbe kerültek.“

Popovics Sándor azok közé a ritka lelkek közé tartozott, akiknek a tükrében ott látszott az egész világ. Hogy gazdasági láthatára mily széles és mindent körülölelő volt, azt tíz évi bankjelentéseiből vett ez a kevés idézet is tökéletesen bemutatja. De hogy ez valósággal mélysége és magassága volt lelkének, annak semmi nagyobb bizonyítéka ninesen, minthogy Popovics Sándor, ez a magyar bankférfi, az egész nemzetközi bankvilágnak egyik legjobban méltatott és talán leginkább szeretett tagja volt. Aki London vagy Páris nagy bankjait látogatta, nem egy helyen ott találta a vezető igazgató szobájában Popovics Sándornak kedves arcát és senkivel sem találkozhatott, aki mással, mint nagy szeretettel és nagyrabecsüléssel említette volna Popovics nevét. Mindenütt, a tőlünk távol álló nagy nyugati államok

vezető köreiből is, mihelyst hitelkérdésről avagy valutáról volt szó, Popovics Sándor alakja rögtön föltűnt a tárgyalók előtt, mégpedig egyhangú megállapítás szerint ő volt az a nagy szakértő, aki a legnagyobb megbízhatóságot a legesodálatosabb személyi varázssal tudta összekötni. A magyar közvélemény nem tudta, hogy Popovics Sándor ezen nagy tulajdonságai valóságos tőkevonzó-erővel bírtak. A szegény országnak igazi valutája voltaképpen Popovics egyénisége volt. Számos nehézséggel nemcsak megküzdött ezekkel a magyar és egyéni tulajdonságaival, hanem szinte idevonzotta a művelt Nyugat legtekintélyesebb helyeiről a segítőköt és barátokat. Nemzetétől ezért külön és állandó hálát érdemel.

Ha most emlékbeszédünk végén, a nemzetközi fölismerés tényét vetítettük rá Popovics Sándor alakjára, ebből a glóriából midőn kilép, megint a Habsburg-monarchiának az a nagy bürokrata-arisztokratája jelenik meg előttünk, akit benne fölismertünk. Az a külföldi elismerés, amellyel találkozott és amely a széles hitelvilágban neki állandó nevet állított, ez is annak a történeti államépítő tehetségnek szól, amely Popovicsban a kétős monarchia szolgálatában oly jellemző módon és hiánytalanul kimutatkozott. Most pedig törvényalkotásai, banképítése, valutavédelme, társaságbeli kedvessége és bankvezetése mellett ne feledjük el azt a sok évtizedes munkát, amelyet ő, mint kincstári tisztviselő, a magyar pénzügyi adminisztráció megerősítése és felépítése körül végbevitt. Megint nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy annak a szakértő és önzetlen, az államérdekhez fölbonthatatlan vas-kapcsokkal fűzött pénzügyi adminisztrációnak, elsősorban pedig a magyar pénzügyminisztériumnak, amelyet a szilárd megbízhatóság jellemez: ennek köszönhetjük azt, hogy nem a Balkánon vagyunk, amely itt kezdődik a mi határunknál, hanem Európa szilárd talaján állunk. A magyar pénzügyi igazgatás és elsősorban a magyar pénzügyminisztérium lelki átsugallásában ott van Popovics Sándor lelke és ez mindnyájunknak nagy és állandó kincsét jelent. Ma már nagyon kevesen vagyunk élők azok

közül, kik Popovics Sándor egykori pénzügyminisztériumi főosztályának tagjai lehettünk és, bár előhaladott korban, mégis emlékszünk az ő feledhetetlen vezetésére, amelynek kétségtelenül hosszú évtizedekre, talán nemzedékekre meglesznek ott a nyomai a magyar pénzügyigazgatásban a jövőben is. Bár mi, akik élünk, a szolgálati létrának alacsony fokán állottunk, amikor ő már fölöttünk nagy, önálló hatáskörrel rendelkező főosztályvezető volt, mégis az ügyosztály összes szervein áthatoltak az ő elvei, azt mondhatnám: elfeledhetlenné vált szuggestiója. Végül mindenikünk úgy hitte, hogy ha ott dolgozik, akkor Popovics Sándorból van benne egy darab.

Emlékszem arra, hogy midőn egy külföldi nagy gyári vállalat óragyárat akart alapítani Magyarországon, az állami kedvezmények megadása iránti kérvényét ügyosztályunkba avval küldötte meg, hogy a jobb és gyorsabb elintézés előmozdítása végett Popovics Sándornak egy aranyórát, a többi előadónak ezüst órát küldött ajándék gyanánt. Mihelyst ez az akta megérkezett, Popovics akként rendelkezett, hogy mindenki vagy előbb visszaküldi vagy kifizeti a neki küldött órát és csak azután foghat hozzá a beadvány tanulmányozásához. Ezt a parancsot egyikünk sem feledte el soha. — Emlékszem arra, hogy micsoda szelíd korholással, mily mosolygó kedvességgel igazított meg bennünket, ha szeleverdi módon elhibáztunk valamely aktaelintézést. Nem is gondolhattuk, hogy mely alkalommal és jóval később mondja ki azt a szót, amelyből láttuk, hogy hibánkat észrevette és arra oktatást adott. Már Popovics Sándor nem volt pénzügyminiszter és a háború is elmúlt s e sorok írója is ott hagyta már a miniszteri széket, midőn a Cobden-Szövetség egy estélyén így szólalt meg Popovics Sándor: „A millennium alkalmával az egyik ügyosztályomban sokáig elkallódott egy akta, amely egyik város városi vendéglőjének italmérési ügyét tárgyalta s amelyet a város sokszor sürgetett. A vendéglő nevét pedig így hívták: „Vörös Ökör“. Egyszer rámnyit Hegedüs Loránt fogalmazó az aktát kezében lobogtatva és ezt mondja: „Méltóságos

Uram, itt a Vörös Ökör“. És háta mögött, szobám küszöbén, fekete magyar díszben ott áll a város polgármestere.“ Az egykori fogalmazó így negyven év múlva kapta meg a főnöki feddést. Egyikünk sem felejtí el, hogy valahányszor Popovics munkatársai közül valamelyikünk a magánéletbe lépett át, hogy ott érvényesüljön, midőn búcsúzott attól, aki otthagya a pénzügyminisztériumot, utoljára ezt mondotta: „Maga ne feledje el (csak azokat tegezze, akiket nem engedett közel magához), hogy az, aki egyszer letette a pénzügyi szolgálati esküt, ez character indelebilis, eltörülhetetlen jelleg és egész életében mindig a kincstár lovagja kell, hogy maradjon.“

A kincstár örök lovagja volt csakugyan Popovics Sándor. Benne, a bürokrácia nagy arisztokratája alakjában, a magyar állami szolgálat legönzettelenebbül, örökre feledhetetlenül verődött le. Ezért illik bele abba a történelmi tükörcsarnokba, amelyből a Keleteurópai nagy Birodalom, a Habsburg-monarchia igazi nagy történelmi alakjai élénk járulnak.

Midőn a Magyar Nemzeti Bank második évtizedébe lépett és tizenegyedik évi rendes közgyűlését 1935. február 4-én megtartotta, Popovics Sándor már nem mondott elnöki megnyitót, hanem az ő lemondását jelentették be. Akkor a senyvesztő kór már megrohanta Popovics szervezetét. Két hónap múlva, április 15-én, kihúnyt szemében a mosolygó fény.

A keleteurópai nagy birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi tükörcsarnokából így jött felénk a magyar állam e legelső arisztokrata-bürokratája. Így haladt át e Tudományos Akadémián is működése során. Hiszen ebben a teremben teremtetete meg élete főművét, a Magyar Nemzeti Bankot és amióta 1924-ben e tudós társaság igazgató- és tiszteleti tagjává választotta (sőt 3 éven át a másodelnöki tisztséget viselte), minden munkában és minden érdeklődésben példaadó módon volt Akadémiánk segítésére. Mert ebben is nemzeti és államfenntartó munkát látott és kötelességteljesítést. Úgy ment el tőlünk,

mintha most is látnánk, amint kedves alakja távozik: szemében bölcs mosoly, elméje valuta, szíve színarany. Ez Popovics Sándor.

SYLVESTER

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII KÖTET. — 8. SZÁM.

ZELOVICH KORNÉL

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ROHRINGER SÁNDOR

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1939. OKTÓBER 2-ÁN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940

ZELOVICH KORNÉL

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

ROHRINGER SÁNDOR

L. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1940

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.
Sylvester Rt. Budapest, XIV.. Hermina-út 51.

Zelovich Kornél emlékezete.

A tekintetes Akadémia határozatából kifolyólag abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy néhai nemes Zelovich Kornél akadémiai r. tag, műegyetemi ny. r. tanár, a magyar tudományos élet egyik kiváló képviselője és közbecsülésben álló kedves tanártársam felett emlékbeszédet mondjak. Szívesen teszek eleget ennek a megbízásnak, nem csupán az éveken át a Műegyetemen együtt töltött kellemes kartársi emlékek hatása alatt, hanem annál a nagyrabecsülésnél fogva is, mellyel Zelovich Kornél személye iránt viseltettem és főképpen, mert az ő egyéniségének méltatása néhány röpké pillanatra visszavisz a szép ifjúság boldog emlékei közé, abba a korba, amelyben születni és élni a sorsnak oly kegyes ajándéka volt, melyet a mai ifjú magyar nemzedéktől a mostoha sors megtagadott.

Az idők formálják az embert.

Tempora mutantur nos etiam mutamur in illis — mondaná a klasszikus műveltségű Zelovich Kornél, a latin és görög idézetek alapos ismerője és találó alkalmazója. Ugyanaz az egyéniség ugyanazokkal a testi és szellemi adottságokkal más lesz egy szegényes, süllyedő kor neveltjeként, mintha egy emelkedő, nagy nemzet fiaként születik.

Zelovich Kornélt is kora formálta azzá, ami egyéniségéből kisugárzott. Olyan korban született, amikor a természettől áldott Magyarországra azt mondhattuk,

hogy a határtalan lehetőségek országa volt. Ez a kor a magyar élet erőteljes csírázásának és virágbaszökellésének képét mutatta. Világtörténeti események a sokat szenvedett nemzetet annyi balszerencse közt s oly sok viszály után egyszerre a békés fejlődés, a virágzásnak indulás állapotába helyezték. Az 1866. évi königgratz-i csatával megdőlt az abszolút osztrák császárság, Ausztria kilépett a német Bundból és az osztrák császár lemondott olasz birtokairól. Ezen a mélyponton a haza bölcsének, *Deák Ferencnek* és a nagy magyar miniszterelnöknek, *gróf Andrássy Gyulának* tanácsai alapján az uralkodó *Ferenc József*, aki a legsötétebb abszolutizmusra volt nevelve és uralkodása elején azt követte is, kivételes uralkodói bölcsességétől vezetve a nagy történelmi események után az alkotmányos uralkodás terére lépett s ezzel Ausztriára és Magyarországra egy új, kiegyensúlyozott, fényes korszakot nyitott meg. Létrejött a sokat támadott, de hazánkra soha nem remélt fellendülést hozó s a magyarság megerősödését megalapozó 1867. évi dualisztikus állapot Ausztriával.

Ez nem az volt, amit a függetlenségi hazafiak akartak, de az is tény, hogy a kiegyezést megelőző évszázadokban a Habsburg-uralom alatt törvényekbe, királyi eskübe, hitlevélbe, ünnepélyes deklarációkba oly gyakran foglalt és hangoztatott magyar függetlenség csak papiroson volt meg, a nemzet ereje az örökös belső harcokban merült ki és ha az 1867. évi kiegyezés nem is hozta meg a teljes függetlenséget, az ahhoz vezető út első lépcsőjét biztosan megalapozta.

Érezte azt a nemzet minden tagja, hogy évszázadok elégedetlenségének vetett véget a kiegyezés. Helyreállt a bizalom a nemzet és az uralkodó között, érezte a haza minden józan polgára, hogy most itt az alkalom egy hosszú békés munkára, mely jólétet jelent és véget vet sokszázados bizonytalanságnak. Az Ausztriával közös vámterület az agrár Magyarországnak biztos piaca volt, a magyar honvédség felállítása a nemzet biztonságának záloga, a magyar pénz értékét biztosító közös va-

luta, mind a hitel és a bizalom megalapozásai voltak, s alkotásokra adtak alapot.

A jobbak a tennivaló roppant tömegét látták maguk előtt, és Széchenyi szavaival élve, minél nagyobb volt az akadály, annál magasabbra emelkedett bennük a férfiúi erő.

Ebben a lángoló, lelkesedéstől áthatott, nagy célokkal vajudó korban, a magyar történelem egyik fénykorában született 1869-ben Dömösön Zelovich Kornél, aki már gimnazista korában feltűnt élénk eszével s amidőn a váci és a budapesti református gimnáziumokban tanulmányait elvégezte, a M. Kir. József-Műegyetem mérnöki szakára iratkozott, már itt is szerepelt az ifjúság segélyegyleti megmozdulásaiban. Egy boldog kor hajnalhasáda volt ez az idő, amelyben Zelevich gyermek- és ifjúkorát élte.

Mindenütt gazdasági fellendülés volt látható. Zelovich a mérnöki oklevél elnyerése után kezdetben a sztatika iránt érdeklődött. Az 1892—94. években tanársegéd a nagynevű *dr. Kherndl Antal* tanszékén, már két évvel utóbb az *I. Országos Magyar Mérnök Kongresszus* idejében megírta mint előadó a középítési vasszerkezetekről szóló tanulmányát és később 1903-ban dolgozta ki *Vasúti hidak méretezése, forgalomba helyezése és időszakos vizsgálatáról* szóló tanulmányát is, aminek alapján adta ki a Kereskedelemügyi Minisztérium a *vasúti hidakban megengedhető igénybevételre* vonatkozó szabályrendeletét. Ez értekezése alapján a M. Kir. József-Műegyetem magántanárává habilitálta.

Pályája az 1894. évtől kezdve vett hajlamának és mondhatjuk a korszellemnek is megfelelő irányt, amikor a m. kir. államvasutak szolgálatába lép, majd 1898-ban a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség tagja lesz, ahol biztossá, majd m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelővé nevezik ki és alkalma nyílik az akkor mindent domináló közlekedési kérdésekkel foglalkozni, amelyek mind a szárazföldi, tehát vasúti, közúti, mind hajózási téren nagy elhanyagoltságban szenvedtek. A közlekedés kér-

dése volt a legelső és legfontosabb probléma, minél több vasút, és út kiépítése volt szükséges, mert ezek voltak a gazdasági vérkeringés ütőerei.

A nagyvasutak államosítása, a zónatarifa bevezetése, a vicinális vasúti hálózat kiépítése, mind nagy gazdasági reformok, melyek a termelésben és szállításban előnyös változásokat vontak maguk után.

A hajózási kérdések is felszínre jutottak a Vaskapu-szabályozással. Széchenyi István nagyszabású kezdeményezése tetet öltött. Az orosz-török háború utáni berlini kongresszus megbízásából Ausztria-Magyarország, illetőleg csak Magyarországra jutott a Vaskapu szabályozásának világgraszoló technikai feladata, ennek az akkor még technikailag is egyedülálló, gazdaságilag és politikailag rendkívül fontos feladatnak a megoldása, mely művel hazánk akkor a világ nagy építő nemzeteinek sorába lépett.

Alig két évtizeddel Széchenyi halála után felloboggott tehát a láng, mely a gazdasági haladás útját megvilágította. Széchenyi hagyományain épült fel az országra szóló gazdasági politika s ez volt a vállalkozása annak a fiatalságnak, melyhez Zelovich is tartozott, mely a mult század nyolevanes és kilencevenes éveinek kor-szellemében nőtt fel, s amely ugyan nem díszítette fel magát a reformnemzedék hangzatos címével, de valóban reformált, dolgozott és elérte, hogy a millenniumi évfordulót 1896-ban az ország erejének teljében ünnepelhetett és megalkotta azt a Magyarországot, amelynek volt annyi belső ereje, hogy kibírja a nagy háborút és az azután következő gyászos forradalmakat.

Zelovich lényét teljesen áthatotta a Széchenyi iránti hódolat. Tanainak fáradhatatlan apostola, munkása és tolmácsolója volt, hirdetve, hogy az egész magyar kérdésösszeség megoldását jelentené Széchenyi végrendeletének végrehajtása. Nagy érdeme Zelovichnak, hogy Széchenyi munkásaként dolgozott, segített terjeszteni a hitet, az önbizalmat a nemzetben, mely politikai életének jóformán gyermekkorát élte, amely soha másért nem

harcolt s más kérdéseket alig is ismert, mint az Ausztriával való közjogi harcokat. Ezzel szemben Zelovich Kornél minden értekezésében, előadásában állandóan gr. Széchenyi Istvánnak, *a nemzet legnagyobb építőmesterének* alakját állítja előtérbe, nem győzve eleget figyelmeztetni a legnagyobb magyar közgazdasági irányelveire. Ezt a célzatos nemzetnevelő munkásságát ismerte el az „*Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete*“, amikor neki a Kovács József-aranyérmét adományozta.

Zelovich azok közé a magyarok közé tartozott, akik megértették, hogy itt az idő, amikor nem szuronyos puskával, hanem a gazdasági élet frontján munkával kell rohamra menni, mert ha megállunk, az ország előbb gazdaságilag, utóbb politikailag is meghal.

Buzgó és magasfokú tevékenysége csakhamar feltűnik és jutalmául 1908-ban a Budapest balparti üzletvezetőségnek vezetője, majd 1910-ben a M. Kir. Államvasutak igazgatóságában a pályafenntartási és építési főosztály igazgatóhelyettese lesz.

Közben nem mulasztotta el, hogy buzdító és termékeny munkásságát a mérnöktársadalomra is kiterjessze. Ebben a dolgozó korszakban ő szerkesztette A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Heti Értesítőjét*, az Egylet könyvtárosa, főtítkára, végül alelnöke volt, mely tisztségek mind nagy tájékozottságot kívántak, de egyúttal kartársai elismerését is jelentették.

Munkásságának főiránya mégis a vasúti közlekedés felé hajolt és ez jellemezte további irodalmi munkásságát is, amelyhez csatlakozott később a hazai technikai oktatás történetének feldolgozása. Közlekedési tárgyú munkásságának értékes tanúsága *A nagyvasutak gazdaságos üzeméről* írt tanulmánya, mely 1912-ben jelent meg és az üzemgazdaságosság tekintetében alapvető jelentőségű volt.

Értekezésében bizonyos vonatkozásban még a nagy német vasúttechnikusokat is megelőzve azokkal a tényezőkkel és azokkal egymásrahatásával foglalkozik, hogy

a vasúti üzem gazdaságosságának helyes mértékét miképpen lehet megállapítani. Ennek a kérdésnek felvetése annál is inkább indokolt, mert a vasúti üzem gazdaságosságának megítélésére még szakemberek is gyakran helytelen mértéket, pl. az üzemi koefficienst, a kiadásoknak a bevételekhez viszonyított hányadát alkalmazzák.

A jelen század első évtizedében a kereskedelmi minisztérium költségvetésének tárgyalásakor az országgyűlésen elismert közgazdasági tekintély támadta a M. Kir. Államvasutakat és üzemüknek gazdaságos voltát. Ez az incidens volt tulajdonképpen szülőoka Zelovich 1912-ben megírt *Nagy vasutak gazdaságos üzeme* c. tanulmányának, melyben az üzemi hányaddal szemben a helyes gazdasági mértéket az utas-km. és árutonna-km. egységének költségében állítja fel és utat mutatott azok meghatározására.*

Működésében fordulópontot jelent 1914-ben műegyetemi ny. r. tanárrá történt kinevezése, midőn kivált a nagy reményekre jogosító államvasúti szolgálatból és végleg a felsőbbfokú oktatásnak, de egyben a közlekedési kérdések tudományos művelésének is szentelte munkarejét s ezenkívül a magyar műszaki történelem egyes fejezeteinek megírására is talált időt. Benne a mérnök, az akadémikus és a professzor egy célra egyesült, a köznek Széchenyi szellemében való önzetlen szolgálatára.

Mint professzor megtalálta azt az alapot, amely egyéniségének leginkább megfelelt és ezt a közgazdasági mérnök fogalmával lehetne kifejezésre juttatni. A tanszéket, melyet 1914-ben elfoglalt, úgy szervezték meg, hogy az ne csupán vasúttechnikai, hanem gazdaságtechnikai tanszék is legyen, amelynek anyagát ő a megadott keretek között részletesen és modern értelemben kidolgozta.

Előadásaiban célja nem csupán a technikai kiképzés volt, hanem egyúttal a technikai tudás alkalmazásának, a közgazdaságra való hatásának mértékét is tanította és

* Dr. Jáky József műegyetemi ny. r. tanár úrtól kapott adatok.

szakított azzal a régi felfogással, amely a technikusból kizárólag csak technikai problémák megoldására alkalmas részletembert kívánt képezni. Annak a másik iránynak szolgálatába állott, amely a technikust alkalmassá teszi arra, hogy megismerve az ország, sőt a világ gazdasági problémáit, azokba munkájával öntudatosan tudjon befolyjni és ne legyen egyszerű végrehajtója a mások által eléje adott problémáknak.

Ezt a gazdasági fellendülésből következő helyzet is indokolta. Az akkori mérnökök, minden technikai jól-képzettségük ellenére, a gazdasági élet vezetésében háttérbe szorultak, széles körökben felmerült az a kíváncsi, hogy a technikusok a szoros értelemben vett mérnöki képzésen kívül jelentékeny mértékben közgazdasági oktatásban is részesüljenek. Az 1902. évben tartott országos technikus kongresszuson egyhangúan elfogadták *dr. Gál Jenő műegyetemi tanár, A technikusok szerepe a közgazdaságban* című nagyérdekű előadása kapcsán előterjesztett határozati javaslatát, melynek értelmében közérdekű fontossága van annak, hogy a mérnöki kar a közmunkásság terén a vezetésből minél jobban ki vegye a részét.

A Műegyetem Tanácsa ennek a jelentős kérdésnek beható tárgyalására *K. Liphay Sándor* vezetésével bizottságot küldött ki, mely készségesen elismerte a technikus képzettség egyoldalúságán való javítás fontosságának szükségességét. A bizottság nem zárkozott el az elől, hogy a négyéves tanmenet egy ötödik évvel meghosszabbíttassék. Egyelőre azonban a Műegyetem Tanácsa csak azt tehette meg, hogy a közgazdasági és jogi előadások számát fokozatosan szaporította, miközben felmerült egy, a Műegyetemen felállítandó közgazdasági osztály terve, mely gondolatot a Műegyetem Tanácsa nagy örömmel magáévá tette. A Műegyetem közgazdasági osztályának felállítását *Ferenc József* király 1914. február 14-én jóvá is hagyta.

Az osztály tanrendje egyelőre 2 félévre szorítkozott s hallgatói a közgazdasági mérnöki cím viselésére is jo-

gosultak, feltéve, hogy már mérnöki oklevelet szereztek. Ezzel eldőlt az a kérdés, hogy szükséges és indokolt-e a technikus ifjúságnak közgazdasági értelemben való továbbképzése.

A véletlen is kedvezett a technikus társadalom óhajának, mert Zelovich Kornélban a Műegyetem megtalálta azt a tanárt, aki a közgazdasági képzés meggyőződéses híve volt. Az 1914. évben vette át katedráját és ugyancsak ő volt a közgazdasági osztály első dékánja is, aki nem csupán meggyőződésből, hanem hivatalból igyekezett a közgazdasági osztály erősítésére, fenntartására és továbbfejlesztésére.

Zelovich az ő hallgatóit tanszékén olyan értelemben vezette, hogy azok nem csupán a technikai fegyverzetet kapták meg, hanem az ítélőképességet is egyes feladatok gazdasági fontosságának és sorrendjének mérlegelésére. A közgazdasági ismeretekkel ellátott mérnök először az ő tanszékéről került ki s csak azután történtek további lépések aziránt, hogy a mérnököt általában a sokszor hangoztatott egyoldalúságából kivetköztessék.

Törekvése széleslátókörű technikus ifjúság nevelése volt. Ezt érezte is az ifjúság, mely szeretettel ragaszkodott hozzá, nála a szigorú tanári külső alatt a legmelegebb, az ifjúságot szerető emberi szív dobogott.

Mint professzornak irodalmi működése kezdetben még technikai jellegű, mint aminők *A vasúti felépítmény*, *A vasúti üzem*, és *Vágánykapcsolások és vasúti állomások* c. művei, melyeket a világháborúból visszatért hallgatói részére írt, s amelyekben, mint maga mondom, legkedvesebb tanári kötelességeit róttá le.

A vasúti üzem az első hazai munka, amely a vasúti üzemmel kapcsolatos összes technikai és üzemgazdasági kérdést felöleli. Helyesen vonja meg a határt a részletkérdések és az elméleti fejtegetések között, minden megvan benne, amire a mindennapi életben szükség van. A munka erős logikai szerkezetével, tartalmi bevezettségével és főképp kifogástalan magyarságával példát

mutat a technikai irodalomban, hogyan kell elvont, néha száraz tárgyat jó magyarsággal, élvezetesen előadni.

Vágánykapcsolások és vasúti állomások c. munkája nagyjából olyan anyagot ölel fel, melyet magyar nyelven ő előtte még nem dolgoztak fel és amely felett úr igazán csak az lehet, aki, mint Zelovich, hosszú évek alatt vezető állásban szerzett tapasztalatokra és az idevágó irodalom állandó és gondos tanulmányozására támaszkodhatott. E mű megírásával hálára kötelezte nemcsak műegyetemi hallgatóságát, hanem a magyar értelmiségnek azt a tekintélyes részét is, amely hivatásából kifolyólag műve anyagával állandóan foglalkozik.

Későbbben munkássága mindinkább a vasúti üzem gazdaságosságára és nagy városok helyi közlekedésének kérdéseire terjed ki. Értékes értekezése volt *A vasúti üzem gazdaságosságának mértéke* című akadémiai székfoglaló előadás és *A vasút helyzete a közlekedésben*. Különösen jelentékeny és alapvető a Tudományos Akadémia részéről a Chorin Ferenc-emlékéremmel és jutalomdíjjal kitüntetett *A nagyvárosok közlekedése* (1931) című tanulmánya, melyben érdekesen és számos példával, adattal bizonyítja az egyes közlekedési eszközök, különösen a közúti vasút jogosultságát. Főképp Budapest közlekedésének jövőbeni fejlődése érdekében foglalkozik a kérdés általános elméletével. Az európai nagy metropolisok közlekedésének ismertetése és példákra való hivatkozás fővárosunk rangsorolását és közlekedési igényeinek helyes technikai megoldását célozzák.

A nagyvárosi közlekedési eszközöket a jellemző követelmények alapján hasonlítja össze és a vezetése alatt álló közlekedési szemináriumban először készítik el Budapest összeforgalmi isochron térképét.

Számos, itt fel nem sorolható értekezése közt a legnagyobb fontosságú a *Budapest közlekedése* című értekezés, mely akadémiai rendes tagsági székfoglalója volt. (1934.)

Ebben a művében Budapest távolsági, környéki és helyi közlekedésével tudományos alapon tárgyilagosan

foglalkozik és számos, jelszavakként elterjedt téves nézetet utasít vissza. Nagy szorgalommal és az idevonatkozó statisztikának alapos feldolgozásával elsőként szerkeszti meg Budapest népsűrűségi térképét és a jövő fejlődés figyelembevételével állapítja meg Nagy-Budapest gyorsvasúti hálózatának legszükségesebb útvonalait.

Alapvető munkáját azóta is több szakíró forrásként használja.

Műveiben a legnagyobb pontossággal vizsgálja a kérdéseket, bámulatos türelemmel összegyűjtött adatok alapján. S ezek valóban hézagot pótlóak voltak a magyar technikai irodalomban és egyúttal kifejezői annak, hogy a közlekedés technikai és gazdaságossági szempontjai a legszorosabb összefüggésben vannak, melyet Zelovich mint tanár mindig gondosan szem előtt tartott.

Zelovich tanári működése a katedrán túl is kiterjedt s kartársai körében általános tiszteletben részesült. Összesen 7 éven át volt dékánja a mérnöki és gazdasági osztályoknak s 1921-től 1923-ig a rektori tisztséget is viselte. Érdemeit a legmagasabb helyen is elismerték. Már mint államvasúti üzletvezető megkapta a III. osztályú vaskoronarendet és végül tanári és tudományos irodalmi működését az Institutum Geometricum fennállásának 150 éves évfordulója alkalmából a Kormányzó Úr Ő Főméltósága a II. osztályú magyar érdemkereszttel tüntette ki.

Az 1922. esztendő a Műegyetem 50 éves fennállásának évfordulója volt, melyet a Műegyetem és a mérnöki kar bensőséges szeretettel ünnepelt meg. Ennek az ünnepségnek díszes lefolyása jórészen az akkori rektor, Zelovich Kornél érdeme. Ez az ünnepi alkalom indította a Műegyetem történetének megírására.

A M. Kir József-Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története címen írta meg Zelovich vastag kötetet kitevő művét, mely forrásmunkája a magyar technikai oktatás fejlődésének és csak hálásak lehetünk Zelovich emlékének, hogy olyan rendkívüli körülménnyel és a Műegyetem iránti rajongó szeretettől áthatva

állította össze ezt a könyvet, mintha érezte volna, hogy nem akad utód, aki azt oly alaposzággal megírja.

Könyvében részletesen tárgyalja előbb a technikai ismeretek fejlődését már az ókortól kezdve a középkoron át, midőn már nem maradhatnak egyes mechanikai ismeretek a nagy mesterek titkai, hanem kezd kifejlődni a technikai oktatás szüksége s a reális tudományok kezdenek túlfejlődni a közoktatásban. Miután kitér a technikai oktatásnak Németországban, Franciaországban való kifejlődésére s ezeknek hatására hazánkban a *szempei collegium oeconomicum* alapításától kezdve a selmeci Bányaakadémián és az *Institutum Geometricum* át a József-Műegyetemig, a legrészletesebben feltárja a történeteket, a küzdelmeket, amelyek végül a Műegyetem megalapítására vezettek. Az 1832/36. országgyűlésen először Zemplén vármegye első követe, *Lónyay Gábor* tett indítványt egy Műegyetem felállítására, mely a karok és rendek által az április 9-én tartott ülésen elfogadtatott, s keresztülvitelére egy országos választmány ki is küldetett.

A királyhoz intézett felirat és a mellé csatolt törvénytervezetre érkezett válasz azonban kedvezőtlen volt. Így ismét Széchenyi és a *Magyar Tudós Társaság* vette kezébe az ügyet. A Tudós Társaság egyik jeles tagja, *Vállas Antal*, 1841-ben részletes tervet dolgozott ki egy műegyetem felállítására, az 1842. évi november 24-i közülésen a megnyitó elnöki beszéd tárgya a politechnikum volt. Széchenyi csüggedést nem ismerő energiájának és többszöri utánjárásának köszönhető, hogy végre 1844-ben június 12-én megtörtént a döntés, sajnos csak oly módon, hogy egy királyi leirat megerősítette egy ipartanoda létesítéséről szóló tervezetet s az 1846. évi augusztus 23-án kelt legfelsőbb királyi elhatározás elrendelte, hogy a királyi ipartanoda József nádor érdemeinek elismeréséül *M. Kir. József-Ipartanoda* nevét viselje. Így létesült az immár évszázados kapocs a nagyérdemű nádori család és a magyar műszaki oktatás között. Egyelőre, amíg az Ipartanoda Politechnikummá nem alakul, a királyi ren-

delet szerint ideiglenesen a magyar királyi tudományegyetem főépületének északi részén kapott helyet.

Az 1856. évi legfelsőbb elhatározás úgy intézkedett, hogy a József-Ipartanoda Politechnikummá alakíttassék át, mely fokozatos fejlesztés után a nagynevű Eötvös József báró miniszter által benyújtott törvényjavaslatban *József-Műegyetem*ként neveztetett meg 5 szakosztállyal, s végül 1872-ben a képviselőház határozata alapján kezdette meg Pesten autonóm alapon első választott rektora, *Stoczek József* alatt működését. Hála annak a szellemnek, amelyet újjászervezői — élükön *Stoczek Józseffel* — belevittek, erősen állja helyét az európai műegyetemek között. Alighogy szárnyait kibontotta, nagynevű rektorai — *id. Szily Kálmán, K. Lipthay Sándor* és mások — hatalmas lendülettel vitték előre fejlődésében. Így lett a régi Műegyetemből napjainkban a korszerű értelemben összes kívánalmakat kielégítő *M. Kir. József-Nádor-Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem*.

El kellett mindezeket a történeti részeket mondanom, bár *Zelovich* könyvének csak egy igen szerény kivonata, mert bizonyítani kívántam vele azt a nagy anyagot, a körültekintő, nagy szorgalommal és kitartással készült munkát, mely *Zelovich Kornélnak A József-Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története* című könyvét jellemzi s maradandó becsű forrásmunkává teszi.

A mai József Nádor-Műegyetem megszervezési munkájában *Zelovich* ugyancsak kivette részét, a tanulmányi, tandíj és fegyelmi szabályzatok az ő munkájának eredményei.

Minden, amit *Zelovich* a Műegyetem szolgálatában végzett, egy darab kultúrpolitika is volt, amelyet kártársai általános elismeréssel fogadtak és *Zelovichot* a Műegyetem képviselőjéül a Felsőházba is megválasztották, ahol természetesen a közoktatásügyi kérdések érdeklik s azok szolgálatában a *M. Kir. József Nádor-Műegyetem* szervezetéről, majd a középiskolai törvény-

javaslat és az 1934/35. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslatok tárgyalásánál szólalt fel a tanügyi érdekek magas színvonalú védelmében. Sajnos ebbeli működése halálával csakhamar véget ért.

Amit Zelovich szívvel-lélekkel szolgált, ami lényét is rendesen felvidította, az az Akadémia volt: az Akadémiának egyik legodaadóbb, fáradhatatlan, lelkes tagja, az ülések egyik legszorgalmasabb látogatója, aki bármikor kész volt az Akadémia szolgálatára. Még szigorlatait is, ha azok akadémiai délutánokra estek, egy órával előbb kezdette meg, csak hogy az Akadémia ülésén jelen lehessen, amelyekről talán sohasem hiányzott. Igaz lelkesedéssel csatlakozott az Akadémia nyelvtisztító munkájához; tanszékén, az előadóteremben sohasem szűnt meg a helyes magyar beszédre figyelmeztetni. Magyarázott, tanított és írásának tiszta és zengzetes magyarságával mutatott jó példát ebben a munkában.

De vajjon lehetett-e Zelovich más, mint az Akadémia egyik legbuzgóbb tagja, rajongója? Azt kell mondanunk, hogy nem. Aki annyiira beleélte magát Széchenyi tanításaiba, eszméibe, az nem nélkülözhetette azt a légkört, amely a tudományok magyar Pantheonjában, az Akadémia palotájában őt körülölelte. Életfeltétele volt az Akadémia, mert egész élete azoknak az eszméknek szolgálatában telt el, amelyeknek Vesta-tüzét ebben a hajlékban ápolják s ez a szellem nem csupán a tudományok körébe való, hanem nekünk, szegény magyaroknak, fenntartó, vigasztaló erősségünk is.

Életének szakadatlan, fárasztó munkájában Zelovich Kornél meg tudta őrizni lelki üdeségét. Nem volt mogorva, elkopott öreg professzor. Mindenki iránt szíves, lebilincselő modora csak barátokat szerzett neki, ellenségei nem voltak, jószívűségével nem fért össze a haragtartás. Az igazságért küzdött, de támadó és sértő nem volt sohasem. Feltétlen tekintélytisztelő, de maga iránt is megkívánta ugyanezt, különösen hallgatóitól. A művészetekben kedvelte a klasszikus zenét, de a magyar népdalokban is szeretett gyönyörködni. Alakjában, modorá-

ban emlékeztetett a régi jó táblabírákra. Kedélyes, tréfát kedvelő jó barát, otthon páratlan, jóságos, gondos családfő, de gyermekeinek szigorú nevelője is volt.

1934. április 10-én érkezett a megdöbbentő hír, hogy Zelovich Kornél hirtelen elköltözött sorainkból. Mélységesen meghatott mindnyájunkat, akik tanártársai, tisztelői voltunk, halálának híre s az iránta megnyilvánuló szeretet és tisztelet méltó kifejezésre jutott abban a megható végtisztességszolgálatban, mely temetésekor megnyilvánult. A József Nádor-Műegyetem előcsarnokából temették, amely falak között dolgozott, tanított, buzdított és küzdött a jövő Magyarország boldogulásáért.

Széchenyi István tanítványa méltó volt eszményképéhez, de a folytonos küzdelemben elfáradt nemesen dobogó szíve: Zelovich Kornél elesett a becsületes tudományos munka mezején.

Szellemének frissességében, nem fáradtan, hanem ifjú munkakedvben távozott, mint olyan, akire még sok feladat megoldása hárult volna.

És ha már nem látjuk Őt dolgozni, szelleme mégis közöttünk él, sok száz és ezer tanítványa és barátja hajlik meg nemes példája előtt, mely megmutatta, hogyan kell a mai anyagi és külsőséges világban címek és jövedelmek után való kapkodás, külső díszek és fényelgések nélkül a hazát önzetlenül szeretni s annak javára híven dolgozni mindhalálig.

Zelovich Kornél irodalmi működése.

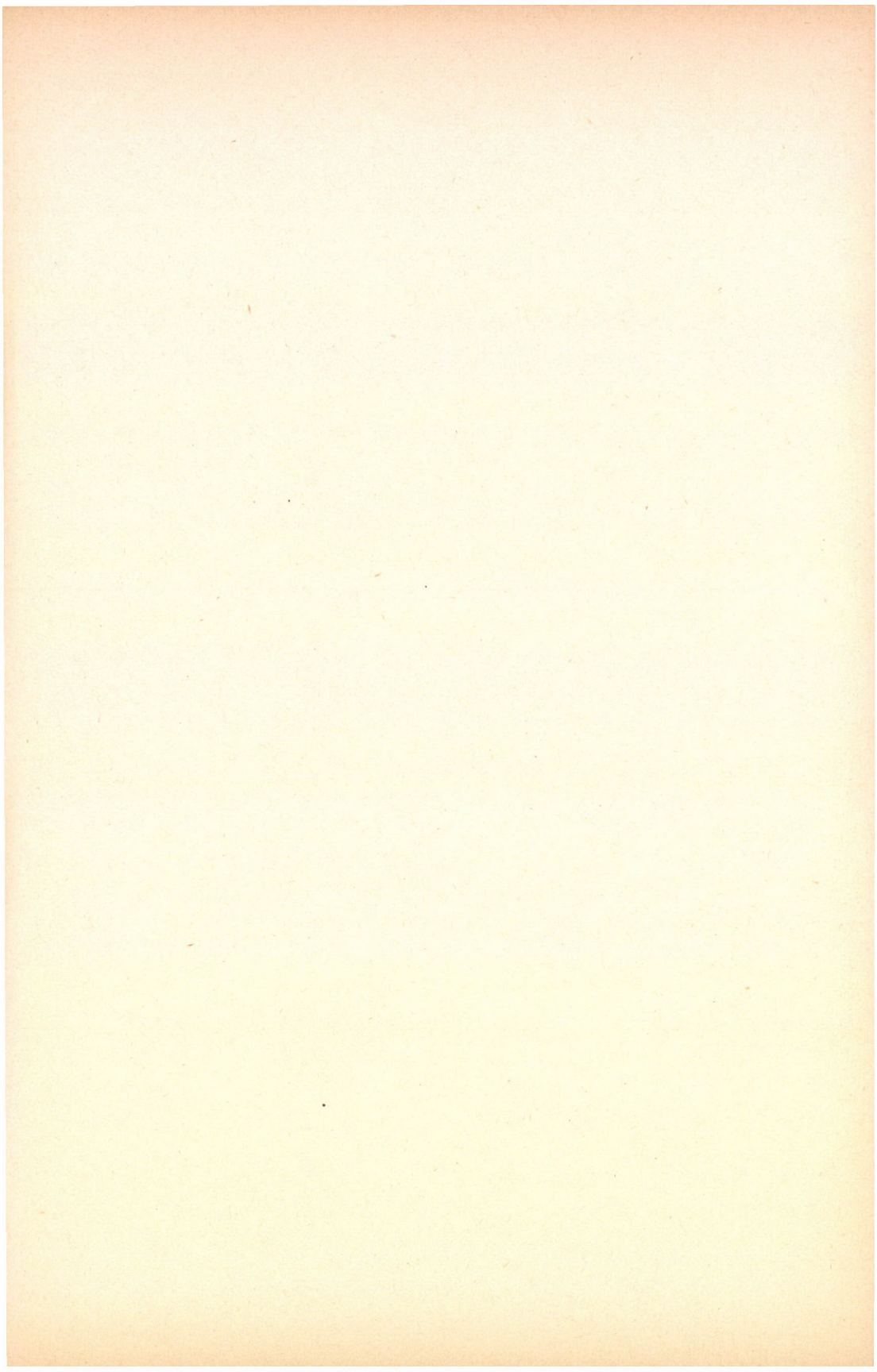
1. I. Magy. Orsz. Technikus Kongresszus irataiban: A köz-
építési vasszerkezetek. (1896).
A srófról. (M. M. É. E. Heti Értesítője 1896. évf.).
Az ezredéves kiállítás. V. Hidak. (M. M. É. E. Heti Ér-
tesítője 1896).
Épületek eltolása. (M. M. É. E. Közlönye 1898).
5. Sétáló házak. (Term. Tud. Közlöny 1898).
Budapesti Lánchíd. (M. M. É. E. Heti Ért. 1899).
A műszaki doktorátus és a műegyetem. (U. o. 1901.
évf. 1. o.)
A műegyetemi matematikai oktatás. (U. o. 1901. évf. 25. o.)
A műegyetemi oktatás kérdéséhez. (U. o. 1901. évf. 141. o.)
10. Az anyagvizsgálók nemzetközi kongresszusa Bpsten.
(U. o. 1901. évf. 287. o.)
Vasúti hidak mozgó terhelésének dinamikus hatásáról.
(U. o. 1902. évf. 265. o.)
- II. Magy. Orsz. Technikus Kongresszus irataiban:
A technikus nevelésről. (1902.)
A vasúti felépítmény. (Közlekedési Szakkönyvtár I. sor.
11. füz.)
A Maderspach és Hoffmann-féle íven függő híd. (M. M.
É. E. Közl. 1903. évf. 45. o.)
15. Jelentés a vasúti hidak méretezése, forgalomba helye-
zése és időszakos vizsgálata tárgyában. (Athenaeum
irod. és nyomd. r. t. 1903.)
A Ganz gyár. (M. M. É. E. Heti Ért. 1906. 351. o.)
Motorkocsi jelentősége a vasúti üzemben. (U. o. 1907. 173. o.)
A vasúti vashidakban megengedhető igénybevételek.
(Hollán-pályadíjat nyert, M. M. É. E. Közl. 1907. 131. o.)
A tordai fahíd. (M. M. É. E. Heti Ért. 1909. 357. o.)
20. A technikus oktatásról. (U. o. 1910. 46. o.)
A M. Kir. József-műegyetem új épületének felavatása.
(U. o. 1910. 253. o.)

- Nagy vasutak gazdaságos üzeme. (M. M. É. E. Közl. 1912.)
 A vasút. (U. o. 1913.)
 A műegyetem közgazdasági osztálya. (U. o. 1914. 537. o.)
25. Kherndl Antal dr., a technikai tudományok tiszteletbeli doktora. (M. M. É. E. Közl. 1915. 257. o.)
 1867—1917. (U. o. 1917. 189. o.)
 Tiszteletbeli mérnökdoktoraink. (U. o. 1917. 221. o.)
 A vasúti felépítmény. (Pátria irod. vállalat 1918.)
 A vasúti üzem. (Pátria 1918.)
30. Vágánykapcsolások és vasúti állomások. Pátria 1919.)
 Csonka-Magyarország vasúthálózata. (Közlekedésügyi Szemle 1920. VIII.)
 Széchenyi mérnöki alkotásai. (Németh József kiadása 1920.)
 A mérnökök érvényesüléséről. (Technikus 1920—21. évf. 1—2. sz.)
 Technikai oktatás reformja. (Közgazdasági Szemle 1921. évf. 63. k.)
35. A Kir. József-műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. (Pátria 1922.)
 A Kir. József-műegyetem félszázados jubiláris esztendeje. (Technikus 1922. évf. 1. sz.)
 A hazai technikai felső oktatás fejlődése. (Technikus 1922. 9—10. sz.)
 Az 1921/22. tanévet megnyitó rektori beszéd. (Technikus 1922. 2—3. sz.)
 Beszámoló és megnyitó beszéd a M. Kir. József-műegyetem 1922/23. tanévének megnyitásakor. (Technika 1923.)
40. A Rector Magnificus szózata az ifjúsághoz. A Műegyetemi Segítő Egyesület jubileumán üdvözlő beszéd. (Technikus 1923. 1—4. sz.)
 A magyar államvasutak gazdasági és pénzügyi helyzetéről. (Közgazdasági Szemle. 1923. 66. k. 6—7. sz.)
 A vasutak üzemi költségeiről. (Akadémiai székfoglaló. Megjelent a M. T. Akadémia III. o.-nak Math. és Term. tud. Értesítőjében. 1923.)
 A vasutak üzemi költsége. (Közp. Szemle 1923. 66. k. 10—11. sz.)
 A magyar tudományos munka válsága. (Budapesti Szemle 1923. jan.)
45. A középiskolai reform kritikája. (Felsőoktatási Egyesület Közlönye 1924.)
 A technika hatása a közlekedésre. (Bpesti Szemle 1924. szeptember.)
 Szily Kálmán. (Technika 1924.)

- A lelépő Rector Magnificus beszámoló beszéde az 1922/23. tanévről (Pátria 1924.)
- Széchenyi és a magyar közlekedésügy. (M. T. A. kiadása 1925.)
50. Stephenson György. (Vezércikk, Budapesti Hírlap 1925. szept. 27.)
- A százasztendős vasút. (Bpesti Szemle 1925. évf. 579. o.)
- A közforgalmú vasút centenáriuma. Termtud. Közl. 1925. dec.)
- Magyar vasutak története. (Németh kiadása 1925.)
- A Széchenyi-Lánchíd. (Két cikk. Bpesti Hírlap 1925. nov. 29., dec. 13.)
55. A Panama csatorna első terve. (Termtud. Közl. 1926. március.)
- Kepek a vasút történetéből. (Bpesti Szemle 1926. 585. sz.)
- A Magyar Tudományos Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére. (U. o. 1926. 587—588. sz.)
- A Révay Lexikon XIX. kötetében a vasúti rész. (1926.)
- „A magyar tudományos munka alapvetése“ c. dr. Magyar Zoltán szerkesztésében megjelent műben a „Kir. József-műegyetem“ c. fejezet. (1927.)
- A „Napkelet“ kétkötetes „Általános kézi lexikonjában“ a technikai rész szerkesztése. (1927.)
60. Széchenyi és az ifjúság. (Bpesti Szemle 594. sz. és Technika 1927. 27. sz.)
- Előadói jelentés a M. T. Akadémia 1927. évi Nagyjutalmáról és a Marczibányi-mellékjutalomról. (Akad. Ért. XXXVIII. k., 436. f. 1927.)
- A tudományos technika magyar úttörői. (Mérnökegyleti jubiláris előadás. M. M. É. E. Közl. 1927. dec. 25.)
- József nádor és a tudományos technika. (Bpesti Szemle 1928. febr. 1.)
- Hogyan fordíthatók a technikai tudományok a nemzeti érzés erősítésére? (U. o. 1928. márc.)
65. Előadói jelentés a Wahrmann Mór-jutalomról. (Akad. Ért. 1928. jan.)
- A napsugarak energiája. (Termtud. Közl. 1928. szept.)
- A jövő energiaforrásai. (Termtud. Társulat kiadása 1928.)
- A tudományos technika magyar úttörői. (M. M. É. E. Emlékkönyvében 1929.)
- Jedlik Ányos az elektrotechnika magyar úttörője. (Budapesti Szemle 1929. jan.)
70. A ceglédi vonal útátjáróinak megszüntetése a Székesfőváros területén. (Városi Szemle 1929. jan.-febr.)

- A vasúti üzem gazdaságosságának mértéke. (Vasúti és Közlekedési Közlöny 1929. 50. sz.)
- A vasút üzemgazdaságosságának mértéke. (M. T. Akadémia Mat. és Termtud. Értesítője. XLVI. k. 1929.)
- „Magyarok a kultúráért“ c. munkában „Magyarország és a tudományos technika“ és a „Magyar közlekedésügy“ c. fejezet. (A magyar-francia kultúrliga kiadása 1929.)
- A vasút helyzete a közlekedésben. (Vasút, automobil és repülőgép.) (Vasúti és Közl. Közlöny 1929. 100. és 102. sz.)
75. Bestrebungen zur Hebung der Wirtschaftlichkeit des Betriebes bei den kön. ung. Staatseisenbahnen. (Organ für die Fortschritte des Eisenbahnwesens. 1929. Hf. 18—19.)
- Széchenyi és a magyar közlekedésügy. (Vas. és Közl. Közlöny 1929. 78. sz.)
- La Hongrie et la science technique. (La Hongrie et la civilisation II. Paris 1929.)
- Communication en Hongrie. (La Hongrie et la civilisation III. Paris 1929.)
- A hazai közlekedés multja és jelene. (Városi Szemle 1930. január.)
80. Vasút, automobil és repülőgép. (A Termtud. Társulatban 1930. I. 31., II. 7. és II. 14-én tartott előadás.)
- Gróf Széchenyi István a nemzet legnagyobb építőmestere. (A magyar orvosok és természetvizsgálók soproni vándorgyűlésén 1929. aug. 28-án és a Kovács József-éremmel kitüntetett előadás. Magyar és német nyelven. Technika 1931. 5—7. sz.)
- Ungarische Erfolge Wissenschaftlicher Technik. (A finn-ugor közművelődési kongresszus irataiban. Franklin Társulat 1931.)
- Nagy városok közlekedése. (Városi Szemle 1931. 2—3. sz.)
- Nagy városok közlekedése. (Bpesti Szemle 1931. 644—646. sz.)
85. Az Institutum Geometricum és a technikai felső oktatás. (Bpesti Szemle 1932. 660—661. sz.)
- Az Institutum Geometricum (Mérnöki Intézet) alapításának százötvenedik évfordulója. (Kiadta a József-műegyetem. 1932.)
- Az Institutum Geometricum alapításának százötvenedik évfordulója. (Vas. és Közl. Közlöny 1932. 95. sz.)
- Würde die Personentarifermässigung die Wirtschaftslage der Staatsbahnen verbessern? (Pester Lloyd Morgenblatt 1932. dec. 29.)

- Javítaná-e a M. Kir. Államvasutak helyzetét a személy-tarifa leszállítása? (Vas. és Közl. Közlöny 1932. 103. sz.)
90. 1933/34. évi költségvetésről szóló törvényjavaslat bírálata közlekedési szempontból. (Vas. és Közl. Közlöny 1933. 66. sz., Zeitung des Vereins Mitteleuropäischer Eisenbahn-verwaltungen 1933. 84.)
- Az államvasutak reformja. (Magy. Vasút és Közlekedés 1933. 11—12. sz.)
- Jelentés a Wahrmann-jutalomról. (Akad. Értesítő 1933. 453. f.)
- A Déli Vasút keletkezése, fejlődése és jövőbeli feladata hazánkban. (Vas. és Közl. Közlöny 1932. 51. sz.)
- Kandó Kálmán emlékezete. (Bpesti Szemle 1932. 657. sz.)
95. Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik, die Grundlagen der ungarischen Wissenschaftspolitik c. munka I. r. 5. §-a és II. r. 9. §-a.
- A magyar államvasutak világkapcsolatai. (Városkultúra 1933. dec. 10.)
- Felszólalás a M. Kir. József Nádor-Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezetéről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. (Felsőházi Értesítő az 56. ülésről 1934. V. 1.)
- Felszólalás a középiskoláról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. (Felsőházi Értesítő az 58. ülésről 1934. VI. 12.)
- Felszólalás az 1934/35. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. (Felsőházi Értesítő az 59. ülésről 1934. VI. 12.)
100. Budapest közlekedése. 1928—32. (Statistikai Közlemények 67. kötet, 2. sz.)
-

SYLVESTER

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FOŁOTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 9. SZÁM

MÁRKI SÁNDOR

R. TAG

EMLÉKEZETE

1853 — 1925.

ÍRTA

LUKINICH IMRE

IG. ÉS R. TAG

Felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia 1941. évi április hó 28-án
tartott összes ülésén

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1941.

MÁRKI SÁNDOR

R. TAG

EMLÉKEZETE

1853 – 1925.

ÍRTA

LUKINICH IMRE

IG. ÉS R. TAG

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1941.

Felelős kiadó: Kibédi Varga Sándor.

Sylvester Rt., Budapest. — Felelős vezető: Schlitt Henrik.

Márki Sándor emlékezete.

Másfél évtized választ el bennünket Márki Sándornak, Akadémiánk rendes tagjának halálától. Egy történeti eseményekben páratlanul gazdag korszak, amely alatt megváltozott körülöttünk az egész világ, módosultak a multról alkotott ítéleteink és lényeges eltolódások történtek az értékelésben. Ezek a nagy idők és változások mindamelett nem halványították el Márki Sándor emlékét sem tanítványainak emlékezetében, sem pedig a történettudományok művelőinek tudatában. A tanítványok lelkét nevének hallatára ma is a szeretet és hála meleg érzelmei öntik el; olyan történeti kérdéseknél pedig, amelyek annakidején Márki Sándort is foglalkoztatták, az ő műveit ma sem mellőzhetjük. Néhai kiváló tagtársunk időálló értéknek bizonyult, kinek jelentősége a magyar történetirodalomban megmaradt.

A kiegyezés korának volt a történetírója. Gyermekek- és ifjúkora a kiegyezés létrejöttének mozgalmas korszakára esik. Ekkor szerzett benyomásai mindvégig élénken megmaradtak emlékezetében. Szemtanúja volt a függetlenné vált ország gazdasági megerősödésének, anyagi fellendülésének és külpolitikai súlya állandó emelkedésének, de annak a centrifugális politikának is, amely a magyar függetlenségi eszmének a *pragmatica sanctio* kötelékeinek meglazításával, sőt ha lehet, elszakításával igyekezett híveket szerezni, mely politika ugyanakkor az 1868-i nemzetiségi törvényre támaszkodva, mind erősebb tevékenységre sarkallta a nemzetiségeket is. Ebben, az egészben véve termékeny és haladó korszakban mutatkoztak ugyan ág-

gasztó jelenségek, Márki Sándor azonban, bár tudomása volt róluk, nem féltette tőlük a magyar nemzet jövőjét. A magyar történelem vigasztaló tanulságai alapján rendületlenül hitt az örök Magyarországbban s hitt ebben akkor is, amikor ott kellett hagynia a szamosmenti magyar Athént és kezébe kellett vennie a nehéz vándorbotot.

Márki Sándort, a történetírót, a sokoldalúság jellemzi. A magyar történelem kérdései éppúgy érdekelték, mint az egyetemes történelem kérdései magukban véve is, magyarországi hatásukban vagy kapcsolataikban is. Magyarországot sohasem tekintette corpus separatumként Európa testében, hanem mindig a nyugati kultúrközösség egy, korszakoként nagyjelentőségű, máskor viszont kisebb fontosságú tagjának, mely azonban szervesen beilleszkedett a világrész életébe és vérkeringési rendszerébe. De míg egyfelől tárgyilagos történet szemlélete és helyes ítélőképesége megóvta őt az egyoldalúságoktól és a túlzásoktól, addig másfelől a magyarsággal szemben kötelességmulasztásnak tekintette volna mellőzni azoknak a tényeknek vagy adatoknak a feltárását és méltatását, melyek a magyarságnak Európa történetében való cselekvő és értékkel bíró közreműködését igazolták. Olvasói és hallgatói szinte önkénytelenül elsajátították a nála olvasott, vagy tőle hallott párhuzamok, összehasonlítások és utalások révén azt a helyes mértéket, melyet az események megítélésében s közelebbről: a magyarság történeti szerepének értékelésében szem előtt kell tartaniok az igazság sérelme nélkül.

Tudományos működésének sokoldalúsága és nagy terjedelme miatt első pillanatra nehéz volna megállapítani róla, hogy mely történelmi kérdések és a történelemnek mely korszakai állottak érdeklődésének középpontjában. Egyenesen meglepő ugyanis az a széles mező, melynek Márki Sándor fáradhatatlan munkása volt. Mégis, ha közelebbi vizsgálat alá vesszük írói működését, megállapíthatónak látszik, hogy abban kezdettől fogva tervszerűség és jól átgondolt munkaprogramm érvényesült. Az alap, amelyre tudományos működése támaszkodni kívánt: *a Nagy Magyar Alföld és annak népe volt.*

A Maros-Körös vidékének, szülőföldjének földje (szül. 1853-ban) és népe, melyekhez a kétegyházi és főleg a sarkadi szülői háznak és gyermekkorának soha el nem mosódó emlékei fűzték, állandó és különféle formákban visszatérő tárgya volt földrajzi és történetírói munkásságának. Tulajdonképpen ezek adták neki az első indítékokat az írásra is. Bihar megye és Arad megye földrajza, története, néprajza úgyszólván gyermekkorától fogva foglalkoztatták. Alig múlt 14 éves, amikor a Nagyvárad Lapokban (1868) megírta Bihar megye rövid történetét, és a biharmegyei családi levéltárakban talált érdekesebb történeti adatok közzétételével szélesebb körök érdeklődését igyekezett felkelteni a megye s a megyében szerepet vivő családok multja iránt. 1868-tól fogva nincs esztendő, melyben cikkek, tanulmányok vagy összefoglaló művek ne jelentek volna meg tőle az Alföldnek történeti emlékekben aránylag elég gazdag ezen részéről. E tekintetben elég *A Fekete Körös és vidéke* (1877), *Sarkad története* (1877), *Bihari román írók* (1880), *Aradtól Petrozsényig* (1881), *Csála és vára* (1882), *Dézna és vidéke* (1887), *Haan Lajos emlékezete* (1893) címmel önállóan megjelent tanulmányaira hivatkozni. Ezek a tanulmányok, nemkülönben a folyóiratokban és napilapokban megjelent tömérdek sok cikke mind azt igazolják, hogy állandóan megvolt benne az érdeklődés szűkebb hazájának multja iránt, s ez az érdeklődés akkor sem lankadt el benne, amikor aradi középiskolai tanárságát (1877—1886) a budapestivel cserélte fel. *Arad vármegye és Arad város történetét* már jórészt fővárosi tanár korában írta meg két nagy kötetben (I. k. Arad, 1892. 8° 564 l., II. k. Arad, 1895. 8° 911 l.). Ebben a nagy összefoglalásban nemcsak addigi részletkutatásainak eredményeit értékesítette, hanem a magyarországi és külföldi levéltárak tömérdek ismeretlen adatának felhasználásával oly forrásművet adott, melyet az Alföld multja, művelődési viszonyai, települési, gazdasági és családtörténelme iránt érdeklődők mindig haszonnal forgathatnak. Ez a monográfia nemcsak a szomszédos Csanád, Csongrád és Békés megyéket ösztönözte az aradi példa követésére, hanem a rendszer, az anyagbeosztás és

az általános irányelvek tekintetében sokáig utánzott mintája maradt a megyei monográfiáknak is. Méltán tekinthetjük Márki Sándort az *alföldkutatás* egyik megalapítójának és kétségkívül első tudományos művelőjének.

A helyi történelemmel való tudatos és következetes foglalkozás irányította figyelmét az Alföld multjának azokra a kérdéseire, melyek sok tekintetben ma is időszerűek. Atyja a gróf Almássy-család bihar-békésvármegyei uradalmának lévén egyik köztisztvisletben álló tiszttartója, Márki Sándornak már gyermekkorától fogva bőséges alkalma volt közvetlen közélről megfigyelni az alföldi mezőgazdasági munkásságot, annak lelki alkatát azokkal a rugókkal együtt, melyek mindennapi életében tudatosan vagy ösztönszerűen vezették. Annyit elég korán megállapíthatott, hogy különösen a békésmegyebeli parasztságban megvan a hajlam az agrárszocializmusra, ezen viszont nem csodálkozhatott, ha Békés megye térképére reávetítette a megye birtokmegoszlási adatait. Másfelől Arad, Zaránd, Békés és részben Bihar megyék történetének kutatása arra figyelmeztette, hogy a birtok-megoszlásban tagadhatatlanul fennálló aránytalanságok nem új keletűek ezeken a területeken. Megvoltak azok a középkorban is; megvoltak, sőt fokozódtak akkor, amikor 1720-ban Haruckern János György megkapta a gyulai uradalmat, melyhez akkoriban két-három falu kivételével az egész Békés megye tartozott, vagy amikor 1726-ban a modenai herceg megszerezte a hatszázezer holdnyi aradi és kisjenői kincstári területeket, Károlyi Sándor pedig nem sokkal utóbb a csongrádi és hódmezővásárhelyi uradalmakkal együtt Csongrád megye területének nagyobbik felét. Ezek a példaképen idézett birtokadományok, melyek különben a török iga alól felszabadult területeken különböző formákban sokszorosán ismétlődtek, természetesen megváltoztatták az itteni lakosságnak jogi helyzetét. A kormányzati rendszer Aradban, Békésben és Zarándban főként idegeneket juttatott óriási uradalmak birtokába, akik nem tartoztak tekintettel lenni sem a szerzett jogokra, sem pedig a nemesi szabadságokra.

Ez a visszasság, mely az elégedetlenséget és a nyugtalanságot szinte állandósította a Maros-Körös vidékén, utóbb enyhült ugyan, de az abszolutizmus korában gyakorlatilag végrehajtott nagy földreform, nem sokkal később pedig nálunk is ismeretessé vált szocialista ideológia a mult század hatvanas és hetvenes éveiben ezeken a területeken komoly formában felszínre vetette az agrárszocializmust. Mindezt Márki Sándor jól látta és mert ennek a mozgalomnak jelentőségét felismerte, érdemesnek, sőt szükségesnek tartotta a vele való közelebbi foglalkozást is. A mozgalom okainak vizsgálata visszavezette a multba. Arra az eredményre jutott, hogy a tömegmozgalmakat nem szabad csupán esetleges és időnkénti megnyilvánulásainak állapotában tenni vizsgálat tárgyává. Kutatni kell a közelebbi okok mellett a távolabbiakat, az úgynevezett történetieket is, hogy minden eredő lehetőleg sokoldalú ismerete alapján vonhassuk le a következtetéseket. A parasztmozgalmak gyökereit kutató munka vezette őt vissza Dózsa Györgyre és korára. Kutatásainak eredményei újak és meglepőek voltak s mikor könyve (*Dózsa György és forradalma*, Arad, 1883.) megjelent, megállapításai és következtetései élénk ellentmondást váltottak ki azok részéről, akik Dózsában lázadó parasztvezérnél egyebet nem voltak hajlandók látni. Márki — főleg könyve újabb és átdolgozott kiadásában (Budapest, 1893.), az 1514-i parasztforradalmat az európai parasztforradalmak folyamatába állította be; valószínűnek tartotta és vitatta, hogy e forradalomnak a durva bosszúállásnál egyéb céljai is voltak, ezért szerinte Dózsa nem tekinthető egy feldühödt paraszttömeg vad indulatoktól fűtött fejének, hanem olyan vezérnek, akiben élt a hivatástudat egy bizonyos neme és aki intézményesen akarta rendezni és biztosítani a parasztság közjogi és társadalmi helyzetét.

A Dózsáról szóló könyvet a magyar parasztmozgalmak történetének tervszerű kutatására irányuló munka első megnyilatkozásául kell tekintenünk. Bármilyen sokoldalú volt is Márki elfoglaltsága, ezt a kérdést sohasem tévesztette szem elől. Elég csak az *1697-i tokaj-hegyaljai paraszt-*

zendülésről, *Szegedinác Péro 1735-i felkeléséről, a Hóra—Kloska-féle 1784-i lázadásról* szóló forrástanulmányaira gondolnunk, hogy felismerjük Márki történetírói munkásságában a tervszerűséget. Csak sajnálnunk lehet, hogy nem írta meg a magyar jobbágyság összefoglaló történetét, amire kortársai között a leghivatottabb lett volna, mert megvolt benne az érzék a jobbágycsődés iránt és megvolt benne a készség a magyar birtokos nemesi osztály lélektanának igazságos megítélésére is.

A ma elterjedt *népiség-kutatásra gondolva*, Márki Sándorban bizonyára azon kevesek egyikét kell látnunk, akik a magyar parasztság multjával már akkor foglalkoztak rendszeresen, amikor az még nem volt divat. Ő nem volt történetpolitikus és aggodalmasan kerülte a politikának a történetírásba való keverését, de viszont nem húnyt szemet az önként kínálkozó gyakorlati tanulságok meglátása előtt sem, mert hitt abban, hogy a történelemből tanulni is lehet. Nem akart ugyan minden áron tanítani, — a jóhiszemű egyéni meggyőződést mindenkinél tiszteletben tartotta — mégis úgy érezte, hogy kötelessége reámutatni a történeti eseményekből levonható tanulságokra akkor, ha a tanulságok gyakorlati alkalmazása közérdek. A Péro lázadásáról szóló akadémiai levelezőtagsági székfoglalójában (1893) nyomatékosan felhívta a politikusok figyelmét arra, hogy „a mult századbeli latifundiális rendszernek néhány nagy hibája átöröklődött erre a mi, vége felé járó századunkra is s hogy még mindig vannak Péro lázadásának részletei, amikből a tanulságot nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonnia“. A politikusok azonban túlnyomó többségükben nem szokták figyelemmel kísérni a történetkutatók munkájának eredményeit; ez az oka annak, hogy oly ritkán kerül a sor a történetírók által levont tanulságok gyakorlati alkalmazására.

A parasztság sorsának és a parasztfordalmak történeti anyagának kutatása, nemkülönben az a törekvés, hogy e mozgalmak létrejötteinek gyökereit is megismerje, annak a kérdésnek közelebbi vizsgálatára sarkallta, hogy a politikai jogok birtokában lévő magyar nemesi társadalom

mint politikai tényező, hogyan érvényesült abban a korszakban, amelyben az uralkodó család közössége következtében szoros kapcsolat támadt a magyar királyság és az osztrák örökös tartományok között. Márki Sándort élenként érdekelték azok a küzdelmek, melyeket a politikai magyarság különböző formákban folytatott a Lajtán inneni és túli területek központosítására törekvő idegen kormányrendszerrel szemben századokon keresztül. Lehetséges, hogy ebben hatással volt reá a liberalizmus ideológiája is, mely a XIX. század második felében szinte korlátlanul uralkodott a lelkek felett s melynek hatása alól Márki Sándor sem vonhatta ki magát. Lehetséges azonban az is, hogy képzeletét az uralkodó eszmeáramlattól függetlenül is izgatta az a kérdés, hogyan volt lehetséges, hogy a magában álló, eredetileg is kisszámú magyarság Kelet és Nyugat ütközőpontjain mindig megállotta helyét és látszólagos sikertelen küzdelmei ellenére is tényező tudott maradni a Duna-medencében. A magyar szabadságharcok történetében sok tanulságot sejtett és mivel nem izgató és érdekesítő eseménysorozatot, hanem a magyar politikai nemzet élet-halálharcát látta bennük, csak hosszas előkészületek és nagy anyaggyűjtő munka után határozta el magát történetük megírására. Mikor 1898-ban megjelent tőle *Az 1848—49. évi szabadságharc története* a Szilágyi Sándortól szerkesztett úgynevezett millenniumi történelemben, e mozgalmas korszak egyik legkiválóbb ismerője akként jellemezte művét, hogy az „az első olynemű munka, mely szabadságharcunkról írt valódi történelmi munkának tekinthető és elfogadható..., mely a tárgyat teljesen felölelő ismeretek alapján, lelkiismeretes részrehajlatlansággal s komoly objektivitással íratott meg. A jövő történetírói is csak a Márki Sándor által megkezdett úton haladhatnak“ (*Századok*, 1899., 735. és 739. ll.). A könyv megjelenése óta eltelt négy évtized valóban igazolta az akkori szakszabíró ténymegállapításait. Aki az 1848—49-i magyar szabadságharc történetével komolyan foglalkozni kíván, annak íróasztaláról Márki könyve ma sem hiányozhat.

A szabadságharcról szóló ezen összefoglalásnak leg-

közvetlenebb jelentősége abban áll, hogy a szabadságharcról írt, vagy körülötte felburjánzott nagy irodalom használatában rendet teremtett. Különválasztotta az értéket jelentő és felhasználható forrásanyagot a kevésbbé értékes vagy csak nagy óvatossággal kezelhető irodalomtól, s bár semmiféle lényeges adat nem került el figyelmét, műve megírásában csak gondosan megrostált anyagra támaszkodott. A források kritikai egyeztetése, az azokra való pontos utalás, a tévedések és igazságtalan ítéletek tárgyilagos hangú helyreigazítása mind tényezők voltak abban, hogy az olvasóban bizalmat és megnyugvást keltsen a szerző és módszere iránt, mert mindenkinek alkalma nyílt megállapítani, hogy mi a könyvben a forrásokra támaszkodó ténymegállapítás és mi a szerző egyéni álláspontja. Ez a módszer, mely az úgynevezett lábjegyzetek százainak alkalmazása miatt kétségkívül fáradságos munkatöbbletet jelent minden írónak, a tudományos jellegre igénytartó művek alapfeltétele. Márki Sándor ebben is mintát adott.

Kétségkívül ennek a műnek hatása alatt fogamzott meg Thaly Kálmán lelkében az a gondolat, hogy *II. Rákóczi Ferenc* életrajzát annak a hatalmas forrásanyagnak értékesítésével, melyet négy évtized óta legnagyobbreszt ő maga tett vagy tétetett közzé, Márki Sándorral kellene megíratni. Mikor az 1904. április 18-i királyi leirat alapján napirendre került II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvai hazahozatalának kérdése, a Magyar Történelmi Társulat 1905. februárius 3-i igazgató választmányi ülése Thaly javaslatára valóban Márki Sándort kérte fel Rákóczi Ferenc életrajzának megírására. Ennek a megbízásnak eredményeképpen jelent meg 1907—1910-ben a három kötetből álló életrajz a Magyar Történelmi Életrajzok sorozatában.

Aki ismeri a Rákócziról szóló forrásanyag nagy terjedelmét és azt a tényt, hogy ennek a forrásanyagnak használatát a tájékoztató jegyzetek és indexek hiánya mennyire megnehezíti, az tudja, mit jelenthetett ennek a rendszertelen adathalmaznak történeti forrásanyaggá való rendezése s utóbb feldolgozása, még pedig a Rákócziról szóló

meglepően nagy magyar és külföldi irodalom pontos figyelembevételével. Rákóczi életrajza nem csupán a legnépszerűbb magyar fejedelemnek részletes élettörténete, hanem kor- és állapotrajz is. Egy darab magyar történelem, telve érdekes és tanulságos részletekkel, melyek azonban egészben véve Rákóczi történeti jelentőségének és szerepének tárgyilagos megítélését teszik lehetővé. Márki a Rákóczi-szabadságharcban olyan tömegmozgalmat látott, melyben a magyarországi társadalom minden rétege érdekelve volt. Szükségét látta tehát annak, hogy bevilágítson az akkori magyar társadalom életébe, vizsgálat tárgyává tegye a társadalmi osztályok mindegyikének helyzetét, szellemét és a szabadságharccal szemben elfoglalt álláspontját, sőt az egyes nemzetiségeknek a mozgalomhoz való viszonyát is. A magyar tömegmozgalmak történetének kutatója lévén, könnyen eligazodott a nemzeti küzdelem bonyolult szerveztében és azokat az indítékokat, melyek lassan kiérették, utóbb pedig hirtelen kirobbantották az ellenállást, világosan és meggyőzően tárta az olvasó elé. Megértjük, hogy Rákóczinak miért kellett a cselekvés terére lépnie és hogy fellépésének miért támadt olyan nagy visszhangja a magyar társadalom minden rétegében. Az eseményeket természetesen Rákóczi személye körül csoportosítja, mert hiszen ő a könyv hőse, vele szemben azonban sohasem esik túlzásokba. S mégis, amikor letesszük könyvét, Mikes Kelemennel együtt mi is önként elismételjük a rodostói száműzöttről, hogy nagy ember volt, „akit az ellenségei is nagyra tartottak”. Megértjük azt is, miért élt Rákóczi emléke annyi ideig oly elevenen a magyar nép tudatában. Ez az életrajz mindenkor fő forrása marad a Rákóczi-korszaknak; nélküle sem megindulni, sem eligazodni nem lehet ezeknek az időknek a történetében. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagsága is elismerés kívánt lenni azokért a jeles írói tulajdonságokért, melyek főleg ebben a nagyarányú életrajzban érvényesültek, de amelyek a *Mária királynőről* szóló (1885) első nagyobb életrajzát és a *Horváth Mihály* tudományos és politikai működését tárgyaló nagy művét is (1916) jellemzik.

Bár az 1848—49-i magyar szabadságharcról és a II. Rákóczi Ferencről szóló köteteket már mint kolozsvári egyetemi tanár írta, ahol 1892. óta az egyetemes történelemnek volt a tanára, egyetemi tanársága mégis bizonyos irányváltozást jelentett tudományos működésében. Kötelességének érezte ugyanis az egyetemes történelem művelését is, nemcsak hallgatóira való tekintettel, hanem főleg azért, mert nálunk az egyetemes történelemnek önálló művelése meglehetősen elhanyagolt terület volt. Akkor, amikorra a magyar történelemnek számos problémája várt megoldásra és számos korszaka közelebbi megvilágításra, senki sem érezte szükségét annak, hogy forrásszerűen foglalkozzék egyetemes történelmi kérdésekkel. A Magyar Tudományos Akadémia különben is gondoskodott arról, hogy a magyar olvasóközönséggel megismertesse a legfontosabb és legolvasottabb külföldi történetírókat s ezek a fordítások többé-kevésbé ki is elégítették az olvasók átlagának szükségleteit. Éppen ezért az egyetemes történelem egyes korszakainak vagy kérdéseinek forrásszerű feldolgozása — s e tekintetben példakép elég Gergely Sámuel, Mangold Lajos, Mika Sándor, Lánczy Gyula és Áldásy Antal műveire hivatkoznunk — a legújabb időkig elszigetelt jelenség maradt.

Márkit főleg a koraközépkor érdekelte. Így különösen a népvándorlás korának azok a szakaszai, melyek kapcsolatban állottak Magyarország területének történetével. A longobardokról, Szent Paulinusról, Paulus Diaconusról szóló tanulmányai egyúttal hazánk területének történetét is megvilágítják. Nagy világtörténelmi összefoglalásában is, mely két kötetben jelent meg a Műveltség Könyvtárában, az a cél vezette, hogy rámutasson a magyarság világ-történelmi szerepére, természetesen ott, ahol arra jogcím kínálkozott. „Alig van, nincs is talán Európa történetének egyetlen jelentősebb mozzanata sem, — írja egy helyt — mely nem érintette volna hazánkat; geográfiai helyzete s önálló kül diplomáciája hol cselekvő, hol szenvedő, de valamelyes szerepet mindig biztosított számára. Az egyetemes történelemnek némely korszakát helyesen csak kü-

lön történelmünk ismerője foghatja fel“. Egyetemes történelmi műveiben s egyetemi előadásaiiban valóban mindig figyelemmel volt a magyar vonatkozásokra. Sohasem mulasztotta el felhívni olvasóinak vagy hallgatóinak figyelmét az olyan részletekre, melyek Magyarországnak vagy a magyarságnak közvetlen vagy közvetett szerepére derítettek világosságot, mert meg volt arról győződve, hogy ily módon az ismeretközlésen kívül hozzájárul a magyar értelmiség nemzeti öntudatának erősítéséhez. Nagyszámú leíró földrajzi tárgyú cikkében és tanulmányában is megtaláljuk azt a törekvést, hogy tudatossá tegye a magyar föld iránt való szeretetet és ragaszkodást.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Márki Sándor a szónokló tanárok közé tartozott. Mi sem állott tőle távolabb, mint a hatásvadászat és a hazaszeretet folytonos emlegetése. Sőt éppen ellenkezőleg, gyakran szokta emlékeztünkbe idézni Rákóczi szavait, hogy t. i. „a hazaszeretet, mely mindenkiiben megvan, gyanússá teszi azt a dicséretet, mellyel valaki hazáját és nemzetét magasztalja“. Úgy látszik, Rákóczi korában éppúgy megvolt a hazaszeretet professzionizmusa, mint korábban vagy későbben; s miként a nagy fejedelem — későbbi életrajzírója is mélyen megvetette a hazaszeretetnek ezt a legtöbb esetben jól kamatozó fajtáját.

Tanítványai — legnagyobbbrészt tanári pályára készülő bölcsészettkari hallgatók — benne látták a hivatott tanárnak, az optimus magisternek mintaképét, aki nemcsak az egyetemen foglalkozott velük és törődött az ő egyéniségét jellemző meleg közvetlenséggel sorsukkal, hanem figyelemmel és érdeklődéssel kísérte életpályájuk későbbi alakulását is. Mindenkin segített, aki hozzá fordult, de különös örömmel támogatta azokat, akikben készséget látott a komoly tudományos munkára. Azt jól tudta, hogy az egyetemes történelemnek szakszerű művelése vidéken sok nehézséggel jár, mert alig állanak vagy állottak rendelkezésre kellően felszerelt könyvtárak, de a fővárosi és a külföldi könyvtárakból való kölcsönvétel útján, számtalan esetben saját nagy könyvtára anyagának segítségével át-

hidalta a nehézségeket. Egyik tanítványának, Gombos F. Albinnak, utóbb Akadémiánk rendes tagjának, nagy vállalkozása: a *Középkori Krónikások*, egyenesen Márki Sándor buzdításának és erkölesi támogatásának köszönhetette létrejöttét. S ki tagadná ma, hogy a Középkori Krónikások sorozatának is része van abban, hogy a középkori történelem iránt való érdeklődés mélyebb gyökeret vert a magyar értelmiségben. Azt is megállapíthatjuk, hogy a szemináriumában készült dolgozatok közt számos olyan tanulmány található, mely ma is tudományos értékű. Az ő tanári működése a mellett szóló bizonyíték, hogy a vidéken is lehetséges a tudományos működés, csak talán több fáradsággal és utánjárással jár.

A sors sajátságos fordulata következtében 1919. májusában (12-én) el kellett szakadnia attól az egyetemtől, melynek történetírója és mindvégig egyik legtiszteltebb tanára volt. Az ő örökébe — hogy az Írás szavait idézzük — pogányok ültek, akik bezárták előtte az Alma Mater kapuit. A tanári kar legnagyobb része lassanként elhagyta a várost, hogy más helyen folytassa működését, Márki Sándor azonban azok közé a kevesek közé tartozott, akik egyelőre helyükön maradtak, hogy megkíséreljék az elárvult magyarság érdekeit a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva szolgálni. Tanára, illetőleg vezetője lett az ugyanekkor megalakult kolozsvári református tanárképző intézetnek, mely a valóságban felekezeti volt, melyben a jogi diszciplinák is képviselve voltak; ennek az volt a rendeltetése, hogy az erdélyi magyar ifjúságnak módot nyújtson tanulmányai befejezésére. A felső oktatás ügyének valamelyes biztosítása akkoriban csak egy ilyen felekezeti jellegű főiskola keretében látszott lehetségesnek s Márki Sándor, bár erős katolikus meggyőződésű egyén volt, minden vonakodás nélkül vállalta néhány tanártársával együtt a közreműködést és a tanítással járó kockázatot az egyre súlyosabbá vált helyzetben. Mindaddig, míg ennek a főiskolának működését tűrték a hatalom új birtokosai, vagyis 1921. nyaráig, Márki Sándor helyén maradt. Nemcsak tanított, hanem dolgozott is, hogy megmu-

tassa, hogy még ilyen mostoha viszonyok közt is lehetséges tudományos munkát kifejteni, ha azt magasabb érdekek úgy kívánják. Megtanulta a román nyelvet és megírta az erdélyi román impérium első két és fél esztendejének belső történetét is, jobbra román források alapján. Ez a munka, melynek a jellemző *Metamorphosis Transylvaniae* címet adta, nem mendemondákat, hanem pontos és értékes történeti adatokat tartalmaz, ezért kiadásával szükséges volna foglalkozni.

*

Egy szakadatlan munkában eltöltött hosszú élet gazdag eredményeinek részletező felsorolása nem lehet mai kegyeletes megemlékezésünk feladata. Amit Márki Sándorról másfél évtized távlatából a tanítvány hálás szeretetével talán kevésbbé színes és változatos szavakban, de annál őszintébb érzelmekkel elmondandónak tartottam, az egy kiváló történetíró és egy nagy professzor emléke előtt való őszinte tiszteletadás kíván lenni. A „professzor“ emléke idővel el fog tűnni a köztudatból, mert ez a tanári pálya sorsa; az idők moha elsősorban a tanári munka nyomait szokta belepni s ez szinte hozzátartozik mulandóságunkhoz is. A „történetíró“ Márki Sándor emlékét azonban még a távolabbi jövő számára is megőrzi történetírói munkássága.

A Márki Sándor életére és munkásságára vonatkozó irodalom: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. k. (Budapest, 1902.) 613—630. Ugyanott felsorolva a róla szóló irodalom is. Biró Vencel: *Márki Sándor*. (Márki-emlékkönyv. Írták tanítványai. Szerkesztette György Lajos. Kolozsvár-Cluj. 1927. 3—32. ll.) Ugyanebben az Emlékkönyvben megtaláljuk (139—150. ll.) Ferenczy Miklós összeállításában Márki Sándor irodalmi munkásságának felsorolását is Szinnyi VIII. kötetének megjelelése óta.

Lukinich Imre.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET — 10. SZÁM

HÁROM MAGYAR KÖZJOGÁSZ
NAGY ERNŐ, FERDINANDY GEJZA, RÉZ MIHÁLY

Í R T A

POLNER ÖDÖN

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1937. DECEMBER 6-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1 9 4 1

HÁROM MAGYAR KÖZJOGÁSZ

NAGY ERNŐ, FERDINANDY GEJZA, RÉZ MIHÁLY

Í R T A

POLNER ÖDÖN

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1937. DECEMBER 6-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1941

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.

18880 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

NAGY ERNŐ.

Zajtalan és csendes, de mégis nyomokat hagyó és messzire ható komoly munkásság, mely nem tartja szükségesnek a vásári hírhajhászást; szerény és visszavonuló, de ahol kell, mégis helytálló magatartás, mely elutasítja magától a törtető tülekedést; szerencsésen korán és fiatal erővel megkezdett tanítói működés, mely azonban csak későn, hajlott korban nyeri el jól megérdemelt jutalmát; zúgolódás nélküli megnyugvás a méltatlanul ért mellőzésben, de lelkiismeretes és pontos kötelességteljesítés egészen az utolsó leheletig, íme ezek röviden azok a jellemvonások, melyek kitüntetik amaz elhunyt tagtársunkat, kinek emlékezetét a mai napon elsősorban elevenítem fel.

Nem zúgó áradat, mely tör és rombol, vagy hegyeket omlaszt, hanem nyugodt hömpölygés, mely lágyít, fogékonnyá tesz és hasznos gyümölcsöt termel, ez volt Nagy Ernőnek, előbb nagyváradí jogakadémiai, majd kolozsvári és budapesti egyetemi tanárnak élete folyása.

Felsőeőri Nagy Ernő született 1853. augusztus 13-án Székesfehérvárott. Régi nemesi családból származott, mely eredetileg Vas megyében volt otthon, de később Fejér és Pest vármegyébe került át. Édesatyja is Pest megyében volt szolgabíró, s így elhunyt tagtársunk, aki Székesfehérvárott született, gyermekeveit ott töltötte.

Nagy Ernő jogi tanulmányait Budapesten végezte. Itt avatták doktorrá 1877-ben.

A doktorság megszerzése után külföldi tanulmányútra ment. Egy-egy félévet Lipcsében és Berlinben töl-

tött; míg ezután Párizsba távozott és ott másfél évig volt az „École libre des Sciences Politiques” hallgatója. E már akkor is nagy hatással működő intézet látogatása különösen pályájának kezdetén látszott meg rajta, míg a német egyetemeken töltött tanulmányainak hatása működésének későbbi idejében mutatkozott. Párizsban közelebbi érintkezésbe lépett a társadalomtudományok és a felső oktatás kérdéseivel foglalkozó körökkel és a „Société pour l'étude des questions de l'enseignement supérieur” rendes tagjává választotta, míg a „Société internationale des Études d'Économie Sociale” mint levelező tagot a Magyarországra vonatkozó tudósítás készítésével bízta meg. Ez összeköttetések révén még hazatérve is munkatársa maradt a „La Réforme Sociale” című francia folyóiratnak, amelynek 1881—84-ig terjedő évfolyamaiban több ismertetést tett közzé a magyarországi viszonyokról.

Alig tért vissza hazájába, 1880. évi szeptember 29-én Trefort miniszter pályázat mellőzésével kinevezte a nagyváradi kir. jogakadémia helyettes rendkívüli tanárává a jog- és államtudományi enciklopédia, a magyar közjog és a politika tanszékére. Miután az 1881. év december havában a budapesti egyetemen megszerezte a magántanári képesítést a politikából, 1883. november 3-án Nagyváradon megkapta a ny. rk. tanárrá kinevezést.

Nagy Ernőnek, amint látjuk, egészen fiatalon, 23, illetve 30 éves korában sikerült főiskolai tanszékre bejutnia. A jogakadémiáról egyetemi tanszékre jutása azonban nem ment olyan gyorsan. Huszonhét évig kellett várnia, míg végre a kolozsvári egyetemen a közjogi és közigazgatási jogi tanszék megüresedvén, oda 1902. július 13-án, tehát majdnem 50 éves korában kinevezték. Alig foglalta el a helyét, Lechner Gusztáv halálával megüresedett a budapesti egyetemen is a magyar közjog tanszéke. Természetesnek és magától értődőnek látszott, hogy Lechner Gusztáv tanszékét Nagy Ernő foglalja el. Nála több jogcíme akkor senkinek sem volt erre. Azonban nem úgy történt. A tanszékre másnak sikerült bejutni és Nagy Ernő maradt Kolozsvárott.

Nagy Ernő az öt ért mellőzést méltósággal és nyugodt önmegadással viselte. Tíz év múlva mégis bekövetkezett az, aminek már előbb kellett volna, t. i. budapesti egyetemi tanársága. Ez egyetem jogi karán 1911-ben második közjogi és közigazgatásjogi tanszéket szerveztek, nem Nagy Ernőre való tekintettel, nem is az ő utánjárása folytán; de a körülmények mégis úgy alakultak, hogy a kar öt az 1912. év nyarán e tanszékre, a kiírt pályázat folytán jelentkező pályázók mellőzésével, meghívta. Ki-nevezése augusztus 16-án meg is történt.

Nagy Ernő tehát 32 évi tanárkodása után elérte azt, amit megérdemelt és megnyerte az elégtételt is azért a mellőzésért, mely őt tíz évvel előbb érte. Igaz, hogy ez az elégtétel későn, csaknem 60 éves korában érte, mikor idő előtt megöregedve már csak gyengülő erővel tudott jóval nehezebbé vált kötelességeinek eleget tenni; de tanári hivatása teljesítésére irányuló buzgalma 1921. aug. 29-én, 68. életévében elkövetkezett haláláig mindig lankadatlan maradt.

Halála 1921-ben, a nyári szünidőben érte utól Kishantson. Eltemetve ugyanott van, családi sírboltban.

Nagy Ernő fellépése a magyar közjog tudományos művelése terén bizonyos mértékig forduló pontot jelent.

A magyar közjogot az 1848. évi törvények nagy mértékben átalakították. Az alkotmány a kiváltságolt rendek alapjáról az állampolgárság egész körére egyaránt kiterjedő alapra helyezkedett és a felelőtlen kormányzati rendszerről a felelős kormányzati rendszerre ment át. Két évtizedig tartott felfüggesztés után pedig az említett új alapon történt meg 1867-ben az Ausztriával való viszonynak és 1868-ban Horvát-Szlávonország közjogi állásának újabb szabályozása. E mélyreható átalakítások mellett is igen fontos közjogi intézmények, ú. m. a királyi szék és betöltési módja, a főrendiház, a törvényhatósági önkormányzat elve s egész közjogunk alapelve érintetlenek maradtak.

Az új közjogi viszonyok új tudományos feldolgozást és az új viszonyoknak a régi intézményekkel való tudományos összhangzásba hozatalát tették szükségessé. A ré-

gibb közjognak két kiváló feldolgozása volt irodalmunkban. Az egyik gr. Cziráky Antal Mózes országbíróé, a másik Virozsil Antal pesti egyetemi tanáré.

Cziráky műve remeknek mondható. Velős rövidséggel, kora államtani műveltségének színvonalán, ritka belátással fogadva vagy vetve el annak egyes tételeit, világos és következetes, bár még régies beosztással és rendszerben rajzolja meg 1848 előtti közjogunk teljes és szabatos képét. Miután a magyar alkotmány nem egyszerre jött létre, hanem a történelem hosszú folyamán részletenként fejlődött ki, természetesen a történelmi kapcsolatokat, a régi időkből fennmaradt intézmények és viszonyok ismeretét és az újabban kifejtettek közé behelyezését nem mellőzi, de a fő súly nem a történelmi események előadásán, hanem a belőlük előállott közjogi viszony és szabály meghatározásán nyugszik.

Virozsil műve egészen más természetű. Ő is kora államtudományának színvonalán áll, de a tudomány elvei tekintetében inkább csak összefoglaló, mintsem bíráló; előadása sok irányban kitérő, mellékes körülményeket is részletező, igen sok értékes, de inkább statisztikai adatot tartalmazó, s ezáltal terjengőssé és aránytalanná vált; a történelmi adatok ismertetésénél a történelmi eseményekre nagyobb súlyt fektet és így a belőlük származó jogi viszonyokat sok tekintetben háttérbe szorítja, e mellett az eseményeket és jogi oldalukat gyakran politikai, azaz célszerűségi és egyoldalú szempontból mérlegeli és ezáltal politikaivá lesz.

A két mű között az elsőség Czirákyét illeti meg. Mégis az 1848. év utáni közjog feldolgozásánál inkább a Virozsil-féle irányt vették zsinórmértékül.

Az 1848. évet követő alkotmányfelfüggesztés ideje alatt jelent meg ugyan a felfüggesztett alkotmányt ismerető két mű Cziráky nyomán, de ezek tulajdonképp nem mások, mint a latin eredetinek magyar nyelvű kivonatai. Nagyobb hasznuk lett volna, ha az eredetinek teljes fordításaként jelentkeztek volna.

Jelentékenyebb munka volt 1861-ben Récsi Emilnek

magyar közjoga. Récsi Emil akkor a pesti egyetem tanára volt s mint ilyennek, a tényleges, — kényszerített közjogot kellett előadnia; könyve azonban a felfüggesztett alkotmányt ismerteti. Ez a körülmény magával hozta azt, hogy a munka nem volt politikai irányzat nélkül.

A könyv különben is inkább a Virozsil-féle módszert követte, mintsem a Cziráky-félét és ezzel mintegy megadta azt a hangnemet, amelyben az 1867 után megjelent közjogi művek készültek.

Ezek közül különösen kettőt kell kiemelni, ú. m. Korbuly Imrének és Kiss Istvánnak „Közjog”-ait.

Korbuly Imre, kolozsvári egyetemi tanár kézikönyve négy kiadást ért el. Az első még 1870-ben, akkor jelent meg, amikor Győrött volt jogakadémiai tanár; a másodikat és harmadikat átdolgozva, kolozsvári egyetemi tanár korában 1874-ben s 1877-ben adta ki; az utolsó 1884-ben már halála után jelent meg. Az, hogy ennyi kiadást ért el, mutatja, hogy hézagot pótol. Récsi munkájának megjelenése óta ugyanis létrejött az 1867. évi kiegészítés, amikor már Récsi nem élt s az első kiadása nagy részben elavult, mit idegen kézből megjelent 2. kiadása nem pótolott eléggé.

Korbuly nagyjában a Virozsil-féle irányzatot követi, bő történeti adatokkal s politikai megjegyzésekkel, de mellőzi az egyes alkotmányi intézmények jogi elemzését s azoknak általánosabb jogi és különösen közjogi fogalom alá helyezését. A történeti adatok feldolgozása főleg abban áll nála, hogy külön történelmi vázlatát adja az egész magyar alkotmányfejlődésnek; nagy részletességgel kiterjed a magyar állam területén régebben volt közjogi különállással bírt részekre és országokra; ismerteti az országgyűlés, a kormányzat- és a törvényhatóságok 1848 előtti szervezetét. Bőven, felesleges részletezéssel és hosszadalmasan sorolja elő azokat a törvényeket, melyeket régebben alaptörvényeknek volt szokás minősíteni, de az akkori újabb törvényhozási alkotásokat, minők a 67-es ú. n. kiegészítési törvények, a törvényhatóságokra vonatkozó 1870 : XLII. s a községekre vonatkozó 1871 : XVIII. t.-c.

stb., nagyrészt különösebb feldolgozás nélkül, nyersen közli.

Kiss Istvánnak 1880-ban megjelent munkája rendszer és módszer tekintetében nagyjában megegyezik Korbulyéval, de annak több történeti tévedését kiigazítja s ennél fogva szabatosabb. A történeti megemlékezésekben és adatokban azonban még bővebb.

Boncz Ferencnek is jelent meg 1877-ben „Magyarország államjoga” címen rendszeres közjoga, de különösebb jelentősége nem volt és nagyobb elterjedést sem ért el.

Ily előzmények után adta ki Nagy Ernő 1887-ben mint nagyváradai jogakadémiai tanár *Magyarország Közjoga* (Államjog) című munkáját.

Mintaképéül az 1870. évi német birodalmi közjogot feldolgozó az a közjogászat szolgált, melynek fő képviselője akkor Laband straszburgi egyetemi tanár volt. A közjogi intézményeknek és tételeknek Laband-féle vizsgálata és előadása a közjogot az addigi inkább politikai jellegű publicisztika színvonaláról a valóságos jogtudomány színvonalára emelte, arra, amelyre a magánjog tudománya eljutott. De nem hagyta figyelmen kívül, hogy a közjogi jogviszonyok, jogok és kötelezettségek mégis más természetűek, mint a magánjogiak. Nagy Ernő ennek az irányzatnak a magyar közjogra való alkalmazását tűzte ki célul és ennek némileg külsőleg is kifejezést adott annyiban, hogy a magyarban régebben használatos „közjog” kifejezés helyett előszeretettel használta a német „Staatsrecht” után az „államjog” kifejezést. Ezt ugyan már Korbuly, Boncz és Kiss István is kezdték alkalmazni, szintén a német irodalom hatása alatt, de meg kell állapítani, hogy a német „Staatsrecht” a „Verwaltungsrecht”-tel szemben époly helytelen, mint a magyar „közjog” a „közigazgatási jog”-gal szemben és hogy az ily értelmű német „Staatsrecht” s a magyar „közjog” helyes megjelölése mind a két nyelven: „alkotmányjog”.

Előszavában kijelenti, hogy az államjog tárgyalásánál az ú. n. történeti módszer kizárólagos alkalmazása

már nem megfelelő. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a dogmatikai elemzést. Rámutat arra, hogy ha államjogunk ily irányú művelését elhanyagoljuk, milyen szomorú tapasztalatokra jutunk, különösen egyrészt a horvát-szlavon, másrészt az osztrák viszony megítélése tekintetében mind a horvát, mind az osztrák és egyéb külföldi íróknál. De egyúttal megállapítja, hogy egészen a történet nem mellőzhető. A magyar államjog sajátos természete folytán, hogy t. i. ezer éves alakulás teremtette, számos szabálya csak akkor méltányolható kellőleg, ha annak történeti háttérét is vizsgáljuk. Ennek folytán a történetből is átvett annyit, de csakis annyit, amennyi a mai jog megértéséhez szükséges.

Már ebből kitűnik Nagy Ernő jelentősége a magyar közjog művelése tekintetében. Rendszerét természetesen a jelzett irányban igyekezett kidolgozni. Első megjelenését a korabeli bíráló kedvezően fogadta s ennek következtében csakhamar, 1891-ben, megjelent a második átdolgozott és bővített kiadás, amelyben fent jelzett elveit még inkább igyekezett megvalósítani. E második kiadás azonban kevésbé kedvező fogadtatásban részesült, mint az első. Akadémiánk egyik kiváló és nagy tekintélyű, immár elhunyt tagja igen erős bírálatot nyilvánított felette. („Magyar Igazságügy” 1891. évf. 35. kötet.) Az első kiadás előszavában hangoztatott irányt és célt helyeselte, de kétségbe vonta, hogy azt Nagy Ernő elérte. Szemérevetette, hogy megállapításai határozatlanok, ellentmondók, elfogadhatatlanok, részben a magyar közjognak szilárd, már Cziráky által kifejtett elveivel ellenkeznek, német minta után készültek, s hogy mindezek folytán a célt nem hogy elérte, de meg sem közelítette. (i. h. 369. lap.) E bírálatra Nagy Ernő válasszal felelt, melyben védte megállapításait és rendszerét, mit azután további viszonzás és végszó követett.

Ebben az irodalmi vitában Nagy Ernő határozott öntudatot mutatott, de egyúttal nagy önmérsékletet is tanúsított. Személyileg azonban Nagy Ernőre azzal az eredménnyel járt, hogy Akadémiánk levelező tagjává való

megválasztását akkor megghiúsította. Később, 1895-ben ez mégis bekövetkezett.

Utólag meg lehet állapítani, hogy az őt sujtó bírálatnak sok tekintetben igaza volt, de másrészt azt hiszem, mégis egyoldalúan ítélte. A megbírált műnek valóban fennforgott gyengeségei mellett több helyütt hibának tünteti fel azt is, ami csak véleménybeli eltérés. Azt sem lehet mondani, hogy külföldi mintaképét, a német Labandot szolgálilag utánozta. Az, hogy módszerét helyeselte és hogy igyekezett annak értelmében a magyar közjogot megírni, még önmagában nem hiba, s ennek az ú. n. dogmatikai módszernek alkalmazását lényegileg bírálója is helyesnek ismerte el.

Abban a tekintetben azonban a bírálónak igaza volt, hogy a kitűzött célt, melyet a szerző előszavában is hangsúlyozott, nem sikerült teljesen elérnie s dogmatikus tárgyalása is hiányokat mutat még; valamint az is igaz, hogy rendszere a fogalmak összezavarására némileg alkalmas volt. Így p. o. az a körülmény, hogy az államhatalom szervei és az államhatalmi szervek tevékenységi köre között nem különböztet s mind a kettőt „főhatalom” elnevezés alá foglalva tárgyalja, a „qui bene distinguit, bene docet” elve szerint kifogásolható. Ugyancsak kifogásolható ebből a szempontból — addigi közjogi műveinkben általában követett — az az eljárás, amely Magyarországnak és Horvát-Szlavonországnak közjogi viszonyát a területi részben részletesen ismerteti, akkor, mikor e két országot egyaránt magában foglaló állami közösség szervezetéről és hatalmi viszonyairól még nem volt szó.

A „Történeti előtan” című részben ő is előad történeti eseményeket közjogi jelentőségük kiemelése és dogmatikai mérlegelésük nélkül; az újabb közjogi törvényalkotás termékeinél pedig, ú. m. az állampolgársági, főrendiházi, választójogi, törvényhatósági, községi törvényeknél ő is megelégszik jobbára a törvény nyers anyagának közlésével és mellőzi ez anyagnak a jogi dogmatika szempontjából saját rendszerében való feldolgozását.

Kétségtelen azonban, hogy Nagy Ernő művének kiváló érdemei is voltak. Érdeme, hogy az állami életre vonatkozó jogi fogalmakat, amelyek az egyes tételes intézkedések alá foglalhatók, általában megállapítja. Hogy ezek megegyeznek-e más írók nézeteivel vagy nem, az az eljárás helyességén nem változtat; mennél inkább megvan e tekintetben a saját nézete, annál indokoltabb kifejtése.

Érdeme továbbá Nagy Ernő művének, hogy egyrészt Magyarország s Horvát-Szlavonország, másrészt Magyarország és Ausztria viszonyát behatóan elemzi és világosan állapítja meg jogi természetüket, szemben azokkal az elhomályosítani akaró törekvésekkel, melyekkel különösen Horvát-Szlavonországban és a külföldön gyakran találkozunk. Művének első kiadásában azonban Magyarországnak és Horvát-Szlavonországnak az 1868. évi rendezés szerint fennállott viszonyát még az állam és egy része közötti szerződésen alapulónak tekintette. Az ú. n. „belső vagy államalkotó szerződések” tanát valló eme felfogásától később eltért s egyik első hirdetője lett annak a felfogásnak, amely e két ország, helyesebben e két államrész viszonyát, vagyis egy állami közösségben való jogállását meghatározó megállapodást különleges módon létrejött s különleges erővel bíró közös alaptörvénynek és nem szerződésnek minősíti.

Ha voltak is tehát Nagy Ernő közjogának gyengéi és hibái, azt az érdemet nem lehet tőle elvitatni, hogy az ú. n. dogmatikai közjogírásnak, amely azonban a történelmi alapokra is megfelelő figyelemmel van, ő volt a szöszólója és gr. Cziráky után első megindítója.

Közjogának későbbi: 3—7. kiadásaiban is ennek az iránynak maradt híve, lényegben megtartva előbbi megállapításait, de nem mellőzve néhol a kifogásolt és megátadott részek módosítását és kiegészítését sem. Műve tehát fokozatosan tökéletesedett.

A 4. kiadás előszavában igen találóan állapítja meg, hogy a Werbőczy által kifejtett magyar felfogás,

különösen a szent korona tana, habár még a jelképes jogi nyelven előadva, teljesen megegyezik azzal az elmélettel, melyet a mai kor tudása az államélet alapjául mint igazat elfogad. És így az a munka, amely napjainkban a magyar közjogot jogilag áthatni törekszik, eredményeiben nem eltérést jelent az ősi magyar közjogi állásponttól, hanem annak igazságait bizonyítja, alkotmányunk tartalmát pedig megvilágítja és így tudásunkban megerősíti.

Ha pedig munkájában itt-ott hasonló eredményre is jut, mint a külföldi szakirodalom, ez rendszerint a *magyar közjog diadalát* jelenti; mert egyrészt a hasonlóság abból következik, hogy, mint mondotta, a régi magyar közjogi álláspont a ma uralkodóval megegyezik; másrészt meg, mert a civilizált államok nagyban egészben elfogadták azt a közszervezetet, amely a kontinensen csak Magyarország nyugszik történelmi alapokon.

A dogmatikai irány művelésének szükségét és módszerét azonkívül több kisebb értekezésében is fejtegeti. Így: Államjogi irodalmunkról (Jogtud. Közlöny, 1891. évf. 10. sz.); Az államjogi methodológiáról (Athenaeum 1892. évf.); A közjog tudományos műveléséről (Jogtud. Közl. 1902. évf., 21, 23 és 25. sz., klny.-ban is) szövegekben.

Nagy számra menő értekezéseiben és könyvismertetéseiben más kérdésekkel is foglalkozott. Fiatal éveiben, német egyetemeken és Párizsban töltött tanulmányi idejét követőleg inkább közgazdasági és politikai jellegű kérdések foglalkoztatják s ezek közé tartozik a főrendiház szervezésének kérdése. E kérdésben írt munkája alapján képesítették egyetemi magántanárrá 1881-ben; s erre vonatkozik 1885-ben a Budapesti Szemlében (XLI. k. 53—86. lap) megjelent tanulmánya. De figyelmét már ekkor is lekötik a tételes közjogi kérdések, különösen az osztrák-magyar közjogi viszonyé, melyet néhány külföldi munkáról írt bírálatában (Horn: „Eine Reichspartei“ című munkáról, Jogtudományi Közlöny XVII. évf. 1882. 31. sz. 243—245 lap, és Jellinek György „Die Lehre von den Staatenverbindungen“ című könyvéről, u. o. XIX. évf.

1884. 22. sz., 171—173. lap) s külön értekezésben is (Államjogunk köréből, Irodalmi állapotok, — Personál- vagy reálunió? Budapesti Szemle XVI. k. 1888. 379—402. lap) fejteget.

Későbbi érdeklődését majdnem egészen a közjogi kérdések foglalják el. A magyar alkotmány jellemző vonásai, a törvényes felhatalmazás alapján kiadott rendeletek megváltoztathatósága, a koronázás, a királyi jogkör, a fenntartott és közlött felségjogok, a király és nemzet közötti szerződésen alapszik-e alkotmányunk, az ausztriai császári cím felvétele, a közös ügyekben használt címer és színek, az uralkodóház házi törvényei, az ú. n. renúnciáció, a trónöröklés, a mentelmi jog kérdései azok, amikkel egy-egy értekezésében vagy felolvasásában foglalkozik s ezekben több új eredményre jut.

Ilyen különösen annak kifejtése, hogy nem tartható fenn tovább az a soká elterjedt felfogás, amely szerint alkotmányunk a király és a nemzet között kötött szerződésen alapszik (Közjogának 1891. évi 2. kiadásában és „A fenntartott és közlött felségjogokról szóló tan közjogi irodalmunkban” című értekezése a Jogtud. Közlöny 1893. évf. 10. sz.-ban); hogy az ú. n. főhercegnői renúnciaciók nem jelentették a trónöröklésről való lemondást, hanem 1719 óta az ú. n. „pragmatica sanctio” (persze az 1713. évi osztráknak) megerősítését („A házi törvények és a renúntiatio” című értekezés a Jogtud. Közl. 1899. évi 24. és 25. sz.-ban, — klny.-ban is).

Életének utolsó szakában még sokat foglalkoztatta a pragmatika szankcióra és előzményeire vonatkozó irodalom. Az osztrák kormány az 1713-ban létrejött osztrák pragmatika szankció kétszáz éves fordulóját erre vonatkozó díszmunkával ünnepelte meg. Thallóczy Lajos kezdeményezésére a magyar kormány is megtette az előkészületeket, hogy 1923-ra a magyar pragmatika szankció hasonló megemlékezésben részesüljön. Ez ellensúlyozása lett volna az említett osztrák munkának. E célból előkészítő bizottságot alakított, melynek Nagy Ernő is tagja.

lett. E minőségben már 1917. év októberében igen kimerítő és becses irodalmi anyagot bocsátott az előkészítő bizottság rendelkezésére.

Közbejött a háború, majd az osztrák-magyar kapcsolat felbomlása s így a tervezett munkálat időszerűtlenné vált; s nemsokára Nagy Ernő is elköltözött az élők honából, tiszteletreméltó és megbecsült emléket hagyva maga után.

FERDINANDY GEJZA.

A másik közjogász, akiről ma meg kell emlékezniem, Ferdinandy Gejza.

Eredetileg nem készült közjogásznak, csak a véletlen terelte erre a térre s mégis számottevő, sőt kiváló szak-szerű közjogász lett.

Személyes körülményeit Akadémiánk számára írt és beküldött életrajzi adatai alapján állapíthatjuk meg.

Ezeket az adatokat 1918. december 31-ről keltezte. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni őket. Sokat küzdött, sokat szenvedett és sok csalódáson átment, végül testben és lélekben megtört ember gyónásszerű vallomásai azok, szinte túlságos szigorral önmagával szemben. Lát-szik belőlük, hogy nemes forrásból, tiszta hazaszeretetből fakadt törekvései nagyrészt megghiúsultak és hogy ebből származó fájdalmát hazájának szörnyű balsorsa még csak tetézte.

Felvidéken birtokos, de birtokát vesztett és ezáltal az anyagi romlás szélére jutott köznemesi családból származott. Született Kassán, 1864. évi június 10-én. Ott töltötte gyermekéveit és kezdte meg a középiskolai tanulást, amit később Budán, azután Pesten előbb a piaristáknál, majd az V. kerületi állami gimnáziumban folytatott és végzett be.

A középiskolázás vége felé a katonai pályára készült. De egyéves önkéntesi katonai szolgálata alatt a közös had-seregben tapasztalt osztrák szellem és a német szolgálati nyelv elvették kedvét tőle s a már különben is megkez-dett jogi tanulmányokat folytatta. Sok időt azonban nem

fordított erre, mert anyagi viszonyai napidíjas állás vállalására kényszerítették. Mégis Hajnik jogtörténeti művei, Lechner Gusztáv közjogi és Szilágyi Dezső politikai előadásai erősen hatottak rá.

A jogi tanfolyam bevégezése után 1886-ban a honvédelmi minisztériumba került mint fogalmazó-gyakornok. Elérvén 1888-ban a jogtudori fokot, a hivatali ranglétrán a háború kezdetén eljutott a miniszteri tanácsosi állásig, majd 1918. május havában a helyettes államtitkári címét és jelleget nyerte el, november havában pedig valóságos helyettes államtitkárrá nevezték ki.

A tudományos működés felé az 1894. évben történt nőszülése után a felvidéki régi birtokos nemesség körében tett tapasztalatai indították el. Ekkor érlelődött meg benne az a gondolat, hogy a falusi gazdálkodás, amelyre mindig vágyott, nem volna neki való foglalkozás s hogy a nemesség inkább tehet értelmi pályán szolgálatot a hazának, mint a gazdálkodás terén. Meggyőződésévé vált, hogy a tudomány művelése az az út, amelyen politikai szereplésre jutnia s a hazának szolgálatot tennie leginkább lehet.

Ennek a meggyőződésnek alapja lehetett az is, hogy már az 1889—90. tanévben a budapesti egyetemen Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának kifejtését feladatul tűző pályázatban résztvett és bár a pályadíjat nem nyerte meg, munkáját dícséretben részesítették. Másrészt következménye volt az előbb említett meggyőződésnek az, hogy megkísérelte a magántanári képesítés megszerzését, ami 1897. év februárjában sikerült is.

Az volt ezután életének legfőbb vágya, hogy egyetemi tanszékhez jusson. De vágya nem teljesült. 1905-ben ugyan megnyerte az egyetemi ny. rendkívüli tanári címet, de midőn a budapesti egyetemen 1911-ben második közjogi és közigazgatási jogi tanszéket rendszeresítettek, arra nem jutott be, pedig ő is pályázott rá. Akkor, mint láttuk, a pályázók mellőzésével Nagy Ernőt hívták meg s ez végleg elkészerítette. Ezután egészen lemondott az egyetemi tanszékre jutás gondolatáról. Ez lehetett az oka annak is,

hogy midőn 1914-ben két új egyetem állíttatott fel, ő ezek egyikén sem óhajtotta a közjogi tanszéket elnyerni.

Elkeseredésének némi enyhülését okozta azonban, hogy 1918-ban a budapesti egyetem igen elismerő feltejtést tett arra, hogy neki az egyetemi nyilvános *rendes* tanári cím adományoztassék.

A világháború kitörése megrendítő hatással volt rá. Említett életrajzi adatai szerint: „magát a Szerbia ellen való háborút is esztelenségnek tartotta, mert hadkiegészítési rendszerünket rossznak, az osztrák vezetést még rosszabbnak, a nemzetietlen szellemet végzetesnek minősítette, és még győzelem esetére is sajnálta azt a tenger vért, amibe az kerülni fog, mert a meggyilkolt trónörökös nem tartotta annak az embernek, akiért érdemes a nemzetnek a háború kockázatát magára venni s áldozatát viselni.”

A háború eseményei, a harcvonalban álló legidősebb fiáért kiállott aggodalmai megviselték idegeit s az 1917. és 1918. évben testi betegség is kínoztta. Mikor az összehozás után Akadémiánkban először találkoztam vele, a testileg s lelkileg megtört ember látása valóban lesújtó volt.

A háború után, mihelyt állapota kissé javult, ismét közjogi és politikai cikkeket írt egyes hírlapokba. De szenvedéseit már nem sokáig bírta s 1924. év március hó 15-én, 60 éves korában elhunyt.

A közjog művelése terén eltérő iránynak voltunk hívei, különösen kezdetben, amennyiben ő inkább a történeti irányban dolgozott, én pedig a dogmatikai irányt követtem. Irodalmi vitánk is volt egymással, de ez nem mérgesedett el, s míg ő idővel mindinkább közeledett a dogmatikai irányhoz, a történeti mozzanatokra magam is mind nagyobb figyelmet fordítottam s így irányunk meg lehetősen közeledett. Midőn pedig 1910-ben a véderőre vonatkozó és a kapcsolatos törvények előkészítésekor az igazságügyminisztérium hivatalos közjogászaként vele, mint a honvédelmi minisztérium közjogászával gyakran nézetet cseréltem, nézeteink a közjogi kérdésekben majdnem teljesen megegyeztek.

Ő tehát a történeti iránynak volt híve. Első művében, Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának fejtegetésében még szinte túlnyomó a tisztán történet, bár a jogi elemzést sem nélkülözi egészen.

E műve után gyors egymásutánban következnek a közjog egyes intézményeire vonatkozó nagyobb részlet-tanulmányai. Ilyenek: *Az állampolgárságról*, 1893, a Jogi Szemlében; *A koronázás és közjogi jelentősége*, 1893, az Athenaeumban; *A magyar nyelv szerepe a mult idők országgyűlésein*, 1894, a Budapesti Szemlében; *A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*, 1895; *A felelőség elve a magyar alkotmányban*, 1895; és *Az arany-bulla* 1899-ben.

E munkáiban is fontosnak tartja az általa tárgyalt közjogi intézmény történeti kifejlődésének ismertetését. Azonban mindinkább helyébe lép, különösen az utóbbi kettőben, a történeti fejlődés pusztá előadásának az illető közjogi intézmény jogi jelentőségének elemzése, vizsgálata és mérlegelése az egyes fejlődési fokokon, valamint a mult és jövő fejlődéssel való összehasonlítása is.

A királyi méltóságról és hatalomról írt munkájában különösen értékes az államjog fogalmainak szabatos és világos, sok tekintetben az akkor nálunk irányadó (Concha- és Kuncz-féle felfogástól el is térő) megállapítása.

Az „Arany bulla” Akadémiánkban a Bojári Vigyázó Sándor-féle jutalmat nyerte el.

Benne mindenekelőtt kifejti a törvény s az alaptörvény fogalmát közjogunkban; ismerteti a királyság első két századának jogforrásait; az arany bulla létrejövételének körülményeit és tartalmát; vázolja hatályosulásának váltakozásait, és megállapítja, hogy tulajdonkép csak 1526-tól kezdve tekinthető kétségtelenül a magyar közjog alaptörvényének. Végül megjelöli azokat a részeit, amelyek még munkája megjelenésekor is alapelvei voltak közjogunknak.

1901-ben jelent meg *Az államalkotó szerződések a magyar közjogban* című munkája (az Athenaeum az évi évfolymában s különnyomatban).

Ebben a történeti fejlődés előadása után azt a felfogást fejti ki, amely szerint a régebbi közjogi irodalomnak megfelelőleg az alkotmányjog forrásai között az államszerződések (régebben „okleveles szerződések“ elnevezés alatt) is szerepelnek, értve azok alatt a magyar közjogban oly alkotmányjogi alaptörvényeket, amelyek a megcsonkult vagy részeire bontott Szent Korona teljességének vagy egységének helyreállítását megvalósító szerződések alapján voltak csak megalkothatók. Az ily módon létrejött törvények kötelező ereje, felfogása szerint, kettős alapon nyugszik, úgymint morális belső és jogi külső alapon; morális, belső alapon, a szerződő felek kölcsönösen elvállalt kötelezettségei, és jogi, külső alapon a megalkotott törvény parancsa folytán.

Az ily alaptörvényeknek a szerződési alap nagyobb erkölcsi erőt ad és így más törvényekénél nagyobb állandóságot, azaz kétségtelen alaptörvényi jelleget biztosít.

Nézete szerint közjogunkban az ily államszerződések három csoportba oszthatók. Ezekbe tartoznak:

A) a nemzet, azaz a Szent Korona egész teste és az újonnan választott király, illetőleg dinasztia között kötöttek; ilyen a pragmatika szankció;

B) az állam és valamely fegyveresen ellene szegülő párt között kötött békeszerződések; ilyen az 1606. évi bécsi, az 1848. évi linci békekötés;

C) az állam és a tőle elszakadt bizonyos területek között, illetőleg az államból bizonyos területileg kivált része között kötöttek; ilyen a Horvát-Szlavonországgal 1868-ban kötött egyezmény.

E felfogás részemről ellentmondásban részesült és ez irodalmi vitát váltott ki, amennyiben annak a felfogásnak adtam kifejezést, hogy az állami életről alkotott mai felfogásunk szerint az ily államszerződések mint megkülönböztetett jogforrások nem szerepelhetnek, ilyenül tekintésük az idejét múlt rendi felfogásnak a maradványa; Ferdinandy azonban felfogásához ragaszkodott, s azt későbbi munkáiban is fenntartotta.

E, mondhatjuk, előkészítő munkálkodás után jelent

meg 1902-ben *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)* című nagy munkája (815 lapnyi terjedelemben). Részemről ezt az 1867-i kiegyezéstől a világháborús összeomlásig terjedő korszakunk legjobb rendszeres közjogi művének tartom. De ezzel nem akarom azt mondani, hogy minden tételét aláírom, azt pedig, hogy benne hibákat talált, maga a szerző is megállapítja munkájának későbbi, rövidített kiadásában.

Előszavában részletesen és alaposan fejtegeti azokat az elveket, amelyek alapján nézete szerint a magyar közjogot tárgyalni kell. „Valamint az emberi szervezet fejlődése” — úgymond — „azon folytonos átalakulásnak az eredménye, mely az anyagcsere következtében előáll, épen úgy az alkotmány fejlődése, tökéletesedése is annak köszönhető, hogy az egyes avult alkatrészek, jogtételék új, tökéletesebb jogtételékekkel, jogszabályokkal pótoltatnak és egészítettetnek ki.

Az a természete azonban, hogy az individuális azonosság mellett folyton változni és a folytonos átalakulás mellett individuális azonosságát megtartani képes, csak történelmi alkotmánynak lehet.

Az ily történelmi alkotmányt a nemzeti génusz teremti meg, a papiros-alkotmányokat ellenben jogászok csinálják. Ezeknek szabályai merevek és törékenyek, mert erejük a papirosra vetett szöveg; ellenben a történelmileg fejlődött intézmények a polgárok összességének köztudatában élnek és így eléggé szívósak arra, hogy kiállják az idők viszontagságait; de egyúttal éppen azért, mert becsük nem a szöveg szabatosságában rejlik, eléggé rugékonyak is arra, hogy a változó viszonyokhoz alkalmazkodjanak.”

E felfogásból kiindulva a közjog tárgyalásának módszerére nézve a következőleg nyilatkozik: „Újabban mindinkább érezhetővé vált annak szüksége, hogy a magyar közjog dogmatikusan tárgyalassék. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi alap teljesen mellőztessék, hanem azt, hogy a közjog ne annak az elmeséléséből álljon, hogy mi volt, hanem hogy az intézmények rendszerbe foglalva akként tárgyalassanak, hogy a történelem a magyar közjogi felfogás megvilágosítására és arra szolgáljon, hogy

a régi alkotmány elvében útmutatást nyerjünk a ma fennálló intézmények magyarázatára és fejtegetésére és a felfogásokban mutatkozó átváltozások történelmi okainak megállapítására."

Az ezekben nyilvánuló felfogás tulajdonképpen meg egyezik azzal, amit — mint láttuk — Nagy Ernő is a történelmi események figyelembe vétele tekintetében elfoglalt. A különbség az egyes feldolgozások között csak az, hogy ezeket az elveket miként valósítják meg.

Ferdinandy szerencsésen érvényesítette őket nagy munkájában. A történelmi elem elég nagy helyet foglal el benne, de jogi jelentőségük megfelelő kidomborításával. Munkája a dogmatikai elemzés, szabatosság és teljesség szempontjából is kiemelkedést jelent és alkotmányunknak hű és pontos képét rajzolja meg.

Rendszere sok tekintetben sajátos, de értékes. A bevezetés után, melyben általában az államra s alkotmányra vonatkozó nézeteit közli, három részre osztja könyvét, ú. m. általános, elemző és összefoglaló részre. Az általános részben az alkotmány történeti és tételes vázlata után szól a közjog kútfeiről.

Az elemző rész négy „könyvből” áll, melyek: 1. a magyar állam területét, 2. a magyar állam részeit, 3. az állam főhatalmának szervezetét és 4. a főhatalom működését tárgyalják.

A főhatalom szervezetéről szóló könyv tartalmazza a) a királynak, b) az országgyűlésnek, c) a kir. kormánynak és a közigazgatási szervezetnek, d) a bírói szervezetnek és az ezekre vonatkozó jogszabályoknak elemzését.

A főhatalom működéséről szóló könyv pedig a) a törvényhozásról, b) a kormányzásról vagy végrehajtásról s c) a bírászkodásról vagy igazságszolgáltatásról szól.

Az összefoglaló résznek három „könyve” van, melyeknek tárgya: 1. az államhatalmi tényezőknek és az állam fő szerveinek viszonya egymáshoz, 2. a magyar korona országainak állami egysége és 3. az ország függetlensége és nemzetközi jogállása.

E rendszer tekintetében bizonyos mértékig feltűnhetik,

hogy az Ausztriához való viszonynak, valamint Horvát-Szlavonország közjogi állásának külön „könyvet” vagy címet, amint az addig szokásban volt, nem szentel. E kérdést azonban nem hanyagolta el, mert Horvát-Szlavonország autonómiájának alapvető szabályait a területre vonatkozó „könyv”-ben tárgyalja. Másrészt a horvát-szlavon autonóm szerveket és azok működését a megfelelő központi szervekkel és azok működésével kapcsolatban közös fejezetben, de megkülönböztetve ismerteti.

Ugyanúgy foglalja közös fejezetbe az Ausztriával közös ügyekben eljáró szerveket, delegációkat és a közös minisztériumot a magyar állam általános szervezetének megfelelő részeivel; a közös ügyek és közös egyetértéssel elintézendő ügyek pedig mint a magyar állam főhatalmának korlátozásai szerepelnek ugyancsak megfelelő fejezetekben.

Ezek mellett azonban az összefoglaló résznek az a könyve, melynek tárgya a magyar korona országainak állami egysége, behatóan vizsgálja Horvát-Szlavonország jogi állását és annak természetét, s ugyanúgy tárgyalja e résznek az ország függetlenségére és az 1867. évi kiegyezésre vonatkozó fejezete Magyarország és Ausztria egymáshoz való viszonyát és annak jogi természetét.

E kérdésekkel ilyen módon való foglalkozás az átnézetet némileg megnehezíti, de elméletileg nézetem szerint teljesen indokolt, kivéve azt a részét, mely Horvát-Szlavonország autonómiájának szabályait a területi részbe helyezi.

Nagy munkája után ismét több részlettanulmányt tett közzé. 1903-ban az év elején résztvett abban a széleskörű vitában, amely Ferenc Ferdinánd trónörökös házasságával kapcsolatban a Magyar Jogászegyletben a „*Pragmatika szankció és a házi törvények*” kérdésében lefolyt. (Felolvasását a Jogászegyleti Értekezések XXVI. kötetének 5. füzeté tartalmazza.)

Ugyanebben az évben jelentek meg *Ország és királyság* a Budapesti Szemlében; *Parlamenti vizsgáló bizottság és az országgyűlési tagok megvesztegetésének büntethető-*

sége a „Jogállam“ folyóiratban; *Korona és monarchia* a Magyar Jogászegyleti Értekezések közt (XXVIII. kötet).

1906-ban *A magyar alkotmány történeti fejlődéséről* tartott előadást a Népszerű Főiskolán (Népszerű Főiskola Könyvtára).

1907-ben *A rendi elemek a magyar alkotmányban* című értekezésével széket foglalt Akadémiánkban. (Megj. a II. oszt. Értekezései közt XIII. k. 9. sz.)

1909-ben a „Bibliothek des öffentlichen Rechts“ című németországi gyűjteményes vállalat 16. köteteként jelent meg *Staats- und Verwaltungsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer* címen Magyarország közjogának ismertetése; továbbá *A választói jog történeti fejlődése* című előadása a Magyar Társadalomtudományi Szemlében.

1911-ben *A magyar alkotmány tankönyve* jelent meg, mint nagy közjogának rövidebb és javított kiadása.

1912-ben a Budapesti Szemlében behatóan bírálta *Marczalinak* a németországi „Das öffentliche Recht der Gegenwart“ vállalatába írt *német nyelvű magyar közjogát*.

1913-ban az *Árpádházi királyok korában a trónbetöltés* kérdésével foglalkozott a Budapesti Szemlében és állást foglalt benne Fraknoi Vilmosnak ama nézetével szemben, amely ismét az örökösödést és pedig az elsőszülöttségi örökösödést vallotta erre az időre is.

A rendi elemek a magyar alkotmányban című abban az értekezésében, mellyel széket Akadémiánkban elfoglalta, ismét a történeti fejlődés részletes és alapos, valamint összehasonlító módon való előadása után kifejti, hogy rendi elemek az 1848 és 1867 utáni magyar alkotmányban is bőven maradtak.

A történelmi s különösen németországi rendiségnek a legnagyobb befolyása volt a mi viszonyainkra. Ennek egyik jellemzőjét abban találja, hogy a fejedelmek egyrészt és a testületekké alakult rendek másrészt egymás közötti viszonyaikat nem az állam egységének gondolatából folyóan közjogi, hanem magánjogi felfogással tekintették, amiből kifolyóan egymással szemben magánjogi természetű jogosítványokat és kötelezettségeket állapítottak meg. Ebből az

államélet kettőssége állott elő, amely az államot két jogalanyiságnak szerződészerű viszonyaként tüntette fel. E rendi felfogásnak egyik következménye volt a középkor végén keletkezett nagyszámú fejedelmi perszonál-únió is. A fejlődés azután a rendi kettősségből az állami egység felé a fejedelmi abszolutizmus útján történt, és ez hozta magával azt is, hogy a perszonál-úniókból lassanként szorosabb kapcsolatok, sőt egységes államok keletkeztek (11—12. lap).

Nálunk, Magyarországon, a rendiség és az azzal kapcsolatos kettősség felé a fejlődés már a mohácsi vészt megelőző korszakban megindult, de akkor a „szent korona” felfogásának kifejlése idejében a királynak és a nemzetnek a szent korona fogalmában való találkozása az állami egység gondolatát még fenntartotta. A szent koronának ez a gondolata azonban a mohácsi vészt követő korszakban mindinkább gyengül, és a rendiség s annak jellemzője, a kettősség mindinkább erősödik.

„Mínthogy a fejedelmi hatalom könnyebben volt korlátozható magánjogi, mint közjogi formák által, mert a magánjog még az abszolút monarchiákban is korlátozza a fejedelmi önkényt, csak természetes, hogy a magyar rendi szervezkedés is önkéntelenül a magánjogi formák felé kezdett hajolni, hogy a rendi jogosítványok mögé vonulva védhesse meg a nemzeti létet és menthesse meg a magyar államot. (35. lap.)

Erre a nemzetet az új dinasztíából származó királyok idegensége is kényszerítette. Mert a nemzet az országból távollevő, idegen befolyás alatt álló, az országot idegenekből szervezett hivatalokkal kormányzó és akaratát külön királyi kormánysszékekkel fogatosító királyában nem láthatta többé a nemzeti eszme zászlótartóját is, — az ország függetlenségének legfőbb őrét, mint annakidején az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak korában, — hanem idegen hatalmat, amely ellen küzdeni nem elég erős, de amely előtt meghajolnia mégsem lehet, mert akkor véget ér a nemzeti lét. A királyság és a rendek tehát különböző érdeket szolgálnak, ellentétes célra törekcszenek, ehhez képest

egymás ellen szervezkednek és megszületik a hatalmak és szervezetek dualizmusa, amelyek egymást nem erősíteni, hanem gyöngíteni iparkodnak.

Ennek a küzdelemnek az volt az eredménye, hogy két ellentétes felfogáson alapuló magyar közjog keletkezett, s ez a két közjog folytonos küzdelmet vív egymással az érvényesülés, az életben való megvalósulás végett."

Az 1848. évi alkotmányreform ledöntötte a rendi jogi válaszfalakat, de a háromszázados rendi kor oly mély benyomással volt a nemzetre, hogy a rendi felfogás 1867 óta sem gyöngült és intézményekben, meg a törvények szövegében is kifejezésre jutott.

Így, eltekintve a főrendiségtől és a rendi alapon álló főrendiháztól, a megye, a város és a megyének alárendelt község mint önkormányzati közösség és közigazgatási hatóság nem egyéb, mint modern változata a régi rendeknek, a nemességnek, a városi polgárságnak és az úri hatóság alatt álló földművelő parasztságnak. De a rendiséget jellemző kettősség még inkább megvolt a nemzet és király közötti viszonyban, továbbá a Magyarország és Ausztria között, nemkülönben a Horvát-Szlavonországgal fennálló viszonyban.

Ha az osztrák császár és magyar király állását úgy fogjuk fel, mint két állam uralkodójáét, ezt csak úgy tehetjük, ha az államot a rendi korszakban érvényes felfogással tekintjük, mert ha az országot és az uralkodóját az állam egységes személyiségének részéül vesszük, akkor Ausztriát és Magyarországot is egy személyiségnek, egy államnak lehet csak felfogni. Ezért kellett fenntartani a rendiség egyik jellemzőjét, a hatalmak kettősségét. Ez jelentkezett a királyi és az önkormányzati nemzeti szervezetben, a közös hadseregben mint fejedelmi s a honvédségben és népfelkelésben mint nemzeti hadseregben, a királyi felségjogok és nemzeti jogok tanában stb.

Ennek a következményeként maradt meg a rendi korszaknak az a jelensége is, hogy két közjog küzdött egymással az érvényesülésért, az egyik a nemzeti, a másik az udvari, amely az osztrákkal gyakran megegyezett.

Lehetővé tette ezt az, hogy a magyar törvények gyakran nem a világosságra törekedtek, hanem bujkáltak, hogy megmentsék a nemzeti felfogás jogosultságát. Ezzel persze a másik felfogás számára is támasztékokat teremtettek.

Ugyanez volt a helyzet a Horvát-Szlavonország jogi állását szabályozó közjognál. Ott is a magyar és a horvát-szlavon értelmezésű törvény állt egymással szemben.

Ferdinandynak ezek az élelméjű megállapításai és megjegyzései nagyon alkalmasak arra, hogy állami életünknek az ő korabeli visszasságait és kórosságát megvilágítsák.

Halála után három kiadatlan munkája maradt hátra. Ezek közül kettő nyilván még az összeomlás előtt készült. Az egyik: *A házi törvény és a magyar közjog* válasz Réz Mihálynak a házi törvények kérdésében írt s 1914-ben megjelent munkájára. A másik: *Védelmi rendszerünk közjogi alapelvei* pedig szintén olyan kérdéssel kapcsolatos, amely az előbbi állapotban volt időszerű.

A harmadik, nagyméretűre tervezett *A magyar alkotmány szelleme* c. műve befejezetlen. Belőle két szemelvény jelent meg a szerző halála után a Budapesti Szemle 1925. évi folyamában: *Érzelmi tényezők a magyar alkotmányban* cím alatt. Ezeknek egyikében a kereszténységről és a szent korona misztériumáról, másikában a nemzeti nyelvről szól, mint ilyen tényezőkről.

A tudományos működés mellett a publicisztika terén is működött. 1903-ban a Budapesti Hírlapba kezdett cikkeket írni névtelenül. Iránya a nemzeti párté volt. Ennek megfelelően kívánta a nemzeti irányú fejlődést. Mire a hadsereg kérdése nyomult a homloktérbe, 1905 és 1906-ban mind sűrűbben — hetenként gyakran kétszer is — jelentek meg ott politikai vezércikkei. Ezáltal nem egyszer a saját állását és családjának (ekkor született második fia) létfeltételét is veszélyeztette.

Célja a magyar hadseregnek a 67-es kiegyezés magyar szellemében való megvalósítása volt és az akkori ellenzéki pártok fúzióját sürgette. E célból az 1904. év

végén tervezetet készített a kiegyezés revíziójáról. Ezt 1905. év október havában átdolgozta és a koalíció kormányra jutásakor megírta ugyancsak a Budapesti Hírlap számára az 1905/6. évi nemzeti ellenállás történetét (*Viszszapillantás a nemzeti küzdelemre* cím alatt).

Cikkezését ezután is folytatta ugyanebben az irányban. Később azonban a koalíciós kormány bukása után az vált meggyőződésévé, hogy a nemzeti követelmények érdekében folytatott küzdelem sikertelenségének oka nemcsak az abban résztvevő pártok taktikai hibáiban, hanem a nemzet gyengeségében is rejlett.

Ettől a szemponttól vezettetve írt cikksorozatot 1912-ben, s ezt Prometheus álnév alatt „Nemzetnevelés” címmel külön füzetben közzétette. Vizsgálva benne a magyar nemzet hibáit és erőnyeit, arra az eredményre jutott, hogy az alkotmányi reformok kivívására gyengének bizonyultunk s ezek helyett mindenekelőtt államilag és társadalmilag arra kell törekednünk, hogy a nemzet minden irányban megerősödjék. E célból kijelöli az irányokat, amelyek felé kell alakítani a közoktatásügyet, a napi sajtót, az irodalmat, a nők helyzetét, a tudományt, a testedzést, a jogi intézményeket, s általában az egész közszellemet.

Látjuk, hogy fejtegetéseiben Széchenyi szelleme vezette s rá gyakran hivatkozik is.

Cikkezésének üteme ezután lassúbbá vált, míg végül addigi politikai vezéreiből kiábrándulva a háború utolsó évében a cikkírást egészen abbahagyta.

Ez időig megjelent hírlapi cikkeiknek száma meghaladja az ötszázat (505).

Ekkor már az állami függetlenség kivívását — mint írja — feleslegesnek tartotta, mert belátta, hogy akkor még nem értünk meg rá; mire pedig megérünk, Ausztria múlhatatlan felbomlásának úgyszólván magával kell hoznia önállóságunkat. Így hát megnyugodott a magyar középponti hatalom erősödésében, nehogy, mikor Ausztria részeire szakad, minket is részekre szakítson a robbanás.

Említettem, hogy a háború és annak gyászos végző-

dése mennyire megviselte idegrendszerét. A „nép-” és a „tanácsköztársaság” elmúltá után mégis foglalkozott újra közjogi kérdésekkel s nemcsak a hírlapokban jelent meg több cikke, hanem az 1919. év őszén még Akadémiánkban is bemutatta „Széchenyi István gr. mint közjogász” című értekezését. Ez időben írt újabb politikai cikkeinek száma kis híján száz. Ezekben egyebek mellett a jogfolytonosság és a trónörökösödés kérdéseivel, a lezajlott események tanulságaival foglalkozik. Ezek közül egyik legjellemzőbb megnyilvánulásaként a „Personalis uniók” tárgyában az 1921. év november havában a Budapesti Hírlapba írt cikkét említem. Ebben a következőket írja:

„Mint kiáltó anakronizmus maradt fenn a világháborúig az utolsó perszonális únió, az ú. n. Osztrák-Magyar Monarchia. A történelem kérlelhetetlen logikája folytán ennek az utolsó únióknak is előbb-utóbb fel kellett bomlania, mert a modern államélettel teljesen ellenkezik. Amikor az állami élet alapja a nemzeti eszme és a királynak a nemzeti eszme zászlóvivőjének kell lennie, akkor egy és ugyanaz a személy nem uralkodhat két országban, különböző törvények szerint a nélkül, hogy köteleseiben önmagával, vagy egyik államával ne jusson összeütközésbe.

A perszonális únióknak kora tehát lejárt. Ezt tanítja a történelem. S ha akad nemzet, amely ebből nem vonja le a történelmi tanulságot, méltán megérdemli, hogy eltiporja a történelem kérlelhetetlen logikája.”

E szavakban Kossuth Lajos eszméivel találkozunk. De megváltozott viszonyok között. S ő e megváltozott viszonyok között igyekezett ama kossuthi eszméket összeegyeztetni azzal az irányzattal, amelyet ma legitimizmusnak nevezünk.

Saját megállapítása szerint mint függetlenségi közjogász azelőtt azért küzdött, hogy az osztrák-magyar közjogi kapcsolat minél jobban tágíttassék, hogy azután végeredményben minél kevesebb rázkódtatással teljesen megszüntethető is legyen. Az összeomlással az osztrák császárság szétrobbant és az uralkodó család az osztrák né-

met tartományokból is kiszorult, ezzel egyenesen és pusztán Magyarországra utaltatott, mint egyedüli hatalmi alapzatra. Mindaz a rossz tehát, amely azelőtt a dinasztia uralmából Magyarországra hárult, egy csapásra jóra változott.

Az ausztriai események az ölünkbe dobták az uralkodó családot mint ezentúl *kizárólag nemzeti dinasztia*t s ezért nagy hiba volt azt a királyt, akit a magyar szent korona misztériuma övezett, a külföldi hatalmaknak kiszolgáltatni és e hatalmak nyomása alatt a trónörökösödési törvényt megszüntnek nyilvánítani éppen akkor, amikor annak alapján a Kossuth Lajos összeférhetetlenségi dogmája belső rázkódás nélkül valóra válhatott.

Ezt az eljárást erkölcsi szempontból és mint olyat is elítélte, amely a magyar nemzet becsületét a külföld előtt csak rontotta és a „Tanulságok” című cikksorozatban (Nemzeti Ujság jún.—október) behatóan foglalkozott az ideiglenes jogrendben közjogilag zavaros helyzettel, mutatott rá a nemzetnek már a 67 utáni állapotokban kifejlődött kétszínű és erkölcstelen politikai módszerek folytán előállott elerkölcstelenedésére és jelezte szükségesnek mindezek megszüntetése végett a régi alkotmányos jogrend helyreállítását, valamint a nemzet erkölcsi megújítását. Csak ezen az úton gondolta elérhetőnek az ország területi épségének helyreállítását.

Ferdinandy közjogi és politikai munkáin legjellemzőbb vonásként a történeti folytonosság gondolata vonul végig. Az alkotmányos intézményekben a jelennek és jövőnek a multtal való folytonos összekötése; a meglevőnek sohasem gyökerestől kivágása, hanem csak megnyesése, esetleg új hajtások beoltása s az alkotmány fájának ilyen módon terebélyessé növelése, amelynek lombozata gyakran sűrű és nehezen áttekinthető, de éppen azért sokkal inkább enyhét adó és vihart álló, mint a minduntalan elültetett, de kellően meg nem gyökeresedett új csemetéknek elszáradt ágazata.

E nagy tudományos és politikai irodalmi munkásság, valamint magántanári minőségben bőven tartott egyetemi

előadásai mellett még hivatali teendőit is ellátta és pedig oly módon, hogy a hivatali lépcsőzeten — mint láttuk — a legmagasabb fokig emelkedett. Ezt látva, meg kell állapítani, hogy szinte emberfeletti munkát végzett és nem csodálkozhatunk rajta, hogy ez idegölő és kimerítő munka végül is a sírba vitte. Ha ő nem is volt a harctéren, házája szolgálatában a munkatéren mégis a szíve vérét ontotta, feláldozta magát, tehát valóban ő is hősi halált halt. Munkáit tekintve mégis azt kell mondanunk, hogy nem halt meg egészen!

RÉZ MIHÁLY.

Az eddig említettektől sok tekintetben különböző egyéniség megemlékezésünk harmadik személye: Réz Mihály.

Ő sokkal inkább volt publicista, vagyis a magyar politikának gyakorlati kérdéseivel foglalkozó és a politikára közvetlenül hatni akaró író, mintsem közjogász.

Erdélyben, Maros-Csapón, Kis-Küküllő megyének radnóti járásában született 1878. szeptember 16-án. Szintén régi köznemesi származású.

Jogi tanulmányainak elvégzése után vármegyéje szolgálatába lépett.

Már ekkor magára vonta a figyelmet néhány közérdekű röpiratával s cikkével. Ilyenek voltak a *Széchenyi ma* 1902-ben, *A* 14. §. 1903-ban, *Döntés előtt* 1904-ben, *A kiegyezésről* 1905-ben, *Magyar fajpolitika* 1905-ben, *Gr. Dessewffy Aurél* 1905-ben, *Magyarság és demokrácia* 1906-ban, *Gr. Széchenyi István és az érzelmi politika* 1906-ban megjelent röpiratai és tanulmányai, valamint több cikke a Budapesti Hírlapban.

Ezeknek következménye lett, hogy 1907-ben, 29 éves korában elnyerte az eperjesi jogakadémián az 1878-ban rendszeresített ú. n. „Dessewffy Arisztid tanszéket”, melyel ekkor a politikának, a magyar közjognak és a nemzetközi jognak előadása volt egybekötve.

Ez a tanszék az, amelynek Akadémiánk elhunyt elnöke 1878-tól 1881-ig, némileg más tárgyakra kiterjedve szintén tanára volt.

A publicisztikai munkásságot tovább folytatta, különösen a Budapesti Hírlapban s kisebb mértékben a

Pesti Naplóban, majd egyes folyóiratokban és önálló művekben.

Egymásután jelentek meg tanulmányai: *Nemzeti politika és Szabadság és egyenlőség* 1907-ben; *Macchiavelli-ről az Athenaeumban* 1908-ban, *Gr. Széchenyi István politikai rendszere* a Budapesti Szemlében 1909-ben, *A politikai tudomány határa* a Magyar Társadalomtudományi Szemlében ugyancsak 1909-ben; *A politikai tudomány módszere és A következetesség és Széchenyi rendszere*, összefoglalva az előbbi négygyel: *Tanulmányok* cím alatt 1909-ben; *A magyarság uralma és a kor szelleme* több elszórtan megjelent hírlapi cikket is újra közölve 1909-ben, *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya* 1910-ben.

Akadémiánk 1909-ben levelező-tagjává választotta, 1911-ben a gr. Tisza István alapította Magyar Figyelőnek válik munkatársává s ott sűrűn cikkezik. Ott jelent meg székfoglalója is *Gr. Széchenyi István-ról* az 1911. évf. II. kötetében (11. sz.).

A *történelmi materializmus-ról* szóló tanulmánya a Concha Győző negyvenéves tanárságának emlékére írt Ünnepi dolgozatok sorában jelent meg 1912-ben.

1913-ban Kolozsvárott a magyar közjognak lett egyetemi tanára a Budapestre meghívott Nagy Ernő utódaként. Néhány évvel később, 1916-ban átment az ugyanott megürült politikai tanszékre.

Egyetemi tanárságának idejében jelent meg 1914-ben *Közjogi tanulmányok* című munkája és ugyanakkor dolgozta ki *A történelmi realizmus rendszeré-t*. Ez utóbbi nagy munkájának befejezése már Kolozsvár román megszállásának idejére esett s előszavát 1920. szeptember havában írta meg. A munka azonban csak holta után jelenhetett meg Akadémiánk támogatásával, irodalmi hagyatékából összeállítva.

A román megszállás után a Kolozsvárról Budapestre, majd Szegedre menekülő egyetemet nem követte, hanem a Nemzetek Szövetségének genfi főtitkársága mellett szervezett magyar titkárság vezetését vállalta és látta el

súlyos betegséggel is küszködve, míg nem 1921. év május hó 26-án, nem egészen 43 éves korában utólérte a halál.

Jóformán néhány nappal halála előtt érte az a ki-tüntetés és bizonyára öröm is, hogy publicisztikai működését Akadémiánk a Bródy-jutalomban részesítette.

Személyesen nem ismertem közelebbről, mindössze csak egyszer találkoztam és beszéltem vele. Jellemzéséül ennél fogva ide iktatom egyik volt kollégájának és barátjának, Moór Gyula tagtársunknak sorait, melyeket halála alkalmából írt („Társadalomtudomány” folyóirat 1921. évi júliusi számában.):

„Lelki természetének körvonalai jellegzetes vonásokban domborodnak ki. Fölényes ész. Mestere az éles, találó, vágó megjegyzéseknek, a maró gúnynak és a ragyogó szellemességnek. Mindent lenyűgöző vasakarat, törhetetlen energia.

Akaratereje talán akkor a leghatalmasabb, midőn testi erői szinte teljesen elhagyják. Két hónappal halála előtt egy ritka betegség ágyba dönti. A mozgató idegpályák sorvadása folytán kezére, lábára megbénul, idegfájdalmak gyöttrik, melyek ellen utóbb már a csillapító injekciók sem segítenek.

Betegségét orvosa szerint hosszú évek szellemi és akarati túlerőltetése okozta. És betegsége alatt is megőrzi teljes szellemi erejét és energiáját. A betegszobában írogép van, diktál, referáltat magának, intézkedik.

S a véres verejtéssel megfizetett munka a magyar kormány teljes megelégedését vívja ki. Nem is fukarkodik az elismeréssel.

Energiájának forrása az impulzív szenvedélyes lélek. A benne égő szenvedély különösen két gyújtópontban izzik: az erkölcsi és a nemzeti érzés kohóiból nyeri sugárzó fényét.

Az erkölcsi érzés azonban benne nem finomkodott, hanem viharzott. A tisztesség fanatikusa volt. E ponton nemcsak megalkuvást, de kíméletet sem ismert. Érthető, hogy több volt az ellensége, mint a jó barátja.

A nemzeti becsület szempontját mindenek fölé he-

lyezte. Hogyha tönkre kell menni Erdélyben a magyar világnak — ez volt a felfogása —, menjen tönkre becsülettel, az ezeréves nemzet büszke hagyományaihoz méltó gerinces daccal, ne meghajlással és megalázkodással. Tudta ő, hogy a megnemalkuvás politikájának a nyomában sok, különben elkerülhető szenvedés jár. De úgy vélte, meg kell hozni ezt az áldozatot, mert a jövőben csak úgy lehet reményünk a feltámadásra.

Az egész magyar politika irányító gondolatának most már a rabigába hajtott testvérek felszabadítását és addig is nyomasztó helyzetük enyhítését szerette volna látni. E cél szolgálatára ment messze idegenbe s e gondolat adott neki erőt a végső erőfeszítésre."

Réz Mihály egyénisége munkáiban teljesen visszatükröződik. Irodalmi munkássága nagy mértékben alanyi. Alanyi nem abban az értelemben, hogy tárgyát alanyi szempontból ítélné meg, hanem abban, hogy az írásaiban kifejezett gondolatok teljesen feltárják benső, lelki gondolatvilágát s belőlük megismerhetjük az embert.

Első munkája, *Széchenyi ma* arról szól, akinek működése és munkái rá a legnagyobb mértékben hatottak és akit mintaképének tekintett. E művében megtaláljuk azt a mondását, hogy Széchenyi *tudott és akart vezetni* (7. lap). A vezetésre való képességnek és akarásnak gondolata gyakran megismétlődik munkáiban; a vezetést arra nézve, aki erre hivatást és tudást érez magában, erkölcsi kötelességnek minősíti; a nagy egyéniségek, államférfiak működését az államéletre döntőnek és elhatározónak tekintti, s több kiváló férfiú egyéniségével, belső gondolatvilágával, első sorban és ismételten (öt önálló tanulmányban) Széchenyiével, azután gr. Dessewffy Aurélével, Bismarckéval behatóan foglalkozik mintegy rámutatva, hogy ilyennek kell lenni az államférfiúnak. Másrészt gondja van annak kimutatására, milyennek nem szabad lennie s e tekintetben első sorban Kossuth Lajos az, akit részben megnevezve, részben a sorok között olyannak tüntet fel, akinek politikája csak bukásra vezethet, akit tehát követni és mintaképül venni nem szabad.

Br. Eötvös Józsefet is túlságosan „doctrinaire”-nek tartja, aki a fennforgó életviszonyokat nem veszi kellő figyelembe. Deák Ferenc bölcs mérséklete és józansága, valamint erős ítélő tehetsége előtt meghajtja zászlaját, de teremtmő, feltaláló képességet, az államférfiúnak is szükséges képzeletet és tetterőt nem talál benne.*

A politikai kérdések elméleti fejtegetői közül Rousseauval és Macchiavellivel foglalkozik részletesebben; amazt a tényleges viszonyokat figyelembe nem vevő és következtetéseit előre kigondolt elvből levezető racionalistának tartja, akinek tanítása a gyakorlati politikában végül is használhatatlannak bizonyult; emezt oly gondolkodóként mutatja be, mint aki megtalálja és megmutatja, hogy korának gondolkozása és erkölcsai mellett melyek az államéletnek legcélravezetőbb útjai és eszközei. Tévedései idővel elmúlnak, tanácsainak lényegét pedig minden energikus politika követte.

Mindezek felett az észbeli kiválóság, a hideg mérlegelés és számítás, a következetes akaratere azok a tulajdonságok, amelyeket a gyakorlati politikusban a legtöbbre becsül.

Már említett első munkájában, valamint csakhamar *Magyar fajpolitika* cím alatt megjelenő másik, majd később egy harmadik *A magyarság uralmáról és a kor szelleméről* írott munkájában részletes politikai programot fejt ki.

Későbbi munkáiban is majdnem állandóan egyes gyakorlati kérdések megoldásával s e megoldásra vezető utakkal és módokkal foglalkozott, állandó cikkezésével irányt akart mutatni, hatni akart és utolsó, legnagyobb munkája, *A történelmi realizmus rendszere* tulajdonképp szintén a gyakorlati politikus és államférfi számára készült útmutatás, vezérfonál; a gyakorlati politikának rendszeres módszertana.

Ezekből a körülményekből meg lehet állapítani, hogy ő hitt a maga vezetőképességében és akart vezetni. Nem

* Bismarck, Magyar Figyelő, 1916. évf. I. k. 18. lap.

lehet ezt az egyéni hiúság, feltűnési viselkedés rovására írni; erkölcsi kötelességérzetnek folyamánya volt, amelyet tudása, képzettsége, széles látóköre, ítélő- és cselekvő-tehetsége, találékonysága, akaratereje, munkabírása kétségtelenül tárgyilag is indokolt. Azok a tulajdonságok, amelyek nézete szerint valakit államférfiúvá minősítenek, benne nagy mértékben megvoltak.

Ilyen körülmények között a csak irodalmi úton való hatás Eperjesről és Kolozsvárról nem elégíthette ki és ezért csak természetesnek kell tartanunk, hogy budapesti egyetemi tanszékre igyekezett, ahol módjában lehetett volna egyúttal a gyakorlati politikai pályára lépnie és ott olyan vezető helyzetbe kerülnie, amilyen nem egy budapesti egyetemi tanárnak jutott osztályrészül. Bizonyára ez volt az oka, hogy 1911-ben akkor, mikor Budapesten a már említett második közjogi és közigazgatási jogi tanszék került betöltés alá, a neki tulajdonkép idegen tárgyú tanszékre Eperjesről ő is pályázott. E törekvése azonban neki sem sikerült és a tanszék betöltésének már ismertett módjával őt is mellőzték.

Miként már említém, a háború után a Nemzetek Szövetségének genfi főtitkársága mellett szervezett magyar titkárságnak vezetőségét vállalta el. Vezető lett tehát, látszólag szerény külső állásban, de kétségtelenül olyanban, mely az ő általa szükségesnek vallott irányban való fejlődés lehetetlenné válása után lehetőséget nyújtott neki, hogy az új helyzetben új irányokat kitűzve, abban tegyen a külföldi sajtó irányítása és a külföldi közvélemény felvilágosítása által összeomlott és porbasujtott hazájának annyi szolgálatot, amennyi csak az ő lankadatlan munkabírásától és törhetetlen akaraterejétől tellett. Sajnos, a kérlelhetetlen halál az ő munkabírásán és akaraterején is győzedelmeskedett.

Mik voltak azok az eszmék és gondolatok, irányok és elvek, amelyeket vallott, követett és hirdetett? Részletes átnézetük messze vezetne; csak rövid vázolásukra szorítkozhatom.

Általában az ú. n. realpolitika az, amely fő elvül

tekinthető, vagyis a valóságos életviszonyokat figyelembe vevő és hozzájuk alkalmazkodó eljárás, amely mellőzi a bár eszmei, de elérhetetlennek bizonyuló célokért való küzdelem és az érzelmek által való vezettetést.

Munkásságának első szakában részletesen kifejtett politikai programja összefoglalva a következő:

A magyar fajnak a nemzetiségek felett műveltségi és gazdasági felsőbbbséggel kell bírnia. Ennek a felsőbbbségnek fenntartására és megerősödésére kell irányítani minden intézkedést. Minden elválasztó erőnek a nemzetiségek egysége ellen kell irányulnia, minden olvasztó erőnek a nemzeti egységet kell szolgálnia.

Állami iskolát emelni nemzetiségi falvakban, kongruát adni nemzetiségi lelkészeknek, nemzetiségi alapon egyházak alakulását megengedni nem szabad.

A magyarság műveltségét emelni kell megfelelő közoktatással, gazdasági erejét szilárdítani kell megfelelő hitelszervezettel, birtokpolitikával, az elsőszülött fiúk kedvezményes örökösödésével.

Nemzetiségi vidékeken magyar hivatalnoki és katonatiszti kart kell létesíteni; idegen ajkúakat viszont magyar vidékekre kell elhelyezni. E szempontoknak megfelelően kell a nemzetiségi törvényt is megváltoztatni, amelyet elhibázottnak, „doctrinaire” felfogásból eredőnek s a tényleges viszonyokkal nem számolónak tart.

E mellett azonban az alsó néprétegek szociális bajainak gyógyításával, jólétének emelésével emberszeretően kell törődni s ezáltal is előmozdítani nemzeti szempontból való egyesítésüket.

E politikát uralkodni tudó erős vezérnek kell megvalósítani,¹ aki az ismét megerősítendő és öntudatosá teendő magyar nemességre és az abból, valamint az a mellett kifejlődő középosztályra, mint a kiválóbbak osztályára támaszkodik.

Jellemzésül egyik munkájának² jelszavául Napoleon

¹ A magyarság uralma és a kor szelleme, 78. lap.

² Szabadság és egyenlőség.

ama mondását választotta: „Mindent a népért, de semmit a nép által.”

Arisztokratikus, tekintély-uralmi irányzat ez; ő maga magyar konzervatívizmusnak minősítette s új reform-párt feladatául tűzte ki.

Erős meggyőződés kellett ez elvnek hirdetéséhez akkor, mikor még az volt az uralkodó felfogás, hogy Magyarországon mást, mint szabadelvű politikát folytatni nem lehet. Jobban beleillik a mai időkbe, midőn mindenünnen a vezéri elvnek, a tekintély uralmának, a konzervatív haladásnak szükségességét hangoztatják az emberek felé.

Az általános választójognak a Kristóffy-féle javaslattal történt felvetése után behatóan foglalkoztatja a szabadság és a demokrácia kérdése.

A szabadságnak és egyenlőségnek a nagy francia forradalom által felvetett eszméje szerinte a XIX. században mindenütt csalódásra vezetett és az egyenlőség semmiben sem valósult, mert nem is valósulhatott meg. A demokrácia a magyar nemzetnek nem való, mert egyetlen osztálya sem demokratikus; mindegyik kiválóságra, a másíknál magasabb állásra törekszik.

Az általános választójogot veszélyesnek tartotta, mert az a nemzetiségi alsóbb rétegeknek is választójogot juttatva, műveltségüknek alsóbb voltánál fogva csak a fajok harcát, a felekezetieskedést mozdítaná elő. Élesen fordult szembe az akkori koalíció egyik részének az általános választójogot pártoló állásfoglalásával, mert az volt a nézete, hogy azt az osztrák összbíródalmi törekvések a maguk céljaira veszély nélkül mindenkor felhasználhatják s üttö kártyául kijátszhatják azáltal, hogy a politikai befolyáshoz juttatott nemzetiségeknek mindig többet ígérhetnek, a magyarságot mindig túllicitálhatják.

A háború kitörésével a nemzetközi politika felé fordult érdeklődése. Arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetközi viszonyok mindig hatnak az egyes államok belső viszonyaira, az államalakításra, az intézmények szervezésére. E kérdések tárgyalásának elhanyagolását a pro-

vinciális gondolkodás megszokásával magyarázta. E szempontból kiindulva Oroszország törekvéseinek, a hármas szövetség létrejövetelének és a módosulását előidéző körülményeknek, a Németországgal való szövetségnek, Bismarck nemzetközi politikája indító okainak és eszközeinek vizsgálatára fordította figyelmét. E tekintetben új irányokat nem tartott szükségeseeknek; ellenkezőleg, az általa beváltak tartott hármasszövetség, illetve felbomlása után a német szövetség háború utáni fenntartásának szószólója volt.

Magyarországnak és Ausztriának viszonyával is foglalkozott. De ezt is inkább politikai, mintsem közjogi szempontból tárgyalta.

Erre vonatkozó munkáját 1910-ben írta. Kifejti benne, hogy a két állam tényleges viszonya 1848 előtt nem felelt meg a jogi viszonnak. A 48 előtti törvények hézagai azonban a tényleges viszonyt mégis lehetővé tették. A 48-as törvények a tényleges állapotot akarták a joginak megfelelővé tenni. Ez azonban a tényleg fennállott osztrák összbirodalom megosztása lett volna, s ez a birodalom fennállásának azzal az összérdekével, amelyet Európának akkori viszonyai is szükségessé tettek, nem volt összeegyeztethető. Ezért az összmonarchiának fennállását kívánó tényezők ebbe nem nyugodhattak bele s azt e szempontra nem figyelve erőltetni hiba volt. Ez hozta magával az összeütközést és ez után a kikerülhetetlen bukást.

A rendiség megszüntetésére 1848-ban megérették voltak a viszonyok, a birodalmi viszony oly meglazítására azonban, mely szinte szétszakítás számba mehetett, nem.

Az 1867. évi kiegyezés az összbirodalmi érdeket, a nagyhatalmi állás szükségét felismerte és belátta és azért sikerült most már az európai viszonnak megváltozásával és azok hatásaként megoldani azt a kérdést, mely 1848-ban megoldatlanul maradt.

A 67-es kiegyezés ugyan mint a kényszerhelyzetből folyó megalkuvás jött létre; azonban nem szabad csak mint ilyet felfogni, mert az osztrák-magyar összmonarchiában maradás Magyarországnak épen úgy érdeke, mint a

monarchiának, ennek fennállását pedig az európai helyzet is megköveteli. A kiegyezésen alapuló viszony tehát addig fog fennmaradni, amíg az európai helyzeten nyugvó erőviszonyok fennmaradnak és ezen a sziklán — úgymond — az azt megváltoztatni akaró szenvedélyek minden hulláma megtörik.³

De a kiegyezéssel teremtetett viszony fenntartása azért is érdeke Magyarországnak, mert a dinasztiaával való egyetértés létrejövetele lehetővé tette, hogy a magyar állam belső nemzeti egységét munkálja és habár lassan, de ez irányban lépésről-lépésre mégis előre haladjon.

A monarchiában mint nagyhatalomban tehát a magyarságnak irányító befolyásra kell törekedni minden téren, hogy ezáltal is növekedjék tekintélye befelé és a magyarság fensőbbiségét a többi népelemekkel szemben erősítse és biztosítsa.

Ha most e sorokat olvassuk, önként merül fel a gondolat, nem tévedtek-e mindazok, akik az osztrák-magyar monarchiát Európa érdekében fennálló olyan sziklaszilárd dolognak tartották, amelyen a szenvedélyek hullámai megtörnek, mikor nyolc évvel később ugyanaz az Európa darabolta fel a „monarchiát” azoknak a kis nemzeteknek — Réz felfogása szerint is természetes — szenvedélyei és ebből folyó mesterkedései folytán, amelyeknek beolvasztatásáért tartották Réz Mihály és vele még sokan mások szükségesnek, hogy Magyarország a „monarchia” keretében megmaradjon és saját államiságának csonkaságába és félszuverenitására belenyugodjék.

De felmerülhet az a kérdés is, vajjon a lefolyt események nem igazolták-e előrelátását annak a férfiúnak, akinek az e viszonyokra vonatkozó politikáját többek között Réz Mihály is annyira elítélte, de aki a világháborúnak Bosznia révén való kitörését, Oroszországnak és Magyarország nemzetiségeinek ebben való szerepét, a „monarchia”-nak és azzal együtt Magyarországnak is felदारabolását, a német császárság bukását, Lengyelország

³ Magyarország és Ausztria közjogi viszonya. 113. lap.

feltámadását már 30—40 évvel hamarabb döbbenetes pontossággal megjósolta.

Másképp azonban kérdezni lehet azt is, vajjon mindez megtörtént volna-e, ha a magyar nemzet a nemzetiségi kérdésben, valamint Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának kérdésében mindig azokon a nyomokon haladt volna, amelyeket Réz Mihály tartott követnivalóknak.

Követnivalóknak tartotta pedig még akkor is, mikor 1917. december havában a Habsburg-birodalom problémája cím alatt Csehország függetlenségének, Délszlávia kialakulásának, a megnagyobbított Romániának eshetőségeivel foglalkozva azokat a veszélyeket fejtegette, amelyek előállnának akkor, ha Lengyelország is önállósulna, az osztrák-magyar monarchiával perszonálunióba kerülne, amiről akkor szó volt. E veszéllyel szemben nézete szerint ránk nézve előnyös birodalmi politikának nagy koncepciójával kellett volna foglalkozni s nem lett volna szabad a provinciális politika és látókör színvonalán maradnunk. De a provinciális látókör — nézete szerint is — állami önállóságunk hiányának szükségképeni következménye volt.

Közjogi vizsgálódásai szintén voltak, de sokkal kisebb mértékben, inkább csak mellékesen. Így a Magyarország és Ausztria viszonyának alakulását főleg politikai szempontból tárgyaló előbb említett munkájában megállapítja általában találóan, de részletekben némi tévedésekkel, hogy az 1867. évi kiegyezés az 1848. évi törvényekkel tulajdonképpen nem volt ellentétben, mert csak azokat a kérdéseket szabályozta, amelyeket 1848-ban szabályozatlanul hagytak, s így maradványok csak zavarra vezettek volna.

1914-ben pedig *Közjogi tanulmányok* cím alatt könyve jelent meg s e tanulmányokban foglalkozik a magyar parlamentárizmussal, a jogfolytonosság és legalitás kérdésével, a királyi ház törvényeivel, az osztrák és a magyar pragmatika szankcióval, végül Bosznia közjogi helyzetével.

Ezek tekintetében is figyelme inkább oda irányul, ahol hézagokat és hiányokat lát, melyeknek törvényhozási úton való pótlását szükségesnek tartja. Látszik azonban,

hogy a tételes közjogi vizsgálatok terén nem oly otthonos, mint a gyakorlati politikáén s állításai egyes tévedésektől nem mentek. Így p. o. helyesen állapítja meg, hogy az uralkodóház ú. n. házi törvényei, amennyiben nem a törvényileg szabályozott trónörökösödésre vonatkoznak, bizonyos mértékig Magyarország szempontjából is érvényes jogszabályokul voltak tekintendők, de az a nézete, hogy ez a magyar király rendeleti jogán alapul, nem fogadható el.

Bosznia és Hercegovina ú. n. annexiójára nézve is találóan állapítja meg, hogy ez a két tartomány közjogi állását nemhogy tisztázta volna, hanem ellenkezőleg, sokkal homályosabbá és nehezebben megoldhatóvá tette, mint volt az okkupáció ideje alatt; csakhogy azt a condominium szokásos, de nem szabatos formulájával határozván meg, a jogviszony találó meghatározását nála is nélkülözzük.

Publicisztikai működését a Bródy-jutalom odaítéléséről szóló bizottsági jelentés (előadó Concha Győző) a következőleg jellemzi: „Minden reálpolitikának egyes részletekben elkerülhetetlen hiányai mellett is Réz Mihály a legnagyobb szolgálatot tette, amit publicista tehet nemzetének, midőn bátran, szívósan, tárgyának gyökeréig menő, annak legapróbb részleteit bogozó dialektikával mutat rá a tudományos igazságok színébe öltözött vágyak, remények ellen a rideg valóságra, az adott lehetőségekre.

Tudós felkészültsége, lélektani elemző ereje, a nemzet minden érdekét átfogó tekintete, tiszta magyar nyelve⁴ állanak rendelkezésére nemes föladata szolgálatában, melyet hazafias tüze éleszt, de amelyet szigorú értelmi megfontolással, rideg tárgyi vizsgálódással végez, mint egy sereg vezérkari főnöke.”

Azokat a politikai nézeteit, amelyeket szétszórt cikkeiben és tanulmányaiban fejtegetett, a háború vége felé egy-

⁴ Nyelvezetének azonban két hibája van, ú. m. az „egy” határozatlan névelőnek állandó németes használata és az idegen kifejezések sűrűsége akkor is, amikor megvannak a megfelelő magyar szavak.

séges rendszerbe foglalta. E munkája azonban csak holta után jelent meg.

A munka a „történelmi realizmus rendszerének” nevezi magát. Bevezetésében mindjárt megjelöli, mit ért „realizmus” alatt. Érti mind az egyoldalú anyagias, mind az ugyancsak egyoldalú eszmei felfogással szemben azt a felfogást, amely az eszmei és anyagi tényezők fontosságát egyaránt elismeri s erejük, arányuk, viszonyuk helyes értékelésében látja a gyakorlati politikai gondolkodás legfőbb feladatát. Ez a gondolkodás a reálpolitikai. Történelmi alatt pedig érti azt az eljárást, amely a jelent a múltból való folytonos és fokozatos fejlődés és visszafejlődés eredményének tekinti és ennél fogva a jövőre is a történelmi események tapasztalataiból következtet.

Az ekkép meghatározott mű valójában a gyakorlati államférfi számára szolgáló útmutatás, hogy annak nyomán megállapíthassa, mi az, ami az államélet irányítása tekintetében az épen fennforgó viszonyok között valóban megvalósult s mi az, ami minden számbavehető következményre való tekintettel megvalósítható, hogy azután ehhez képest irányítsa lépteit. Tulajdonkép tehát célját tekintve ugyanaz, amit régebben „állameszélyességi tan”-nak neveztek, csak hogy azzal a nagy különbséggel, hogy ez az útmutatás nem határozottan kijelölt célokat, eszközöket és eljárási módokat ajánl, hanem azokat a viszonylagosság elvének megfelelően állapítja meg.

Kiindulási pontja, hogy a politikának mint tudománynak alapja a tapasztalat, módszere az indukció. Nem „exact” tudomány, mint a természettudomány, mert nem minden tényezője kiszámítható, de vannak, amelyek kiszámíthatók. Lehetnek és vannak tehát általános igazságai s az államéletben van törvényszerűség, csak hogy ezeken belül sokkal több lehetősége van a különféle következményeknek, mint az exaktabb természettudomány tételei szerint, mert minden okozatnál sokkal több a közreműködők és sok ezek között a ki nem számítható hatású. A lappangó és kiszámíthatatlan hatású erők mellett azonkívül az egyéni akaratnak is nagy szerepe van. A nagy

államférfiúnak, az államférfiúi lángésznek épen az a jellemzője, hogy a lappangó erőket megsejti, megérzi és a kiszámíthatatlan tényezők között is eltalálja a célravezető helyes útát.

Habár ezek szerint az államférfiúi lángész természetesen a születés dolga, mégis az államférfiúnak is útmutatója a politika tudománya, amelynek feladata mindig a gyakorlati politikai tudásra és érzésre való nevelés.

A politikai élet a létért való küzdelem a különleges életviszonyokhoz való alkalmazkodás által. És pedig nemzetek közt és nemzeteken belül. Ez minden gyakorlati politika alapja. A politikai tudománynak tehát a különleges viszonyok megismerhetésére kell tanítania s azok tanulságaiból kiindulnia.

A műben sorra veszi mindazokat a tényezőket és körülményeket, amelyeket nézete szerint a gyakorlati politikusnak minden egyes esetben figyelembe vennie és vizsgálnia kell.

Elsősorban figyelembe jönnek az állam alkotó elemeinek különféle viszonyai: az állam területének földrajzi fekvése, határainak milyensége, nagysága, minősége, más állam területére való kihatásra képessége. Azután az állam népe, annak különféle fajokra, társadalmi és gazdasági osztályokra, pártokra, felekezetekre tagosulása, mindezeknek egymásra s az államra való kölcsönhatása, valamint az állam egyes tagjainak, az egyéneknek megfelelő közösségi öntudata vagy annak kisebb-nagyobb fokú hiánya.

Következnek az államéletre ható anyagi és szellemi tényezők. Az előbbiekhöz tartoznak a politikaiak. Az utóbbiakhoz a nép tömeglélektani és egyéni lélektani minémősége, érzései, a politikai ábrándképek iránti hajlandósága.

Nagy ható ereje van, amelyet vizsgálni kell, az állami főhatalom működésének, ami történik a politikai intézmények által az államnak önmaga kitűzte céljai érdekében s azért ez intézményeknek és céloknak vizsgálata mulhatatlan.

A jelzett tényezők hatása folytán kialakuló politika és annak erkölcsi következményei azután erkölcsi szempontból is mérlegelendők. A politikust egyénileg a községes erkölcsnek kell kötnie, de a politikának erkölcsellenes következményeit adott viszonyok között el kell fogadni. Az állami létért való küzdelem néha az erkölcs követelményeinek korlátokat szab (161. lap). Így, hogy többet ne mondjunk, a háború. Minden intézményhez az erkölcsiségnek más és más foka és fajtája szükséges.

Ha figyelembe vesszük, hogy e megállapítások szerint számtalan sok tényezőnek különféle csoportosulása lehetséges, s hogy ezekhez még a lappangó erőknél és kiszámíthatatlan tényezőknek sokasága is hozzájárulhat, valóban el kell ismerni, hogy annak az államférfiúnak, aki mindezekkel számot vetve a helyzetnek megfelelő politikát tudja követni, rendkívüli képességekkel kell megáldva lennie.

A szerző mindezekre nézve részletes irányítást és útmutatást kíván adni. Ezek közül csak azt ismertetem, amely a nemzetiségi tényezőkre vonatkozik, s amely alapja volt az e kérdésben elfoglalt gyakorlati politikájának is.

A szerző ezt a fajok megjelölése alatt tárgyalja.

A fajok alatt azt érti, amit máskülönben a nemzetiség és nemzet szavakkal szoktunk jelölni.

Réz Mihály azonban e szellemi közösségek megjelölésére állandóan használja a „faj” kifejezést. Szerinte a nemzetiség politikai öntudatra emelkedett faj, a nemzet pedig ezenkívül politikai hatalmat is szerzett faj. A faj, nemzetiség, nemzet e felfogás szerint ugyanannak a személykörnek három különböző fejlődési fokozata, de e mellett észreveszi és megállapítja, hogy a közös származás nem mindig jellemzője a nemzetiségnek és nemzetnek s hogy ezek előállhatnak különböző fajok keveredéséből, vagy valamely faj egyik részének politikai öntudatra emelkedéséből és így megengedi, hogy a faj tagjai is nem közös származásúak vagy nem oly származásúak, mint hiszik (46. lap). Azt is elismeri, hogy a közös nyelv ka-

pocs, valamint a közös műveltség is az, ámde azért sem a nyelvet, sem a műveltséget nem tekinti döntő tényezőül sem a nemzetiségnél, sem a nemzetnél.

A faj fogalmát tehát eme nálunk, Magyarországon elterjedt és népszerű értelemben használja és így a nemzetiségek és nemzetek törekvéseit a faji törekvések fogalma alatt foglalja össze.

E faji törekvések szempontjából vezérlő gondolata az, hogy akár képzelt, akár valóságos a faji összetartozás: a nemzetiségi és nemzeti törekvéseknek alapját képezi. A faj az államon belül mint nemzetiség a szabadságra, mint nemzet az uralomra, államalkotó nemzetté válva pedig más államokkal szemben a függetlenségre, majd a terjeszkedésre törekszik.

Az elnyomástól szabadulni kívánó nemzetiségi mozgalom épűgy, mint a fensőbbiség érdekét szolgáló nemzeti politika; az állami függetlenségért való harc épűgy, mint a terjeszkedő külpolitika: *ugyanazon* faji törekvés, — csak érvényesülésének különböző fokozatában.

Ez alaptételnek le is vonja a következményeit. Ezek szerint téves minden olyan kísérlet, mely egyes fajpolitikai követeléseket abból a reményből kiindulva elégít ki, hogy a követelések teljesítése meg fogja útjukban állítani e törekvéseket. Ellenkezőleg az ily engedmények folytán az illető fajnak még azok a rétegei is nemzetiségi öntudatra ébrednek, amelyek addig azzal nem bírtak. Az így nyert szabadságot az illető faj mindig csak eszköznek fogja tekinteni s ezért annak az uralkodói fajjal való összeolvasztásra hatása nem lesz (59. lap).

Ez az élet törvénye; mert az életösztön nem csupán szabadságra, hanem az *erők érvényesítésére* tör. Az erős erejének az érvényesítése pedig: *uralom*. Ezért előbb szabadság, azután uralom. A nemzetiségnek: nemzeti lét. A nemzetnek: nemzeti egység. A független államnak: más államok feletti befolyás. Szükségkép, természetesen és következetesen; mert a politikai tényezők felett nem a szabadság, hanem az élet törvénye uralkodik (63. l.).

Íme Réz Mihály szerint olyan államban, mely nemzetiségekkel bír, természetes a nemzetiségek törekvése, hogy szabaduljanak és önálló állammá alakuljanak; viszont annak az államnak, amely őket eddig magába fogadta, természetes a törekvése, hogy őket uralkodó nemzetébe olvassza. Hogy e két törekvés közül melyik ér célt, az az erőviszonyoktól függ. Hazánkban a világháború folytán a nemzetiségek elszakadási törekvése sikerült és e körülmény a Réz Mihály felállította törvényt igazolni látszik. Ámde akkor igazolt a tétel másik része is, az, amelyből a nemzetiségekkel bíró államban a nemzetiségek beolvasztásának törekvése következik, s akkor igazolt volna az utódállamoknak az az eljárása is, amely ezt a beolvasztást sokkal nagyobb mértékben és erősebb eszközökkel igyekszik elérni, mintsem tette a magyar állam, ahol a beolvasztási törekvést a szerző gyengélte. De ekkor a kisebbségi jogokról többé nem lehet szó és akkor mindig csak az erősebb joga igazolt.

Más eredményre jutunk, ha a nemzetiségek kérdésénél figyelembe vesszük és alkalmazzuk az igazságosság szempontjait is. De e szempont iránt, mint általában inkább a gyengébbek védelmére szolgáló és kétségtelenül szintén erővel bíró eszme iránt a szerző érdeklődése csekélyebb, noha máskülönben az erkölcsi tényezőkre nagy súlyt helyez.

A fent idézett sorokat a szerző még a háború folyamán írta. Az összeomlás után, 1920. szeptemberében írt rövid előszavában pedig azt mondja, hogy a fokozatos fejlődésnek örökérvényű nagy törvényét e világfelfordulásban is látjuk. Vajjon miben áll szerinte a fokozatos fejlődésnek e nagy törvénye?

Munkájának vége felé fejti ki az állandóságnak és változékonyságnak kérdését az államéletben. Az államélet szakadatlan, a fiziológiaihoz hasonló mozgást mutat és folytonos változást eredményez. A változás azonban csak részleges, mert az államélet valamennyi tényezője nem változik egyszerre, hanem csak különféle időkben s ezért a mindig változatlanul megmaradó tényezők

folytonosságot adnak az államéletnek (173. l.). A változás pedig mindig csak fokozatos s amint a természetben nincs ugrás, úgy az államéletben sincs. A fejlődés során az államnak bizonyos fokozatokon keresztül kell mennie, bár a fejlődési fokozatok sorrendje a különböző államokban különböző lehet.

A fokozatos fejlődés ellenére létrejövő változás gyakran forradalom vagy háború által történik, de akkor a forradalom vagy háború csak ideiglenes sikert érhet el, mert a fokozatok átugrásával mellőzött tényezők és erők tovább működhetnek és fejlődhetnek s a forradalmak és háborúk eredményeit ellensúlyozhatják, habár a régi állapotba való teljes visszahelyezés már alig lehetséges.

Talán a fokozatos fejlődés eme törvényében megtaláljuk a választ amaz előbb felvetett kérdésünkre.

A háború és béke kérdésében is megvan a maga felfogása. A háború szerinte szintén az élet törvényének következménye. Minden életerős állam terjeszkedésre, más államokra való befolyásra törekszik s ez egyik tárgyilagos oka a háborúnak. Örök békéről pedig csak akkor lehetne szó, ha mindenütt az erők egyensúlya mutatkoznék, vagy ha a béke fenntartása mindennél fontosabb érdeke lenne minden hatalmas államnak, ez pedig nem képzelhető. Ezért a politikának a háborúval mint az államélet állandó tényezőjével kell számolnia.

Azonban a szerzőnek ez a felfogása ellentétben állónak látszik az állam céljáról vallott felfogásával.

Az utóbbira nézve ugyanis a következőket írja: „Az állam lételve az uralom s az uralom jogosultságának csak erkölcsi alapon lehet nyugodnia; az államérdek felsőbb-sége pedig céljainak erkölcsi fölényén alapul. Az államnak az adott viszonyok közt lehetséges irányban és fokon az emberiség örökértékű nagy eszményi céljait kell szolgálnia. Természeti törvények és az erkölcsi törvények harmóniájának aktuális előfeltételeit megtalálni s a konkrét államban megteremteni.

Az isteni és emberi törvények ez abszolút harmóniája az az állam legmagasabb célja.”

Amde ha ez az állam legmagasabb célja, akkor a keresztyénség alapján álló államoknak meg kell találniok és teremteniök az örök békét is, mert keresztyén felfogásunk szerint az isteni és emberi törvények tökéletes összhangja csak azzal fog megvalósulni.

A szerző művét a haladás kérdésének felvetésével fejezi be. Kérdi, vajjon remélhető-e a jövőben a szakadatlan és feltartóztatlan haladás? Válasza nem nagyon biztató.

Megállapítja, hogy minden korszak beleesik a szakadatlan haladás hitének tévedésébe; s az utána jövő korszakok csak annyiban állnak a régi felett, hogy immár belátják elődeik e tévedéseinek a viszonyokban rejtett különleges alapjait. Pedig a haladás iránya gyakran változik, folyamata gyakran megszakad vagy visszaesik. S miután a haladás általában rejtett erő és kiszámíthatatlan tényezőtől feltételezett, a haladás jövője is kiszámíthatatlan.

Azt tehát, hogy szakadatlan lesz-e a haladás, nem tudhatjuk.

Legyen szabad nekem a kiváló szerző emlékének sérelme nélkül e tételnek ellene mondással befejeznem megemlékezésemet és pedig épen az ő általa vallott elvnek, az induciónak az alapján. A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberiség eddigi haladása alacsonyabb fokról magasabbra állandó volt. Nem megszakítás és nem visszaesések nélkül. De a visszaesésekre mindig elkövetkező felemelkedés rendszerint meghaladva a lesüllyedés fokát, végül mégis felfelé haladást eredményezett. S ha áll is az a mondás, hogy nemzetek lesznek és nemzetek vesznek, az egész emberiség végső haladása, amíg a természeti lehetőségek megvannak, feltartóztatlan és ezáltal az egyes nemzetek veszendőségének foka is csökkenőben lesz.

Az emberi haladás abban áll, hogy az emberállatban mindinkább kevesebb lesz az állati és mindinkább több lesz az emberi. Ha a fejlődés az ősi emberállatból eljutott a mai

emberig, akkor bízni kell benne, hogy a fejlődés tovább fog haladni és el fog jutni a mai embertől az isteni emberig.

És ha az állatok és állati emberek között a létért való küzdelem elve uralkodott, akkor az isteni emberek felett nem az egymás elleni, hanem az egymás melletti küzdelemnek, az együttérzésnek, a szolidaritásnak a törvénye fog uralkodni. De ennek az állapotnak eléréséig még bizonyára igen hosszú útát kell megtenni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XIII. KÖTET — 11. SZÁM

LENHOSSÉK MIHÁLY IG. ÉS T. TAG,
MÁSODELNÖK EMLÉKEZETE

Í R T A

ZIMMERMANN ÁGOSTON

TISZTELETI TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1942. DECEMBER 14-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

B U D A P E S T
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1 9 4 2

LENHOSSÉK MIHÁLY IG. ÉS T. TAG,
MÁSODELNÖK EMLÉKEZETE

Í R T A

ZIMMERMANN ÁGOSTON

TISZTELETI TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1942. DECEMBER 14-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

B U D A P E S T
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1 9 4 2

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

20446 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

Amikor a most dúló gigászi, véres világháborúban népek, nemzetek küzdenek és sok ezren áldozzák fel életüket magasztos eszmék, a haza, az emberi civilizáció és kultúra érdekében, az egyes ember küzdelme is figyelmet érdemel. Hiszen mindnyájunk élete vélt vagy való igazság szolgálatában folyó harc, mely közben hol hevesebben, hol lassabban folyik, rövidebb vagy hosszabb, magasabbra tör vagy alacsonyabb szintájon marad, gazdag vagy csak szerény eredménnyel jár.

Annak a kiváló, kivételes képességű és jelentőségű tudós férfiúnak, akinek emlékét ünnepelni gyűltünk most össze, élete és működése nemcsak kortársaira és kortársaira, hanem az egész magyar kultúréletre, sőt, meggyőződéssel állíthatom, nemzetközi, világviszonylatban is olyan magasrendű hatással volt, a külföldi szakkörök olyan általános, teljes elismerését vívta ki, mint kevés magyar tudósé. Életpályája csendes, de eredményekben gazdag és szépségekben bővelkedő élet, nagysikerű küzdelem volt, melyért a magyar tudományosság méltán hálás tisztelettel, őszinte nagyrabecsüléssel, mélységes kegyelettel adózik, mert az átlagon jóval felülemelkedő munkássága világszerte dicsőséget szerzett a magyar természettudománynak.

Immár közel öt éve annak, hogy a magyar tudományosságnak e kimagasló képviselője, a kiváló tanár, nagynevű tagtársunk eltávozott az élők sorából és az Akadémia oszlopcsarnokából utolsó útjára kísértük, de tiszteletet keltő, szeretetreméltó egyénisége minden becses értékével, nemes és szép emléke élénken él közöttünk. Régi, hagyományokban gyökerező, szép és felemelő akadémiai szokás, tiszteletreméltó elhunyt tagjainak érde-

meit emlékbeszédben is megörökíteni, mely a jelen hódolatát mutatja a mult előtt, nyilvános elismerése az elődök munkásságának. A legtisztább örömök egyike a tiszteletadás, a hódolat kifejezése, a hálás emlékezés, mely nekünk is most lelki szükségletünk és ez az emlékezés nemcsak élmény, hanem erőgyűjtés is lehet. Miután *Verebély Tibor* i. t. tagtársunk, aki az emlékbeszéd tartására önként ajánlkozott, épenúgy, mint Akadémiánk másik büszkesége, az idegsvövevannak szintén világszerte elismert művelője, *Schaffer Károly*, a kiváló neurológus, aki munkakörénél fogva talán a legilletékesebb, a legkívívottabb lett volna erre a méltatásra, időközben egy boldogabb hazába költözött, e kénytelen késleltetés után az elmúlt tavasszal a M. Tud. Akadémia részéről az a megtisztelő, kitüntető megbízatás jutott nekem osztályrésztől, hogy a kegyeletes megemlékezés ez órájában *Lenhossék Mihály* életét és működését emlékbeszéd keretében méltassam, szellemi és erkölcsi értékeit vizsgálva felelevenítsem azokat a benyomásokot, a hatásokat, amelyeket áldásos élete folyamán embertársaira gyakorolt. E megbízatást igaz örömmel és hálás köszönettel fogadtam és boldogan vállaltam, mert ez nemcsak megtisztelő reám nézve, de hálára is kötelez, miután alkalmat nyújt nekem arra, hogy összeinte mély tiszteletemnek, ragaszkodásomnak és soha el nem múló kegyeletes, hálás érzésemnek adhasak kifejezést ama megdicsőült férfiú iránt, aki tudományos munkásságomat mindenkor a legnagyobb jóakarral, megértéssel, szeretettel támogatta, tudományos pályámon előrehaladásomat elősegítette, akinek ajánlására Akadémiánk levelező, majd rendes tagjává választott. De amikor e szép feladatra hálás szeretettel vállalkoztam, egyben nem ismerhettem félre annak nagyságát és nehézségeit. A mély megilletődés és áhítat mellett nem csekély aggodalom tölt el, hogy képes leszek-e minden tekintetben hüen, teljes mértékben elénk idézni az elhunyt nemes alakját, amikor nem tartoztam közvetlen tanítványai sorába, sem intézetének személyzetéhez, csupán a tanulmányi tárgykör közössége hozott vele kapcsolatba és csak ké-

sőbbi pályafutásom alatt, 1908-ban jutottam közelebb hozzá, amikor Lipcséből együtt utaztunk a berlini anatómiai összejövetelre. Eddig hosszú éveken át csak bizonyos távolságban követhettem nagyszerű működését, mint figyelmes szemlélője és nagyrabecsülője, azután azonban szerencsés lehettem vele többet érintkezni, megtisztelő barátságába fogadott és még három évtizeden át bizalmasabb közelségből nyílt alkalmam csodálni sokoldalú, átfogó, nagy tudását, széleskörű műveltségét, tiszteletre- és szeretetreméltó egyéniségét. A következőkben megkísérlem néhai kitűnő tudós tagtársunknak, Akadémiánk kiváló oszlopos tagjának életpályáját, tudományos egyéniségének kialakulását, nagyszabású tudományos és oktató munkásságát, egyéniségének jellemrajzát híven vázolni. Erről már több ízben és több helyen, különösebben a Természettudományi Közlönyben, volt alkalmam megemlékezni, ezen kívül felhasználtam e méltatáshoz azokat az adatokat, amelyeket a megboldogult elhunytá előtt tíz évvel, 1928-ban, *Grote* gyűjtőmunkájában (Prof. Dr. L. R. Grote „Die Medizin in Selbstdarstellungen“, Band VII., 1928. Verlag von Felix Meiner in Leipzig) tett közzé; a magyar orvosok közül rajta kívül még *br. Korányi Sándor* és *Liebermann Leó* vétetett fel e műbe. Így élete folyásának adatait kétségtelenül a leghitelesebb helyről meríthetem, ehhez óhajtanék megfelelő háttérrel rajzolni. Ezenkívül figyelembe vettem a halála után barátai és szaktársai részéről itthon és a külföldi szaklapokban megjelent, érdemeit kellő méltatásban részesítő megemlékezéseket is (*Schaffer Károly*, a bécsi *Schaffer József*, a bonni *Sobotta János*, *Huzella Tivadar*, *Kiss Ferenc*, *Krompecher István*, *Grósz Emil*, *Szily Aurél* és mások nekrológjait.)

*

Ha *Lenhossék Mihály* egyéniségéről és működéséről megfelelő képet akarunk nyerni, mindenekelőtt élete folyását, élete történetét kell megismerni. Jelentékeny embereknek a származása is érdekel bennünket. *Lenhossék Mihály* tudós családból származott, nagyatya és

atyja is egyetemi tanár volt. Kevés ember született olyan szerencsés életkörülmények között és indulhatott pályáján olyan és annyi kedvező adottsággal, mint *Lenhossék Mihály*. Nála valóban beteljesült a „*bene nasci oportet*” ígéje, de mindjárt hozzá kell tennünk azt is, hogy a ragyogó tehetségéhez, rátermettségéhez, munkabíráshoz fűzött reményeket és várakozásokat minden tekintetben és teljes mértékben be is váltotta.

Nagyatyja *Lenhossék Mihály*, mint *Linoschegg* asztalos fia, Pozsonyban 1773-ban született, az egyetemet Bécsben és Pesten végezte, ezután 1799-ben esztergom-megyei tiszti orvos lett; e minőségben oly kiváló működést fejtett ki, hogy ezért 1808-ban magyar nemességgel tüntették ki. 1809-ben a pesti egyetem anatómiai és élettani tanszékére hívták meg. Itt írta meg klasszikus latinsággal „*Physiologia medicinalis*” (Pestini, 1816—1818) című ötkötetes művét, mely külföldön is elterjedt és ismertté tette nevét. Ennek köszönhette, hogy 1819-ben meghívták a bécsi egyetemre, hol öt éven át tanította nagy sikerrel az élettant. E mellett lélektani kérdésekkel is foglalkozott. Az izomérzés felfedezése is az ő nevéhez fűződik. 1825-ben visszatért Pestre, az orvosi kar elnöke lett, mint protomedikus pedig az ország egészségügyi igazgatását szervezte meg és vezette. Az 1831-i első nagy kolerajárvány leküzdése, a himlőoltás bevezetése Magyarországon szintén az ő érdeme. Meghalt 1840-ben hatvanhétéves korában.

Fia *Lenhossék József*, 1818-ban született. Ifjúkorában középfülgyulladás következtében mindkét fülére csaknem teljesen megsüketült, részben ezért is nem ment gyakorló orvosi pályára, hanem *Csausz* mellett az anatómián asszisztensi állást vállalt, itt később a tájanatómiából habilitált, majd 1853-ban külföldi tanulmányútra ment. Bécsben *Brücke* mellett mikroszkopos vizsgálatokat folytatott. 1855-ben a kolozsvári orvossebészti tanintézetben, majd 1859-ben *Csausz* halála után a pesti egyetemen az anatómia tanára lett; e tanszéket itt 29 évig, az 1888-ban bekövetkezett haláláig töltötte be. Sokat és előszeretettel

foglalkozott a középponti idegrendszer szerkezetével, *Stilling* és *Clarke* nyomán alapvető vizsgálatokat végzett a gerincvelő és a nyúltagyvelő szerkezetén, melyek közül a gerincvelő formatio reticularisára és a nyúltagyvelő fasciculus solitariusára vonatkozók érdemelnek említést; ezek leírása és elnevezése is tőle származik. Foglalkozott még különösebben a vénarendszerrel (a férfimedence vénafonataival 1871, a vese vénarendszerével 1876), antropológiával, közelebbről kraniológiával, népvándorláskorabeli csontvázakat és koponyákat írt le. Munkái magyar nyelven is megjelentek.

A *Lenhossék*-család harmadik ivadéka, méltó utóda elődeinek, kiktől sok értékes tulajdonság, magasabbrendű kifinomodott intellektus mellett közelebbről anatómiai vénáját is örökölte, *Lenhossék Mihály* 1863. augusztus 28-án született Budapesten. Nagyon gondos nevelésben részesült és azon boldogok közé tartozott, akiknek gondtalan szép ifjúsága volt. Lelkes szeretettel emlékezett meg mindenkor atyja önzetlen szívjóságáról, ritka kitartó szorgalmáról. Finomlelkű, nagyműveltségű, szerető édesanyja féltő gondnal nevelte, fejlődő tehetségét ápolta. Nyelveket, rajzot, zenét a szülői házban tanult. A német irodalmi nyelvet már gyermekkorában tökéletesen elsajátította, annyira, hogy németül nála szebben, tisztábban még, mint azt *Sobotta* írja, született német sem beszélt; ezenkívül otthon franciául és angolul is tanult. Rajztehetségét, melynek később az oktatásban és közleményeinél is nagy hasznát vette, szintén már tanuló korában fejlesztették. Tíz éves korától tanult zenét, előkelő ízlésű, jeles zenésszé képezte ki magát, a kamarazenét is művelte nagy hozzáértéssel és kedvvel, művészi gordonkajátéka révén sok és nagy élvezetet talált és szerzett másoknak is; későbbi éveiben tudományos munkája mellett a zenében találta a legnagyobb, legtisztább élvezetet. Gondos nevelésének köszönhetette, hogy magas általános műveltségének korai megszerzésére oly sok alkalmat és indítékot kapott. Már a szülői házban szívta magába a tudomány, a művészet, a szép, a jó, az igaz iránti fogékonyságot.

Középiskolai tanulmányait a piarista gimnáziumban végezte, hol a klasszikus műveltség iránti szeretetet és fogékonyságot oltották belé, melyet élete végéig megőrzött és melynek minden művében megnyilvánuló kiváló formaérzékét köszönhette. 1881-ben kitűnő sikerrel tett érettségi vizsgát. Gimnazista korában sokat foglalkozott irodalommal, írt verseket is, egy időben irodalomtörténetésnek, filozófusnak is készült. Fiatalon válogatás nélkül, túl sokat, túl mohón olvasott, olyan műveket is, melyek gondolkodásmódját azután, saját bevallása szerint, kissé materialista irányba terelték, bár mind szülői, mind a piaristák szigorúan vallásos, katolikus irányban igyekeztek őt nevelni. *Lenhossék* magát később az agnoszticizmus képviselőjének mondta és ezen az álláspontján mindvégig következetesen megmaradt, mert az a szilárd meggyőződés hatotta át, hogy az élet és az emberi lélek végső kérdései a fizika és a kémia alapján, a materializmus felfogásában nem értelmezhetők és nem is lesznek azok. Tanuló korában testedzést, sportot nem gyakorolt, növényeket, bogarakat, lepkéket, úgy, mint társai nem gyűjtött, ebbeli ismerethiányait később volt kénytelen pótolni.

A szülői házban sok kiválósággal jutott érintkezésbe, így nagy hatással volt reá, amikor az 1876-ban Budapesten tartott VIII. nemzetközi antropológiai kongresszus alkalmával a világ legünnepeltebb tudósait, a szülői házban megismerte; közöttük *Virchow Rudolf*ot, aki náluk lakott, továbbá *Brocat*, *Kollmannt*, *Luschant* és másokat.

Az érettségi vizsga után minden befolyásolás vagy rábeszélés nélkül elhatározta, hogy orvosi pályára lép, követve atyja és nagyatyja nyomdokait. Már mint orvostanhallgatót elmélyedésre hajló, kontemplatív szellemének megfelelően inkább a tudományos problémák, mint a gyakorlati kérdések érdekelték, orvosi tanulmányai során az anatómia mellett az elméleti tárgyak vonzották. Az anatómiai disciplinák közül főleg a mikroszkópos vizsgálatok felé hajlott. Már harmadéves hallgató korában megnyilvánult alkotó szelleme, amikor magaválasztotta té-

mával, a béka csigolyaközötti dúcairól szóló első dolgozatával megkezdte sikerekben gazdag kutató pályáját, mely azután simán, nagyobb zökkenők nélkül haladt előre és felfelé; jelzett dolgozata 1886-ban az „Archiv für mikroskopische Anatomie” 23. kötetében jelent meg. Magyar nyelven első tudományos munkája „Adatok a gerincággyi dúcok ismeretéhez a békán tett vizsgálatok alapján” 1885-ben az Akadémián került bemutatásra. Tanárai közül a nagy tudású polyhistor *Scheuthauer* tette reá a legnagyobb benyomást, akinek intézetében negyedéves orvostanhallgató korában a májcirrhosis különféle alakjairól szóló pályamunkán dolgozott, mely azután az Orvosi Hetilapban „A rostos szövetközi májlob különböző fajairól” címen jelent meg. Egyetemi pályáját derék atyja mellett, mint anatómiai demonstrátor kezdte meg, itt merített lelkesedést és ösztönzést az önálló tudományos munkásságra. Már tanulmányai során nem csupán a vizsgákra való készüléssel foglalkozott; később pedig nem a tudás anyagi értékesítésének vágya, hanem a tudomány iránti tiszta és szent lelkesedés ösztönözte munkára. Az anatómián önmagára talált, ez lebilincselte, és a munkakört, amelyet magának választott s mely egyéniségének, hajlamainak legjobban megfelelt, melynek egész életét szentelte, mindvégig híven, becsülettel és lelkesedéssel töltötte be. Ezentúl kizárólag a morfológiai tudományoknak óhajtott szentelni tevékenységét, lemondva a sokkal nagyobb külső elismeréssel és még nagyobb anyagi javakkal kecsegtető gyakorlati orvosi pályáról, a praxis aurea-ról, melyre *Balogh Kálmán* professzor biztatta akkor, amikor az anatómiai tanszék betöltésekor csalódás érte. Pedig csendes tudomány az, a pozitívumok tudománya, a fantáziának kevés tere nyílik benne. Gyakorlat útján csak bizonyos fokig lehet elsajátítani, az alaki viszonyok iránti, finom érzék kell annak felismerésére, mi az előtte levő részekben a jellemző; de külön művészi érzékkel is kell birni, mellyel felfogja a rétegenként előtte feltáruló és bonyolódottan egymásba fonódó képződmények térbeli viszonyát egymáshoz, összekapcsoló-

dásuk módját. Mint a szobrásznak stereoszkopos látásának is kell lennie, hogy képzeletében ismét felépíthesse az egymáson átkuszálódó részek plasztikai képét és végül szüksége van írói tehetségre is, hogy belső látását öntudatosná téve, szavakban fejezze ki és az egészből eleven és jellemző leírást adjon. Mind e tehetség *Lenhossék Mihály*ban fokozott mértékben megvolt, a morfológiai érzéket örökölte, egyéb kellékeit tanulmányai során szerezte meg.

1886-ban avatták orvosdoktorrá, az anatómiai intézetben második, majd első tanársegéd lett. 1888-ban 25 éves korában magántanári képesítést nyert az anatómiából, miután időközben több kisebb-nagyobb jeles dolgozata jelent meg. Ugyanez év december havában édesatyja 70 éves korában váratlanul elhunyt, mire fiát bízták meg az anatómiai tanszék helyettesítésével, de fiatal kora miatt nem vele, hanem *dr. Thanhoffer Lajossal*, az állatorvosi tanintézetben az élettan és szövettan ny. r. tanárával töltötték be azt 1889-ben. E miatt, számot vetve képességeivel és szíve sugallatát követve, olthatatlan tudományszomjtól hajtva, külföldre távozott, ami tudományos egyéniségének kialakulására előnyös és nagy jelentőségű volt.

Először a baseli egyetem anatómiai intézetébe, a *Vesalianumba* került prosectornak *Kollmann* professzor mellé, hol nagyon kedvező fogadtatásban volt része, bár a baseliek, *Sobotta* szerint, a külföldről alkalmazottakkal szemben elfogultak szoktak lenni. Itt 1890-ben magántanárrá habilitálták és már egy évvel később 28 éves korában ny. rk. tanárrá, ülésjoggal, nevezték ki. Ez időben jelent meg a középponti idegrendszer finomabb szöveti szerkezetéről szóló és egyéb tudományos dolgozatainak egész sorozata, melyek szaktársai figyelmét reáterelték. Három és fél évet töltött Baselben, hol igen jól érezte magát és sok jó barátot szerzett. Az itt eltöltött idő lelkében sohasem enyésző nyomot hagyott hátra.

Baselből, régi vágyainak megfelelően, németországi egyetemre igyekezett jutni. Először Lipcsébe készült *His*

mellé, e helyett azonban *Kölliker* meghívására Würzburgba ment, melynek orvosi fakultása abban az időben a berlini után a legnagyobb volt, nagyobb, mint a müncheni, *Kölliker* pedig szakmája első képviselőjének számított. *Lenhossék* Würzburgban csak mint magántanár-prosector működhetett, mert az akkori bajor közoktatásügyi kormányzat nem ismerte el a címzetes r. k. tanárságot. Würzburgban harmadfélévet töltött el, mint első prosector; itt is folytatta a középponti idegrendszer finomabb szerkezetére vonatkozó vizsgálatait, több előadást tartott a helybeli Physikalisch-Medizinische Gesellschaftban, mely távozása után levelező taggá választásával tüntette ki. A baseli szíves fogadtatás után a würzburgi idősebb professzorok gőgös, büszke, öntelt, merev „Geheimratston“-ja, mint önéletrajzában írja, kevésbé kellemesen hatott reá; főnöke, aki akkor ugyanazzal a tárgykörrel foglalkozott és kitűnő kézikönyvének, a „Handbuch der mikroskopischen Anatomie“ II. kötetét írta, mely az idegrendszer szerkezetével foglalkozik, talán kissé féltékeny is volt reá. Egyéni önállóságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy ennek ellenére megőrizte rendkívüli érdeklődését és lelkiismeretes, beható, fáradságos neurológiai vizsgálatait szakadatlanul tovább folytatta. Würzburgi éveit egész élete munkássága aranykorának tekintette. Különösen melegen emlékezik meg egykori würzburgi kartársairól, akikkel komolyan tanultak, dolgoztak és vidáman szórakoztak; így elsősorban *Schultze Oszkár* nemeslelkű, hű barátjáról, a tájanatómia ny. r. tanáráról. Ezenkívül *Boveri* és *Heidenhain* kollégáival kötött szorosabb barátságot. Valóban „magna ingenia conveniunt“, kiknek társasága kárpótolta a r. k. tanári cím mellőzéséért.

1895-ben *Lenhossék* Würzburgból a sokkal kisebb, „Universitätsdorf“-nak is nevezett, Tübingába ment át, ugyancsak mint az anatómiai intézet prosectora, *Froriep* tanár mellé, akiről mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott; igen nagyra becsült tudós és gentleman volt, mint embert is nagyon szerette. Köztük csakhamar ba-

ráti viszony fejlődött. E barátságos helyről mindenkor a legmelegebben emlékezett meg *Lenhossék*. Itt is folytatta az idegrendszerre vonatkozó vizsgálatait, de ezenkívül más tárgykörre is kiterjeszkedett, foglalkozott a spermiogenezissel, a csillangókkal, az izomrostok szerkezetével stb., részben *Heidenhain* behatására, az utóbbi által felfedezett vashaematoxylin-festés alkalmazásával. Eredményes tudományos kutató és oktató tevékenységéért a tübingai egyetem az egyetemi rendkívüli tanári cím adományozásával tüntette ki. A szövettani oktatást is teljesen önállóan reá bízták. E mellett e kisebb helyen a társadalmi érintkezés is szívélyes volt. Nagy szerepet töltött be itt is szabad idejében a zene, *Baumgartennel*, a kiváló patológussal és *Döderleinnel*, a nagy nevű szülésszel együtt sokat művelték a kamarazenét.

Így telt el tíz év *Lenhosséknak* Budapestről való távozása óta, mely idő alatt munkái természetesen német nyelven jelentek meg; német irányának tökéletessége következtében a németek már-már magukénak vallották, amire utóbb még visszatérek. De magyar hazájában sem feledkeztek meg róla, amire legékebben utal, hogy külföldi tartózkodása alatt, tübingai tanárkodása idején, 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta, úgyhogy *Lenhossék Mihályt* pontosan negyven éven át fűzték a M. Tud. Akadémiához a legbensőbb kötelékek és ezért büszkén s joggal vallhatta az őt magáénak.

1899. július 13-án meghalt *Mihálkovics Géza*, a budapesti I. Anatómiai Intézet igazgatója 55 éves korában, gyomorfekély következtében. Az egyetem orvosi fakultása ugyanazon év októberében egyhangúlag meghívta *Lenhossék Mihályt* az anatómiai tanszékre, melyet 1900. január 1-én el is foglalt és több mint három évtizeden át, 33 év után bekövetkezett nyugalomba vonulásáig, mint a Kir. M. Pázmány Péter-Tudományegyetem egyik büszkesége kiváló sikerrel be is töltött. Ha akkor nem fogadta volna el a meghívást, kétségtelenül valamely német egyetem általunk irígylt dísze lett volna és a magyar tudo-

mánynak egy örökbecsű értéke és ékessége ment volna veszendőbe, de őt szigorúan szakszerű tevékenységében is tudományszeretetén és nemes becsvágyán kívül, hazaszeretete vezérelte. Hálás szívvel hagyta el eddigi működési területét, hol tudása megizmosodott és, bár önvallomása szerint kora ifjúságától a német tudós és a német tudomány volt eszménye és őt magát is *Grósz Emil* mint a klasszikus német tudós típusát említi, lelkében magyar maradt, visszavágyott hazájába, arra az egyetemre, hol egykoron nagyatyja és atyja működött. A meghívással benső vágya teljesedett és ez a tudomány nézőpontjából is szerencsés fordulat volt, mert most már teljesen kiforrott, átfogó tehetségét és tevékenységét igazi hazájában érvényesíthette a magyar tudományosság dicsőségére. Komoly és alapos felkészültséggel indult neki, hogy az orvostudomány alapvető tárgyait hazájában művelje és terjessze; az anatómián, szövettanon és fejlődés-tanon kívül egyidőben még az antropológiát is előadta. Tanári hivatását mindenek fölé helyezte, kitűnő tanár volt, testestől-lelkestől professzor a szónak legszebb és legnemesebb értelmében, akinek a kutatás és a tudomány közlése életszükséglet; kutatásainál egészítette ki előadásait és viszont, előadásaiból merített ösztönzést a további kutatáshoz. Az oktatás, intézetének vezetése és egyéb kötelezettségei itt erősebben vették igénybe és e miatt némileg háttérbe szorult tudományos kutató munkája, ennek is kötelelességtudása volt az oka. Kutató munkásságának jórésze itt is a neurológia köréből került, de foglalkozott más tárgykörből vett kérdésekkel is. Írt tankönyveket, közöttük egy háromkötetes anatómiát, írt számos tudományos és ismeretterjesztő, népszerű, biológiai, filozófiai és történeti háttérű művet. Az orvosi kar két ízben dékánjává választotta és nehéz háborús időben a legnagyobb egyetemi méltóságot, a rektori tisztséget is betöltötte. Az 1909-ben Budapesten tartott XVI. nemzetközi orvosi kongresszuson az anatómiai szakosztályt szervezte meg, melyen a világ első anatómusai, *Waldeyer*, *Stieda*, *Gaupp*, *Sobotta* Németországból, *Laguesse* Lille,

Hammar, Upsala, *Romiti* Pisa, *Fawcett* Bristol, *Huntington* Newyork, *Osawa* Japán stb. vettek részt.

Nagyon jól esett neki, amikor tanársága 25 éves jubileuma alkalmával tanítványai, barátai és kartársai a legelőkelőbb és legelterjedtebb anatómiai folyóiratnak, az akkori *Kallius Erich* heidelbergi tanár szerkesztésében megjelent „Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte” ünnepi számát nyújtották át, melyben, mint *Schaffer József* kiemeli, az értékes dolgozatok egész sorozata jelent meg. Boldogan és büszkén emlékezett meg ezzel kapcsolatosan számos tanítványának értékes munkáiról. Erdeme, hogy saját munkássága mellett másokat is bevezetett a kutató munkába. Több mint százra tehető azon asszisztensek és gyakornokok száma, kik vezetése alatt hosszabb-rövidebb ideig dolgoztak és ösztönzést, irányítást nyertek későbbi működésükre; ha túlnyomó részük nem az anatómiai pályán maradt, hanem más szakmában működik, ott értékesíti az anatómiai intézetben, a kitűnő mester vezetése alatt nyert tapasztalatait. Az ő oldalán sok vezető egyéniség kezdette bontogatni szárnyait s személyes és szellemi kontaktus útján nyert megfelelő alapot, indítékot, önbizalmat a későbbi tudományos munkálkodásra. Széles látóköre, gazdag irodalmi tájékozottsága, önzetlen, segíteni vágyó, együttérző támogatása nagyon alkalmas volt a mellette dolgozók tudományos fejlődésére, reányomta egyéniségének bélyegét fogékony környezetére. Hogy csak néhányat említsek: *Szily Aurél*, münsteri egyetemi személszprofesszor, 1902-ben a budapesti anatómián mutatta ki, hogy a musculus sphincter iridis a pars ciliaris retinae-ből származik, tehát ektodermás eredetű; *Verzár Frigyes*, ma a baseli egyetem élettan-tanára, 1907-ben itt a tyukamion rhythmusos összehúzódásának anatómiai feltételeit alapította meg; többször idézik *Herzog Ferenc*, kitűnő tagtársunknak itt 1904-ben végzett vizsgálatait a him urethráról; hasonlóképen *Bakay Lajos* a fetalis porcogóról, az embrió kéztövről, *Navratil Dezső* nyirokérvizsgálatairól, *Pólya Jenő* a lágyékcsontról, *Picker Rezső* az ondóhólyagról, *Hillebrand Jenő* a Balla-barlangi diluviális gyer-

mekcsontvázról, *Tasnády-Nagy László* a bélcsatorna szöveti fejlődéséről, *Péterfi Tibor* az izomfibrillumokról és a hólyagizomzatról, *Szent-Györgyi Albert* tagtársunknak az üvegtestre vonatkozó, 1914—1917-ig itt folytatott vizsgálatait és az analis integumentumról szóló dolgozatát, ugyanígy *Némai József*nek az emberszabású majmok gégejének szerkezetéről, *Walter László*nak a savóshártyák endotheljének flagellumairól, *Kiss Ferenc*nek, későbbi tanárszéki utódjának, aki 12 éven át volt tanársegéde és adjunktusa, a gerincvelő és az együttérző idegrendszer közlekedő ágairól szóló dolgozatait; *Mihalik Péter*, *Krompecher István* és még sok más jeles munkáit lehetne felsorolni, melyek *Lenhossék* irányítása nyomán készültek.

Csendes munkával teljes, hasznos élete budapesti tanári működése alatt is mindenképen jól telt el; ama szerencsés emeberek közé tartozott, akik fölött évtizedek suhannak el a nélkül, hogy akár külsőleg, akár belsőleg észrevehetőbb változást idéztek volna elő rajtuk, az idő mintegy megállott fölöttük és sem kedélyvilágukat, sem munkaképességüket nem érintette. Ha koronként volt is némi nehézség, csalódás, küzdelem és nehezebb idők felhői vonultak fel, bölcs filozófiával mindig megtalálta a helyes utat, a megfelelő megoldást. Mélyebb nyomot hagytak lelkületén az 1914-es világháború és tragikus következményei, melyek a hazáját szerető férfiú lelkét mélyen lesújtották, munkakedvét csaknem megbénították, amint önéletrajzában írja, elrabolták életkedvét, mígnem később boldog házasságában keresett és talált vigasztalást és ez visszaadta életörömét. Házassága, családi élete a legboldogabb volt, újból napsugarat és melegséget vitt, úgy mondja, elszegényedett életébe, örömet, felfrissülést, és azt, annak ellenére, hogy gyásza a hazája szerencsétlen sorsa fölött nem enyhült, az életre újból érdemessé tette. A kölcsönös megértésen alapuló, zavartalan összhang, a *Ramon y Cajal* által a tudós élettársától megkívánt lelki összhangoltság nyilvánult itt meg. Finomlelkű, nagyműveltségű felesége, volt kedves tanítványa, *Droppa Ilona*, érzésvilága, ízlése, életfelfogása az övét szerencsésen kiegészítette és őt élete

végéig családi boldogsághoz juttatta. Egyetlen kis leányát, aki zenei tehetségét örökölte, féltő szeretettel nevelte és oktatta, nagy gonddal tervezgette és készítette elő gyermeke jövőjét, mint gondos szerető apa. Ha egyesek szigorú biológiai megfontolásával szemben példával kellene bizonyítani, hogy a megletebb korban kötött házasság is lehet boldog, nyugodtan lehetne erre a házasságra hivatkozni.

A korhatárt elérve, 1933-ban nyugalomba vonulni kényszerült. A nyugalomba vonulás azonban nála nem jelentett egyebet, mint szeretett katedrájától való megválásának szükségességét, de élete ezután is ugyanolyan eszmekörben folyt tovább, mint eddig, mélységes tudása, gazdag tapasztalata, bölcsesége mindvégig ugyanolyan általános megbecsülésben részesült és folytonosan érvényesült. Az öregség nehézségei nem bántották, a Gondviselés hosszú élettel áldotta meg és ez az élet mindvégig jól telt el. Hosszú, munkában eltöltött boldog életének szép alkonyát övéi körében élvezte; derűssé tették, megaranyozták az emlékek, melyeket a sors legnagyobb, utolsó ajándéku ad mindazoknak, akiknek dolgos és hivatásukat mindvégig híven betöltő életük befejezéseül csendes öregséget tart fenn. Harmonikus életének utolsó szakában is a családi tűzhely mellett a legnagyobb gyöngéd odaadással ápolták és megaranyozták leáldozó napjait. Elhunyt 1937. január 26-án tüdőgyulladás következtében. Benne nemcsak nemzetközi viszonylatban is magasra értékelt magyar tudós, nemes egyéniség, hanem családjának utolsó férfitagja is elhalt, úgyhogy amikor 1937. január 28-án a M. Tud. Akadémia oszlopcsarnokából temették, ravatala mellett a nemesi címer, melyet nagyatyja, a híres orvostanár szerzett, megfordítva függött koporsója fölött.

Az élet nem maradt adósa; korán eszmélt tudományos hivatására, célkitűzése biztos volt, szabályos tudós életpályát futott be, egyenesen haladt célja felé, melyet némi nehézség után elért, mert korán felismerték és elismerték tehetségét, készségét és rátermettségét mind a tudományos, mind a hivatalos körök, és mindent elért, ami tu-

dományos pályán elérhető. Sokszoros elismerés, kitüntetés és előkelő tisztségek is jutottak osztályrészeül. A budapesti Kir. M. Tudományegyetemen a rektori, ezt megelőzően két ízben az orvoskari dékáni tisztséget töltötte be, a Magyar Tudományos Akadémia 1897-ben levelező 1903-ban rendes, 1933-ban igazgató-, 1934-ben tiszteleti tagjává, 1934-ben másodelnökévé választotta, m. kir. udvari tanácsos, egy ideig a magyar országgyűlés felsőházának tagja volt egyetemi kara képviselőjében, a debreceni Tisza István-társulat tiszteleti tagja, a hallei Kaiserl. Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturforscher, a würzburgi Physikalisch-Medizinische Gesellschaft, a stockholmi és a bécsi orvosegyesület és több más külföldi társulat levelező és külső tagja volt. Magas rendjelekkel is kitüntették, így a Ferenc József-rendnek, a magyar érdemrend középkeresztjének, továbbá a Corvin-koszorúnak is tulajdonosa volt.

Emlékművét 1937. november 6-án lepleztük le a Budapesti Egyetemi Anatómiai Intézet előcsarnokában.

Neve és működése hazája határain túl is felejthetetlen marad a természettudományok történetében, mert hosszú, értékes, áldásos életében maradandó becsű műveket alkotott.

*

Lenhossék Mihály tudományos munkássága széleskörű és sokoldalú volt, az anatómia, a sejttan, a szövettan, a fejlődéstan, az embertan és a biológia egyéb disciplináin pl. az eugenikán túl, filozófiai és művelődéstörténeti irányban is dolgozott és számos alapvető felfedezéssel és megállapítással gazdagította a tudományt. Dolgozatainak túlnyomó, legértékesebb, legnagyobb szabású, javarésze az *idegrendszer* finomabb szerkezetére és fejlődésére vonatkozik; ezzel kezdte meg tudományos munkásságát, erre bámulatos szívóssággal többszörösen visszatért — a régi francia közmondás szerint: *on revient toujours à ses premiers amours* — és itt volt igazán elemében. Boncolgató értelmű, analízáló kritikai szelleme arra készítette, hogy

mindenekelőtt, elsősorban kétes vagy vitatott kérdéseket, ellentmondásokat tegyen vizsgálata tárgyává és tisztázza azokat.

Mielőtt e téren való munkásságát ismertetném, ves-sünk egy pillantást az ezt megelőző ezirányú mozgalmakra. *His Vilmos*, lipcsei embriológus 1879-ben megállapította, hogy az embrionális idegsejtek eleinte nyúlvány nélküliek, később ezekből nő ki az idegrost tengelyszálnyúlványa, a neurit, melynek meghatározott végpontja felé való növekedése szabad bunkóval, növekedési kúppal, *conus cres-centiae*, történik és amely elérvén rendeltetési helyét, ott fagallyszerűen, telodendrion, végfácska alakjában szabadon végződik. E szerint az idegek, az idegsejt nyúlványaiként fejlődnek, nőnek ki, az idegrendszer pedig számtalan ön-álló anatómiai, fejlődéstani, élettani egység hatalmas kom-plexumaként tekinthető, mely egység idegsejtből, idegrost-ból és végfácskából áll. De *His* kezdetleges metodikája, boraxkarminos készítményeivel még nem volt alkalmas arra, hogy a finomabb alaktani viszonyokat feltárja. A *Golgi* processo rapidojával, *Ramon y Cajal* egyszerűsített chrom-ezüst-eljárása segítségével sikerült az utóbbinak és *Lenhos-séknek* fetális és újszülött állatokból vett anyagon, kisagy-velőn, gerincvelőn és regehártyán a még hiányzó részle-teket *His* koncepciójába belevinni, a neuriteknek és dend-riteknek az idegsejtből való kinövését kimutatni és megál-lapítani, hogy az idegelemek benső érintkezése nem anyagi összeolvadás, és nem is közömbös köztisejtek útján törté-nik; az idegsejtek összes nyúlványaikkal magukban zárt, a szomszédos idegsejtekkel össze nem növő, tehát független szerkezeti egységei a középponti idegrendszernek, egy-másra indukció alapján képesek hatni, miként a fáradós száncágépnek elsődleges tekercse ellentétes irányú villany-áramot indít a másodlagos tekercsbe, de az idegelemek te-kintetében tartósabb töltés létesül és az így mindaddig megmarad, míg egy másik idegre ugyancsak indukció alak-jában át nem adódik. *Ramon y Cajal* 1889-ben mutatta be a berlini anatómiai kongresszuson nagy feltűnést keltő készítményeit, melyekkel nemcsak a dendritek, hanem a

neuritek szabad végződését állapította meg. *Lenhossék*, miután 1886 óta már több idegszövettani dolgozatot közölt, melyekre utóbb még reátérek, 1890-ben Baselban a Naturforschende Gesellschaftban, majd Berlinben a X. nemzetközi orvosi kongresszuson előadta a *Cajallal* egyidejűleg, de tőle függetlenül, a nagy spanyol egyszerűsített chromezüsteljárásával néhány napos tyukembriók gerincvelőjén végzett vizsgálatait az idegsejtek és idegrostok fejlődéséről, felismerve, hogy az idegrendszer szerkezetének ismeretéhez a histogenesis szolgál. Kifejtette, hogy az idegsejtek a működő, az idegrostok a vezető elemei az idegrendszernek, de ezen már 1851 óta ismert tény mellett új kérdés maradt, hogy milyen viszonyban állnak az idegsejtek egymáshoz és hogyan végződnek az idegrostok a középpontban és a környéken; szép, világos készítményei ezekre is megadták a feleletet: a növekedési kúp a sejtközzéti hézagokba, részben erőművi úton, amoeboid-mozgással, részben tropizmussal, vonzó hatással éri el innervációs területét.

Lenhossék ezután, 1892 tavaszán négy hetet töltött Nápolyban a nemzetközi zoológiai állomáson, hol *Pristiurus*-embriók, cápa-embriók idegelemeinek szöveti fejlődését vizsgálta Golgi-szerinti készítményein és világosan kimutatta az idegrostoknak az idegsejtekből való kisarjadzását és végződésük területébe történő szabad növekedését, amit az állomás alapítója és vezetője, *Dohrn Antal*, — aki addig a Hensen-féle sejtláncolatelmélet híve volt, mely szerint az idegek több sejt egybeolvadásából fejlődnek, — kénytelen volt elismerni. *Lenhossék* a chromezüst-eljárás mellett később *Cajal*, *Bielschowszky*, *Schultze Oszkár* újabb ezüstredukciós eljárásaival emberi és tyukembriók agy- és gerincvelőjén folytatott vizsgálataival erősítette meg és egészítette ki *Cajal* adatait. Megállapította, hogy a gerincvelő motoros sejtjeiből kinövő idegrostok teljesen magnélküliek, amint azt már *His* is kimutatta, és később csatlakoznak hozzájuk gliasejtek, melyeket ő lemmoblastoknak nevezett el, és amelyekből fejlődő lemmocyták a neurilemmát, a Schwann-féle hüvelyt képezik; ezek

Harrison (1904) szerint ektoderma-eredetűek és a dúcsejttelepekből származnak.

Lenhossék a *His, Cajal* és saját vizsgálataiból az idegrendszer szerkezetére vonatkozó felfogását kimerítően, legszélesebb alapon, minden mellékkérdésével egyetemben 1892-ben a Fortschritte der Medizin X. évfolyamában megjelent „Der feinere Bau des Nervensystems im Lichte neuester Forschungen” című művében foglalta össze, melynek második, bővített és átdolgozott kiadása 1895-ben Berlinben önálló kötet alakjában jelent meg. E monográfiában világosan, könnyen érthetően, teljesen eredeti kidolgozásban tárja elénk az idegelemek szöveti fejlődésére vonatkozó megállapításokat; ez útjelző mű ma is a legkiválóbb összefoglaló munkák közé tartozik, melyet a tudomány már klasszikusai közé iktatott, és melyet ma éppen úgy idéznek, mint megjelenésekor, 50 év előtt. E mű, mely *Lenhossék* credo-jának tekintendő, egyszersmind magában foglalja azokat a munkákat, melyekből kutató ereje kisugárzik, tudományos pályájának csúcspontját itt érte el és vele nagyban hozzájárult a neuron-tan elismeréséhez. Kristálytisztá stílusa, tárgyalásának könnyedsége bámulatba ejt. Megfigyelései teljesen eredetiek és biztosították *Lenhossék* *Mihály* előkelő helyét *Ramon y Cajal* mellett a neuron-tan megalapozásában. Megjegyzendő, hogy *Lenhossék* mindössze 32 éves volt, amikor a neuron-tanról írt e mesteri művét közzétette. Vele egy időtájban jelent meg *Waldeyer* referatuma, aki ez új vizsgálatok nagy jelentőségére hívta fel a figyelmet, mely vizsgálatokban ő maga ugyan nem vett részt, de az idegégységnek nevet adott; az azóta általánosan elterjedt *neuron* név tőle származik. *Lenhossék* fentebb jelzett műve teljesen eredeti kidolgozású; általános részében az idegsejtek szerkezeti és fejlődéstani viszonyait tárgyalja és az ezekből adódó neuron fogalmát vezeti le, ezen eredmények alapján a gerincvelő szövettani és rostozattani összetételét adja. E páratlan részletezéssel megírt munka tárgyalási modora mégis folyamatos, megkapóan lendületes, az olvasó szinte észre sem veszi a tárgy bonyolult voltát és tiszta képet nyer a kö-

zépponti idegrendszernek a maga idejében e tökéletlenül ismert fejezetéről.

Lenhossék Cajal nagy érdemeinek nyomatékos kiemelése mellett *His* alapvető munkásságát hangsúlyozza a neuron-tan terén és őt tekinti a tulajdonképeni úttörőnek. *Lenhossék* szerint az idegegység fogalma minden időkre *His* nevéhez fűződik, kinek nagyszabású, tervszerű fejlődéstani vizsgálataiból mintegy önként szűrődött le az idegrendszernek önálló egységekből való felépülése. Szilárdabb anatómiai alapot és bővebb kifejtést nyert e tan *Ramon y Cajal* és *Lenhossék Mihály* által. *Lenhossék* méltó társa a Nobel-díjas spanyolnak, az idegtan világhírű mesterének, akivel egyidejűleg, de tőle függetlenül a chrómezüsteljárással az egynapos csirke gerincvelőjén megállapította, hogy az idegsejt a belőle eredő, vele összefüggő idegrosttal egy egység: neuron. A neuron-tan kialakításáért az elismerés, *Schaffer Károly* szerint, *Cajalt* és *Lenhosséket* egyformán illeti.

Lenhossék élete végéig meggyőződéssel, lelkesedéssel, szívós kitartással, szakértelmének teljes céltudatosságával, fegyelmezett szellemének egész állhatatosságával küzdött a neuron-tan mellett, hű maradt programjához. Így 1930-ban „*A neurontan mai állása*” című, az Orvosképzésben megjelent összefoglaló művében ismétli meg azt a nézetét, hogy a neuronok csak felületesen érintik egymást, egymásba nem mennek át, az ingerület az egyik neuronról a másikra csak érintkezés útján terjed át, az ez ellen felhozott, részben spekulatív érveket sorban megcáfolja, merész, mesterséges feltevésnek minősíti. A neuron-tannal szembenálló Hensen-féle sejtláncolat-elmélet úgy, mint a későbbi Held-féle neurencytium-elmélet szerint az idegrostok sorban elrendezett sejtek egybeolvadásából fejlődnek, ennek ellentmondanak *Harrison* (1906) és mások újabb szövettényésztési kísérletei, melyek élő anyagon igazolták be az idegrostoknak az embrionális idegsejtből történő ki-növését.

Az idegrost tengelyszálában először *Remák* 1853-ban figyelt meg fibrilláris szerkezetet. *Max Schultze* 1871-ben

(l. Stricker szövettani kézikönyvében) az idegsejtekből az idegrostba átmenő fibrillákat mutatott ki osmiumsavval, chromsavval és kettedchromsavas káliummal. *Lenhossék* szintén látta ezt az interplasmátikus rosthálózatot, de ezt csupán a neuroplasma rostos vázrendszerének tekintette, endocellularis váznak, amelyet kötőszöveti-, hám-, mirigystb.- sejtekben, tonofibrillák alakjában találni lehet. Ezek csak a stabilitásukat kölcsönzik az ideginger keletkezésénél, de vezetésénél sincs sajátlagos jelentőségük. *Apáthy István*, a mikrotechnika genális művelője, *Lenhossék* ifjúkori barátja, valamint *Max Schultze*, *Bethe*, *Nissl* és a neurofibrilláris tan többi hívei, a neurofibrillákban, melyek szerintük önálló specifikus képződmények, külön rostképző sejtekből fejlődnek, egymásba átmenő neurofibrilláris continuitást tételeznek fel. *Apáthy*, akit *Lenhossék* tudományos felfogásának ellentéte dacára, idealizmusáért és szándékai tisztaságáért mindenkor nagyrabecsült, gerinctelen állatok idegrendszerén utóaranyozási eljárásával készített gyönyörű praeparátumokon mutatta be a neurofibrillumokat.

A neuron-tant újabban ismét támadják, *Dogiel*, *Bielschowsky*, *Held*, *Boeke*, *Stöhr* és mások egyes idegelemek között összefüggéseket, egybeolvadásokat, anastomosisokat, *Levi*, *Olivio*, *Bauer Károly* és mások élő anyagon protoplasmaáramlásokat mutattak ki, a neuron-tan ennek ellenére is ezidőszertig még mindig uralkodó helyzetet foglal el, melyet még kétségbevonhatatlanul be nem bizonyított feltevésekért nem szabad feláldozni. És ebben a neuron-tan megállapításában, fejlesztésében, védelmében *Lenhossék*nek elvitathatatlanul nagy érdemei vannak; a neurontan kétségtelenül nagyban hozzájárult a neurológia haladásához.

Nem lehetett céлом, sem feladatom, hogy *Lenhossék Mihálynak* az idegrendszerre vonatkozó valamennyi munkáját, értekezésenként elemezve, e megemlékezésben részletesen ismertessem, ez egy alkalommal lehetetlen is lenne, mert mint az idegrendszer kutatója különösen működése első felében sok értékes munkával gazdagította a szakirodalmat. Helyesebbnek látszik e helyett példaképen egye-

seket, a jellemzőbbeket és jelentékenyebbeket kiemelni, illetőleg felemlíteni, melyeknek adatai közkinccsé váltak.

A *béka spinalis ganglionjairól* szóló első dolgozatában (1886), melyről már előbb volt szó, mutatta meg először oroszlánkörmeit, e művében ugyanis kezdőknél ritka elemlyedéssel és éleslátással, még régi metodikával OsO_4 -ban fixált anyagon kimutatta, hogy a csigolyaközötti dúcok dúcsejtjei nyúlványainak ágai közül a gyengébb a gerincvelőbe tér, az erősebb pedig a perifériába hatol. A középponti idegrendszerből sorozatmetszetek készítésére célszerű eljárást ajánlott, *Ramon y Cajal* ezüstredukciós eljárását tökéletesítette utólagos aranyozással, úgyszintén az agyvelőnek demonstrálás céljára való konzerválására celloidin segítségével is megfelelőbb módszert vezetett be. Az anyagán most már otthonosan uralkodó kutató az emberi agyvelő szürke gumójában, *tuber cinereum*, levő magvakat: nucleus anterior, posterolateralis, supraopticus írta le. Új adatokkal járult akkor is a tudományához, amikor Weigert-féle velőhüvelyfestéssel a *lobor pályák* lefutását többféle emlőszállat: egér, tengeri malac, házinyúl, macska fetális gerincvelőjén tanulmányozva megállapította, illetőleg megerősítette, hogy egyedül az emberi gerincvelő ventrális kötegeiben fordulnak elő piramispályák, melyek e szerint legnagyobb fejlettségüket az ember gerincvelőjében érik el. Már Baselban a csirke *spinalis dúca*ival foglalkozott, az elülső szarvaktól a gerincvelő hátulsó gyökereibe térő rostokat mutatott ki. Maradandó értékű, kitűnő dolgozata az emberi *dúctelepek fejlődését* ismerteti, a 13 összehelyes korából (1891), az itt közölt képei ma is sokszorosan reprodukáltak tan- és kézikönyvekben. A *neurogliának* az emberi gerincvelőben való sugaras elrendeződésére és ektodermás eredetére hívta fel a figyelmet 1891-ben a müncheni anatómiai összejevetelen bemutatott dolgozatában is, melyben a 7.5 mm hosszú embrióból készített sorozatos metszeteken demonstrálta a sugaras elrendezésű ependymasejteknek a felületre vándorlását, hol a *peridymet* képezik. Ez az elnevezés úgy, mint több azóta elterjedt név, mint *lemmoblast*, *astrocyta*, stb. *Lenhosséktól*

származik. Értékesek a földigiliszta, *Lumbricus* érző idegrostjainak eredetére, lefutására és végződésére vonatkozó vizsgálatai, miközben elsőként talált a *Lumbricus* bőrében érzéki sejteket, melyek a gerincesek szaglősejtjeihez hasonlóak. Többet foglalkozott az érzéki idegvégződésekkel, így a halak szájnyalkahártyájában levő *végbimbók* idegvégződéseit, a házinyúl *Jacobson-szervének* neuropitheljét és idegvégződéseit, az *ízlelő bimbók* finomabb szerkezetét, a *szaglőnyálkahártya* idegvégződéseit, a *maculae és cristae acusticae* idegvégződéseit stb. tanulmányozta. Részben ezeket és néhány más dolgozatát, összesen kilenc értekezését 1893-ban a „Beiträge zur Histologie des Nervensystems und der Sinnesorgane” címmel megjelent kötetben foglalta össze. Az arcideg, *n. facialis* térddúcáról, *ganglion geniculi*, kimutatta, hogy spinális dúcnak felel meg, a *ganglion sphenopalatinumot*, az ékszájpadi dúcot pedig multipoláris sejtjei alapján sympathicus dúcnak minősítette. A házinyúl nyelvének *leveles szemölcsseiről* Würzburgban készült dolgozata az intra- és intergemmális idegvégződéseket különbözteti meg. A spinális dúcok szerkezetével a szigorú kritikával dolgozó szaktudós dolgozatainak egész sorozata foglalkozik, ami fejlett probléma-érzésére is utal; ekkor mutatta ki elsőnek az idegsejtben a mikrocentrumot. Érdekeldésének sokoldalúságára vall a fejlábúak, *Cephalopodák* recehártyájára és látólebenyére vonatkozó két dolgozata, mely téma addig terra incognita volt. Egy további nagyobb dolgozata az idegsejtek plazmastruktúráját tárgyalja, az itt található Nissl-féle rögöket *tigroidnak* nevezte el, festésükre a thionint és a toluidin-kéket ajánlotta. A sugárdúcot, *ganglion ciliare*, hüllőkön és madarakon tanulmányozta már budapesti intézetében, és megállapította, hogy az teljesen a szemmozgató ideghez, nervus oculomotorius, tartozik, a *n. trigeminus* és *sympathicus* rostjai csak áthaladnak rajta, a nélkül, hogy sejtjeivel összeköttetésbe lépnének; a *ganglion ciliare* tehát parasympathicus ganglion, nem pedig a sympathicus dúcláncolat legcraniálisabb tagja, *A Ramon y Cajal* 70-ik születésnapjára, 1922-ben Madridban kiadott két kötetes ünnepi műben jelent meg a

kigyók látóidegéről szóló dolgozata, melyben ennek neurogliasyncytiumát és az ebben haladó vékony velőhüvelybe foglalt opticus-rostokat írja le. Ugyancsak a látóidegről szól utolsó, az Akadémia Berzeviczy-émlékkönyvében megjelent tudományos értekezése, melyben a kísérleti biológia jelentőségére is kitér. *Cajal* halála alkalmával, 1935-ben „Die Naturwissenschaften” című előkelő német folyóiratban a szerkesztőség felkérésére írt kitűnő megemlékezésében plasztikusan állítja elénk a neuron-tanban *Cajal*-al együtt végzett munkát. Ez volt egyben legutolsó irodalmi műveinek egyike.

E futó áttekintésből is kiviláglik, hogy *Lenhossék Mihály* tudományos tevékenységének legjelentékenyebb része az idegrendszer morfológiájára vonatkozik, melyet nagy hivatottsággal, bölcs meglátással és szívós kitartással, nagy, maradandó sikerrel művelt. De a *Lenhossék Mihály*-ról szóló e megemlékezés nem merülhet ki egyedül neurológiai munkásságának méltatásában, mert az élettudomány e nagy kutatójának érdeklődési köre és gazdag munkássága hivatásánál fogva a morfológia más ágaira is kiterjedt és e területeken is elsőrangú, maradandó értékű munkát végzett. Eltekintve régibb, kisebb, részben kazuisztikus közléseitől (ectopia testis transversa, a kéz hátának egy új szalaga, az alsó gégeidegről stb.), külön felemlítést érdemelnek a *spermiogenesis*ről szóló tübingai dolgozatai (1897—98.), melyekben patkányheréken végzett vizsgálataival egyebek között a spermioctákban a centriolumoknak a felület felé vándorlását, a spermiocták intranuclearis testecskéjét, melyet később *Goldschmidt* ivari chromosomának tekintett, az ondósejt fején a süveg (acrosona) képződését, és még több más új megállapítást ismertetett. Az 1905-ben Genfben tartott anatómiai kongresszuson *Lenhossék* a spermatogenesis, spermatogonium, spermatoctya, spermatida nevek helyett a helyesebb és ma általánosan használt spermiogenesis, spermiogonium, spermiocytá, spermida neveket ajánlotta, melyeket éppen úgy, mint számos más, általa bevezetett fogalmat és elnevezést, a már előbb említett lemmoblast, tigroid, azután

merev sejtszőrök stereocilium, a mozgók kinocilium nevét és más több nevet általánosan elfogadtak, átvettek és használnak. A csillangókról *Henneguy*-jel egyidejűleg, de tőle függetlenül állapította meg, hogy azok az *Apáthy*tól basális testecskeknek nevezett centriolumokból származnak, utóbbiak a róluk elnevezett *Lenhossék*—*Henneguy*-féle *elmélet* szerint motorként hatnak. A here interstitialis sejtjeiben *Lenhossék* cristalloidokat mutatott ki, ami azok tápláló szerepére utal. A síma izomsejtekben a *mikrocentrumot* fedezte fel és a diplosomának a maghoz és a fibrillumokhoz való viszonyát ismertette. A *centrosomáról* tartotta akadémiai székhelyelőadását is 1898-ban. Nagyobb feltűnést keltett a már Budapesten 1903-ban készült dolgozata a nemmeghatározás problémájáról, mely német nyelven önálló kötet alakjában „*Das Problem der geschlechtsbestimmenden Ursachen*“ (G. Fischer, Jena, 1903.) címen jelent meg, és biológiai nézőpontból tárgyalja e nagyjelentőségű kérdést abban az időben, amikor *Schenk*, grazi embriológus a gravidák étrendjének szabályozásával akarta a nemet meghatározni. *Lenhossék* felfogása szerint nagyon valószínű, hogy a petefészekből hím vagy női irányban determinált peték kerülnek ki, míg a hímcsírasejt nemileg indifferens, az ivarchromosoma szerinte csak nemi bélyeg, nem pedig nemhatározó hatású. Az emberi magzatok nemi arányáról 1924-ben közölt adatai szerint a 4—10-ig terhességi hónapban elvetélt, elpusztult 1000 eset közül az arány: 120 fiúmagzat esett 100 női magzatra, tehát e korban több fiúmagzat pusztul el. Érdekes továbbá a chorionhámról, a végbélápolásról, anikürről, különösképpen az *üvegetest fejlődéséről* 1903-ban F. C. W. Vogelnél Lipcsében megjelent műve, melyet autoergográfiájában „mein wissenschaftliches Schmerzenskind“-nek nevezett, mert kevés elismerésre talált, pedig fiatal stádiumoktól követte teljes kifejlődésig kifogástalan technikával annak fejlődését és kimutatta, hogy a hyalofibrillák nem műtermékek, a lenticularis eredetű üvegetestrostok tovább szaporodnak, nem mesenchymás, kötőszöveti eredetűek, mint azt régebben gondolták. Vizsgálatait tanítványa és unokaöccse, *Szent-Györ-*

gyi *Albert* ember és több gerincesállatfaj zsugorodás nélkül konzervált anyagán tovább folytatta, megerősítette és kiegészítette. *Lenhossék* azután a jéglercset felfüggesztő zonula-rostoknak, ligamentum suspensorium lentis seu zonula Zinii, az üvegtest fibrillumokból való elkülönülését csirkeembrió lépésről-lépésre követte és 1911-ben a lipcsei, 25. anatómiai összejövetelen bemutatta.

Ezekből is látható, hogy *Lenhossék Mihály* nem tartozott az egyoldalú tudósok közé, akik tudományuk egyes ágaiban ugyan nagyon beható ismeretekkel bírnak, kiváló érdemeket is szereznek maguknak, de szakjuk egyéb részleteiben vagy a rokontudományokban meglepően kevéssé otthonosak és ezek iránt nem is érdeklődnek. *Lenhossék* gazdag egyénisége nem merült ki szorosabban vett szaktudományában, melynek kifejlődésére gyakran irányító hatással is volt, hanem széleskörű és mély tudásával, érdeklődésének sokirányúságával más téren is, így különösen az *antropológiában* nagyszabású, alapvető, szervező és irányító tevékenységet fejtett ki. *Török Aurél* elhunyt után ugyanis a budapesti egyetem bölcsészeti karának felkérésére 1914-től 1925-ig a megüresedett embertani tanszéket látta el és már idősebb korában oly alaposággal tanult bele, hogy az így megnövekedett működési körében is sikerült önálló kutatásaival kiválót és maradandót alkotni. Körültekintő, alapos előtanulmányok, a szakirodalom beható ismerete alapján eredeti gondolatokkal törekedett az eddig nálunk mostoha elbánásban részesült magyar antropológia ügyét előbbre vinni. 1915-ben „*Az antropológiáról és teendőinkről az antropológia terén*” című akadémiai ünnepi előadásában a magyarság antropológiájának tanulmányozása érdekében szállt síkra, köteletségünknek tartotta, hogy — idézem — „kivegyük részünket abból a nemzeti szín nélküli egyetemes munkából, amelyet az emberiség a megismerés általános javaiért folytat”. Az *Archiv für Anthropologie*-ben is megjelent ez értekezésén kívül, melyben az antropológia céljait és magyar vonatkozásait, a fizikai antropológia feladatait határozta meg, különös érdeklődésre tarthatnak számot a finnugor nyelvcsaládhoz

tartozó orosz hadifoglyokon, kelet-balti fajokon, votják, cseremis, mordvin stb. népeken, többszáz emberen felvett méretek, fényképek és egyéb adatok. Nagyobb anyagon, 216 négyhónapos — egyéves gyermekkoponyán a *varratok elcsontosodását* tanulmányozta. A *fogsú elterjedését* praehistorikus és korai történelmi időkben származó koponyákon, a budapesti antropológiai intézet 1190 koponyája közül több, mint 80%-ban állapította meg, egy bronzkorbeli lelet csaknem valamennyi fogazata carieses volt, a modernkorbeli koponyák 90—80%-ában fordul elő a fogcaries. Az emberi állkapocs felhágó ágának belső reliefjére is ő hívta fel a figyelmet, a piltdowni lelet Eoanthropusával kapcsolatban, mely relief több fontos különbséget tüntet fel az emberszabású majmokéhoz képest. Foglalkozott még a balkán-népek embertani tulajdonságaival, meghatározta az ember helyét a természetben, az ember uralkodó felsőbbségét, az emberi magzatok nemi arányát, a férfi és a nő közötti különbségeket és az emberi lét számos más közérdekű problémáját tárgyalta, tudományos és népszerű formában, részben bölcséleti elmélyedéssel, finom elmeéllel, mindig lenyűgözően érdekes, vonzó modorban, komoly, emelkedett, kiforrott tudással.

Szaktudományos működésén túl egyéb írásaiból is a magasabbrendű szellem körvonalai bontakoznak ki. Egyetemi és akadémiai alkalmi beszédei közül legyen szabad a következőkről megemlékezni. A háború alatti rektorsága idején feltűnést keltett ma is korszerű „A háború és az egyetem” c., az egyetem aulájában tartott előadása, továbbá „A háború és az eugenika” és különösen „A háború és a létért való küzdelem” c. értékes, mélyenszántó tudományos revelációkat magábafooglaló tanulmánya, melyben a háború kataklizmáit biológiai alapon vizsgálta és arra a következtetésre jutott, hogy a háború nem, mint sokan vélik, a létért való küzdelem darwini elvének érvényesülése emberi vonatkozásban, nem is jelent visszatesztet az emberiség kezdetleges ősi állapotába, hanem a kultúra magas fokán faji és népközösségi embercsoportok érdekellentéteinek összeütközéséből származó társa-

dalmi jelenség. A háború szerint nem az ember állati ösztöneinek megnyilvánulása, hanem épen az embert az állat fölé emelő, hatalmasan fejlett agyveleje által fokozott értelmének és fölényes szellemi erőinek szomorú mellékterméke, melynek mérgező voltát csak erkölcsi megújulás és optimizmus közömbösítheti.

Akadémiai alkalmi beszédei közül bámulatunkat hívja ki az 1935. évi 96. nagygyűlésen tartott gyönyörű megemlékezése Akadémiánk első két elnökéről, *gr. Teleki Józsefről* és *gr. Dessewffy Emilről*, kiknek jelentőségét a történetíró alaposságával, beható és felfedő elemzésével, visszatekintő történelmi tanulmányozással méltatta, olyan összefoglalásban, mely a két kiváló személyiség jelentőségében való teljesen odaadó elmerüléséről tanúskodik. Nem kisebb hatású volt *Berzeviczy Albert* akadémiai jubileuma alkalmával mondott üdvözlő beszéde és nagynevű tanszéki elődének, *Mihálkovics Gézának* tudományos működését méltató emlékbeszéde. Nekrológokat írt ezenkívül *Svedenborg*, *His Vilmos*, *Zuckerlandl*, *Ramon y Cajal*, *Török Aurél*, *Ehrlich Pál* elhunytá alkalmával. A Magyar Tudományos Akadémia szerepét a magyar anatómiai irodalomban ismertette az Akadémia centenáris kiadványában.

A *Kir. Magyar Természettudományi Társulatban*, melynek évtizedeken át volt választmányi tagja és hűséges, nagyrabecsült munkatársa, népszerű összejövetelein sorozatos előadásokat tartott a *jégkorszakbeli emberről és kultúrájáról*, élettani szakosztályában pedig az anatómia történetét ismertette vetített képekkel, továbbá az anatómiai előadások technikájához szolgáltatott értékes útmutatást, stb. Bírálatokkal és népszerű közleményekkel, melyek közül csak a gynaephor öröklésről, a vérről, a nem képződéséről az állatországbán, a pajzsmirigyről, a népfajokról és az eugenikáról, a fejlődés mibenlétéről szóló értékes cikkeire utalok, széleskörű tudásával, gondos kritikájával, szigorú lelkiismeretességgel, az őt jellemző pontossággal mindig készségesen támogatta a Társulatot, melynek Közlönyében megjelent számos értékes,

kitűnő magyarsággal megírt közleménye a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott.

Tudományos munkáinak rendkívüli belső becse mellett reá kell itt mutatni azok mintaszerű külsejére, tudományos irányának világos, csodás egyszerűségére, megkapó lendületességére és remek plaszticitására. Kitűnő nyelvérzéke volt, különösen ügyelt a magyar nyelv tisztaságára, közreműködött a *Jendrassik Ernő* szerkesztésében kiadott „Nyelvtudományi tanácsadó orvostudományi írók használatára” című munkában. *Kőrösy Kornél*lal az „Orvos-természettudományi folyóiratok jegyzéke” című kiadványában tett jót a kutatóknak. *Székely Ágoston*nal 16 éven át, 1906—23-ig az *Orvosi Hetilap* szerkesztője volt.

Végül *Lenhossék Mihály* tudományos munkásságáról szólva meg kell emlékeznem e helyen *tan- és kézikönyveiről* is. Bár ezek sajátos mivoltából folyik, hogy nem lehetnek egyebek, mint egybeállítások, *Lenhossék* valamenyny könyvén észrevehető, hogy azokat nem egyenesen más könyvekből másolta le, nem is száraz lajstromozó munkával készültek, hanem reflektáló tevékenységgel, teljesen átgondolva áthasonította és ezzel úgyszólván szellemi sajátjává tette, új formába olvasztotta tárgyát a maga egyénisége szerint. Hellyel-közzel beleszötte saját vizsgálatainak eredményeit, az irodalmi adatok egybevetéséből, azok kritikai beállításából új alakot állít elénk. „*Az ember anatómiája*” című háromkötetes tankönyve, mely 1922—24-ben jelent meg, hézagpótló volt, mint kézikönyv gazdag adattárával ma is nagy segítségére van mind az anatómusoknak, mind a klinikai, gyakorlati szakembereknek, míg a hallgatóság számára némelyek szerint kissé terjedelmesnek bizonyult. Egész diszpozíciójában és minden részletében az előkelő és mély tudományos ítéletű tudós kezére vall, aki magas álláspontjáról meg tudja ítélni az irodalom egyes adatainak értékét és megbízhatóságát, tudja, hogy mit vegyen belőlük fel és milyen alakban, hová illessze a felvételre érdemesnek ítélt ada-

tot. A Budapesti Kir. Orvosegyesület a *Balassa-díjjal* tüntette ki e jeles művet.

Kitűnően sikerült *Lenhosséknak* „*A sejt és a szövetek*“ című általános szövettana, mely két kiadást ért. Nagy kár, hogy egy reánézve bénító szerződés miatt nem írhatta meg, illetőleg nem bocsáthatta közre a részletes szövettant is, hanem annak adatait kényszerűségből bele-szorította anatómiai tankönyvébe. Írt ezeken kívül egy „*Útmutató az anatómiai gyakorlatokhoz*“ című, három kiadást ért, nagyon használható gyakorlati tanácsadót; *fejlődéstani jegyzeteket* előadásai után *dr. Tasnády-Nagy László* tanársegéde adott ki a rendelkezésére bocsátott kéziratok alapján.

E magyar tankönyveknek jeles és közkedvelt német tankönyvekkel való összehasonlításából kitűnik, hogy anyaguknak gazdagsága, annak áttekinthető csoportosítása tekintetében aequivalensek, az összehasonlítást, a versenyt teljesen kiállják.

Még kell még említenem, hogy még egy nagyszabású kézikönyv, gyűjteményes munka szerkesztésében vett részt, a *Scheff-féle* nagy „*Handbuch der Zahnheilkunde*“ IV. kiadásában a makroszkópos anatómiai részt, a fogak, a szájüreg és az állcsonti öböl makroszkópos anatómiáját, melyet az előző kiadásokban *Zuckerkandl* dolgozott fel, most 324 oldalon, a nagy anyag önálló feldolgozásával, *Lenhossék* írta meg, sok új eredeti adatot véve fel. A Kir. M. Természettudományi Társulat „*Az ember*“ című nagy kiadványában mesteri bevezetést írt az emberről általában és az emberfajták eredetét írta meg.

Könyveiben is megnyilvánult elméjének kiváló csoportosító, a leírások és részletek kaoszában logikai osztályozást teremtő képessége. Könyveinek nagy előnye a szép, gondos, izléses összeállítás és kiállítás; bennük a leírások egymásba folyó, logikus sorrendben következnek, nem csupán katalógusszerű felsorolásban, nem üres fogalmak és nevek emlegetéséből áll az ismertetés, hanem az alaki és szerkezetbeli viszonyok eleven, hű képe és értelmezése tárul fel az olvasó előtt. Némelyek szerint

könyvei a tanulásra túl terjedelmesek, mások szerint ellenkezőleg *Goethe* kedvenc jelszava érvényesül azokban: „in der Beschränkung zeigt sich der Meister“.

*

Lenhossék Mihály nemes lelkének uralkodó vonása a *tudományszeretet* volt, igazi tudományos és pedagógiai erostól serkentett szellem, azé a tudományos gondolkodásé, mely mindig nagyobb, tágabb, szélesebb horizontot lát maga előtt és átfogó szemlélettel a biológia kauzális, szintetikus irányát műveli. Alaposság, tárgyilagosság, éles kritika, főként önmagával szemben, a megfigyelés pontossága jellemzik tudományos munkáit. A neuron-tant is a megfigyelés tényeire támaszkodva kitartóan védelmezte az ötletszerű feltevésekkel, felületes okfejtésekkel szemben. Minden tudományos munkájának magas színvonalát és különös értékét nemcsak az anatómia egész tudományköre fölötti feltétlen uralma adja, hanem olthatatlan tudományszomjából és sokoldalú érdeklődéséből fakadó általános műveltsége is megnyilvánul bennök. Nem szorgalomból dolgozott, munkásságát nem mindennapi robotnak tekintette, hanem belső ösztönzéstől, a kutatás szenvedélyétől, a tudás vágyától hajtva. A szakmunkásság látókörén felülemelkedve teremtő és gondolkodó egyénisége szellemi munkájával olyan sokirányú érdeklődést tüntet fel, mely a szakmájukban túlságosan elmélyedő szaktudósokban ritkán lelhető fel. Ez nem szorgalmat, hanem magasabb talentumot jelent, mert ehhez a szorgalom nem elég. Önéletrajzában az igazi tudós szerénységével azt mondja magáról, hogy többet teljesíthetett volna, és mindig elégedetlen volt azzal, amit tud, meggyőződése volt, hogy a kutatás soha befejezést nem nyer. Hosszú, termékeny, eredményekben gazdag pályafutása alatt mindenkor a magasabb szempontok, az áttekintések, az összefoglalások képviselője volt, szemben a hangyaszerű részletmunkával, bár ő ebben az irányban is rátermetségének nem egy bizonyítékával szolgált. Tudományos egyéniségének fő ereje a problémák mélységébe behatoló

elméjében, kritikai érzékében rejlik, kitűnően tudott megkülönböztetni; nem csupán tényeket ismert meg, hanem azokat jelentőségük szerint értékelni is tudta. A konstruktív alakító, alkotó elmék közé tartozott, aki nem csupán a tudomány épületéhez szükséges köveket hordta össze, hanem épített is. Sikereit pályáján tudományán és szorgalmán kívül szerencsés lelki alkatának is köszönhetette. El nem érhetőért nem vetette meg azt, amit elért. Tudományos lelkiismeretével azonban soha sem tudta volna összeegyeztetni, hogy tudása fájáról éretlen gyümölcsöket is leszedjen, hogy oly munkát is közreadjon, mely meggyőződése és tudása szerint tartalom és forma tekintetében a teljesség fokán nem állott volna. Nem a napi sikert, nem a távolállók elismerését kereste, hanem a tudománya magaslatán állók elismerését vívta ki. Mennyi új ténnyel, mennyi új eszmével járult hozzá tudománya haladásához! Sokoldalú és átfogó szellemével élete végéig figyelemmel kísérte és követni tudta a morfológiai tudományok újabb haladását, újabb irányait. Régebben az anatómiai összejövetelek, kongresszusok rendszeres és tevékeny résztvevője volt és hogy mennyire megbecsülték külföldi szaktársai, arról sokszor nyílt alkalmam személyesen meggyőződni. *Ramón y Cajal*, a szigorú kritikájú Nobel-díjas spanyol neurológus a „nemes jellemű” „kiváló” *Lenhossék Mihályt* mintaképül állítja a tudósok elé, akiről sok jót mondani könnyű, eleget szinte lehetetlen.

Egész életét a szigorúan tervszerű, céltudatos tudományos munkásságra irányuló törekvés vezette, melyért minden áldozatra kész volt. Hogy tudományos munkásságában semmi sem gátolja, igyekezett magát mindentől függetleníteni és ezért családalapításra is későbben, de nem elkesve, határozta el magát.

Lenhossék a mellett, hogy nemzetközi viszonylatban is magasra értékelt, európai látókörű tudós, igaz jó magyar hazafi volt mindvégig. Mélyen érzett hazafiságát nem elégitette ki az, hogy világszerte megbecsülést szerzett nemzete kultúrájának, hanem minden alkalmat megragadott, hogy hitvallást tehessen e szent érzelméről. Tíz évig

élt és tanított német egyetemeken, ifjúkorától fogva az ingenium teutonicum, a német tudomány és a német tudós volt ugyan az eszménye, de szívében magyar maradt. *Br. Korányi Sándor* és *Grósz Emil* úgy emlékeznek meg róla, mint arra már előbb is utaltam, hogy a klasszikus német tudós típusa volt és nálunk a német tudós jellemét a leg-tökéletesebben képviselte, sőt a németek részéről is *Sobotta János*, bonni egyetemi tanár azt írja *Lenhossék*-ről, hogy „galt immer als einer der unseren, als deutscher Anatom, hat er doch den wesentlichen Teil seiner Laufbahn, die vorbereitenden Zeiten vor dem Ordinariat an deutschsprachigen Hochschulen zurückgelegt.“ De *Lenhossék* magyarnak született, ha nem is törzsökös, törölmetszett magyar családból, és több mint 30 éven át Budapesten működött mint tanár; az ő hazafisága tettekben nyilvánult meg, nemcsak üres szavakban, frázisokban, hanem lelke mélyéből fakadó hitvallásban. A „magyar“ szónak *Hóman Bálint* szerint nincs fokozása, nincs félig magyar, magyarabb, legmagyarabb, nincs mély magyar, híg magyar, jött magyar, hanem vagy magyar az illető, vagy nem az. Akármilyen vérindexes, akármilyen származású, akármilyen nevű valaki, benne, mint *Lenhossék Mihály*ban is, a legtisztább, legigazabb, legőszintébb hazafiúi érzés lüktethet. Egyik tanévnyitó dékáni beszédében a hazaszeretet érzését a rendes alkotású lélek természetes tulajdonságának mondja. Szerinte a nemzetet azon emberek összessége adja, akik egy nyelvet beszélnek, vagy ha más ajkúak is, együtt lakják ezt a földet, melyet őseik vére áztatott, melyhez dicső történelmének varázsa fűződik, akik megegyeznek az érzés és észjárás sajátosságában, kiket a közös múlt hagyományainak, a jelen közös érdekeinek és közös nemzeti ideáljainak, a jövő közös reményeinek és törekvéseinek ezer szála fűz össze, akikkel magukat egy nagy egységgé olvadtnak érzik. Sívár lélek, mondja ugyanott, akiben az összetartozásnak ez az érzéke hiányzik, aki nem hordja szíven a haza haladását, boldogságát, dicsőségét, akinek lelkét közönyösen hagyja a nemzet öröme és balsorsa.

Magyarságát nemcsak ő maga hangoztatta, de egyik kiváló barátja és szaktársa, életrajzírója, *Schaffer József*, a kitűnő bécsi histológus egyetemi tanár is kiemeli a következőképpen: „In vorbildlicher Liebe zu seinem magyarischen Volksstamme war v. *Lenhossék* trotz seiner durch und durch deutschen Bildung ein begeisterter Ungar und hat als solcher die jedes ethische und Rechtsgefühl tief verletzende Verstümmelung seines Vaterlandes als unheilbaren Schmerz empfunden.“ *Lenhossék* a német nép haladásának titkát a kötelesség hű teljesítésében látta, midőn mindenki legjobb tehetsége szerint, lelkiismeretesen, nyugodt egyenletességgel végzi a maga dolgát, mert ezt természetesnek tartja. Így cselekedett ő is és ezt igyekezett tanítványaiba is beoltani.

Lenhossék megmutatta, hogy magyar ember annyira belenőhet a nyugati kultúrközösségbe, hogy odatartozását az is elismerje a nélkül, hogy őt Magyarország, ő maga pedig teljes értékű magyarságát elvesztené, hozzájárulva nemzete nemzetközi jelentőségének kifejlesztéséhez. Külföldi tartózkodása alatt hazafiasságából, hazaszeretetéből semmit sem vont le az a körülmény, hogy az otthon meg nem szerezhető tudását idegenben kellett pótolnia; hiszen amit tanult, hazája javára fordíthatta. Példája hasznára volt a magyar kultúrának, komoly munkára tanít, emeli a szellemi színvonalat és a magyar műveltség jóhírét a külföld előtt, bizonyítva, hogy a magyar méltán helyet foglalhat nyugat kultúrnépei között: vannak tudósai, akik a külföldiekkel egyenlő rangú erőkként vesznek részt a tudományok nemzetközi fejlesztésében.

Lenhossék hazafisága megnyilvánult a magyar nyelv szeretetében, művelésében és kifejezésre jut azon tökéletességében is, amellyel a magyar nyelvet beszédben és írásban használta. Magyarságkutatói munkái hasonlóképpen hazafias érzületéről tanúskodnak.

Lenhossék mint tanár mind Magyarországon, mind külföldön sok ezer hallgatója, tanítványa lelkében hagyott becses emléket. Teljes odaadással, sokszor kutató munkája rovására folytatta oktató tevékenységét, pedig *Paulsen* szerint qui proficit in paedagogicis, deficit in litteris: plus deficit, quam proficit. Előadásaira mindig gondosan készült, azokat a donum didacticum, a jól átgondolt tervszerűség, a lényeg kiemelése jellemezte, nagy lelkiismeretességgel állította össze őket, vonatkozó kéziratait előadásaival párhuzamosan folytonosan kiegészítette, az irodalom szüntelen szemmel tartásával tökéletesítette, majd azután értékes tankönyvek alakjában ki is adta. A tárgyat szeretettel művelő tanár világos, vonzó, formás, megkapó, gondolatébresztő, gondolatkeltő módon adott elő; hallgatói, közöttük nem egyszer a szellemi élet kiválóságai is, feszült figyelemmel, érdeklődéssel és élvezettel követték előadásait, melyeknél rajzoló készsége is jól érvényesült. Közbevetőleg megjegyzem, hogy *Tasnády-Nagy László* tanársegédjével oly eljárást talált fel, mellyel a legbonyolultabb tájanatómiai képeket hallgatói szeme láttára könnyedén volt képes felrajzolni. Sok tudós tanárnak nem élvezet, hanem inkább teher az előadás, ebben a tanári teendőben csak bűvárkodásának hátráltatóját látja; pedig az előadásnak a hallgatóság nézőpontjából felbecsülhetetlen értéke az, hogy az adatok, a jelenségek tömkelegében a didaktikai vezetelvek alapján eligazodást nyújt, az ismereteket rendezi. *Lenhossék* szeme előtt — tőle magától hallottam — az anatómia tanításában annak az orvosi tudományokhoz való vonatkozása lebegett; az orvosi tudományok alapvető tárgyát, melyen a többi orvosi diszciplína felépül, a jövőbeli orvosok részére használható módon adta elő, kiválasztva és csoportosítva az anyagot, mellőzve az összehasonlító morfológiai vonatkozások halmazát, feltevéseket, elméleteket, a *Gegenbaur-féle* összehasonlító anatómiai és phylogeniai iránynak nem hódolt, hanem a *biológiai tárgyalásmódot* találta megfelelőnek, mely nemcsak a holt, hanem az élő szervezet alakját és szerkezetét

akarja megismertetni a jövőbeli orvosokkal. Miként *Goethe* *Faust*-jában mondja, nem kereste az élő természet csupán dohos koponyák és sárgult csontok között. Magyarázataiból, utalásaiból a hallgatóság megérezte, hogy az előadás mögött az elhangzottak sokszorosát kitevő mély tudás áll, de tudatára jutottak annak is, hogy ez nem tanítható és tanulható eléggé, és hogy annyi évszázad fáradozásai után is a bűvárkodásnak is elég teendője marad e téren. Az anatómiának száraz, leíró tárgyalása mellett talán még tudományoszerű jellegét is vitatni lehetne, míg a biológiai szemlélet, épenúgy mint más irányban az összehasonlító anatómia, az egyszerű, leíró kereten túl magasabb színvonalra, az értelmező tudomány magaslatára emeli. Az előadásokon kerültek bemutatásra intézete gazdag értékes gyűjteménytárának készítményei, melynek alapját édesatyja, *Lenhossék József* vetette meg, aki idejének és erejének tekintélyes részét erre a csendes, nem mindig megfelelően méltányolt, de a tanítás szempontjából nélkülözhetetlen munkára fordította. Közvetlen utóda, *Mihálkovics Géza*, tovább fejlesztette a múzeumot és ugyancsak számos mesterművel gyarapodott *Lenhossék Mihály* igazgatása alatt, kinek sikerült állandó preparátort is alkalmazni; a tanítás céljaira ezenkívül több mint ezer színes, fali táblát készíttetett.

Az anatómia termékeny tanításának nélkülözhetetlen feltételül tekintette *Lenhossék* is az *anatómiai gyakorlatokat*, melyeken délutánonként személyesen vett részt, mint ahogyan a német egyetemeken is a legtöbb anatómus-professzor hagyományos, legfőbb kötelességének tekinti a gyakorlati cselekedtető munka vezetését. Ez kétségtelen nagy odaadást, áldozatot és lemondást igényel, az anatómiai tanárság nem lehet csupán mellékfoglalkozás, de avval a plátói örömmel jár, hogy közelebb jut hallgatóságához, a didaktikai faktor mellett a nevelési faktor is érvényesülhet. Fiamtól tudom, aki annakidején buzgó hallgatója és demonstrátora volt *Lenhossék*nek, hogy jelenléte sohasem volt zaklató vagy nyomasztó, mert barátságos, komoly, jóakaró érdeklődéssel kísérte hallgatói

munkásságát és minden dolgukat; türelemmel biztatta őket, mert tudta, hogy egy kis biztatás, az elismerés egy szava többet használ, mint a legszigorúbb rendszabályok. Hallgatói és tanítványai előtt feltétlen tekintélye volt, e tekintélyt nem hivatalos állásával, hanem egyéni tulajdonságaival szerezte meg. Tekintély az, aki belső értékkel válik ki embertársai közül. Helyes pedagógiai erostól hajtva az öntevékenységre készítette őket, rendszeretetre, pontosságra nevelte, esztetikai és higiénikus irányban is fejlesztette, úgyhogy tanítványait tanulságos és kellemes, felejtethetetlen emlékek fűzték hozzá, rajongó híveket és szeretetet hagyott maga után hátra. Nem a látogatási kényszer, hanem a fokozott érdeklődés, a tudás vágya vezette hallgatóit a tanterembe és a dolgozó termekbe, annak tudatában, hogy az anatómiában *omnis cognitio e sensu*, mindent látni, érzékelni kell.

Intézeti személyzetét is nagy belátással és engedékenységgel kezelte. Nemcsak ő búvárkodott lankadatlan buzgalommal, hanem folytonosan másokat is buzdított, bátorított, lelkesített, támogatott, nemes megértő, együttérző, segíteni vágyó lélekkel. Adott jó szívvel, ami nagy gyönyörűség. *Fichte* elvei szerint azonban, miután látta, tudta, hogy nálunk, sajnos, az önképzés nem mindig elég erős, öntevékenységüket, tehetségük kibontakozását szabadon engedte kifejlődni, kibontakozni, nem korlátozta, nem nyomta el, nem vezette őket pórázon. Éles emberismerettel válogatta ki munkatársait; az ő vezetése mellett, mint már előbb jeleztem, sok kiváló kutató szakember nyerte első buzdítását és kezdte bontogatni tudományos szárnyait, ilyen módon is sokáig lesz még hatása *Lenhossék Mihály* szellemének. Külföldi összeköttetéseit is mindenkor hasznosította munkatársai számára. Felkarolta az arra érdemeseket, szűkkeblűség, kicsinyesség távol állt tőle. Tudott örülni mások sikerének is. Önzetlenül támogatta a hozzá fordulókat, csendben, jó szívvel, feltűnés nélkül, köszönetet nem várva. Nemes gondolkodásmódja, kimagasló tudós szelleme nyilvánult meg akkor is, amikor harminc évvel ezelőtt a fejlődéstani előadásokra

nyertem megbízatást és fali képekért, modellekért, előadási anyagért hozzá fordultam, azt a legnagyobb készséggel és a legmesszebb menő módon rendelkezésemre bocsátotta.

*

Nagy tudományos sikereit lelkiismeretes kutató szellemének köszönhetette, de mestere volt az irodalmi feldolgozásnak is. A mélyreható észlelő, a finom elemző tehetség és meghatározó képesség erős formaérzékkel társult, *Lenhossék Mihály* a tudományos leírás művésze volt. Írói tehetsége abban nyilvánult meg, hogy találó kifejezések könnyedén álltak rendelkezésére, ezért leírásai egyenesen élvezeteseeknek mondhatók. Pesti volt és hosszú külföldi tartózkodása sem fejlesztette magyar nyelvérzékét, de komoly nyelvészeti tanulmányok árán tudatosította azt. A pongyola és magyartalan nyelvezettől irtózott. Tudománycs elfoglaltsága közepette tudott magának időt szakítani, hogy a természettudományi, orvosi nyelvben elterjedt fonákosságok és hibák javítására, illetőleg kiküszöbölésére törekedjék. Több jó és használatos latin vagy görög műszót is készített.

Egész életében fokozott esztetikai érzéke rendkívül fogékonná tette minden szép iránt, lett légyen az a művészetben, a zenében, a festészetben, a természetben vagy az emberi jelenségekben. „Das Schöne ist der Glanz des Wahren”. Az élet szépségeit is nemes hajlamai szerint élvezte. Fennkölt, emelkedett szelleme, szigorúan szabatos gondolkodása, széleskörű műveltsége, sokfelé elágazó érdeklődése és szellemi felvevőképessége sohasem volt pongyola vagy felületes. Nem is tudott igazán felmelegedni hiányos műveltségű, primitív látókörű emberek iránt. Nemes úri gondolkodása, választékos finom modora, szíves előzékenysége, udvariassága — igazi galantuomo volt —, figyelme és lovagiassága mint embert is magas polcra emelték, sok barátot szereztek neki, ellenségei nem voltak. A halk szavú, finom megjelenésű, nyugodt, előkelő modorú tudós kezdetben kissé zárkózottnak és tartózkodónak mutatkozott, aki azonban hajlandóságát, bizalmát

megnyerte, az előtt csodálatosan gazdag, színes egyéniség bontakozott ki, lebilincselő közvetlenség, sziporkázó elmésség, finom charme, bensőséges kedély áradt ki belőle.

A M. Tud. Akadémiát rendkívül szerette és igen nagyra becsülte, mint Magyarország legfőbb vezető irodalmi és tudományos intézményét. Igaz odaadással, hűségesen ragaszkodott mindenkor hozzá és lelkesedéssel vett részt annak belső életében is. A fentebb ismertetett, mindig gondosan, tiszta magyarsággal megírt, alapvető adatokban bővelkedő, értékes, maradandó becsű dolgozatainak jó részét az Akadémián mutatta be, hasonlóképpen több vendég dolgozatát is; új tagokat is ajánlott. Tehetőségének minden erejével önzetlenül szolgálta Akadémiánk magasztos céljait. Legyen szabad még itt is újból kiemelnem az 1935. évi 96. nagygyűlésen az Akadémia első két elnökéről tartott gyönyörű megemlékezését.

*

A természet törvénye, hogy a távolodókat a valóságnál kisebbnek látjuk, e természeti törvénnyel fordított viszonyban áll a lelki világ törvénye: lelkünkben az igazi nagyság értéke távozása után emlékeinken át még növekedik, mert míg közel állanak hozzánk, esetleges fogatkozásaik is észrevehetően feltűnnek, míg azután az örökévalóság fényében tűndökölnek. Ha már most a kegyelet jogát az igazság szeretetével összeegyeztetve, mindent egybevetve nézzük *Lenhossék Mihály* életpályáját, munkásságát és egyéniségét, megállapíthatjuk, hogy a tudós, az oktató, az ember erényeit magasabb erkölcsi szintézisben egyesítette magában. Életpályája harmonikus lélekre valló, felemelően nemes, derék férfiúhoz méltó, bevégzett, magasabb rendű, szép pálya volt. Nagysikerű, nemzetközi viszonylatban is elsőrangú kutató munkásságával jóval felülemelkedett az átlagon, világszerte elismert sok értéket hozott a felszínre és nemcsak neki, de hazájának is dicsőséget szerzett. Köztisztelőben és szeretetben álló kedves egyéniségét emelkedett gondolkodás jellemezte. Tudatosan tudott élni, élvezte, amit az élet nyújtott, az

élvezés mohó vágyát azonban nem ismerte; nem élte túl magát, mint az öreg fa. Jutott része az egyik legnagyobb földi jóból, megértő élettársa által nyújtott családi boldogságban. Volt tehetsége a boldogságra, boldoggá tették a hozzá közel álló lelkek, a hivatás, a művészet szeretete, kiegyensúlyozott életének belső csendje. Elérte őt azután az antik ember legfőbb életcélja is, a laus, gloria, aeternitas.

Egy emberi élet felbecsülésénél azt szokták mondani, hogy az annyit ér, amennyi elmúlása után megmaradt belőle. *Lenhossék Mihály* neve és működése hazájában és hazája határain túl is felejthetetlen marad az emberi tudás történetében, és élni fog a tudományos világ elismerő, méltányoló tiszteletében, mert aere perennius ragyogó emléket állított magának munkáival, melyek a magyar természettudomány történelmi alakjává emelik.

A Magyar Tudományos Akadémia, mely mindenkor magasra értékelte munkásságát, tisztelettel, hálával és kegyelettel őrzi meg nagynevű tagja és másodelnöke emlékét. Az igaznak emlékezete áldott. Áldás emlékére!

Lenhossék Mihály irodalmi művei:

Adatok a gerincagyi duczok ismeretéhez a békán tett vizsgálatok alapján. Értekezések a természettudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. XV. köt. 15. sz. 1885.

Untersuchungen über die Spinalganglien des Frosches. Archiv für mikroskopische Anatomie. Bd. 28. 1886.

A rostos szövetközi májlob különböző fajairól. Orvosi Hetilap, 1884.

Ritkább boncztani rendellenességek. Értekezések a természettudományok köréből. XVI. köt. 5. sz. 1886.

Ectopia testis transversa. Anatomischer Anzeiger, Bd. 1. 1886.

A sorozatmetszetek kezelésének egy új segédeszköze. Orvosi Hetilap, 1886.

Ein neues Hülfsmittel zur Herstellung von Serienpräparaten aus dem centralen Nervensystem. Zeitschrift für wissenschaftliche Mikroskopie. Bd. 3. 1886.

Közlések az agyvelőről. Orvosi Hetilap, 1887.

Beobachtungen am Gehirn des Menschen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 3. 1887.

Celloidinbehandlung des Gehirns zur Herstellung von Demonstrationspräparaten. Bd. 2. 1887.

Az ember harmadik szemének maradványáról. Természettudományi Közlöny, 1887.

Új szalag a kéz hátán. Természettudományi Közlöny, 1888.

Egy eset az alsó gégeideg rendellenes eredetére. Természettudományi Közlöny, 1888.

Tanulságos anatómiai készítmények. Természettudományi Közlöny, 1888.

A Clarke-féle külső kötélmagról. Természettudományi Közlöny, 1888.

Az agyvelőről mint a lélek műhelyéről. Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz, 1889.

Vizsgálatok a velőshüvelyek fejlődéséről az egér gerincvelejében. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1889.

Untersuchungen über die Entwicklung der Markscheiden und den Faserverlauf im Rückenmark. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 26. 1889.

A pyramispályáról némely emlősállat gerinczelejében. Akadémiai Értesítő, 1889.

Über die Pyramidenbahn im Rückenmarke einiger Säugetiere. Anatomischer Anzeiger, Bd. 5. 1889.

Orvosi műnyelvünkről. Mentők Lapja, 1889.

A gerincvelői idegek hátulsó gyökereiről. Értekezések a természettudományok köréből. XIX. köt. 4. sz. 1889.

Über den Verlauf der Hinterwurzeln im Rückenmark. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 34. 1889.

A pajzsmirigyről. Természettudományi Közlöny, 1890.

Anatomische Mittheilungen: 1. Ein neues Ligament am Handrücken. 2. Abnormer Ursprung des linken Nervus laryngeus inferior. Anatomischer Anzeiger, Bd. 5. 1890.

Hinterwurzeln und Hinterstränge. Verhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Basel. Bd. 9. 1890.

Über Nervenfasern in den hinteren Wurzeln, welche aus dem Vorderhorn entspringen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 5. 1890.

Zur Kenntnis der ersten Entstehung der Nervenzellen und Nervenfasern beim Vogelembryo. Verhandlungen des X. Internationalen Medizinischen Kongresses, Bd. 2. Berlin, 1890.

Zur ersten Entstehung der Nervenzellen und Nervenfasern bei dem Vogelembryo. Verhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Basel, Bd. 9. 1890.

Die Entwicklung der Ganglienanlagen bei dem

menschlichen Embryo. Archiv für Anatomie und Physiologie, Anatomische Abteilung, 1891.

Zur Kenntniss der Neuroglia des menschlichen Rückenmarkes. Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft, 5. Versammlung in München, 1891.

Neuere Forschungen über den feineren Bau des Nervensystems. Correspondenzblatt für Schweizer Ärzte. Jg. 20. 1891.

Ursprung, Verlauf und Endigung der sensibeln Nervenfasern bei Lumbricus. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 39. 1892.

Die Nervenendigungen in den Endknospen der Mundschleimhaut der Fische. Verhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Basel, Bd. 10. 1892.

Die intraepidermalen Blutgefässe. Verh. d. Naturforsch. Ges. zu Basel, Bd. 10. 1892.

Beobachtungen an den Spinalganglien und dem Rückenmark von Pristiurusembryonen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 7. 1892.

Die Nervenursprünge und -endigungen im Jacobson'schen Organ des Kaninchens. Anatomischer Anzeiger, Bd. 7. 1892.

Der feinere Bau der Geschmacksknospen und ihre Nervenendigungen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 8. 1893.

Die Nervenendigungen in den Maculae und Cristae acusticae. Anatomische Hefte, Jg. 1893.

Der feinere Bau des Nervensystems im Lichte neuester Forschungen. Fortschritte der Medizin, Bd. 10. 1892. Franciára fordította E. Chretien, Les nouvelles methodes d'examen histologique du système nerveux et leurs resultats. Paris, Lanier et Fils. 1893.

Beiträge zur Histologie des Nervensystems und der Sinnesorgane. 9. Abhandlungen: 1. Die Nervenendigungen in den Maculae und Cristae acusticae. 2. Zur Kenntnis des Rückenmarkes der Rochen. 3. Die Nervenendigungen in der Riechschleimhaut. 4. Die oberflächlichen Nervenzellen im Rückenmark des Hühnchens. 5. Über Goltische Kommissurenzellen. 6. Die Endknospen der Barbe und des

Aales. 7. Zur Kenntniss der Spinalganglien. 8. Das Ganglion geniculi nervi facialis und seine Verbindungen. 9. Über das Ganglion sphenopalatinum und den Bau der sympathischen Ganglien. Bergmanns Verlag. Wiesbaden, 1893.

Die Geschmacksknospen in den blattförmigen Papillen der Kaninchenzunge. Verhandlungen der physikalisch-medizinischen Gesellschaft zu Würzburg, Bd. 27. 1893.

Hirn und Rückenmark der Wirbeltiere. Zoologischer Jahresbericht. Berlin, 1893.

Zur Kenntniss der Netzhaut der Cephalopoden. Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. Bd. 58. 1893.

Centrosom und Sphäre in den Spinalganglienzellen des Frosches. Archiv für mikroskopische Anatomie. Bd. 46. 1895.

Anatomie und Entwicklungsgeschichte des Auges. Referat im Michel'schen ophthalmologischen Jahresbericht, 1894.

Histologische Untersuchungen am Sehlappen der Cephalopoden. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 47. 1896.

Über Nervenzellenstrukturen. Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft, 10. Versammlung. Berlin, 1896.

Beiträge zur Kenntniss der Zwischenzellen des Hodens. Archiv für Anatomie und Physiologie, Anatomische Abteilung. Jg. 1897.

Über Spermatogenese bei Säugetieren. Vorläufige Mitteilung, als Manuskript gedruckt, Tübingen, 1897.

Untersuchungen über die Spermatogenese. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 51. 1898.

Über den Bau der Spinalganglienzellen des Menschen. Archiv für Psychiatrie, Bd. 29. 1897.

Bemerkungen über den Bau der Spinalganglienzellen. Neurologisches Zentralblatt, Bd. 17. 1898.

A centrosomáról. Akadémiai székfoglaló értekezés. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 16. köt. 1898.

Nervensystem. Ergebnisse der Anatomie und Entwicklungsgeschichte. Bd. 7. 1898.

Über Flimmerzellen. Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft. 12. Versammlung in Kiel, 1898.

Kritisches Referat über die Arbeit A. Bethes: „Die anatomischen Elemente des Nervensystems und ihre physiologische Bedeutung.“ Neurologisches Centralblatt, Bd. 18. 1899.

Über die Zentralkörper in den Zwischenzellen des Hodens. Bibliographie anatomique. Année 1899. Fascic. 2.

Das Mikrocentrum der glatten Muskelzellen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 16. 1899.

Prof. Dr. Victor (Géza) Mihálikovics. Internationale Monatsschrift für Anatomie und Physiologie, Bd. 17. 1900.

Az anatomia története projekciókban. Természettudományi Közlöny. 33. köt. 1901.

Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft, 16. Versammlung in Halle 1902. Diskussion und Demonstration.

A chorionhámról. Matematikai és Természettudományi Értesítő 20. köt. 1902.

Mihálikovics Géza emlékezete. Magyar Orvosi Archivum. II. köt., 1902.

Útmutató az anatómiai gyakorlatokhoz. 196 oldal. Budapest, 1902.

A nem képződéséről az állatorszáiban. Természettudományi Közlöny 34. köt., 1902.

Das Problem der geschlechtsbestimmenden Ursachen. 99 oldal. Jena, 1903.

Die Entwicklung des Glaskörpers. Leipzig, 1903.

Adat az anatómiai előadás technikájához. Természettudományi Közlöny 35. köt., 1903.

A tudományos akadémiák nemzetközi szövetségének 1903. évi közgyűlése; agykutató laboratóriumok szervezése. Orvosi Hetilap, 1903.

Ein kleiner Beitrag zur Technik des anatomischen Unterrichtes. Anatomischer Anzeiger, Bd. 22. 1903.

Ramon y Cajals neue Fibrillenmethode. Neurologisches Centralblatt, Bd. 23. 1904.

Svedenborg. Orvosi Hetilap, 1904.

His Vilmos. Orvosi Hetilap, 1904.

A termékenyítésről. Orvosi Hetilap, 1905.

Az emberi embrio első fejlődési mozzanatairól és a pete megtapadásáról. Természettudományi Közlöny, 37. köt. 1905.

A periferikus idegek fejlődéséről. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1905.

Zur Frage nach der Entwicklung der peripherischen Nervenfasern. Anatomischer Anzeiger, Bd. 28. 1906.

Zur Kenntnis der Spinalganglienzellen. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 69. 1906.

Útmutatás az anatómiai gyakorlatokhoz. II. bővített kiadás. Budapest, 1906.

Dékány tanévmegnyitó beszéd. Budapest, 1906.

A látószerv anatómiája. Grosz—Hoor szemészeti kézikönyve I. kötetében. 215 oldal. Budapest, 1909.

Elnöki megnyitó beszéd a XVI. nemzetközi orvosi kongresszus I. szakosztályában. Compte rendu I. köt. 1909.

Über die physiologische Bedeutung der Neurofibrillen. Anatomischer Anzeiger, Bd. 36. 1910.

Emil Zuckerkandl. Pester Lloyd, 1910.

Über das Ganglion ciliare. Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft. 24. Versammlung, Brüssel, 1910.

Beethoven sükettségéről. Zeneközlöny, 1910.

A ganglion ciliareról. I. A madarak ganglion ciliarja. Matematikai és Természettudományi Értesítő. 1911.

Das Ganglion ciliare der Vögel. Archiv für mikroskopische Anatomie. Bd. 76. 1911.

Das Ganglion ciliare der Reptilien. Anatomischer Anzeiger. Bd. 40. 1911.

Az Anatomische Gesellschaft 25. ülése. Orvosi Hetilap, 1911.

A zonula ciliaris fejlődéséről. Matematikai és Természettudományi Értesítő. 1911.

Die Entwicklung und Bedeutung der Zonula ciliaris.

Verhandlungen der Anatomischen Gesellschaft, 25. Versammlung, Leipzig, 1911.

Zu Sala's Mitteilung über das Ganglion ciliare. Anatomischer Anzeiger, Bd. 38. 1911.

Die Entwicklung und Bedeutung der Zonulafasern, nach Untersuchungen am Hühnchen. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 77. 1911.

A ganglion ciliareról. II.: A hüllök sugárdúca. Matematikai és Természettudományi Értesítő 1912.

Das Ciliarganglion der Reptilien. Archiv für mikroskopische Anatomie, Bd. 80. 1912.

A jégkorszakbeli emberről. Természettudományi Közöny, 44. köt. 1912.

A jégkorszakbeli emberről. I. Az ősemlék és a jégkor. II. A diluviumi ember csontmaradványai. Természettudományi Közöny, 44. köt. 1912.

Das erste Kapitel aus der Geschichte des Menschengeschlechtes. Pester Lloyd, 1912.

Útmutatás az anatómiai gyakorlatokhoz. III. javított kiadás. Budapest, 1912.

Zur Aetiologie und Prophylaxis der Hämorrhoiden. Deutsche Medizinische Wochenschrift, 1912.

Az ember helye a természetben. Természettudományi Közöny, 5. köt. 1913.

Aurel von Török. Ungarische Revue, 1913.

A fogak számának megnagyobbodása. Természettudományi Közöny, 45. köt. 1913.

A végbélápolás. Orvosi Hetilap, 1913.

Anikure. Die Umschau, 1913.

A fejlődés problémájáról. A budapesti Kir. Orvosegyesületben tartott Balassa-előadás. Orvosi Hetilap, 58. köt. 1914.

A piltdowni koponyaleletről. Der Piltdowner Schädel. Barlangkutatás, 2. köt. 1914.

A fejlődés mibenléte. Természettudományi Közöny, 46. köt. 1914.

Az ember helye a természetben. 130. oldal. Budapest, 1914.

Törekvéseink és a háború. Elnöki megnyitó. Barlangkutatás. 3. köt. 1915.

Az anthropológiáról és teendőinkről az anthropologia terén. A M. Tud. Akadémia ünnepi közülésén 1915. május 9-én tartott előadás. Budapest, 1915.

Über Anthropologie im allgemeinen und über die Aufgaben Ungarns auf dem Gebiete der Anthropologie. Archiv für Anthropologie. N. F. Bd. 15, 1916.

A háború és az egyetem. A budapesti egyetem aulájában tartott háborús előadás. Budapest, 1915.

A háború és a létért való küzdelem tétele. Természettudományi Közlöny, 47. köt. 1915.

Az embertan munkaköre és feladatai. Természettudományi Közlöny, 47. köt. 1915.

Der Krieg und der Satz vom Kampfe ums Dasein. Umschau, 1915.

A magyarság anthropologiai vizsgálata. Természettudományi Közlöny. 47. köt. 1915.

Elnöki megnyitó a Földtani Társulat Barlangkutató Szakosztálya 1915. évi évzáró ülésén. Barlangkutatás. 4. köt. 1916.

A háború és az eugenika. A háború és a jövő c. kötetben. Budapest, 1916.

Varratsontosodások a gyermekkorban. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 1916.

Über Nahtverknöcherungen im Kindesalter. Archiv für Anthropologie. N. F. Bd. 15. 1916.

A kígyók látóidegéről. Matematikai és Természettudományi Értesítő. 1916.

Ehrlich Pál. Budapesti Szemle, 1916.

A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó orosz hadifoglyokon végzett anthropologiai vizsgálatok. Akadémiai Értesítő. 27. köt. 1917.

Anthropologische Untersuchungen an russischen Kriegsgefangenen finnisch-ugrischer Nationalität. Turán, 1917.

Balkáni anthropologia. Turán, 1917.

A balkáni népek embertani tulajdonságai. Természettudományi Közlöny, 49. köt. 1917.

A fogszú pusztítása egykor és most. Természettudományi Közlöny, 49. köt. 1917.

A fogszú egykor és most. Matematikai és Természettudományi Értesítő, 35. köt. 1918.

Die Zahnkaries einst und jetzt. Archiv für Anthropologie, N. F. Bd. 17. 1919.

A népfajok és az eugenika. Természettudományi Közlöny, 50. köt. 1918.

Európa lakosságának fajbeli összetétele. Természettudományi Közlöny, 50. köt. 1918.

A sejt és a szövetek. 354 oldal, 248 ábra. Budapest, 1918.

A gynephor átöröklésről. Természettudományi Közlöny, 51. köt. Pótfüzetek, 1919.

Das innere Relief des Unterkieferastes. Archiv für Anthropologie. N. F. Bd. 18. 1920.

A rhodesiai koponya. Természettudományi Közlöny, 53. köt. 1921.

Makroskopische Anatomie der Zähne, der Mund- und Kieferhöhle. In Handbuch der Zahnheilkunde von I. Scheff. 4. Auflage. I. Bd. S. 1—324. Leipzig und Wien, 1922.

Az emberi test alkotásának néhány törvényszerűsége. Természettudományi Közlöny, 54. köt. 1922.

Az ember anatómiája I. köt. 567 old. 1922., II. köt. 1923., III. köt. 1924.

A sejt és a szövetek. II. kiadás. 320 old., 251 kép. Budapest, 1922.

S. Ramon y Cajal. A gondolat úttörői. Budapest, 1923.

Der Sehnerv der Schlangen. Libro en honor de S. Ramon y Cajal. Tome I. Madrid, 1922.

Az emberről általában. A Kir. M. Természettudományi Társulat, Az ember c. kiadványában. 56 old. Budapest, 1924.

Az emberi magzatok nemi aránya. Természettudományi Közlöny, 56. köt. 1924.

A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a magyar anatómiai irodalomban. Budapest, 1926.

Kísérletes sejtkutató kongresszus. Orvosi Hetilap, 1927.

Michael von Lenhossék. Geschichte der Medizin in Selbstdarstellungen, Bd. VII. Leipzig, 1927.

Infusoriák, Amphibiák. Magyar Nyelv, 24. köt., 1928.

A vérről. Természettud. Közlöny, 64. köt. Pótfüzetek, 1928.

A neurontan állásáról. I. Az idegrendszer histogenesise és a neuron. Orvosképzés, 1930.

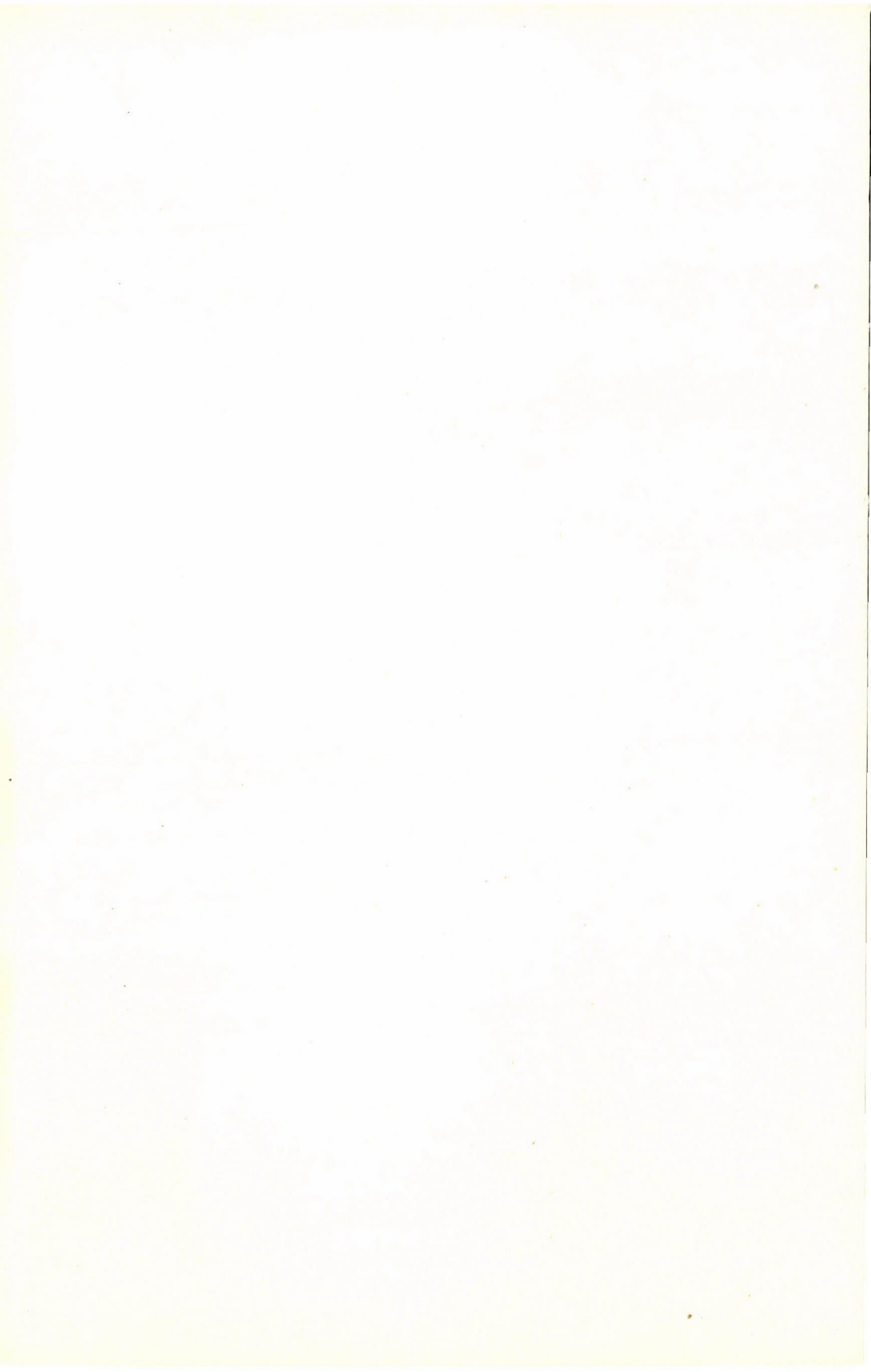
A látóidegről. A Magyar Tudományos Akadémia Berzeviczy- emlékkönyve, 1934.

Santiago Ramon y Cajal, 1852—1934. Die Naturwissenschaften, Bd. 23. 1935.

A férfi és a nő. Természettudományi Közlöny, 67. köt. 1935.

Üdvözlő beszédek. Akadémiai Értesítő, 45. köt., 1935.

Megemlékezés a Magyar Tudományos Akadémia első két elnökéről. Akadémiai Értesítő, 46. köt. 1936.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 12. SZÁM

KÁROLYI ÁRPÁD
EMLÉKEZETE

1853—1940

ÍRTA
ANGYAL DÁVID

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. JANUÁR 25-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943

KÁROLYI ÁRPÁD

EMLÉKEZETE

1853—1940

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. JANUÁR 25-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1943

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKEZETE

1853—1940.

I.

Elődök.

Károlyi Árpád Gáspárnak, a bibliafordítónak utódja volt. A genealógusok erről mit sem tudnak, de Károlyi többször említette ezt a leszármazást, bizonyára családi hagyományokra támaszkodva. A két író lelki rokonsága igazolni látszik a hagyományt. Az áhítatos gondosság, mellyel a fordító szeretett munkájába mélyedt, Károlyi lelkét is eltölté, mikor történeti kompozícióit alkotta. Képekben, jellemző fordulatokban és nemes pátoszban gazdag előadása nem volt méltatlan ahhoz a nyelvhez, melyen Károlyi Gáspár századokra kiható erővel fordított.

Az «istenes vén ember», mint ahogy Károlyi Gáspárt nevezték a vizsolyi biblia megjelenése idején, a magyar történetírás jelentőségét is hangoztatta. Megrögtta a magyar nagy urakat azért a mulasztásért, hogy nem írátták meg a «magyar nemzetségnek sok szép nagy dolgainak vagy cselekedeteinek históriáját.»¹

Nem sejtette, hogy egy utódja századok múlva milyen nagy sikerrel fogja a «nagy cselekedetek» történetének több szakaszát megírni. E munkára Károlyit nem az előd intése, hanem legelőször is az apjától örökölt tudós és írói hajlamok ösztönözték. Apja, Károlyi István, mint nevelő, jogtanácsos és levéltárnok 25 éven át szolgált a gróf Teleki-családot.

¹ Komáromy András tanulmánya Károlyi Árpád származásáról (Nagy Iván: *Családtörténeti Értesítő* III. 79.) nem említi Károlyi Gáspárt. De Eckhart Ferenc is hallotta Károlyitól, amit előttem is említett, (Eckhart nekrológja Károlyiról, *Magyar Szemle* 1940.) Károlyi Gáspár megrovó nyilatkozatát I. Kenessey: *Károlyi-Emlékkönyv*. Budapest, 1890. 31. l. H. Kiss Kálmán tanulmánya.

Sokoldalú volt szellemi érdeklődése. Fia írja róla: «Számítlan könyvtárban és levéltárban búvárkodott, mint pedagógus, mint jogász vagy filológus és diplomatikus vagy mint numizmatikus megállotta volna derekasan helyét.» De jobban szeretett elmélkedni, mint írni. Kiadott egy görög antológiát, közleményei megjelentek tudományos és felekezeti folyóiratokban. Gróf Teleki Sámuel gyermekeinek okulására és mulattatására verseket, drámákat és elbeszéléseket írt. Bár nemes ember volt, a múlt század negyvenes éveinek demokratikus felfogásával szeretett beszélni a nemességről. A növendékeinek ajánlott *Gyermeklant*ban ezt írja: «Ki mindent rosszul, ész nélkül tesz. Az országos nemes emberre lesz.» Ez nem volt egészen komolyan mondva. Károlyi István komoly igyekezete oda irányult, hogy főrangú növendékei lelkében megerősítse az emberi értékek humánus megbecsülését. Ezért mondja egyik drámájában a feleség férjének: «Te nem nemes ember, több, nemes lélek vagy.» Károlyi Árpád is szerette ezt a sokat mondó fordulatot. Egy tudós barátjának dícsérő jellemrajzában kiemeli, hogy a tudós «benső, lelkileg való gentleman volt.» De noha konzervatív érzéssel tisztelte az öröklött rangot, keményen elítélte azokat a főrangúakat, akik csak külsőleg voltak gentlemanek. Károlyi István pedagógiai pályájának egyik legérdekesebb epizódja az, hogy Sárospatakon tanítva a poétikát, ott láthatta tanítványai közt Tompa Mihályt. De amint Tompa nem a poétikából merítette költői ihletét, Károlyi Árpád sem abból tanulta érzékét a költészet iránt. Kevés magyar történetíró méltatta Aranyt és Petőfit oly szeretettel és hozzáértéssel, mint Károlyi Árpád. Átérezte a magyar vers ritmusát, aminek hatása észre is vehető prózája szép arányain, méltóságán és élénk lüktetésén.¹

Költői érzéke kifejlésében részt kell tulajdonítanunk az anyai lelki örökségnek is. Károlyi édesanyja költői családból

¹ Károlyi István életrajza. (Szinnyei: *Magyar Írók*) Károlyi levele Thallóczyhoz 1903. október 23. és Szilágyihoz 1875. május 30. (Nemzeti Múzeum Kézirattára.) Károlyi István: *Szünórák*, Pest, 1845. 158. l. és *Gyermeklant*, Pest, 1843. *Álomország*. Károlyi Árpád nekrológja Winter Gusztávról. (*Levéltári Közlemények*. 1923.) Károlyinak Thallóczyhoz és Szilágyihoz írt leveleire Szekfű Gyula figyelmeztet.

származott. Az *Etelka* költőjének öccse, Dugonics Ádám. Szeged országgyűlési követe és polgármestere, dédapja volt Károlyi Istvánné Beniczky Teréznek.¹ A nemes lelkű, művelt nő nem-magyar költőket is szívesen olvasgatott. Így például Zschokkét, a Svájcban élt német író, akinek érzelmes, moralizáló, de különben érdekes bonyodalmú novelláit és áhitatos elmélkedéseit a németül is beszélő magyar nők a mult század közepe táján szerették olvasgatni.²

II.

Tanuló évek.

Károlyi Árpád 1853. október 7-én született Budapesten. Ötéves volt, midőn apja meghalt. Anyja vagy két évi özvegyesség után Borostyán Sándor nagykőrösi tanár neje lett. és így Károlyi elemi iskolás korától az érettségi vizsgáig Nagykőrösön élte át a provizórium utolsó és a kiegyezés korának első éveit. Itt volt tanúja a mult század hatvanas éveiben a nemzeti ellenállás egyre merészebb jeleneteinek és a kiegyezés kora első éveiben a 48-as emlékek szabadjára bocsátott ünneplésének.

A színmagyar városból, mely a Bach-korszak hivatalnokait gyorsan változtatta magyarokká, Károlyi nyelvben és érzésben izmos és meg nem gyengíthető magyarságot vitt élete messze ágazó utjára. Károlyinak Nagykőrös az volt, ami Pázmány Péternek Bihar megyé. Pázmány, aki évtizedeken át a külföldön tanult és tanított, idegen nyelvű filozófiai és teológiai rendszerekbe mélyedt, már hajlottabb korában Bihar megyének ajánlja egyik könyvét, hogy háláját fejezze ki «édes nevelő hazája vele való dajkálkodásáért.» A biharmegyei «dajkálkodásnak» köszönhetette, hogy nyelvének erejét az idegen hatások el nem sorvasztották. Károlyi

tetett. A leveleket Fitz József és Pasteiner Iván főigazgató urak szíveségéből használtam. Fogadják a nevezett urak ezúton is hálás köszönetemet.

¹ L. Horváth János igen érdekes közleményét. *Napkelet*, 1923.

² Falk és Kecskeméthy elkobzott Levelezése. (Magyarország Újabbkori Történetének *Forrásai*, 1925. 607 és kk.), továbbá Károlyi szóbeli közlése.

is tanult német főiskolán, félszázadnál tovább lakott német városban, évtizedeken át német nyelvű hivatalban szolgált s mégis mindvégig nagykőrösi magyar maradt. Örömmel vette azt a hírt élete estéjén, hogy a nagykőrösiek megbecsülve a nevéből reájuk háruló tisztességet, városuk díszpolgárának választották.

Midőn Károlyi a nagykőrösi gimnázium tanulója lett, az ottani tanári kar már megfogyatkozott az országos hírvénevekben. Arany János, Szász Károly, Salamon Ferenc, Szabó Károly már elhagyták a várost. De méltó társuk, Szilágyi Sándor, még tanította Károlyit az alsóbb osztályokban 1867-ig, amikor a tanárból közoktatásügyi miniszteri titkár lett.

Szilágyi nagyon megkedvelte kis tanítványát és később sem vette le róla szemét. Károlyi 1871-ben valószínűen szeretett nevelőatyja óhajára, a pesti egyetem jogi karának lett hallgatója. Jogi tanulmányai nem voltak eredménytelenek. Arneth Alfréd, a bécsi udvari levéltár igazgatója, aki maga is jogot végzett történetíró volt, egyik hivatalos felterjesztésében dicséri Károlyit egyebek közt jogi képzettsége miatt is.¹

Jogi ismereteinek része volt abban, hogy Illésházy és Batthyány pereit tárgyalva, a bírói visszaélések természetét szabatossággal állapítja meg.

Mint joghallgató Horvát Árpádnak oklevéltani előadásait is szorgalmasan hallgatta. Akadémiai Emlékbeszédében egy kiválóan érdekes kultúrtörténeti rajz keretében jellemzi Horvátot. Elbeszéli, hogy Horvát már 1846-ban tanította az oklevéltant, s Eötvös már 1848-ban kinevezte rendes egyetemi tanárnak. A Bach-korszakbeli bürokrácia korlátoltsága miatt csekély fizetést húzva, valósággal nyomorognia kellett. Eötvös újra kinevezte rendes tanárnak 1868-ban, de egy kollégája gonosz irigysége miatt teljes tanári fizetését csakis Trefort minisztersége alatt vehette fel. A hosszas szűkölködés miatt nem fejthetett ki tehetségéhez méltó tudományos munkásságot. Irodalmi munkája mégsem volt

¹ Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok*. (Levéltári Közlemények. XI. évf. Budapest, 1933. 174. l.)

jelentéktelen, tanári munkájáról pedig Károlyi azt mondja, hogy «soha professzort nem hatott át hivatásának tudata jobban, mint őt.»¹ Föltehetjük, hogy mint joghallgató Szilágyi előtt is így beszélt Horvát Árpád előadásairól. Szilágyi bizonyára észrevette már ekkor, hogy fiatal híve a jogi tudományokban különösen a történeti vonatkozásokat szereti. Ennek Szilágyi nagyon örült, mert szenvedélyesen szeretett felfedezni és pártolni fiatal történetkutató tehetségeket. Nem bántotta a gondolat, hogy esetleg elhomályosíthatnák hírnevét; sőt óhajtotta boldogulásukat, hogy mennél több kedvvel éljenek a magyar történettudománynak. A szépirodalomból és a kortörténet könnyed műveléséből ment át az igazi történetíráshoz, de bár komoly sikerekre hivatkozott, hivatása teljesítésében kínosan érezte az «autodidaxis hiányait.» Ettől a kínos érzéstől akarta megkímélni Károlyit, akit minden más ifjú hívénél jobban szeretett. Károlyi nem nagyított, midőn Emlékbeszédében Szilágyiról azt írta, hogy «nemes szívének rokonszenvét és jóakarátát oly pazarul szórta reám.»

Jóindulatának legkiválóbb jele volt az, hogy Károlyit ösztöndíjjal Bécsbe küldette s főlvétette az Institut für Österreichische Geschichtsforschung hallgatói sorába. Ez a bécsi küldetés döntő fordulatot jelent Károlyi pályáján. Nagy emberismerők mondták, hogy a hála nem emberi tulajdonság. Károlyi kivételes ember volt abban is, hogy az iránta mutatott jóindulat legkisebb jeléért is hálára kötelezve érezte magát. Szilágyi jóságát hű szeretettel és tisztelettel viszonozta. Szilágyi halála után a Magyar Történelmi Társulat rendkívüli ülésén nagyhatású Emlékbeszédet mondott apai barátjáról. Képeket könnyen teremítő fantáziáját szinte túlfeszítette Emlékbeszédében, hogy mennél nagyobb gyászpompával ünnepelje az elhunytnak ritka érdemeit. Kifejti, hogy Szilágyi Erdély politikai és művelődéstörténete terén alapvető munkát végzett. Fáradhatatlan buzgalommal szerkesztett kiadványaiban és monográfiáiban megvilágította Bethlen Gábor bölcseséggel egyesített merészségét,

¹ Emlékbeszédek a M. Tud. Akadémia Tagjai felett. XI. kötet. Budapest, 1904.

I. Rákóczi György óvatos és eredményes, majd II. Rákóczi György vakmerő és végzetes politikáját, továbbá bemutatta a XVII. századi Rákócziak családi életének meleg otthoniaságát, fejedelmi udvaruk magyarságát és egyszersmind kapcsolataikat a nyugati kultúra világához. Szilágyi emlékét felújítva Károlyi nem életrajzi essayt, vagy szónoki művet írt, hanem valódi elégiát, melyet költői érzés sugallt s művészi kéz alkotott.

III.

Bécsi élet.

A bécsi Institut, Sickel iskolája Waitz Györgynek ítélete szerint a történeti segédtudományok legjobb iskolája volt az egész világon. Ebben az iskolában jelentkezett hallgatónak Károlyi 22-ik évében, 1875 januárjában. Hallgatta a diplomatikát, a palaeográfiát, a kronológiát, a műtörénetet és a források kritikai tárgyalását. Mind e tudományokat nagyon megszerette, de német nyelvismeretének hiányossága eleintén zavarta fogékonyságát. Azonban erős akarata, a nulla dies sine linea következetes szemmel tartása legyőzték az akadályokat. Már 1876 januárjában azt jelentheti Szilágyinak, hogy Sickel megdicsérte, ami, úgymond, «nagy szó.» Tanárai általában meg voltak vele elégedve. A palaeográfia tanára, dr. Kürschner, aki egyszersmind a kamarai levéltár igazgatója volt, már 1876 februárjában felszólította Károlyit, hogy fogadjon el egy kezdő hivatalt az ő levéltárában havi száz forint fizetéssel. Károlyi azt válaszolta, hogy elégtelen német nyelvtudása miatt nem mer német intézmény szolgálatába lépni. Ez az ok is magyarázza vonakodását, de annak más oka is volt. Nem akarta magát lekötni bécsi hivatalnak, mert csak tanulni ment Bécsbe, abban a reményben, hogy hazájában érvényesül majd levéltárban, könyvtárban vagy tanári széken. Bár Sickel iskolájában megbarátkozott élénk szellemű, művelt ifjakkal, Bécsben mégis egészen elhagyottnak érezte magát. «Dacára», — írja Szilágyinak — «hogy a közös ügyesmonarchia legnépesebb városában vagyok, úgy tetszik, mintha egy kietlen pusztában, lakásnélküli territóriumon bolyonganék». Nem volt a nagy városban senki, akivel bizal-

masan beszélgethetett volna. Nem volt ott senki, akinek társasága kárpótolhatta volna a szülők, a testvérek, az ott-honi ismerősök, vagy olyan jóakaró távollétéért, mint aminő Szilágyi Sándor volt. Azután rendkívüli érzékenysége észrevette még az iránta jóindulatú bécsiek modorában is az udvariasan rejtett íroniát. Hiszen ő a civilizátoroktól még át nem gyúrt nemzetnek fia volt, aki a német szót magyarosan ejti. «Mert magyar vagyok», — írja Szilágyinak 1877 tavaszán — «mindig az ajtó mögött, a kuckóban a helyem.»

Kétféle indulat közt ingadozott ekkor. Szerette a nagy bécsi levéltárakat, tudós osztrák barátaival is szívesen érintkezett, de mindazt, ami így Bécshez kötötte, a kedvezőtlen benyomások és az erős honvágy hevesen ostromolták. Szilágyi Sándor jólelkű mosolyával gúnyolta ifjú hívének «hamleteskedését». A hamleti ingadozásnak végét látszott vetni az a felszólítás, melyet Arneth Alfréd intézett Károlyihoz 1877 májusában. Ekkor ugyanis a magyar delegációban felhangzott az a kívánság, hogy az udvari levéltárba magyar hivatalnokok is vétessenek fel, s ezáltal az 1867 óta jogilag közössé vált intézmény valóban közössé alakuljon át. Arneth attól tartott, hogy a magyarok a külügyminisztérium által olyan magasabb rangú hivatalnokot csúsztatnak majd a levéltárba, aki a rangsort megzavarja és hivatalnokainak előléptetését késlelteti. Ezért kívánt olyan magyar ifjút kineveztetni, aki a rangsor legalsó lépcsőjén társai jogait nem sértheti s a dualizmus elvét is személyesítené. Sickel ajánlotta Károlyit Arnethnek s igen nyomatékosan igyekezett rábeszélni tanítványát a hivatal elfogadására. Szilágyi és Fraknoi is ezt tanácsolták, Károlyi mégis heteken át habozott, míg végre 1877. június 23-án beadta folyamodványát Arnethnek. Július 7-én már ki volt nevezve aspiransnak. Megköszönte Arnethnek jóságát, de a hivatalt abban a reményben vállalta el, hogy néhány hónap múlva felcserélheti azt magyar levéltárosi vagy tanári állással. Nem hónapok, hanem évek múltak el és Károlyi mégis Bécsben maradt, eleintén csekély fizetéséből «nyomorogva» mint maga mondotta. Anyagi helyzete javult, amikor már segédfogalmazó volt Bécsben és kinevezték a konzuli akadémiára a magyar nyelv tanárának.

1885 után kis magyar világ is keletkezett Bécsben. Akkor

nevezték ki Thallóczy Lajost alig 28 éves korában az udvari kamarai levéltár igazgatójának. Az új igazgatót pályája kezdetén Szilágyi Sándor segítette és foglalkoztatta. Károlyi tehát már Budapestről ismerte a nagyra menendő tudóst, aki oly fiatalon Grillparzer hivatali utódja lett. Ekkor a két Bécsbe vetődött tudós barátsága szorosabbra fűződött. Thallóczy igen nagyra becsülte Károlyi tudományos és írói tehetségét, meleg vonzalmat érzett egyénisége iránt s mivel az élettel ügyesebben tudott bánni, mint idősebb barátja, néha szolgálatokkal is le bírta kötelezni. 1916 végén a polkratesi szerencse csúcsáig fölemelkedett Thallóczyt a gonosz hatalmak irigysége egy kisiklott vonatból szétzúzott koponyával a sínekre dobta. Károlyi akkor mély megilletődéssel nézte a ferencvárosi halottas kamarában barátja földi maradványait. Derűt vélt észrevenni a halott arcán, mintha utolsó álma vetítette volna rá. Az álom bizonyára azzal a magyar királysággal foglalkozott, mely a középkori hajdani magyar melléktartományokra kiterjeszti majd politikai és kulturális befolyását. Az ily en Magyarország előkészítése volt Thallóczy politikai és tudományos munkájának vezető gondolata. Károlyi Thallóczyról mondott Emlékbeszédében kifejti, hogy barátja a Praytól és Engeltől tört úton milyen messze haladt a hajdani melléktartományok történetének kikutatásában. És rajzolja ugyanott Thallóczy egyéniségét a gyöngédség és humor változatos színeivel. Elbeszéli, hogy a Thallóczy lakásán összegyűlt körben komoly tudományos, főként történeti vagy művészi és társadalmi témák megtárgyalása vidám beszélgetésekkel váltakozott s ezeket «élénken fűszerezte a házigazdából kiáradó jókedv». «E jókedvnek» — mondja tovább — «pajkos, néha tán rakoncátlan delfinei csak éppen elfutó hullámok voltak a felszínen, amely felszín alatt kristálytisztá érzések vize hömpölygött tova». «Híven összetartó rokonszenv és köteleességtudás, munkakészség és jókedv kapcsaival összefűzött baráti kör» volt az, melyet Károlyi szívesen látogatott. Itt kipihent és földerült. Amióta ez a kör kialakult, már nem úgy érezte magát Bécs városában, mintha kietlen pusztaságban vándorolna.¹

¹ Mindezekre nézve l. Károlyi leveleit Szilágyihoz (Nemzeti Múzeum). Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok.* (i. h.).

A pusztai benyomást már csak azért sem érezhette a nyolcvanas években, mert osztrák baráti köre is hozzáemelegedett. Öregségében is sokat emlegette Mühlbacher, Ottenthal, Wickhoff, Lasitzer, Budinsky, az Institut volt hallgatóinak nevét, akiknek társaságában sok szellemet és munkakedvet élénkítő órát töltött. E társasághoz tartozott Paukert János is, aki együtt szolgált Károlyival az állami levéltárban. Szerény, bu gó és kitűnően képzett levéltárnok volt. Károlyi nagyon kedvelte, gyermekeinek apailag gondoskodó keresztapja lett s családjában otthon érezte magát. Midőn Paukert 1915-ben meghalt, a legelőkelőbb osztrák történeti folyóiratban Károlyi írt róla német nyelven igen meleg és szépen jellemző nekrológot.¹

A bécsi élet kellemességeit emelte az, hogy Arneth igen kedvelte Károlyit. Arneth a 48-as frankfurti nemzetgyűlésen a nagy németek pártjának előkelő tagja, Schmerling kormányára idején az osztrák alkotmányos centralizmus híve, nem szerette a personaluniót és mint történetíró elítélte a magyar önállóság védelmében vívott harcokat. Mély szakadék választotta el Károlyi történeti felfogásától. Mindamellett Arneth nem volt magyargyűlölő. Sőt Károlyi szerint az Arneth-család a legbensőbb viszonyban élt «Huszárnak, az állami kancellária egyik udvari tanácsosának Endlicherünknek és Gervaynknak családjával, akiknek társaságában szívta magába Arneth a magyarok iránti őszinte rokonszenvét, mely eltérő politikai nézetei ellenére is mindvégig élénken megmaradt benne». Már pedig Károlyi magyar volt a szó legszebb értelmében. Horánszky Lajos jól írja róla: «Ha az igazi nemes magyar jellemről szobor készülne, Károlyi Árpád mintaképen állana előttünk». És így érthető, hogy Arneth minden lehetőet megtett Károlyiért. Első önállóan megjelent értekezését, mely a nagyváradi békéről szólt, két példányban

Károlyi *Emlékbeszéde Thallóczyról*. (A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai 3. szám. Szerk. Dr. Träger Ernő.) Ugyane gyűjteményben: Träger Ernő: *Thallóczy Lajos Emlékének* (1. sz.) és Eckhart Ferenc: *Thallóczy Lajos, a történetíró* (17. sz.). Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben* (10. sz.).

¹ *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* B. 37. Innsbruck. 1917.

hivatalos úton elküldötte gróf Andrássy Gyula külügyminiszternek és b. Orczy Béla osztályfőnöknek, egy levél kíséretében, melyben úgy feldícsérte a fiatal szerzőt, hogy Károlyi restelte a dícséretet elmondani Szilágyinak. Károlyi öregkorában is hálásan emlegette Arnehtnek ezt a gyöngéd jószágát. Arnehtről, mint Akadémiánk kültagjáról, Károlyi mondott Emlékbeszédet. Felhasználva Arnehtnek életrajzi és kortörténeti adatokban gazdag Emlékiratait, vonzó képet fest a nagy osztrák történetíróról. Igazi rokonszenvvvel méltatja az író, az embert, de nem mulasztja el megjegyezni, hogy a magyar történetet csak annyiban értette meg, amennyiben azt ó-osztrák érzésű történetíró egyáltalán megértheti. Ó-osztrák érzelemmel ábrázolta Arneht életrajzai nagy hőseit, akik az ő formára és tartalomra előkelő könyveiben eleganciával mozognak, szinte formaruhában, melyből a mélyebben rejlő motívumok nem bírnak eléggé kibontakozni. Igen lelkiismeretes, finom ízlésű író volt. Nagyérdekű kiadványai a német nyelvterületen túl messze földön terjesztették hírnevét.

Az a gyöngéd jószág, melyet Károlyi iránt mutatott, midőn munkáját elküldötte a külügyminisztérium magyar vezetőinek, hatástalan maradt. De az bizonyos, hogy Károlyi az Arnehtől vezetett levéltárban szolgálva, a 80-as években már nem mondhatta, hogy magyar lévén kuckóban van a helye.

Mégis haza vágyódott. A hazai légkörben akart tudományának élni, szüleitől és testvéreitől környezve. De bárhová fordult, fővároshoz, vagy államhoz, hiába próbálkozott. Negyvenedik évében írja, hogy «az egyetemi katedra bográcsán már kétszer égettem a számát». A balsikerek oka könnyen érthető. Károlyit érdemes tudós k pártolták, akik jelöltjük érdemeire hivatkoztak. A versenytársak azonban nem érdekeket, hanem érdekeket mozgósítottak s így övük volt a pályabér.

De 1892 őszén változott a helyzet. Salamon Ferenc halála után híre járt, hogy az egyetem meghívja Károlyit a nagynevű író tanszékére. Ez a hír kellemetlenül hatott Arnehtre. Károlyi távozását a levéltári szolgálat érzékeny veszteségének fogta fel. Némi reményt merített abból a körülményből, hogy a külügyminiszter a magyar delegáció kíván-

ságára hajlandó volt a levéltárnál egy magyar állampolgárnak fenntartott aligazgatói állást szervezni. Arneth tehát 1892 két utolsó hónapjában kétszer is kérte Károlyit, hogy ne menjen Budapestre, hiszen ő felterjeszti a levéltár magyar aligazgatói állására. Károlyi nem ígérhette meg a Bécsben maradást, mert — így szólt — «az én lelkem haza vágyik». Azonban 1893 elején Arneth figyelmeztette, hogy egy megbízható, de nem szakavatott magyar úr, kit a kabinet-iroda főnöke is pártol, vágyódik az aligazgatói hivatalra, s így lehetséges, hogy Károlyi két szék közt a földön marad. Károlyi ezt a veszélyt nem gondolván lehetetlennek, arra kérte Arnethet, hogy halassza el az aligazgatói felterjesztést, amíg az egyetemi katedra ügye el nem dől. Arneth ebben megnyugodott. A budapesti egyetem bölcsészeti kara és tanácsa meghívták Károlyit Salamon tanszékére és gróf Csáky Albin miniszter szívesen kinevezte volna. De Károlyinak aligazgatói fizetése és mellékjövedelme Bécsben nagyobb lett volna, mint az egyetemi tanári fizetés. Arra kérte tehát Csákyt, hogy két, vagy legalább egy *quinquenniummal* kárpótolja a veszteségért. Csáky ezt a kérést visszautasította, noha azt államtitkárja, Berzeviczy Albert, teljesíthetőnek vélte. Károlyit mélyen sértette ez a visszautasítás, s mivel az udvari levéltár magyar aligazgatói állása nemzeti jelentőségre nézve volt olyan értékes, mint az egyetemi tanárság, Arneth felszólításának engedett. 1893. augusztus 2-án átvette a decretumot, mely által osztálytanácsosi rangban az udvari levéltár második aligazgatójának neveztetett ki. Egyetemi tanársága tehát a szent bűr krácia oltárán elégett áldozattá lett. Károlyi ezután is jóideig sajnálkozva emlegette, hogy gróf Csáky makacs formalizmusa miatt 1893-ban nem térhetett haza s tovább is kénytelen volt a száműzetésben élni. De az ilyen panasz már csak a régi vágyak elhaló visszhangja volt.

Arneth utódja Winter Gusztáv lett, a jogtörténet nagy tudósa, aki rendkívül nagyra becsülte Károlyit. Winter neveztetett ki őt az udvari levéltár első aligazgatójának 1897-ben. Hat év múlva váratlan alkalom nyílt arra, hogy Károlyi hazaköltözzék, mint azt jó néhány évvel ezelőtt forrón óhajtotta. Pauler Gyula halála után ugyanis gróf Khuen-Hédér-

váry Károly, mint belügyminiszter, bizonyára Thallóczy tanácsára felajánlotta Károlynak az Országos Levéltár igazgatóságát. Károlyi tárgyalta is a miniszterrel erről a meghívásról. Nem fogadhatta el, mert 50 éves korában új hivatali viszonyok közt új feladatra nem akart vállalkozni. Attól is tartott, hogy a távozó miniszter utódja az ő levéltári reformterveit aligha fogja támogatni. De ez alkalommal a gróf egyszerű jósága s szíves udvariassága Károlyt szinte elragadta. A «modern nyugati gentleman eszményének» nevezte Khuen-Héderváryt és keserűen kifakadt a magyar közvélemény ellen, mely lázas közjogi ingerlékenységben szenvedvén, az erősen magyar érzésű, jószándékú és műveltekű főurat nem engedte érvényesülni. Az ilyen jelenetek nem csupán tűrhetővé, hanem kívánatossá is tették Károlynak a Bécsben maradást, hol oly gentleman társaságában, mint aminő Winter volt, hathatósan előmozdította a magyar történeti kutatást.

Winter 1907 nyarán arról értesült, hogy egy jó nevű osztrák tudós az ő visszavonulása esetére igazgatói hivatalának megszerzésére törekszik. Ezért kinevezette Károlyit udvari és miniszteri tanácsossá, ami szokás szerint biztosította előlépését a magasabb rangra. Előterjesztésében kiemelte, hogy Károlyi alaposan ismeri a levéltár feladatait, szükségleteit, ügyiratait és messze kiterjedő anyagát, hogy már is igen nagy érdemei vannak a levéltár belső rendezésében s lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a levéltár régi tekintélye a külföldön, de különösen Magyarországon fokozódjék.

Winter, akinek tudományos kiválóságát és rendkívül értékes lelki sajátosságait Károlyi annakidején szép nekrológjában méltatta, 1909 április végén nyugalomba vonult és Károlyi a következő hónap 12-én már ki volt nevezve a házi, udvari és állami levéltár igazgatójának.

Híresztelték, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg ellenezte Károlyi kinevezését. Ez nem valószínű, de ha ellenezte is, I. Ferenc József miniszterei előterjesztését maga bírálta meg és idegen beavatkozást nem tűrt, még a főhercegeket sem. Ferenc József azon nem akadt fenn, hogy magyart ajánlanak neki a bizalmas udvari hivatal betöltésére. A felekezeti kérdés sem bántotta, hiszen anyai nagynyja protestáns volt és

anyja protestáns szellemű környezetben nevelkedvén, jó ideig liberális katolikusnak volt nevezhető, Ferenc József pedig nem nézte a felekezetet, ha illetékes helyről ajánlott kinevezést kellett aláírnia. Különben is mondhatnók, hogy ismerte már akkor Károlyit nem csupán Arneth és Winter jelentéseiből.

1893-ban ugyanis Károlyi megjelent előtte magyar díszben, hogy megköszönje kineveztetését a második aligazgatói állásra. Igen nyájasan fogadta Károlyit, bizonyára tetszett neki a megnyerő külsejű magyar úr, akinek arcáról éles szeme leolvashatta, hogy minden vonása a hűséget és az adott szó szentségét hirdeti. Ferenc József csodálatos emlékező tehetsége az ilyen benyomást nem felejtette el és így megtörtént az évtizedekkel azelőtt lehetetlennek látszó csoda, hogy magyar kálvinista jutott a Mária Terézia által alapított házi és udvari levéltár élére.

«Hirtelen jött rám», — írja Károlyi Thallóczynek, midőn kinevezéséről értesítették. «Kábult vagyok, rossz fülemmel bizonyos aggodalommal és félelemmel nézek a jövő elé. Nehéz lesz helyzetem süket füllel s nem perfekt németséggel.»

Szóval nem a hiúság kábította oly csúcsra jutván, hová feljutni sem remélt, mikor mint ösztöndíjas tanuló Bécsbe került. Lelkiismerete aggódott, vajon lesz-e elég ereje a nagy feladatra. A lelkiismeretnek ez a nyugtalansága, mely erőfeszítésre sarkal, záloga a sikernek. Mint a világ minden részéről látogatott, nagy hírű levéltár igazgatója, becsületet szerzett a magyar névnek lelki műveltségre valló szíves udvariasságával és sokoldalú tudományával. Alaposan előkészítette az idegenek kutatásait és jó tanácsokkal szolgált nekik, éppúgy, mint ahogy a magyar kutatókat kalauzolta a hazai történet területén. A levéltár mostani igazgatója, Bittner Lajos, tulajdonképp tanítványa volt Károlyinak a levéltári szolgálatban. Meleg encomiumot írt Károlyiról, mint levéltárnokról. Dícséri intézkedései célszerűségét a levéltár használata és a roppant anyag átrendezése tekintetében. Károlyi mindent megtett, amit a hivatal és a tudomány érdeke megkíván a jó igazgatótól. Szóval Bittner fejtegetései után többé nem tekinthetjük nagyításnak azt, amit Károlyi levéltári igazgatásáról Szekfű Gyula mondott. Szerinte «a

bécsi Staatsarchiv egyetlen magyar igazgatója korszakot nyitott a közép-európai levéltárügy történetében».

Midőn 60 éves lett, 1913-ban nyugalmaztatását kérelmezte. Kezdetől fogva el volt határozva arra, hogy az akkori hivatalnoki korhatáron túl nem marad hivatalban, mert a fiatalok előléptetését nem akarta akadályozni. Kérlelték ugyan a maradásra, de nem állott el régi szándékától már csak azért sem, mert a dualizmusnak a trónörökös köré csoportosuló ellenségei már igyekeztek neki kellemetlenséget szerezni, s így előre láthatta, hogy ez az igyekezet idővel erősödni fog. Azt az erőt, melyet ez áldatlan küzdelemre kellett volna pazarolnia, jobbnak látta tudományos munka folytatására fordítani. Válogatott németességgel és nemes szerénységgel írt, nyugdíjaztatását kérő folyamodványában mondotta, hogy őszinte hálával ragaszkodik ahhoz a nagy tudományos intézethez, amelyben szerencséje volt a komoly munkára tág mezőt s méltóan szép életcélt találni. Kérelmét teljesítve a kormány elismerése jeléül az osztályfőnök címével és jellegével tüntette ki.

A bécsi tudományos körök nem csupán a levéltárnokot és a lovagias magyart becsülték benne, hanem a tudóst is.

Winter egyik felterjesztésében azt írja, hogy Károlyi a levéltár összes tisztviselői közt a tudományos munkára nézve a legkiválóbb. A bécsi tudományos akadémia megválasztotta tagjának.¹ A mi Akadémiánk már 1880-ban megválasztotta levelező tagjának. Néhány hónappal halála előtt megérte akadémiai tagságának 60-ik évfordulóját, mint tiszteleti tag.

Tudományos munkásságát kell tehát ismertetnünk néhány általános megjegyzés előbocsátásával.

¹ A fentiekre nézve l. különösen Károlyi leveleit Szilágyihoz és Thallóczyhoz. (Nemzeti Múzeum.) Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben*. Budapest, 1941. Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok*. Szekfű Gyula: *Károlyi Árpád, a történetíró*. (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7. Budapest, 1933. 18. és 22. l.) Arneth: *Aus meinem Leben* I. II. Stuttgart, 1893. Emlékbeszédek a M. Tud. Akadémia Tagjai felett. XIV. kötet. (Arnethről, Budapest, 1904.)

IV.

Történetírói jellemvonások.

Akik Károlyit méltatták, bizonyos kapcsolatba hozták nevét Ranke és Macaulay nevével. Károlyi valóban szerette a két nagy történetíróban mindazt, ami szellemével és érzületével rokonságban volt.

Rankénak egy sokszor idézett mondására hivatkozik olykor tanulmányaiban «A pragmatikus történetíró» — mondja Károlyi — «gyakorlati programjának alapelve Ranke ismert mondása szerint abban áll: Kutasd és beszéld el: wie es eigentlich geschehen ist». Kutasd, hogy valójában miként történt.¹

Nem Ranke volt az első történetíró, aki az események valódi lefolyásának kutatását kívánta. Már Thukydideszmondotta: Visszas dolog válogatás nélkül hinnünk a tanúságnak. A legtöbb ember közömbös az igazság kikutatása iránt, hanem elfogadja azt, amit készen kap. Örökké való szerzeménynek nevezi a pragmatikus történetírás alapítója azt az eredményt, melyet az igazság kikutatása, azaz a hagyományok kritikai boncolása által nyerünk. Ranke idézett intése velős rövidséggel újítja fel a görög író gondolatát.

Károlyi is felveti minden történeti feladatával szemben a kérdést, vajon hogyan is történt az valójában? Nem Rankétól tanulta a kérdést, melynek megoldása által annyi új eredménnyel gyarapította magyar történeti ismeretünket. Sickel iskolája és a maga ítélő tehetségének ereje megtanították a kérdés felvetésére és megoldásának módjára. De kétségtelen, hogy Ranke példája is ösztönözte.

Szerette Ranke lélektani rajzait. Ha munkáiban oly egyént szerepeltet, akivel Ranke is foglalkozott, örül, ha a Rankétól rajzolt arckép kifejezi az ő felfogását is. Szereti Rankéban a nagy világtörténeti vonatkozásokat, midőn a mester a nemzeti történet mozzanatait világtörténeti távlat-

¹ Arnethről mondott Emlékbeszéde i. h. 16. l. Másutt is idézte Rankétól.

ban világítja meg. A megvilágítás e módjával többször találkozunk Károlyi műveiben.

Egyezik Rankéval abban, hogy az államok külső és belső politikája történetének ábrázolását tekinti a történetírás legkiválóbb feladatának.

De Ranke történeti felfogásának lényegével a Károlyi nem egyezett.

Ezt a felfogást behatóan és szép tömörséggel jellemezte Péterfy Jenő. «Ranke» — így írja Péterfy — «nem moralista, nem pártember s politikai p. thosa nincs. Nála a szemlélet nyugodtsága, pártatlansága pantheistikus mélységű felfogásból ered, neki a történeti hatalmak küzdelme «isteni színjáték», melynek lefolyását morális vagy politikai rokonszenv vagy ellenszenv nyilatkozataival zavarni nem szabad. Innen elnéző volta az egyéni szenvedélyeknek még túlesapongásai ellen is a történetben».¹

Péterfy e kitűnő jellemrajza tulajdonképp Macaulay és Ranke ellentétét tünteti fel. Mert Macaulay nem volt olyan elnéző. Jeffreys-t például, a véres esküdtszékek (Bloody assizes) hősét, a lelketlen főbíró, aki az érvényesülés, a gazdagodás vágyától hajtva, iszonyú durvasággal és kegyetlenséggel nemeslelkű politikai ellenfeleit százával szolgáltatta ki a hóhérnak, ezt a Jeffreys-t Macaulay oly égő színekkel ábrázolja, hogy az olvasó sohasem felejtí el a bírói hivatallal gyalázatosan visszaélő lordot. Ranke is tárgyalja II. Jakab korát az ő angol történetében. Itt Jeffreys alakja, mint vértelen árnyék imbolyog a kor áramlatai összeütközésének rajzában.

Károlyi az ábrázolás e két módja közül inkább az angol történetíróéhoz hajlott. Nem próbálta pantheistikus érzésből elnézni a kegyetlen és álnok bírák ítélkezését Illésházy és Batthyány pereiben. Magyar józansága idegenkedett a metafizikai hangulatoktól és vallásos felfogása sem bírt megbarátkozni a pantheistikus elnézéssel. Az ő hite szerint a földön gonosz és jó hatalmak versenyeznek az uralomért; véges elmétől ki nem fürkészhető okból az Úristen időnként

¹ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. I. 232.

eltűri a gonosz hatalmak uralmát, de megengedi, hogy választottjai szóval és tettel küzdjenek a sötét démonok ellen.

Ez az érzés is vonzotta Macaulayhoz. Általában csodálta a festői fantáziájú költő, a drámai élenkségű elbeszélő, a nagy kritikus és szónok essayit és történeti alkotásait. De nem csodálta kritika nélkül. Jól tudta, hogy az olyan fantázia, mint a Macaulayé, bármily nagy kutatói szenvedéllyel egyesül, a művészi cél kedvéért néha nyűgnek érzi az adatok tanulságainak óvatos mérlegelését. Már pedig Károlyi a történetírásról ezt az elvet hirdette: «A történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet, de csak akkor, ha megmaradhat igazi és tiszta tudománynak.»¹

Mint látjuk, Károlyi bármennyire tisztelte és szerette Rankét és Macaulayt, nem mondhatta egyikről sem, amit Dante mond Vergiliusról, hogy tőlük tanulta mindazt, ami neki dicsőséget szerzett. Jó iskolában tanulta meg azt a módot, ahogy a történeti anyag az ő szavai szerint «igaz és tiszta tudománnyá» rendezhető.

De a történetírára nem az iskola, hanem géniusza tanította. A multnak írott és nyomtatott emlékeiből életre keltek előtte az eseményeket formálók alakjai. Belátott lelkükbe s még külsejüket is látta. Hallgatta beszédeiket s megértette, hogy miként felelnek meg azok érzéseiknek. Bírálta őket nagy politikai bölcseséggel és emberismerettel. Meleg hazafias érzése segítette eszét a szereplők tettei értékének latolgatásában. Csak az átalkodott gonoszságot kárhoztatta teljes erővel. Máskülönben még az ellenfél tévedéseinek is kereste mentségét, még bennük is kereste a szenvedélyek tiszta forrását. Tárgyilagossága nem volt eltanult modor, hanem lelkének meleg humanizmusából táplálkozó érzés.

Munkáiban találunk néha összefoglaló áttekintéseket politikai irányok, vagy intézmények fejlődéséről, de egy századnak, vagy csak évtizedeknek történetét átfogó kompozícióra nem vállalkozott. Egyszer kísértette az a gondolat, hogy a Szilágyi Sándortól szerkesztett Millenniumi Történet

¹ Emlékbeszéd Pauler Gyula felett. (Akadémiai Emlékbeszéd. XVI. k. 4. sz. 14. l.)

számára megírja az 1526—1604-ig terjedő országos történetet. De nem akart egy lépésnyire sem taposott nyomokon járni. A XVI. század magyar történetének minden fordulatát új levéltári források alapján szeretne volna megírni. De némi habozás után visszariadt attól a gondolattól, hogy évtizedek munkáját kívánó feladatra kösse le a hivataltól úgyszólván nagyon lefoglalt idejét. Essayk, tanulmányok, nagy eseményekről szóló monográfiák írására szívesebben vállalkozott. A kompozíció szélessége szétforgácsolta volna tehetségét, mely a kisebb téren összpontosítva mélyebb hatással érvényesült. Már ifjúságában csodálatos volt történeti felfogásának érettsége. Belső források azt nem alakították át, csak az idő változott körül, de ítéletének ereje megbirkózott a változásokkal, majdnem utolsó lehelletéig. Ezért tanácsosnak hittük munkáit nem keletkezésük, hanem tárgyaik kronológiai sorrendjében áttekinteni.¹

V.

A tizenhatodik század végéig.

A Csánki Dezsőtől szerkesztett *Árpád és az Árpádok* díszművének számára írta Károlyi *Az Árpádok, mint a magyar nemzeti Királyság és Társadalom szervezői* című tanulmányt. Áttekinti ebben a királyi hatalom megalapítását, fejlődését s a magyar társadalom történetét az Árpádok korában. Nem elégszik meg mások megállapításaival. Összeszövi azokat az egykorú európai történetre, s a magyar forrásokra támaszkodó értékes megfigyeléseivel. Előadása különösen érdekes Szent István alkotásai jellemzésében. Páratlanul eredetinek nevezi a magyar királyság megalapításának útját és módját, szédítően merész újításnak nevezi a vármegyei intézményt. Ebbe «Szent István genialis lelkét egészen belé lehelte.» A királyi vármegye eredetére vonatkozó megfigyeléseit a legújabbkuta-

¹ A Millenniumi Történetre vonatkozóan I. Levelezéseit Szilágyival és Thallóczyval. (I. h.)

tás is felhasználja.¹ Ez áttekintésben Károlyi Pauler Gyula eredményeire is támaszkodik. Paulerről mondott Emlékbeszéde melegségben és az érdemek dicsőítésében vetekszik azzal, melyet Szilágyi Sándor felett mondott. Pedig Paulerhez nem kapcsolta a hála köteléke, de tehetségét igen nagyra becsülte. Pauler nagy munkáját az Árpádok koráról történetirodalmunkban addig páratlan kritikai munkának nevezi. Dicsőíti Pauler rekonstruáló fantáziáját és kijelenti, hogy Pauler történetíróink közt a legjobb «jellemző». Szent Albertet, Szent Gellértet, Lukács érseket vagy Boldog Margitunkat ábrázoló medaillonszerű képeiről mondja, hogy beszédesek és vonzóak, mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk, mely képessé tette Paulert arra, hogy az alakjaiban rejlő naívat és magasztosat egyszersmind átérezze és megértse. Kiemeli Pauler könyvéből különösen Kálmán király jellemrajzát, mely még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespeareai vonásokat egyesít.

Mind e dicsőítésekben a kegyelet nagyításának jelentékeny része van. A nagyításokra Károlyit az a kicsinylés tette hajlandóvá, mely már 1909-ben az *Emlékbeszéd* elmondása idején is nyilatkozott Paulerrel szemben.

Az *Emlékbeszéd* megvédi Paulert az ellen a vád ellen, mintha Comte Ágoston feltétlen követője lett volna. Károlyi arra mutat, hogy Pauler csak egyes elvi kérdésekben követte Comte-ot, mint amik azok az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének értékelése.

Károlyi *Emlékbeszéde* néhány túlzás ellenére nagy súly Pauler javára azon a mérlegen, melyen tehetségét és érdemeit latolgatják.² Paulert az árpádkori források kritikájában részint párhuzamos munkája által támogatta, részint megelőzte Huber Alfonz, Akadémiánk kültagja. Károlyi Huber pályá-

¹ Károlyi tanulmánya másodszor is megjelent a *Néhány Történelmi tanulmány* c. kötetében. Budapest, 1930. Holub József: *A királyi vármegyék eredete* c. tanulmányában hivatkozik Károlyira (Szent István Emlékkönyv. II. k. 75, 96. l.).

² Akadémiai Emlékbeszéd. XVI. kötet, 4. sz.

ját és munkáit egy kimerítő s igen vonzó életrajzi essay formájú *Emlékbeszéd*ben tárgyalta. A tizenhároméves korában még atyja kecskéit legeltető tiroli parasztfiúból bécsi egyetemi tanár s nagy hírű osztrák tudós lett. Kiválóan éles kritikával vizsgálva a forrásokat, kivette a valóság magvát a reáarakodott mesterkélt hagyományok burkolatából. Neve ismeretessé lett nálunk, mikor megbízták Ausztria történetének megírásával, Ausztria történetét az osztrák-magyar birodalom történetének fogta fel. Munkájának címe nem egyezett a magyar közjoggal, de a tartalom nem mondható magyarellenesnek. Sőt lekötelezte a magyar történelemtudományt azzal, hogy mint Károlyi írja: «férfikora delén túl megtanulta nyelvünket, megismerte, megbecsülte és fölhasználta szakirodalmunkat, sőt segélyével igaz gyöngyöket hozott fel multunk tengerének mélyéből». Ausztria történetének keretében megírta a magyar állam történetét is higgadtan, tárgyilagosságra törekedve. 1648-ig írta meg a magyar történetet, de munkája közben forráskritikai tanulmányokat tett közzé a honfoglalás korától egészen a vasvári békéig. E tanulmányok eredményeit nevezi Károlyi igazgyöngyöknek. Huber kimutatta például, hogy nem Bánk bán ölte meg a királyt, neje pedig tisztes öregasszony volt a politikai gyilkosság idején. Pauler Hubertól függetlenül ugyanily eredményre jutott.

Huber nem csupán tényeket tisztázott, hanem az újkori terjedelmes anyag lélektani és politikai bírálata által, magyar államférfiak céljairól, jelleméről és magyar politikai események értékeléséről jelentékenyen számbaveendő ítéleteket mondott, mint például Fráter Györgyről, vagy a vasvári béke előzményeiről.

Sajnálunk kell, hogy Huber vizsgálódásait a vasvári békén túl már nem folytathatta. Az erős tiroli parasztkölyöknek testi erejét a szakadatlan szellemi munka aránylag korán, már 64 éves korában kimerítette. Emléke iránt Károlyi beszéde megerősítette a magyar kutatók kegyeletét.¹

¹ Akadémiai Emlékbeszédek. XV. kötet.

Nagy Lajos korának történetét gazdagítja Károlyi az *Adatok Mária és Zsigmond történetéhez* című értekezésében. Kimutatja, hogy midőn 1372-ben felvetődött a házasság gondolata Károly császár és Lajos magyar király gyermekei közt, a magyar királyi udvar már akkor is Máriát akarta eljegyeztetni Zsigmonddal és nem Hedviget, mint némelyek hitték. Kimutatja azt is, hogy az eljegyzés halasztásának nem voltak politikai okai. Lajos nem hagyta cserben a bajor hercegeket, IV. Károly ellenségeit, de a házasság gondolatát sem ejtette el. Végre 1377-ben Károly császár neje a tízéves Zsigmondot Nagyszombatba kísérte, s ott is hagyta, mint a nyolcéves Mária, magyar királyleány jegyesét. «Szegény Mária» — így végzi Károlyi — «jobb sorsot s boldogabb házasesetlet érdemelt volna az oly hosszúra nyúlt eljegyzési tárgyalások után».¹

Az *Adalékok Frigyes császár és Mátyás király viszályai történetéhez* című tanulmányban Károlyi teljesen ismeretlen okiratok közlésével némi világot derít Mátyás és Frigyes feszült viszonyának egy-két egészen homályos részletére. A XV. század hetvenes és nyolcvanas éveiből származó okiratokhoz Károlyi magyarázatokat fűz, melyek adatokat tisztáznak és Frigyes császár jellemrajzát is bővítik néhány találó vonással. Ez értekezésben Károlyi Mátyás király német-cseh-osztrák politikáját a gyakorlatban elhibázottnak és következményeiben károsnak mondja. Ezt 1892-ben írta, noha ismerte már ekkor Fraknóinak Mátyás külpolitikája védelmére írt észrevételeit. Károlyi a Mátyás-korabeli ellenzék felfogását fogadta el és 1911-ben nyomatékosabban ítéli el Mátyás külpolitikáját. «Nyugati fantomok kedvéért» — úgy mond — hanyagolta el «a Magyarország déli határain már nagyon erősen veszélyeztetett életérdekeket.»²

A XVI. század történetének ismeretét jelentékenyen

¹ Századok. 1877. 18. l.

² Az *Adalékokat* l. *Történelmi Társ.* 1892. Fraknoi: *Hunyadi Mátyás király.* (1440—1490) Budapest, 1890. 293. l. Az 1911-i idézet Mátyás király politikájáról a Huber Alfonzról mondott *Emlékbeszéd*ben i. h. 15. l.

előmozdította Károlyi, midőn a bécsi levéltári anyagból közzétette Fráter György levelezését.¹

E rendkívül értékes levelekből kiemelkedik a figyelmes olvasó előtt György barát képe. Végzetének okát önmaga magyarázza meg, mikor kilenc évvel halála előtt Wese Jánosnak, a lundi érseknek ezt írja : «Ilyen az emberi élet, senki sem élhet oly becsületesen, s oly mértékletesen, hogy valamely gyanúnak szennye meg ne bántsa.»² Jól ismerte tehát az életet. Tudta, hogy a veszedelmes gyanút ki nem kerülheti, mikor oly rendkívüli bonyodalmak közt lehetetlen volt az egyenes úton járnia. De nyugodt maradt a korlátolt és rosszlelkű gyanúsítások közápóra alatt is. «Nem törődünk azzal, amit a sokaság rólunk beszél, hanem azt szoktuk először is megfontolni, hogy a keresztyének javáért mit kell cselekednünk.»³ Jól tudta, hogy mi volna a legjobb és legegyszerűbb útja a keresztyénség megmentésének. Ezt írta I. Ferdinándnak 1543-ban : «Az Isten irgalmára, az egész keresztyén köztársaság üdvére, az ártatlanok és özvegyek könnyére, az öregek hangos fohászkodására, a szegény nép remegésére könyörgök felségednek, kegyeskedjék inteni a császári felséget, hogy ezt az elődeink vérével megmentett országot, melyet a közvélemény a keresztyénség bátyájának nevez, ne engedje a hitetlen ellenség kezére jutni.»⁴

De V. Károlyt és I. Ferdinándot ez az ékesszólás nem indította a kellő cselekvésre, mivel nem volt elég erejük a török visszaverésére. György barát tehát kénytelen volt különböző fogásokkal behálózni a török szultánt, csak hogy megmentse a királyság maradványait a végső veszélytől.⁵

Keresztyén s egyszersmind magyar érzés vezette útjain.

¹ Eredetileg a *Történelmi Tár* 1878—1882. köteteiben. Különnyomatban *Fráter György levelezése* 1537—1551. Budapest, 1881.

² *Levelezés.* 54. l. (A különnyomatot idézzük.)

³ U. o. 55. l.

⁴ U. o. 119. l.

⁵ 133. l. hisdem artibus quibus scirem eum (Turcam) facilius capi posse. Ez 1543. július 25-i levélről mondja Károlyi, hogy egyik legkésebben szóló bizonyítványa Fráter György eszének, politikájának és gondolkodásának.

Mert ez a horvát származású államférfiú valahányszor a magyarságról beszél, önmagát is beleérti a közösségbe. A magyar történet pátoza hevítette lelkét.

Ezt a történeti magyar érzést igen szépen és jellemzően fejezi ki, midőn a Szent Koronát átadja I. Ferdinánd biztosának e szavakkal: A Szent Korona, mely által Magyarország királyai a királyság uralmába beiktattatni szoktak, és amely elődeinknél magába foglalta a királyság minden erejét és minden szabadságát.¹

Károlyi Fráter György levelei közül kiemeli azt, melyben a barát Erdély átadása után melegen ajánlja Ferdinánd kegyébe Izabellát és János Zsigmondot, «az elhalt János királynak, az ő urának és legkegyesebb jötevőjének drága zálogait». Úgy beszél a levélben, mint aki élete munkáját befejezte, amikor Erdélynek és János király drága zálogainak jövőjét biztosította.² Ez a hálás ragaszkodás jötevője emlékéhez és családjához igen megnyerő vonása a barát jellemének. — De másrészt ugyancsak Károlyi kiadásában jelent meg Majláth Istvánné Nádasdy Anna levele, mely a szegény sorsból magasra emelkedett államférfiú lelkének sötétebb indulatairól vonja le a leplet a gyűlölet hevességével.³

Ez a levél Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezésében jelent meg, melyet Károlyi barátjával, a magyar történetírás nagy veszteségére korán elhunyt Szalay Józseffel, együtt szerkesztett. A kötet politikai tartalma csekély ahhoz a sok tanuláshoz képest, melyet a XVI. századi főrangú családok szokásainak és életfelfogásának ismeretére nézve meríthetünk belőle.

Különösen leköti figyelmünket az a bájos idill, mely a nádornak és nejének levelezéséből fejlődik ki előttünk. Kani-zsay Orsolya a hitvesi és anyai erények példaképe, a nádorné,

¹ U. o. 1551. július 21-i levél, 257. l. Corona quoque sacra, qua reges Hungariae in imperium regni istius inaugurari consueverunt et in qua apud maiores nostros omne robur, omnisque regni libertas consistebat.

² U. o. 1551. július 16-i levél. 249. l.

³ *Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezése*, Szerkesztették dr. Károlyi Árpád és dr. Szalay József, Budapest, 1882. 128. l.

akinek lelki alázatossága nem volt kisebb rangja méltóságánál, nem eléggé ismert alakja a magyar multnak. Menye, az örülten vérengző Báthory Erzsébet sokkal ismeretesebb.

A XVI. század politikai története különösen érdekelte Károlyit. Megírta a nagyváradi béke történetét. Tulajdonképp a hosszú alkudozások második felének történetét írta meg, de ebbe belé van foglalva mindannak a lényege, amit a béke előkészítéséről tudnunk kell. Különös képe van a majdnem öt évre terjedő alkudozásnak. Az ellentétek az alkudozás idején nem enyhülnek, sőt növekednek, s mikor már azt hisszük, hogy a fonál végkép elszakad, egyszerre csak megkötik a békét 1538 februárjában.

Ezt a jelenséget az alkudozó felek mind a két táborának belső ellentétei, a hadi események, a magyarországi belső viszonyok s a két uralkodó politikai irányai teszik érthetővé. V. Károly és I. Ferdinánd kívánságai azonosak voltak, de felfogásuk különbözött. V. Károly türelmetlenül várta a békét, az ő diplomatája volt Wese, a lundi érsek, aki sok fáradtsággal és türelemmel akarta érvényesíteni urának politikáját. Ferdinánd azonban nem akart annyit áldozni a békéért, mint V. Károly. Neki fájt az, hogy János is magyar király, s hogy a királyság nagy részének ura. János táborában Fráter György bizalmatlan volt Ferdinánd ajánlataival szemben, míg Frangepán, a kalocsai érsek és Brodaries, a váci püspök, a békét sürgették. A magyarországi belső állapotok, a kis királyok, különösen Török Bálint garázdálkodása, azok a csodálatos fúriák, melyek Thurzó Elek szavai szerint a magyarok lelkében dühöngtek, mert kevés kivétellel mind a magyar úr eladó volt, fokozták a jóindulatúak békevágyát. Katzianer veresége Gorjánnál nemcsak Ferdinándot csüggesztette, hanem Fráter Györgyben is aggodalmat ébresztett a török veszély miatt. A francia-német ellentét, a német birodalomban a reformációval együttjáró politikai szakadás Jánost és Ferdinándot mérsékletre intették s a német-magyar ellentét kiegyenlítését kívánatosá tették. Mindezek a körülmények Károlyi munkájában mély belátással s a legkülönbözőbb szereplők motívumainak világos kifejtésével vannak tárgyalva. Kitűnő a munka befejezése. «Az

a tör», — írja Károlyi — «melyet a gyilkos a barát (György) szívébe mártott, a nagyváradi békét is érte; e pillanattól fogva az megsemmisült és megsemmisült vele jó hosszú időre az a remény, hogy a szétszakadt Magyarország egy testben összeforr.»¹

Már a nagyváradi béke történetében is sűrűn hivatkozik Károlyi az európai hatalmak politikájára, de a nagyváradi béke után következő évekről szóló tanulmánya: *A német birodalom nagy hadivállalata 1542-ben*² tulajdonképp világtörténeti tárgyú, noha szoros kapcsolatban van a magyar történettel. Károlyi ugyanis a csúfos végű hadi vállalat előkészítését tárgyalja könyvének nagyobb részében, a vállalat hadi történetével aránylag keveset foglalkozik. Az előkészítés diplomáciai történetében rajzolja Károlyi «előtte még nem használt okiratokból Magyarország nemzetközi állását az időben Európa összes hatalmai szemében.»

Szól először is a német birodalomról, melynek gyűlésein 1518 óta beszéltek arról, hogy segíteni kell Magyarországot a török ellen, mert különben a szomszédságból átesap majd a tűz a német területre. 1518 után a veszély egyre növekedett, a birodalmi gyűlések egyre nagyobb segítséget ígértek papiroson, de Budának elfoglalása 1541-ben nagy riadalmat keltett és a többször nyilvánuló jószándékot tettekké érlelte. Nevezetes hatása volt a budai gyászhrnek V. Károlyra. Ezt a hatást Károlyi behatóan tárgyalja.³

A budai gyászhr fellobbantotta V. Károlyban a középkori lovagi ideálokért hevülő ősök vérének és felhevülésében megígérte öccsének, a magyar királynak 1541 őszén, hogy a jövő évi hadi vállalatot a török ellen személyesen fogja vezetni. Ferdinánd tehát remélhette 1541 októberében, hogy «az a császár, aki győzelmes fegyverét egész Európában körülhordozta, akinek erejét a büszke Szolimán a tengeren rettegi,

¹ Károlyi Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536—1538 évek történetéhez.* Budapest, 1879.

² Budapest, 1880.

³ Munkája 52. lapján és k. k. Brandi Károly nagybecsű életrajzi művében: *Kaiser Karl V.* München, 1927, keveset mond erről a kérdésről.

maga fogja azt a hatalmas keresztyén sereget vezetni, mely újra feltűzi a budai Mátyás-templomra a Megváltó jelvényét». Milyen szép remények! S mily jövő vár Magyarországra, ha azok beteljesülnek. De miközben Ferdinánd boldogan ringatózott a reményekben, V. Károly hajóhadát szétszórta a vihar az algíri parton. Ily veszteséget a császár még soha sem szenvedett. A veszteség következtében Károly lelkében a diplomata óvatossága legyőzte a keresztyén lovag harci vágyát. Granvellának, az ő miniszterének tudta nélkülígérte meg Ferdinándnak a magyar hadjárat vezetését. Granvella értesülve az ígéretről 1541. december 21-én a császári és a spanyol politika szempontjából kifejtette, hogy lehetetlen a császár részvétele a török háborúban.

Az 1542 márciusi speyeri birodalmi gyűlés már értesült arról, hogy a francia király készülletei miatt Károly nem vonulhat Magyarországba. Ferdinándot mélyen lesújtotta bátyjának izenete. III. Pál pápa is segítséget ígért Ferdinándnak a budai gyász hír hatása alatt. Ötezer gyalogost ígért, ha a császár részt vesz a háborúban, a felét ellenkező esetben.

Különös, hogy a francia politika felé hajló pápa V. Károly dicsőségét nagyobb erővel akarta támogatni, mint ahogy a császár távolléte által úgyis meggyengült keresztyén vállalatot támogatta; vagy talán a német-francia háború esetére gondolva otthon akarta tartani hadiereje jó részét? VIII. Henrik motívumai átlátszóbbak. A fősvény király, a defensor fidei, a török viasszaszorítására nem akart pénzt adni. Nem oly könnyű pénzt szerezni, mondotta a császári követnek, hogy azt minden józan ok nélkül szétoosztogassuk. A lengyel királyné, az olasz Bona, halálos ellensége lévén a Habsburgoknak, megíúsította a lengyel segítségbe vetett magyar reményeket. S így nem elég nagy számú keresztyén sereg indult Buda felé Joachim, a tehetetlen brandenburgi örgróf vezetése alatt. Az örgróf maga kérte a vezérséget és olyan pompás kísérettel vonult a háborúba, mintha mulatságos kirándulásra indulna. Magyar csapatok is harcoltak Joachim táborában, de György barát otthon maradt. Ha V. Károly kivonul Buda alá, a barát aligha maradt volna el

erdélyi hadával. De így előre látta a kudarcot és nem akarta Erdély önállóságát kockáztatni.

Mindez csak száraz kivonata Károlyi új adatokban gazdag, a nagy szintéren lejátszódó események csoportosítása által rendkívül érdekes és jelentékeny tanulmányának. Károly és Ferdinánd seregei nem harcolhattak együtt a török ellen, de Németországban a schmalkaldi szövetséget közös erővel győzték le 1546- és 1547-ben.

E harcokban magyar huszárok is résztvettek Ferdinánd katonái közt. Ismeretes Tiziannak az a képe, mely V. Károlyt lovon ülve ábrázolja hadi öltözetben a mühlbergi diadal büszke érzésével arcán. Ezt a János Frigyes szász választón aratott diadalt a magyar huszárok lényegesen elősegítették. Harcaikról Károlyi két egykorú magyar jelentést talált, s ezeket összevetve a legkülönbözőbb európai nyelveken írt forrásokkal, megállapítja, hogy a huszárok a schmalkaldi háborúban alapították meg európai hírnevüket. Kiemeljük még a tanulmányból Szász Móric jellemrajzát, aki már 1542-ben Pest mellett vitézül harcolt a török ellen, ott a magyarok jóakarója lett és a schmalkaldi háborúban is a huszárok mellett küzdött.¹

A közigazgatás történetének békés területére vezet bennünket a Héderváry Codexről szóló jelentés.²

Ez a kódex két részből áll. Az első rész az 1549 elején felállított új magyar helytartótanács hivatalos kiadványait tartalmazza 1549 elejétől 1551 februárjáig. Károlyi felveti a kérdést, hogy miért végződik 1551 februárjában a magyar kormánysház hivatalos kiadványainak bemásolása kódexünkbe, mikor tudjuk, hogy a kormánysház 1554 áprilisáig, azaz Nádasdy Tamás nádorságáig fennmaradt? E kérdésre Károlyi egy kis korrajzzal válaszol. A kormánysház független tagjai ugyanis megúnták a pozsonyi tartózkodást és a hivatalos órákat. Vagyoni viszonyaik s egyéb kötelességeik dioeceseikbe, uradalmaikba, birtokaikba hívták őket s így aprán-

¹ *Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban.* Károlyi: Néhány történelmi tanulmány. Budapest, 1930.

² *Századok.* 1905.

ként alig maradt Pozsonyban kormányzékeni tanácsos. Az új helytartótanács tehát lassan elszenderült. A kódex második részébe foglalt királyi leiratokat Károlyi hozzávetése szerint Ferdinánd általános udvari kancelláriájában a német, spanyol és burgundi titkárok mellé osztott latin titkárok fogalmazták.¹

Károlyi adta ki Losonczy Istvánnak, Temesvár védőjének azt a levelét, melyben halála előtt néhány nappal írja: «mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot».²

Losonczy sorsához hasonlított a Kerecsényi Lászlóé, Gyula vára kapitányáé. Mind a ketten védelmezték a rájuk bízott várat a végsőkig. Akkor adták fel várukat, mikor segítségre többé nem volt reményük. Mind a ketten áldoztai lettek a török hitszegésnek, de Losonczy hősi emlékét nem bántotta a rágalom, míg Kerecsényi emlékét egykorú történetírók méltatlanul gyalázták. Károlyi néhány levéltári közleménye kedvező színben tünteti fel Kerecsényi buzgalmát és királyához ragaszkodó hűségét.³

Gyula vára eleste csak néhány nappal előzte meg a szigetvári katasztrófát. Ezek az események s általában Miksa kormányának önkénye oly nagy elégtétlenséget keltettek, hogy erőszakos ellenzéki mozgalom keletkezése lehetségesnek látszott. Mégis különös és feltűnő volt, hogy az 1659-i országgyűlésen Dobó Istvánt és Balassa Jánost az összes rendek láttára, előre adott királyi szó és biztosítás ellenére, mint ő felsége elleni összeesküvőket, elfogták és börtönbe vetették. Balassa a börtönből néhány hónap múlva megszökött, de az elaggott egri hős harmadfél évnél tovább

¹ Károlyi jelentése alapján a M. Tud. Akadémia kiadta a Helytartótanács 1541—1551. évi levelezési könyvét. R. Kiss István gondozta a kiadást, bevezetésül nagy tanulmányt írván a Helytartótanács történetéről. Budapest, 1908.

² *Történelmi Tár.* 1881. 381. l.

³ *Békéscsármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve* (VII. és VIII. kötet, szerkeszti Zsillinszky Mihály). Szabó-Károly sikerrel védi Kerecsényi emlékét; lásd még Veress Endre művét Gyula váráról.

sínylődött a börtönben, ahol testi ereje végképp megtört. Ez állítólagos összeesküvés körülményeit először Károlyi tisztázta.¹ Kiderítette, hogy a nevezett főurak összeesküvést nem szőttek. Elégületlenek lévén Miksa kormányával, gondoltak János Zsigmond segítségére, de határozott terv nélkül. Szóval összeesküvésük csak első csírájában élt. Hamarabb kaptak volna kegyelmet, de Kenderesy István átalkodott feljelentései és hamisításai nehezítették helyzetüket. Addig szenvedtek, amíg Kenderesy bűnei ki nem derültek. Azután kegyelmet kaptak.

Ez a nem igazi összeesküvés azonban érdekes tünet volt. Nagy elégületlenség elterjedését mutatja, de mint Károlyi megállapítja, «a körülmények még nem fejlődtek oda, hogy nagy általános fölkelés létesülte történelmi szükségessé legyen, a nemzetben a török iránti gyűlölet, a nyugati hatalomba vetett bizalom mindig nagyobb volt, mint az a fájdalomérzet, melyet a folytonos sérelmek teremtettek».

E nyomós szavak fölfedik a Miksa-korabeli magyarság lelki állapotát.

Károlyi e kiváló tanulmányában és másutt is többször említi Forgách Ferencet, a magyar Tacitusnak nevezett történetíró. Tiszteli tehetségét s szinte nehezére esik, hogy olykor bírálnia kell állításait, vagy elhallgatásait. Pályája igen érdekelte. Közli egy levelét, mely már azért is érdekes, hogy magyarul van írva. De még érdekesebb tartalma. Azt írja a főpap barátjának Dudith Andrásnak 1573-ban, hogy a pápától dispensatioja van a házasságra, de még nem talált Erdélyben magához illő menyasszonyt. Nehéz elhinnünk, hogy ez lett volna valódi oka a házasság elmaradásának.² A Dudith Andrásához, Miksa lengyelországi követéhez írt levelek közt talált Károlyi néhány Kornýati Békés Gáspár történetére vonatkozó magyar levelet. Nagyon természetes, hogy Békés

¹ A Dobó—Balassa-féle összeesküvés történetéhez. Budapest, 1879. Szekfű Gyula e tanulmányról szólva, igen szépen méltatja Károlyi forráskritikai művészetét. I. h.

² Károlyi közleménye: *Századok*. 1881. 656. Házassági szándékáról bőven ír Bártfai Szabó László: *Ghymeszi Forgách Ferenc*. Budapest, 1904. 184. l.

Gáspár regényes sorsa lekötötte figyelmét. János Zsigmond mindenható kegyeltje, Báthory István ellensége, menekül a győztes fejedelem bosszúja elől. De Miksa király cserbenhagyja párthívét, és Békés kétségbeesve, valóságos nyomorban vergődve bolyong a lengyel-magyar határon, míg végre reászánja magát a nagy fordulatra és Báthorynak, a lengyel királynak felajánlja szolgálatait. Báthory, a bölcs, a nagylelkű király kegyelmébe fogadja. Békés Báthory szolgálatában dicső hadi tényekkel fejezi be pályáját. A Károlyitól közölt levelek többnyire Békés siralmas bújdosására vetnek világot.¹

Miksa uralkodása alatt Thököly Sebestyén még egyszerű nagyszombati polgár volt. Károlyi elbeszéli, hogy mikép szerezte meg Késmárk várát és mikép lett a nem éppen jó-hírű üzletekből vagyont szerzett kereskedőből «nagyságos úr», a legelőkelőbb magyar családok rokona. Érdekes mindezt tudnunk a kuruc király dédapjáról. «Fehér holló» volt Thököly Sebestyén, az igaz, de története mégis mutatja, hogy milyen nagy hatalom volt a pénz abban az arisztokratikus korban is; ekkor is szerzett címet, rangot, kijavította a születés hibáit, sőt az erkölcsi foltokat is kitisztította a világ előtt. Tanulunk egyet-mást Károlyi tanulmányából a Rudolff-korabeli közigazgatásról, a lengyel-német szomszédság viszonyairól Báthory István korában. Elibünk állítja Károlyi Lasky Albertet, a könnyelmű és vakmerő lengyel főurat, aki úgy érzi, hogy Thököly, a «zsidónál rosszabb» hitelező, kiforgatta őt birtokából, azután Ruebert, a családjának szerezni vágyó katonát, aki lenézi az új várurat, mert hitvány módon szerezte pénzét, noha birtokperei és bizalmas ismeretsége Kenderesyvel, az ő vagyonszerzését sem tünteti fel tiszta fényben s végül Thökölyt, a gőgös, kiméletlen, ravasz, de a harctéren bátran viselkedő, s vallásához ragaszkodó előre törekvőt.² A szerencsés kalmár sorsától nagyon eltérő a XVI. század nagy költőjének és hősének, Balassa Bálintnak tragédiája. Szilády Áron kiadásának Bevezetése figyelmeztette Károlyit

¹ *Történelmi Tár* 1879—1881. Szádeczky Lajos: *Koronyáti Békés Gáspár* 1520—1579. Budapest, 1887. Érdekes, nem eléggé méltatott életrajz.

² *Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot*. Századok. 1878.

arra, hogy Balassa életrajzát bécsi levéltári kutatások kiegészíthetnék. Hozzáfogott ezekhez, annál is inkább, mert lelkesedett Balassa költeményeiért. A *Balassa Bálint életéből* című tanulmányában azt a birtokpert tárgyalja, mely a költőt unokatestvérével, Balassa Andrással nagy háborúságba sodorta. Károlyi közlését Szilády Áron «köszönetre méltónak» mondotta. Károlyi a peres aktákban talált egy célzást Balassa szerelmi viszonyaira és ebből azt következtette, hogy Balassa nemcsak Ungnádné Losonczy Annát dicsőítette költeményeiben, hanem ezek egy része egy másik Annára, Nogarolliné Harrach Annára vonatkozik. Ezt az eredményt Illésy János, egy kitűnő tanulmányában megcáfolta. Jellemzi Károlyi igazságérzetét, hogy Illésy tanulmánya elolvasása után ezt írta Thallóczynek: «úgy rémlik, hogy Illésynek igaza van, a *fődologban*».

De mégsem bírt egészen lemondani a szép történetről, melyet a két Annára vonatkozó adatokból kigondolt, és újra lenyomatta tanulmányát. Annyira szerette a XVI. század Petőfijét, oly kitűnően jellemezte egyéniségét s annyira gyönyörködött Petőfi és Balassa művészetének egybevetésében, hogy tanulmányát nem bírta megtagadni, noha új elméletét védeni nem akarta.¹ A XVI. századi Erdélyben Báthory Zsigmond kiskorúsága idején élt egy Kassai Dávid Zsigmond nevű szegény poéta, akit Gyulai Pál és Kovácsóczy Farkas támogattak. Tőlük kapott bort, tüzelőfát s pénzt is. A szegény poéta dicséri az édes bort s Károlyi azt hiszi, hogy ő volt irodalmunkban az első anakreoni költő. De a mecénásaihoz küldött költemények elvesztek, csak említve vannak a Károlyitól latinból fordított két magyar levélben.² Rudolf király kormánya nem támogatta oly készséggel a szellemi életet, mint az erdélyi udvar előkelő humanistái. A kormány 1588-ban némi csodálkozással hallotta, hogy Lőcse városa nagy költséggel főiskolát akar építtetni. Ez

¹ *Balassa Bálint életéből*. Századok. 1882 és Néhány Történelmi Tanulmány. Budapest, 1930. Szilády Áron megjegyzései, *Századok*. 1882. Illésy: *Balassa Bálint Annája*. Századok. 1898. — Károlyi Thallóczyhoz i. h.

² *Századok*. 1877. 876. 1.

nem tisztességtelen szándék, írja a kormány Lőcsének, de nem tűrjük Magyarországon az eretnokség és a szekták terjesztését. Amíg tehát a város bennünket meg nem nyugtat jó szándékai iránt, megtiltjuk a további tervezést és építkezést, amint ezt a Károlyitól közölt leiratban olvashatjuk.¹ A felekezeti ellentét hatása érezhető volt a közélet minden ágában. Ismeretes, hogy a Gergely-féle naptár életbeléptetése nagy akadályokba ütközött, mert a protestánsok nem akarták elfogadni a pápától elrendelt reformot. A reform magyarországi érvényesítésével foglalkozott Károlyi az innsbrucki osztrák folyóiratban. Igen jellemző adatokkal rajzolja az ellentétet a naptárreform ügyében. 1588 júniusában a magyar rendek törvényben rendelték el az új naptár használatát, de kijelentették, hogy ebben nem engedelmeskedtek más akaratának, egyedül csak a királyi felség tekintélyének. Ellenben a horvát tartománygyűlés kijelenti, hogy nem ő felségére való tekintettel, hanem Isten iránt tartozó tiszteletből rendelték el az új naptár általános használatát.²

A XVI. század utolsó tizedében a hosszú háború dúl. Magyarország harcol a török terjeszkedés ellen, a régi királyi terület visszahódítása, vagy legalább megmentése végett. A háború elején kezdődik a boszniai szlávok kivándorlása a magyar királyság területére, a varasdi és károlyvárosi generalatusságokba. Károlyi a kivándorlók egy csoportjának, az úgynevezett kermpoti vlachoknak települési helyét kutatja egy általa felfedezett oklevél alapján. Ezek a boszniai kivándorlók arra kérik Rudolfot, hogy a magyar kancelláriától állíttasson ki számukra szabadságlevelet a királyság szokása szerint. Ez a körülbelül 500 főnyi csoport Károlyi megállapítása szerint Berlog és Gusič vidékén telepedett le.³ A magyar királyság délkeleti részére vezetnek bennünket Károlyi közleményei Mihály havaselvi vajdáról. A Mihály 1598-i meghódolására vonatkozó okmányok-

¹ *Történelmi Tár.* 1882. 772. 1.

² *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* Innsbruck, 1882. 628. 1.

³ *Turul.* X. k. Budapest, 1892.

ról Károlyi megjegyzi, hogy Istvánffynak, a követnek jelentései több lényeges pontban eltérnek Istvánffynak, a történetírónak előadásától. Istvánffy ugyanis ki volt küldve Szuhay István püspökkel együtt Erdélybe és Oláhországba, hogy mint Rudolf biztosai teljes hatalommal vezessék Erdély ügyeit Báthory Zsigmond távozása idején az állapotok rendezéséig. Ekkor 1598 június elején ismeri el Mihály vajda Rudolfot urának, törvényes királyának egészen úgy, mint ahogy azt a hajdani magyar királyok jogosan kívánták a vajdáktól. Mihály utódjai nevében is, a királyi biztosok előtt letett eskü szavai szerint, a régi magyar királyok idejében uralkodó szokás alapján Rudolfnak, mint urának és királyának évenként illő tiszteletdíjat is fizet és ezáltal mint hűbéres a felség iránt hódolatát fejezi ki.

Ez a hang, bármit is gondoljunk politikai értékéről, a középkori magyar dicsőség felelevenítése miatt, bizonyára jól esett a történetírónak, mikor mint királyi biztos átvette az esküt.

Történeti emlékezéseket hallott Istvánffy egy másik, igen különös diplomáciai ügyben is, melybe ugyanakkor beavatkozni volt kénytelen.

Báthory Zsigmond és Mihály vajda ugyanis még 1597 végén két követet küldött a tatár khánhoz Krimbe. Bernárdfi János, a Báthoryak diplomatája vezette a követséget, társa Rácz György, Mihálynak volt az embere. A követeknek arra kellett kérniök a khánt, hogy közvetítsen békét a szultán és a keresztény fejedelmek között, s e békében a szultán visszaadná Temesvárt és Gyulát Erdélynek. De nem ez a fantasztikus közvetítés volt a követek fő célja. Reá kellett beszélniök a khánt, hogy szakadjon el a szultántól, vagy legalább maradjon otthon a most következő háborúban.

A khán az ulyssesi kalandok után hozzá érkezett követeket szívesen fogadta, hiszen a Báthoryak hírnevét ő is hallotta és Báthory Zsigmondot, mint a római császár szövetségesét is megbecsülte. Fő követeket küldött a két visszautazó magyar diplomatával Erdélybe. De miután a Hasszán aga vezetése alatt utazó tatárok azt hallották, hogy Báthory Zsigmond 1598 tavaszán elhagyta Erdélyt, a vilá-

gért sem mretek volna Erdélybe utazni, félvén az esetleges vérengzéstől, hanem Tergovistban maradtak Mihály székeiyén. Szuhay és Istvánffy kénytelenek voltak Tergovistba utazni, hogy tárgyalhassanak a tatárokkal. Lakoma közben tárgyaltak velük. A két királyi biztos a Brassóból erre a célra hozatott malvasiai borral kínálta a tatárokat. A borozó tatárok felvidultak és Hasszán nagy örömmel hangoztatta, hogy az ő ura jó barátja a keresztyéneknek. Hiszen tatár és magyar szittya eredetű mind a kettő és illik, hogy akik egy őstől származtak, jó barátságban éljenek.

A tatárok józanabb állapotban pénzt kértek. Kaptak is az ajándékokon kívül vagy tízezer aranyat; a khán jóval nagyobb összegről beszélt Bernardfiék előtt. Mennyiben erősítette a jó pénz a szittya testvérek barátságát a magyarok iránt,¹ az kitűnt 1599-ben, «mikor a tatár khán népe elárasztotta a Tiszavidéket, «dúlt és rabolt, mint a tatárjárás óta sohasem».²

VI.

A XVII. és XVIII. század.

A XVII. század történetének első éveit tárgyalja Károlyi *Illésházy István Hütlenségi Pöre* című könyvében.³

Ritka az a történeti monográfia, mely, arányítva nem nagy terjedelméhez, oly gazdag volna lélektani és történeti tanulságokban, mint Károlyi Illésházyja. Azelőtt a per csak végeredményében volt ismeretes, Károlyi kikutatta annak egész történetét. Megállapította, hogy nem a felségsértés miatt üldözték a rendkívül gazdag főurat. Ez a vád csak köpönyege volt annak az eltakart célnak, hogy az üres kincstárt megtöltsék a vádlott vagyonával.

Rudolf 12 millió forintnyi adósságot örökölt apjától. Jövedelmé amúgysem volt elég az állami kiadások fedezésére, kivált a hosszú háború idején. A hiányokat az akkori kamarai

¹ Károlyi két közleménye. *Történelmi Tár.* 1878. (561. l.) és 1879. (41. l.)

² *Magyar Országgyűlési Emlékek.* (X. k. 337. l. Az idézett szavakat Károlyi írta.)

³ Kiadja a M. Tud. Akadémia II. osztálya, Budapest, 1883.

elnökök jószágelkobzásokkal szerették fedezni. «Mint az éhes ölyü» — írja Károlyi — «csap le a Kamara a kiszemelt áldozatra.» Illésházy István Magyarországnak akkor legpénzesebb embere, elmarasztalva az örökös hűtlenség büntetésében, nagy hasznót hajtó áldozatnak ígérkezett. Az elmebeteg Rudolf a betegségét jellemző kárörömmel nézte kamaráinak pénzügyi műtéteit. Miatta az ölyük bátran csaponghattak.

Unverzagt Farkas, az udvari kamara elnöke, «a megtestesült önzés» és Szuhay István, az egri püspök, a pozsonyi kamara elnöke, mohón várták az ítéletet, mely Illésházyt megfosztaná jószágaitól. Unverzagt maga is óhajtott elkaparni egyet-mást a harácsolásra szánt vagyonból, Szuhay ellenben, a gögös és kegyetlen, de Unverzagt előtt a földig hajló, alázatos elnök az országos pénzügyön akart segíteni, s nem a maga hasznára gondolt.

Azonban Szuhay sem akarta elmellőzni a törvényes formák látszatát. Megindította az eljárást a terhére rótt bűnben ártatlan főúr ellen. Illésházy meg volt döbbenve, ártatlansága tudatában a törvényre támaszkodott, de ismerve a hatalom packázásait, nevének, Pálffy Katalinnak hatalmas rokonságát is segítségül hívta. Éles elmével és erős meggyőződéssel használta fel a törvényeket a maga védelmére. E küzdelem közben írja Joó Jánosnak, a kétszínű personálisnak, hogy ne engedje megsérteni az ország törvényeit; ha erőszakkal bántják a törvényeket, az nem árt, az igazi ártalom akkor kezdődik, ha megnyugszanak az erőszak sértéseiben. Deák Ferenc is mondott ilyesmit, de Illésházy a törvények tiszteletében nem volt oly következetes, mint Deák. Amikor Illésházy visszanyerte hatalmát, egyik ellenségét vérig sértette tekintet nélkül a törvényhozás tagjait megillető *salvus conductus*ra, egy másik ellenségét pedig, Somogyit, a *causarum regalium directort*, minden törvényes eljárás nélkül egyszerűen felakasztatta.

Lelkében a középkori dinasztia korlátokat nem ismerő önérzete küzdött a mások jogát is tisztelő érzés gyöngye kezdeteivel.

Felségsértéssel vádolták, s hogy a hamis vád ellen

sikerrel védekezzék, üldözőit azzal próbálta a maga részére hajlítani, hogy bizonyítékokat szolgáltatott nekik egy Joó János ellen indítható felségárulási per megindítására.

Reá egy hamisított ítélet mondotta ki a halálbüntetést és jószágainak elkobzását. Az ítéletet királyi parancsra Istvánffy Miklós, a nagy történetíró, az igazságszolgáltatás ügyeiben a nádor helyettese, hamisította. S ami még szörnyűbb, a hamisításért tekintélyes jutalmat kért a királytól.

Illésházy, az üldözött, aki Mátyás főherceg titkos segítségével Lengyelországba menekült, mielőtt elfoghatták volna, Bocskay támadása idején visszatért hazájába és később nádorrá lett. Őt a sors szenvedéseiért még azzal a dicsőséggel is jutalmazta, hogy a bécsi békét segíthette kivívni nemzete számára.

Ellenben Istvánffy, a propalatinus, gutaütötten dagdogva volt kénytelen megvallani, hogy hamis ítéletet állított ki bírói pecsétjével, mert a hatalmasok halállal fenyegették. Azt nem vallotta meg, hogy bűneiért busás jutalmat várt a hatalomtól. Károlyi alig titkolt fájdalommal fedi fel Istvánffy gyalázatát. Méltán nevezi elbeszélését a kor tükrének. Kitetszik abból, hogy a megalázkodás az udvar hatalma előtt és a birtokszerzés mértéktelen szenvedélye tompították a rendi korszak egyes vezetőiben az erkölcsi érzést. De Károlyi szép kivételekre is hivatkozik. Például Verancsics Faust, a csanádi püspök, nem tért le az igazság útjáról s néhány társa egyúton haladt vele. Istvánffy tragédiáját, Illésházy nagyjelentőségű sorsának fordulatait irodalmunkban Károlyi ábrázolta először meglepő világossággal és az igazság megrendítő erejével.¹

Illésházyt a bujdosásból az a mozgalom szólította haza, melynek történetét Károlyi a *Magyar Országgyűlési Emlékek*-ben írta meg. Az *Emlékek* első nyolc kötetét Fraknoi Vilmos adta ki, a IX. és X. kötetek Fraknoi és Károlyi szerkesztésében jelentek meg. Midőn Károlyi az *Emlékek* szerkesztésére vállalkozott, Szilágyi Sándor példája lebegett előtte. A Szilágyi-

¹ Hivatkoznunk kell még arra az igen beható és szép jellemrajzra, melyet Szekfű írt Károlyi munkájáról. I. h.

tól szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékekről* írja : «Nincs tudtommal a népek, nemzetek és országok ama korszakából, mely a kifejlődött rendi alkotmány tágas határa közé esik, egy munka sem, mely az illető nép, nemzet, vagy ország általános történetét a törvényhozó testület működése tükrében oly részletesen és oly szabatosan adná elő, mint ezen országgyűlési emlékek.» Ilyen munkát akart végezni Károlyi is, midőn a *Magyar Országgyűlési Emlékek* IX. kötetét az előző kötetek szerkesztésében már kifáradt Fraknoi Vilossal együtt adta ki. A társszerzők munkái nincsenek név szerint elkülönítve, de Károlyi stílusa biztosan felismerhető az 1600 február-márciusi országgyűlési akták Előszavában. A politikai és hadi helyzet rajzát így kezdi az Előszóban : «Mintha nyomor és dicsőség, inség és hadiszerencse vetekedve üzték volna gúnyos játékukat a sokat szenvedett magyar földön, mikor a vén század (a XVI.) sírjába hanyatlott.» Azután feltárulnak előttünk az ország szenvedései, mikor Károlyi elbeszéli, hogy a királyi proposíciók felolvasása után óriási zaj keletkezett. Mintha Bocskay támadása vetette volna sötét árnyát előre. «S nem is csoda. Mit ért a szépenhangzó frázisok virágos koszorúja, mit ért az atyáskodó jóakarát meleg hangja akkor, mikor német és vallon zsoldos üszköt vet abba a zsúpfödélbe, melyet — bár egyedül száz közül — török és tatár keze véletlenül megkímélt, mikor a kamarák a lába alól húzzák ki földjét annak, kinek feje felül rakoncátlan parancsnokok a ház tetejét leszedték, mikor nejét vagy lányát meggyalázzák, barmait elhajtják a «segítő» hadak a megye vagy a közjó érdekében távoljárónak, mikor maga a király mutat példát a törvényszegésre, önként változtatván meg azt, amit az országgyűléssel egyetértve határozott. Látnivaló, hogy Bocskai támadásának okai mind együtt voltak már 1600-ban ; a pohárból csak az az egy csöpp hiányzott még, hogy kicsorduljon.»¹

Ez nek a súlyos cseppnek gyülemlését írja le azután a következő országgyűlések történetében. Az 1601 márciusi ország-

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, IX. k. Budapest, 1885., 337., 340. ll.

gyűlésről mondja, hogy az bizonyára egyike a Rudolf alatt tartott legérdekesebb diétáknak, amennyiben benne a legmakacsabb ellenzékeskedésnek találunk nyomaira.

Érthető a magyarság elkeseredett hangulata; folyton végveszélyben forog az ország, és ellenségtől, baráttól egyaránt a legrosszabbat kell kiállania.¹

Az *Emlékek* X. kötete címlapján is olvashatjuk Fraknói nevét a Károlyié mellett, de a kötet túlnyomó nagy részét Károlyi írta és szerkesztette. Az 1603-i országgyűlés történetében írja, hogy Pest elfoglalása után «az optimizmus, ez a vén magyar bűvész a vérmes Szuhaynak lelki szemei elé a Pest után bevett ős Budát varázsolta». Ez a vén magyar bűvész, aki ügylátszik a halandóság törvényének nincs alá vetve, gyökeres bajokon csak álmokképekkel tudott segíteni. A leggyökeresebb baja az akkori állami életnek a pénzszükség volt. «Ha pénze volt volna a kormánynak,» — írja Károlyi — «a végvárakat őrséggel, élelemmel ellátta volna, hogy jobban ellenálljanak a töröknek. Ha pénze volt volna a kormánynak, a hosszú háború alatt minden évben korábban kezdhette volna meg a hadi operációkat a töröknél, s minden esztendőben egy-egy nagy területet szerzett volna vissza a hódoltságból.» A pénztelenség volt oka a fizetetlen zsoldosok kihágásainak. Az 1603-i országgyűlésen is, «mint azelőtt» Károlyi szavai szerint — «minden szívet egy baj nyomott, minden szájból egy panasz hangzott: a császári német zsoldosok istentelen kihágásai.» «A pogány korántsem pusztított úgy, mint a keresztyén zsoldos.» Ez országgyűlésről még fel kell jegyeznünk a Rudolf udvarában érvényesült alkotmányos elvet. Himmelreich Tibor, magyar kancelláriai titkár szerint a király szentesítés előtt szabadon csonkíthatja, vagy kiegészítheti az országgyűlési végzéseket, csak olyasmit nem szabad a végzésekbe tölteni, amiről a rendek nem határoztak. Igen hajlékony alkotmányos elv, mely közel jár az országos rendek törvényalkotó jogainak eltörléséhez.²

Az 1604-i országgyűlésen a király egy nevezetes indít-

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 465., 467. ll.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, X. k., 100., 119., 155—158. ll.

ványt terjesztett a rendek elé. Thurzó Györgynek, az akkori dunáninneni főkapitánynak javaslata szerint a királyi pozíció az állandó magyar hadsereget akarta életbeléptetni, oly hadsereget, mely hivatva lett volna lassanként kiszorítani a honvédelmi szervezetből az idegen zsoldosokat. Thurzó György vetette fel tehát először az állandó magyar hadsereg eszméjét a török uralom korában s nem Zrínyi a költő, mint azok hiszik, akik Károlyi felfedezését nem ismerik. A rendek azonban az állandó katonatartás gondolatával nem bírtak megbarátkozni. Ez az újítás növelte volna az adók terhét.¹

Talán megértették és méltányolták volna a reform nagy jelentőségét, ha nem foglalja el lelkeiket a vallás szabadságát fenyegető veszély. «A katolikus főpapság» — írja Károlyi — «a XVI. és XVII. század fordulóján tudatára ébredt annak, hogy a hosszú vallási béke alatt a zajtalan elterjedő protestantizmussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt lábai alatt elveszítse. Itt cselekedni kellett.» Belgiojoso tábornok 1604 január 7-én királyi parancsra elvette a kálvinistáktól a kassai nagy templomot és átadta a katolikusoknak. Hasonló foglalások történtek oly városokban is, hol a luteránusok voltak többségben. A városok odautasították országgyűlési követeket, hogy kérjék ki a megyei követek jóindulatát vallásuk dolgában. Nevezetes fordulóponthoz ez a magyarországi reformáció történetében. E pillanattól mindvégig — így állapítja meg Károlyi — «szorosan tartott össze századok véres harcain és szenvedésein keresztül a protestánsok két felekezete. S nevezetes fordulóponthoz ez abban a tekintetben is, hogy az eddig teljesen idegen városi polgár e pillanattól kezdve testvére s honfitársa lesz a magyaroknak.»

Az 1604-i országgyűlésen hiába próbálták a megyei és városi követek, a kálvinisták és luteránusok egyesült erővel a vallási sérelmeket elintézni. A huszonegy törvénycikkben csak hadi, adóügyi, vagy igazságügyi kérdésekről van szó, a vallást azok nem említik. Ismeretes, hogy Prágában, Rudolf székhelyén a XXI. törvénycikkhez egy újat csatolt az ottani magyar kancellária. Ez a hamis törvénycikk meg-

¹ U. o. 356., 363. és 386. ll.

tiltja a vallási kérdés hulygatását az országgyűléseken a leg-szigorúbb büntetés terhe alatt. Sokáig azt hittük, hogy a XXII. törvénycikket Forgách Ferenc kancellár, akkor nyitrai püspök iktatta a törvénykönyvbe. De Károlyi az 1890-ben megjelent Országgyűlési Emlékek X. kötetében kimutatta, hogy nem Forgách csempészte a cikket a törvények közé: kimutatta gondos és éles elméjű kritikával, hogy Mátyás főherceg indítványozta a vallási viták eltiltását egy új törvénycikk által. Dr. Coraduzzi birodalmi vicekancellár, a titkos tanács tagja, hivatta Himmelreicht s előadta neki a főhercegtől Prágába küldött indítványt. Himmelreich habozott, visszaemlékezett arra az elvére, hogy a felterjesztett végzésekbe nem szabad azt betoldani, amiről a rendek nem határoztak. Azután hazatérve eszébe jutott, hogy többet ér a hatalmasok kegye, mint a ragaszkodás az alkotmányos elvekhez. E jól kamatozó megfontolás hatása alatt megírta a XXII. törvénycikket, sok zavarnak és vérontásnak okozóját.

Az alkotmányt mélyen sértő eljárás ellen először az északkeleti megyék gálszécsi részleges gyűlésén megjelent rendek tiltakoztak. Kijelentették, hogy ha Belgiojoso, vagy akárki más a XXII. cikkekre támaszkodva bántani meri a vallás szabadságát, fegyvert fognak ragadni annak védelmére. «A jogos forradalom» — írja Károlyi — «szenvedélytelen, de határozott proklamációja ez, melyben éppen ez egyszerűség, e szenvedélytelen hang miatt van valami magasztos.» A gálszécsi rendek vitatkoztak Belgiojosóval a szabad városok sérelmeiről. A tábornok szerint a szabad városok a király jószágai (*peculium regis*). Nem, válaszoltak a rendek, a városok nem a király, hanem a korona jószágai (*peculium coronae*).

A gálszécsiek e felfogásában nem osztozkodtak a magyar tanács katolikus tagjai, sőt a nagy kálvinista Ecsedi Báthory István, az országbíró is azt mondotta, hogy a városok a király jószágai. A magyar kancellária a két felfogást kibékíteni akarván, a szabad városokat a szent Korona és a király jószágainak nevezi.

A gálszécsi rendek nem fogadták el ezt a közvetítést, küldöttségük, mint Károlyi írja, a városok szabadsága ér-

dekében a generális-kapitány előtt oly remek s oly meleghangú védbeszéd t mondottak, aminő eddig, s azután két századon keresztül nehezen hangzott el Magyarországon.¹

Mindezt a jelentékeny tanulságot Károlyi kutatásainak, kritikájának és alakító tehetségének köszönhetjük.

De mindez csak bevezetése, első éneke volt a «nagyszerű eposnak», ahogy Károlyi nevezi Bocskay támadását.²

E támadás történetét beszéli el az *Országgyűlési Emlékek* XI. és XII. köteteiben, amelyeket már egyedül szerkesztett. Nem a támadás katonai jeleneteit tárgyalja, hanem Bocskay országgyűléseit és azt a diplomáciai munkát, mely az 1606-i bécsi békét előkészítette. Ezek a nem vért ontó küzdelmek a «nagyszerű eposba» illő énekek, amennyiben a szenvedélyes hazafiság és az államférfíui mérséklet váltakozásával felépíteni segítették a Bocskay nevéhez fűződő korszakalkotó bécsi békét.

Hogy a forradalom, amikor Bocskay jelt adott kitörésére, oly bámulatos gyorsasággal terjedt 1604 őszén, azon a királyhoz hű magyar tanács nem csodálkozott, sőt elismerte az előző országgyűlésen elhangzott panaszok jogosságát. Figyelmeztette a trónt a fölkelés veszélyességére. A veszélyt nagyítja az, hogy Bocskay a törökkel szövetségzett, noha nem igen régen még irgalmatlan ellensége volt a török oltalmától elszakadni nem akaró erdélyi pártnak. De most az ő fegyverre kelt hívei azt hirdették, hogy az osztrák ház ki akarja irtani a magyart az élő nemzetek sorából. Ennek a balhitnek elosztatására egy célszerűen vezetett országgyűlés sokat tehetne, gondolta a magyar tanács. A király összehívta az országgyűlést 1605 elejére, de a meghívottak közül oly kevesen jelentek meg Pozsonyban, hogy a király január 25-én elhalasztotta a gyűlés megnyitását. Ellenben a Bocskaytól 1605 áprilisára Szerencsre hirdetett országgyűlés nagyon népes volt. Bocskayt, az akkor már erdélyi fejedelmet, itt

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 373., 374., 379., 394—399., 577—584. II. Továbbá Károlyi Árpád: A huszonkettedik Articulus. (Néhány Történelmi Tanulmány.) 154—226. II. E tanulmány kiegészíti az Országgyűlési Emlékek Bevezetését.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, XI., 404. I.

választották meg Magyarország fejedelmének. A rendek bizalmi embere üdvözölte Bocskayt oly beszéddel, melyről azt mondja Károlyi, hogy «van valami lélekemelő, valami magasztos az egyszerű, minden rhetori dísz és ügyes compositio nélkül elmondott szavakban. Bizonyára mélyen hatottak a rendekre, de még bennünk is felkeltik a pietas, érzelmét, ránk is hatnak az igazság erejével.» Károlyi e lelkesedése érthető, mert a beszédből kiérezhetjük a magyarság nagy örömét azon, hogy szabadult a császár generálisai és tiszttviselői testet és lelket senyvesztő zsarnokságától s hogy mennyire hálás Bocskay iránt, aki szerencsés kézzel levette róla a bilincseket. A szerencsiek írták az erdélyieknek, «hadd örvendhessünk szép szabadságunknak, mint a rekeszből kiszabadult madarak.»

De ebbe a tiszta örömbé zavaros érzés is vegyült. A török szövetség az európai közvélemény előtt nem jó színben tűntette fel Bocskay támadását. A szerencsi gyűlés tehát egy Európa népeihez intézett iratban igazolta a magyarságnak azt a végletes elhatározását, hogy halálos ellenségével szövetkezett koronázott királya ellen. Ez az igazolás tulajdonképp a legborzasztóbb vádirát Rudolf király személye és kormánya ellen... «Hozzá hasonlót csak az 1849-i év proklamációi közt találhatunk s ha irálya nem volna oly tökéletlen, talán páratlanul állna az egész világ összes forradalmi pronunciamentóinak és kiáltványainak irodalmában. Ez a kiáltvány iszonyú vádakkal teljes, de néha csaknem a legiszonyúbb vádaknál is meztelen igazságra épült.»

A szerencsi gyűlés hangulata nem kedvezett a béketárgyalás gondolatának. A gyűlés eloszlása után a királypárti magyar főurak Bocskayhoz fordulnak a béke érdekében. Bocskay a már hazatért Illésházy tanácsára átadja feltételeit a magyar uraknak. Ezek a feltételek teljes vallásszabadságot és a magyar királyság tökéletes önállóságát követelték. A bécsi és prágai udvarok megütköztek a feltételeken. Hiszen ha azok teljesülnek, — mondogatták — a magyar politikát egészen új és másfelé vivő országútra terelnék, talán oda vissza, ahol egykor a magukkal is tehetetlen II. Ulászló és II. Lajos megrekedtek, vagy éppen tán merőben ismeretlen

tájak felé oda, ahonnett a lengyel *respublica* királyi címmel ellátott, kötött kezű elnöke való. Jobb lett volna letörni a fölkelést, semmint ily föltételeket elfogadni, így vélekedett a prágai és bécsi udvar. De a török-magyar szövetség ellen üres pénztárral hadakozni lehetetlen volt. Róma, Madrid, Varsó és a németországi katolikus udvarok nem bírtak ekkor nagy áldozatokat vállalni. «A józan ész tehát azt súgta Mátyásnak, hogy ilyen körülmények közt súlyosabb feltételek árán is ki kell egyezni Bocskayval.» Sőt Rudolf makaessága is lazult a körülmények nyomása alatt és felhatalmazta Mátyást a békealku vezetésére. Forgách Zsigmondot küldötte Bocskayhoz, hogy mint királyi biztos állapotdjék meg vele a béke feltételeiben. Bocskay alkotmányos fejedelem lévén, 1605 novemberében Korponára hívta össze a rendeket, hogy velük egyetértve tárgyaljon a királyi biztossal. Bocskaynak nemcsak a királyi biztossal kellett küzdenie, hanem a hajdúkra támaszkodó radikális párttal is. A hajdúkapitányok és hadnagyok valósággal lázongtak imádott vezérük ellen, mert hevesen gyűlölték a német udvart és a háború folytatásából gazdag zsákmányt vártak. Bocskay és Illésházy meg akarták nyerni őket a kiegyezés gondolatának sok szép szóval, sok ajándékkal és sok ezer forinttal. Ötnapi puhítás után a hajdúk csendesedtek. Az ajándékok közt a legkiválóbb Bocskaynak «Korponán kelt szabadalomlevele (1605 december 12), melynek alapján a hajdúk fészket raktak a magyar Kánaán-szívében.»

A Korponán egybegyűlt nemesség nagy többsége békét kívánt. Alkotmányos felfogásukat egy írástudó társuk e szavakkal jellemezte: «A mi királyunk kötve van a hazai törvények által. Amíg azok szerint uralkodik, engedelmeskedünk neki. Mihelyt átlép azoknak határán, nem vagyunk többé alattvalói. Ez a mi kölcsönösségünk.» Az így gondolkozó többség nem akart elszakadni az uralkodóháztól, mint a hajdúk pártja. Azután az ország siralmas állapotát is nézték. «Nem tudom mirevaló leszen a szabadság» — mondogatták a korponai többség tagjai — «ha országunk nem leszen hozzá.»

Szóval Bécs, Prága és Korpona egyaránt kívánták a békét, de az ellentétek a vallási és politikai szabadság kér-

déseiben nagyok voltak. Bocskay mérsékelt szellemű hívei a független Magyarországot akarták helyreállítani, régi intézményeivel, szövetkezve a hatalmában megnövekedett Erdélyvel, mely a Bocskay által közvetítendő török béke segítségével ki volna emelhető a Básta és Mihály vajda korának szomorú állapotából.

Rudolf és Mátyás a rendi és vallási szabadságokon ütött sebeket nem igen kívánták gyógyítani, sőt Rudolf még a török béke megkötésében, kivált ha Bocskay közvetíti, a császári méltóság sérelmét fedezte fel. Károlyi végigvezet bennünket az első osztrák-magyar kiegyezés szövevényes alkutárgyalásain. Vezetése igen érdekes. Látjuk részletekbe mélyedő elemzéseiből a két Habsburg-udvarban az érzések és érdekek harcának hullámlását. Voltak olyan katolikus tanácsosai az uralkodóháznak, akik a vallásszabadság ellenezték, hogy el ne veszítse az uralkodóház a katolikus hatalmak pénzbeli támogatását. A császári udvar néhány protestáns hívének tanácsát is meghallgatta. Például Geizkofler Zakariást, akinek véleménye élen jellemzi a korabeli eszmék egy árnyalatát. «Istené egyedül a hatalom» — írja Geizkofler — «az emberek lelkiismerete felett, kényszeríteni azt karddal nem lehet, a kiontott vérből csak újabb élet, újabb ellenállás ereje csirázik ki.»

A buzgó katolikus tanácsosok, sőt a nunciusok is belátták, hogy a merev tagadás oly országgal szemben, ahol ezer eretnekre egy katolikus esik, merő képtelenség. Nagynehezen kialakult tehát a tolerari posse gondolata.

Károlyi fejtegeti, hogy az európai politika irányai hogyan hatottak a korponai tárgyalásokra. A spanyolok például politikából elleneztek a török békét, hogy a németországi protestáns hatalmak kelet felé fordítva erejüket ne segíthessenek Németalföldnek.

A király és a főherceg Bocskay közjogi kívánságait nem könnyű szívvel, de mégis elfogadták. Azonban néhány egyházpolitikai kérdésben és Erdély területére nézve a felek nem bírtak megegyezni.

Erre Illésházy ajánlkozott, hogy a korponai gyűlés megbízottjait örömet vezetné Bécsbe a békealku befejezése

végezt, mert a királyi biztos által vezetett alku igen nehézkes menetű. Mátyás és Bocskay szívesen fogadták az ajánlatot. «Különös érzés foghatta el az ősz Illésházy lelkét», — írja Károlyi — «midőn 1606. január 7-én emelt homlokkal vonult be 8 hintó és 60 Bocskay-huszár kíséretében abba a Bécsbe, ahonnan 3 esztendővel ezelőtt éjnek idején, mint valami gonosztevő halál és börtön elől szökni volt kénytelen.»¹

Illésházy Mladossevith Horváth Péter társaságában néhány hétig tárgyalt a főhercegi biztosokkal. A tárgyalások nem voltak símák, mivel a főherceg emberei a korponai királyi biztos által megadott engedményeket meg nem történtenek tekintették. Ez ugyan rosszul esett Illésházynak, de a béke kedvéért, ő sem vette igen komolyan a korponai határozatokat és így 1606. február 9-én aláírhatta a főhercegi biztosokkal kötött első bécsi egyességet. De miért nem ragaszkodott a korponai végzésekhez? Kétségtelen, hogy siettetni akarta a békét. A béke megkötése annyit jelentett, hogy elkobzott jószágai visszakerülnek birtokába, de azt is jelentette, hogy a töröktől, tatártól, vallontól, némettől és a hajdúktól elkínzott ország végre az erőgyűjtés munkájához foghat. Volt tehát Illésházynak sok jó oka a békét siettetni. De a februári egyesség csak a megbízottak műve volt. A megbízók elé kellett terjesztetni az okiratot. Rudolf teljes hatalmat adott ugyan öccsének, de azután tudatta vele, hogy az ő híre nélkül semmit sem végezhet. Rudolfot a nuncius, a spanyol követ, a magyar főpapok arra kérték, hogy ne írja alá az egyességet. Nem is akarta fogadni öccse követét, aki az okirat átadására volt kiküldve. Rudolfot különösen az bántotta, hogy át kellene engednie Bocskaynak Erdélyt, melyet neki Báthory Zsigmond ajándékozott. De Molard Ernő, a titkos tanács tagja jelentésében ajánlotta Rudolfnak a bécsi alku elfogadását s így Rudolf végre aláírta a februári egyességet március 21-én.

Mátyás főherceg most azt várta, hogy Bocskay is alá

¹ Lásd minderre nézve Károlyi: Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. k., 5., 7., 22., 26., 31., 124—131, 134., 136., 198., 200., 212., 224—242., 247—415. II.

fogja írni a nehezen elkészült okiratot. Abból a felfogásból indult ki, hogy Illésházy és Mladossevith teljhatalmú biztosok voltak és így a nemzetközi szokás szerint Bocskay köteles elfogadni azt, amit biztosai végeztek. Ennélfogva az udvar magyar és nem magyar hívei megütközve hallották, hogy Bocskay a februári egyességet a rendek Kassára hívott gyűlésén tárgyaltatni akarja. Ezt a nemzetközi jog durva sértésének fogták fel. A magyar történetirodalomban is felújt ez a felfogás. De Károlyi kimutatta, hogy Illésházy nem teljhatalommal, hanem egyszerű megbízó levéllel utazott Korponából Bécsbe. Bocskay tehát teljes joggal hívta a rendeket Kassára 1606 április 16-ára, hogy «derekasan gondolkozzanak» a februári egyesség felett. Mátyás kénytelen volt ebben megnyugodni és csak arra kérte Bocskayt, hogy ne húzza soká a kassai tárgyalásokat.

Bocskay országgyűlései közt ez a kassai volt a legnépesebb. A megnyitó ülésen Illésházy előadta, hogy ő is elégtelen volt Bécsben a főhercegi tanácsosok ridegségével; de megkötötte az egyességet, mert meggondolta, hogy az ország két hatalmas birodalom közé van ékelve, melyek szétmorzsolhatják. Bocskay sem volt megelégedve a februári egyességgel. Ez az egyesség csak Bihart, Közép-Szolnokot, Krasznát és Mármarost engedte át Erdélynek. Bocskay e régi partiumhoz Kelet-Magyarországból több vármegyét akart Erdélyhez csatolni, mert a magyarság ez oltalmazó várának ellenálló erejét fejleszteni kívánta. Nem fogadhatta el az egyességnek azt a rendelkezését, hogy halála után Erdély a magyar király kezére kerüljön és hogy annak fejedelme ne köthessen szerződést a portával. Erdély jelentőségét a februári egyesség nagyon is eltörpítette. Bocskay elégtelensége felizgatta a radikális pártot, melynek különböző árnyalatait Károlyi nagy gonddal és kiváló politikai s lélektani érzékének a lényegig ható erejével jellemzi. Ez a párt nem csupán a februári egyességet bírálta, hanem általában támadta a kiegyezés gondolatát, mint Korponán. Megint a rakoncátlan hajdúk voltak a párt leghangosabb izgatói. Bocskay kénytelen volt felakasztatni néhány véresszájú izgatót. Nagyon népszerűtlenné lett ekkor Illésházy a

lármas hazafiak előtt. «Cipellősháznak» gúnyolták, vagyis a magyar csizmával szemben a német cipő, azaz a német politika kedveltjének. «A Cipellősházy gúnynév hamarosan át is változott az alkotmányos elemek söpredéke szájában és «német kuttyák»-lón azok neve, akik a kiegyezés barátai voltak», írja Károlyi.

Azonban az északnyugati megyék küldöttei, — a dunántúliak nem küldöttek követeket Bocskay gyűlésére — a városi követek és a főurak nagy többsége a kiegyezésnek voltak hívei. Kegyeletes tisztelettel hajoltak meg a királyi trón előtt, de nem szomjúhozták az udvar kegyeit. «Függetlenebb és tiszteletreméltóbb pártot, mint ez» — mondja Károlyi — nem mutat fel a magyar politikai élet története egy időszakban sem.» E nagyításnak látszó ítélet igazolása végett hivatkozik Károlyi e konzervatív pártnak egy valóban nevezetes nyilatkozatára. A király a kiegyezés tárgyalása közben kegyelmet ígért a Bocskay pártjához tartozóknak, ha hívek lesznek hozzá. Erre ez a tradíciókhoz ragaszkodó párt így válaszolt: «Őfelsége e kegyességét hűséges szolgálatainkkal igyekszünk meghálálni, de kegyelmet őfelségétől semmiképpen nem fogadunk el; mert bünt, amelyre lehet kegyelem a válasz, őfelsége ellen nem követtünk el. Megelégszünk azért azzal, hogy őfelsége atyai kegyessége feledést borít a forradalomra.»

Azonban a februári egyesség pontjaival ez a párt sem volt megelégedve; különösen a vallási cikk miatt. «A vallás dolga Magyarországon» — mondotta az egyesség — «mindenütt azon állapotban hagyassék, melyben a boldog emlékü Ferdinánd, Miksa s egyéb kegyes magyar királyok idejében volt.» A XXII-ik törvénycikkéről azt mondja az egyesség, hogy «a többi cikkelyekből kivéttetik és szeparáltatik». Pedig a korponai végzések határozottan elismerték a katolikus, luteránus és kálvinista felekezetek egyenlő szabadságát, ami a vallási türelemnek az akkori európai viszonyokat tekintve ritka példája volt. A korponaiak továbbá a hírhedt XXII. törvénycikk eltörlését követelték. Illésházy nagyon is türelmetlenül törekedett békét kötni, különben protestáns létére nem fogadott volna el kétértelmű szavakat a határozott

korponai követelések helyett. A fiatal Alvinczy Péter nem ok nélkül prédikálta a kassai nagytemplomban, hogy a bécsi egyesség vallási cikke «csavarra van húzva». A kassai rendek május 12-i határozatukkal követelték a korponai vallási cikkek lényeges részének érvényesítését. A kisebb jelentőségű egyházpolitikai kérdésekben is helyreállították a korponai felfogást a bécsi egyesség gyöngítő fogalmazásával szemben. Hasonlóan jártak el az alkotmányos biztosítékok ügyében. Kimondották, hogy a király állítsa helyre az ország igazgatásának régi, törvényes formáját és bízza a közigazgatást a nádorra. Kijelentették végül a rendek, hogy ha a király el is fogadja a kassai végzéseket, nem tekintik azokat magokra nézve kötelezőknek mindaddig, míg Bocskayt Erdélyben ki nem elégíti.

Ezután csak arról volt szó, hogy ki folytassa a bécsi alkudozást a kassai végzések alapján. Ez fogas kérdés volt, mert Illésházy februári egyessége csorbította a hitet megbízhatóságában, de másrészt okosabb, tapasztaltabb államférfiút, aki hozzá még a bukott rendszer üldözőttje volt, hiába kerestek a rendek. Illésházy azonban csak úgy vállalta el a küldetést, ha korlátlan felhatalmazással mehet Bécsbe. Ez a kívánság új bonyodalmat teremtett, melyet úgy oldottak meg, hogy Illésházy korlátlan felhatalmazást kapott a vallási és alkotmányos kérdésekben, de Erdély területére nézve kötve volt a fejedelem utasításához.¹

Mátyás főherceg szomorúan vette tudomásul, hogy a májusi kassai gyűlés visszavetette a februári bécsi egyességet. De mit tegyen? Megtorolja-e a politikai kudarcot és ne fogadja Illésházyt? A prágai nuncius azt írta, hogy a kassai cikkek szemtelenek, szót sem érdemes reájuk vetni. De Khlesl megírta a nunciushoz, hogy hiábavaló dolog hozzávaló erő nélkül harcolni a törökkel. Ez a megfontolás győzött. Mátyás elküldötte Illésházyt és társainak a kért menedékleveleket.

A vallási cikk nagy akadálya volt az új egyességnek.

¹ A fentiekben Károlyi nagyérdekű s főbb részeiben új felfogással s új anyag alapján írt fejtegetéseit (Magyar Országgy. Emlékek, XI. kötet) igyekeztünk kivonatban előadni.

A három keresztény felekezet megemlítésétől a magyar és osztrák katolikusok irtóztak, mert a két eretnek felekezet egyenjogúságát a katolikus hittelt nem akarták elismerni. Több mint félhónapi alkudozás után egy nem egészen szabatosan fogalmazott cikkben ki volt mondva a vallás-szabadság általánosságban, el volt törölve a XXII. törvénycikk, de kárpótlásul betoldották a cikkbe az «absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis» fordulatot. Lényegében ez volt a tartalma az 1606. június 23-i bécsi béke vallási cikkének. A közjogi megállapodások közt első helyen említendő a béke harmadik cikke, mely elhatározza, hogy a következő országgyűlésen régi méltóságával felruházott nádor választassék. Ez intézkedés méltó párja volt kimondva a IX. és X. cikkben, amelyek szerint a katonai és polgári nagyobb, vagy kisebb hivatalok, a végvárok kapitányságai is — két dunamelléki vár kivételével — csak született magyaroknak, vagy a kapcsolt részekben született horvátoknak és szlavóniaiaknak adományozhatók. A vallási és közjogi kérdések e történelmi nevezetességű megoldásán kívül a két fél biztosainak Bocskay személyes kívánságairól és Erdély jövőjéről is meg kellett egyezniök. Bocskay új vármegyéket kapott a régi partium kiegészítéséül, de Illésházyéknak meg kellett nyugodniok abban a feltételben, hogy Bocskay törvényes utódainak kihaltával feléled a magyar korona joga az egész átengedett területre, tehát Erdélyre is.

Ezek voltak lényegesebb pontjai az 1606. június 23-án véglegesen megállapított bécsi békének. A békét azonban Rudolf király és Bocskay elé is kellett terjeszteni a megerősítés végett. Rudolf nehezen bírta magát elhatározni az aláírásra, hiszen a júniusi feltételek az ő felfogása szerint rosszabbak voltak a februáriaknál. Végre augusztus 6-án megerősítette a kiegyezést, de nem feltétlenül, hanem azzal a kikötéssel, hogy «azok a cikkek, melyek a vallásra és az egyházi rendre vonatkoznak és a többiek is akként értendők, hogy «koronázó eskünkkel ne ellenkezzenek.» Ezt a kikötést a főpapok a maguk felfogása érdekében értékesíthették és arra támaszkodva a király megtagadhatta Erdély átadását is.

Másrészt Bocskay és hívei sem voltak megelégedve a

június 23-i békével. Bocskay a ratifikálás előtt újra gyűlésre hívta a rendeket Kassára. Ez az augusztusi kassai gyűlés ki akarta terjesztetni a vallásszabadságot a falvakra is és töröltetni kívánta az absque praejudicio záradékot. A ná dorság kimagasló közjogi hatáskörét védeni akarta a gyűlés félreértés ellen arra az időre, amikor a koronázott király nem lakik az országban és főherceg kormányoz helyette. A rendek továbbá megütköztek azon, hogy a kiegyezés oklevele záró részében felsorolja azt a bűnlajstromot, melynek el nem követésére az ország kötelezi magát. Ez a felsorolás nyilván annyit jelentett, hogy a bűnöket elkövették Bocskay hívei a harcok idején. Ezért a kassai gyűlés a bűnlajstrom elhagyását kívánta és a hűség ígéretének olyan fogalmazását, mely nem sértő és mégis magában foglalja a trón iránt tartozó hűség kötelező ígéretét. Kimondotta a gyűlés azt a módosítást, — mint Károlyi írja — «azzal a pár szóból álló megokolással, mely a maga klasszikus rövidségéért és végtelen finomságáért valóban megérdemelné, hogy szálló igévé legyen *«Propter vitandam verborum acrimoniam»* a kifejezések élességének elkerülése végett csak ennyiből állott a finom és gyöngéd megokolás.» Végül a rendek nem akarták elfogadni a június 23-i okirat befejező cikkét; ez a cikk a kötendő török békére vonatkozik, melyet Bocskaynak kellett közvetítenie. A cikk azt kívánja, hogy a királlyal megbékült magyar rendek, ha lehetetlen volna a törökkel tisztességes békét kötni, tartozzanak a királyhoz csatlakozva a török ellen fegyvert fogni. Ez magától érthető, természetes kívánság volt, de a rendek nem akarták a diplomába fölvétetni, mivel nem bíztak a prágai udvarban és feltették róla, hogy a cikk fölvételével viszályt akar támasztani a magyarok és törökök közt. Több más kisebb változtatást is kívánt a kassai gyűlés, de mind e változtatást egy kiegészítő oklevélbe kívánta foglaltatni; magát a június 23-i békét Bocskay aláírta. A gyűlés egy tíztagú küldöttséget választott, melynek az volt a feladata, hogy Mátyás főherceggel megkösse a pótegyességet és hogy a cseh-osztrák rendekkel megegyezzenek a bécsi béke végrehajtását és a kölcsönös jószomszédságot biztosító oklevelek kicserélése végett.

A Kassáról küldött bizottság Bécsbe nagy pompával vonult be szeptember 10-én. Ott várta a bevonulókat a királpárti magyarság Mátyástól meghívott nagyszámú gyülekezete. Thurzó György azt írta ekkor nejének, hogy «talán soha egyszerre Bécsben annyi magyar nem volt, mint mostan vagyon».

Mátyásnak nem volt nagy öröme a gyülekezésben. A június 23-i békét végleges szerződésnek tekintette, másítani azt már nem akarta.

A békemű formális befejezését Rudolf is késleltette. Bosszantani óhajtván öccsét, a királyi megerősítő oklevelet az aláírás kelte után néhány hétig nem adatta át Bécsben a türelmetlen főhercegnek. És amikor a király megbízottja végre szeptember 7-én átadta a várvavárt oklevelet, egyszerűsmind egy királyi aláírással ellátott pergament is átadott Mátyásnak. Rudolf megbízottja ugyanis ura nevében előadta, hogyha a magyarok nem fogadnák el a feltételekhez kötött királyi megerősítést, használja fel Mátyás az üres pergament és írasson reá olyan szerződést, amely a király jogait, esküjét és a katolikus hit érdekeit tiszteletben tartja. Mátyás főherceget ez az izenet nagy zavarba hozta. Biztos volt abban, hogy a feltételekhez kötött királyi megerősítést a kassai bizottság nem fogadja el». Az üres pergamenre ráíráthatta volna a június 23-i szerződést, de azt Forgách kancellár alá nem írta volna, s ha Illésházyék nem is követelik a kancellár aláírását, a királyi függő pecsét pecsétnyomója a kancellárnál volt, s ha azt követelik tőle, a kancellár nem adta volna át a pecsétnyomót egyenes királyi parancs nélkül, s így olyan botrány keletkezik, mely a békét veszélyeztethetné. Ebből a kényes helyzetből Lichtenstein Károly titkos tanácsosnak furfangos ötlete kivezette Mátyást. Az ő tanácsára elővették azt a március 21-én kelt királyi diplomát, mely szabályos formában megerősítette a február 9-én kelt bécsi egyességet. Kivakartatták a dátumokat s február 9 helyébe június 23-át, március 21 helyébe pedig augusztus 6-át iktatták az oklevélbe. Mátyás erre az alaki hamisításra feljogosítva érezte magát, mert Rudolf az aláírt üres pergamen küldésével felhatalmazta őt a béke okiratának

szerkesztésére. Az alaki hamisításnak voltak ugyan később következményei; de azok a bécsi béke királyi megerősítése érvényességének nem ártottak. A kassai országos bizottság nem kételkedett abban, hogy Rudolf forma szerint megerősítette a június 23-i békét.

Azon volt, hogy a kassai kívánalmak értelmében ki egészíthesse a béke pontjait egy pótszerződésben. De a főherceg ezt a gondolatot határozottan visszautasította, és az országos bizottság megszívlelve Illésháznak azt az intését, hogy «hazánk megmaradására nézzünk és ne akadozzunk pókhálókba», elejtette a pótszerződés követelését már szeptember 13-án. A pótszerződés helyett Mátyás szeptember 25-én aláírt egy nyilatkozatot, melyben ki volt mondva, hogy az absque tamen praeiudicio záradék nem rosszhiszemben csatoltatott a vallási cikkhez, hanem azért, hogy hitében egyik fél se háborgattassék. Továbbá ki volt mondva a nyilatkozatban az is, hogy a többi augusztusi kassai végzésről a következő általános országgyűlés fog intézkedni.

Illésházy a bizottság nélkül, egyedül alkudozott a főherceggel Bocskay személyes kívánságáról. A főherceg csodálatosan engedékeny volt. Átengedte Bocskaynak az egész Tiszántúlt, kijelentette ugyan, hogy Bocskay halála után az átengedett terület visszaszáll a magyar kormányra, de hozzátette: kivéve Erdélyt és a régi partiumot. Ez a kivétel vetette meg alapját Bethlen és a Rákócziak Erdélyének. Rudolf király elég gyorsan fogadta el a Bocskay erdélyi birtoklására vonatkozó pontokat, mert az uralkodóház már nem érezte magát elég erősnek arra, hogy Erdélyt állandóan birtokaihoz csatolhatná. De a királpárti magyar főurak tiltakoztak Erdélynek a magyar koronától való elszakítása ellen.

Az országos bizottság megegyezett még a cseh-osztrák tartományokkal, melyek kezességet vállaltak a bécsi béke végrehajtásáért.

Miután mindezek a megállapodások írásba foglaltattak, szeptember 27-én Mátyás tudatta Bocskayval, hogy a béke megbeszélése megbízottainak kívánsága szerint be van fejezve. Bocskay megköszönte a tudósítást. Az ő közvetítésével

kötötte meg a király november 11-én a zsitvatoroki békét, mely jobb volt minden előző török-magyar békekötésnél.

A békés állapot tökéletes helyreállítása után Bocskay december 13-ára újabb gyűlést hirdetett Kassára, hogy azon a rendek meghallgassák az országos bizottság jelentését és gondoskodjanak a bécsi végzések által a jövő országgyűlésre utalt kérdések megoldásának módjáról. Bocskay hirdetése nagy nyugtalanságot keltett Bécsben, Prágában s a királypárti magyar urak közt is. «Rosszakarók, izgalomkeltők és gyűlölködők — amely fajból a szép magyar földön mindig bőven termett — a fejedelmet bevádolták, hogy alattomban izgat a kiegyezés ellen» — írja Károlyi.

Ebben a vádban csak az volt igaz, hogy Bocskay és a Kassára gyülekező rendek nem voltak megelégedve az országos bizottság Bécsben végzett munkájával. A békés állapotnak örültek, de határozataikban ismételték azt, amit a bécsi békébe szerettek volna iktatni. E határozatok nem voltak meddő óhajtasok, mert jelentékenyen hatottak az 1608. koronázás előtti alapvető törvényekre. Károlyi különösen kiemeli azt a határozatot, mely a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjeszteni óhajtotta. «Az összes vallási harcok legremekebb elve ez» — írja Károlyi — a teljes vallásszabadság elve, a «cuius regio, illius religio» zsarnoki elvének elvetése; méltó büszkesége ennek a kassai országgyűlésnek». Nem kisebb büszkesége a gyűlésnek az a határozata is, hogy az országos törvények ezentúl magyar nyelven szerkesztetnek. Ez a nemzeti kívánság a régi rendi világban oly merészség volt, hogy két évszázad és négy évtized mult el, amíg valósággá lett. A decemberi kassai gyűlés volt Bocskay utolsó országgyűlése. Halálos betegségében írta alá a határozatokat december 22-én; 29-én meghalt vesé vagy májbaj következtében.¹

«Meghalt a magyarok Mózes, — írja Károlyi — akinek szintén nem adatott meg, hogy népét az ígért földre ve-

¹ Károlyi közleményeiből világos, hogy Káthay nem mérgezte meg Bocskayt. Betegségének fejlődése a Károlyitól kiadott tudósításokból nyomon kísérhető.

zesse. Nem hiába élt, nem hiába küzdött. Elhaló lelkének édes lehetett ez az öntudat. Igaz magyar ember valláskülönbség nélkül, minden időben hálaadó jóakarattal — ahogy ő remélte — fog róla megemlékezni.»

Így végzi Károlyi Bocskay támadásának nagyszerű eposzát.

A több mint 900 lapra terjedő elbeszélést kivonatban igekeztünk ismertetni. De lehetetlen volt bemutattunk a sok érdekes jellemrajzot, a pazar bőséggel elhintett korrajzi részleteket, melyek a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetét a történeti tanulságok nagyértékű tárházává avatják.

Károlyi másutt is foglalkozott Bocskay történetijelentőségével. Mikor I. Ferenc József Bocskay emlékére szobrot állíttatott és mikor a bécsi béke háromszáz éves fordulóját ünnepelték, Károlyi alkalmi beszédeiben arra figyelmeztette hallgatóit, hogy Bocskay pályájának egyetemes történeti vonatkozásait sem szabad elhanyagolnunk.

Egyik beszédében azt fejtegeti, hogy Bocskay eszméjének magva és veleje egy nemzeti s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott. E gondolat szerint a Szent István koronájával megkoronázott római császár nagyhatalmi politikájába, mely addig Magyarországot quantité négligeablenak tekintette, belé kell illeszteni a magyar nemzeti állam politikáját. A másik beszédben előadja, hogy a nyugati germán magánjogi világnézettel szemben a magyarságnak túlnyomóan közjogi a felfogása az államban való együttlétről, és ez a felfogás diadalmas rést ütött a magánjogi világnézeten a bécsi béke által. E két jelentékeny, de különféleképp vitatható eszme társaságában nagy erővel állítja eléink Bocskay egyéniségét. A szónoki előadásban azok a motívumok, melyek Bocskayt a szenvedélyes törökellenes politika teréről az ellenkező táborba sodorták, nem emelkedhetnek ki a lélektani elemzés szabatosságával. De a szónoki előadás nem gátolja Károlyit nagyon becses történeti mozzanatok tárgyias kifejtésében, mint például I. Ferdinánd központosító politikája rajzában, vagy a bécsi béke magyar történeti jelentőségének sokoldalú meghatározásában. Bocskay oly kedvelt

hőse volt Károlynak, mint III. Vilmos Macaulaynak. Mind a két történetíró az alkotmányos állapotok és a vallásszabadság helyreállítóit ünnepelte a két nagy forradalom vezéreiben.¹

A Bocskay halála után közvetlenül következő évek történetét világítja meg Károlyi *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása* című értekezésében.²

Közfelfogás szerint — írja Károlyi — a magyarországi protestantizmus fénykora Thurzó György nádorsága idejére esik. De ha a kárpitok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy ez a protestantizmus a mondott időszakban már túlhaladta diadalútja tetőpontját, s az első, bár még alig észrevehető lépést megtette a lejtőn lefelé. Az igazi zenit az 1608-i koronázó országgyűlés volt.

Károlyi valóban a kárpitok mögé tekintett. Azaz nagyméretű levéltári kutatás alapján derített ki rejtett tényeket, mint legtöbb munkájában.

A hazai, a római és bécsi levéltárak anyaga alapján tárja elébünk az ellenreformációnak 1608 után következő szárnyra kelését. Kiszámítja, hogy Bocskay kormányzása idején legalább 350 egyházi birtokot és birtokrészt adományozott vagy zálogosított el világiaknak. A bécsi béke az egyházak kárának jóvátételét a következő általános országgyűlésre halasztotta. A következő országgyűlés 1608-ban tanácskozott, de ez is elhalasztotta a kényes kérdés megoldását az utána következő országgyűlésre. Méltán voltak hát — mondja Károlyi — e miatt a katolikus körök a legnagyobb mértékben elkeseredve. Hiszen abban a korban, amikor a török és a protestáns Erdély is elfoglalt nagy egyházmegyéket, «a magyar katolikus egyház úgyszólván egész temporalis alapja csak néhány püspökségnek, apátságnak és prépostságnak megtépett birtokán nyugodott». Ez a körülmény és általában az 1608-i törvények «az ellenreformációnak eddig még nem egészen kibontakozott erőit a

¹ Károlyi két beszédét l. *Néhány Történelmi Tanulmány*, 227—279. II.

² U. o.

«soportosulásra s a bennük rejlő energia teljes kifejtésére indította.»

Már 1608 végétől kezdve Forgách Ferencet, a harcias esztergomi érseket előkelő világi katolikusok kis gárdája vette körül. A köznemesség katolikus kisebbsége is önértesebb lett. Egyes városok tanácsában már katolikus többség alakult. Forgách bibornok a magyar katolikus egyház hanyatlását Mátyás és tanácsosai vallási lanyhaságának tulajdonította. V. Pál pápa ezért nunciust küldött Mátyás király mellé.

Placidus de Marca, Melfi püspöke, a tudós, eszes, előkelő modorú és a politikai helyzetet is méltányló nuncius nagyon elégületlen volt II. Mátyással. «A nyomorúságos király annyira képtelen minden önálló ítéletre, s annyira szánalmasan függ tanácsosaitól hogy zavarba jó és irul-pirul, ha velem beszél» — jelenti a nuncius.

Ez a Károlyi közlése előtt ismeretlen rövid, de találó jellemrajz nem csupán II. Mátyást ábrázolja igen élénken, hanem a nuncius indulatosságát is tanúsítja. Haragudott a nuncius, mert a magyar és osztrák protestantizmus nagy erejét nyomasztónak érezte. Nem tudott mindig célszerű tanácsokat adni a királynak. Helyeselte néhány katolikus főúrnak azt a tervét, hogy Mátyás fogadja szolgálatába a zsoldhátrálék miatt zúgolódó hajdúkat és általuk kényszerítse engedelmességre az osztrák protestánsokat. Illésházy figyelmeztette az udvart arra, hogy a hajdúk nem megbízhatók. Thurzó György meg egyenesen kimondotta, hogy a fölfegyverzett hajdúk kiirtják majd a magyar katolikus papságot. A tervet tehát elejtették.

A nuncius azt hitte, hogy a két magyar főurat tanácsaikban nem az állam érdeke, hanem a protestáns érzés vezérelte. Nem nagy szomorúsággal jelentette tehát, hogy Illésházy meghalt 1609. május 5-én. Remélte, hogy katolikus nádor lesz az utódja, aki majd jóvátesz mindent. Az udvar Forgách prímás és a nuncius tanácsaira hallgatva különféle módon próbálta kikerülni a protestáns nádor választását. De végre a két főpap is belátta, hogy az 1609-i országgyűlésen Thurzó megválasztása ki nem kerülhető.

Thurzó mint új nádor eskütétele után rögtön meglátogatta Melfi püspökét és megígérte jóakarátát a katolikus egyház iránt. A nunciust ez az okos udvariasság új reményekre hangolta. Thurzó nem feledkezett meg ígéretéről.

Az országgyűlés semmiseknek nyilvánította Bocskaynak már említett adományait és az elzálogosított birtokok iránt is a katolikus egyháznak kedvező határozatot hozott. Ez igen jelentékeny egyházpolitikai diadalhoz kisebb sikerek is járultak, különösen a nuncius buzgalma miatt.

Károlyi tanulmánya az 1609-i országgyűlés és a II. Mátyás korabeli egyházpolitikai kérdések történetéhez jelentékeny adatokat szolgáltatott. Azonkívül hozzájárult Thurzó György egyéniségének megértéséhez is. A nádor síma, alkalmazkodó modort egyesített nagy önérzettel és eréllyel. Nem csupán személyes célból alkalmazkodott, midőn meglátogatta a nunciust s arra kérte, hogy «a szegény elnyomorodott Magyarország érdekeit ajánlja a Szent Atya jóakaró pártfogásába.» Thurzó buzgó protestáns létére is tudta, hogy a szétszaggatott Magyarország jó hasznát vehetné a Szent Atya pártfogásának.

Thurzó bárhogy is alkalmazkodott, hatalmas óre maradt az alkotmányos szabadságnak.

Az udvar csorbitani igyekezett a nádori hatáskört, várva a jó alkalmat annak eltörlésére.

Végre a Wesselényi-féle összeesküvés letörése után elérkezettnek látta a várva-várt jó alkalmat. Hosszas előkészítés után a nádorság helyett guberniumot szervezett, élén idegen eredetű kormányzóval. Ez az újítás a régi magyar rendi szabadságot akarta eltemetni úgy, mint Csehországban megtörte a központi hatalom a rendek hatalmát a fejtér-hegyi csata után. A magyar történet e nevezetes fordulatainak előkészítését Károlyi tárta fel először a bécsi udvari levéltár és a Lobkovitzok raudnitzi levéltára anyagának segítségével.¹

Károlyi jellemzi a tervezett reform megindítóit, Lobko-

¹ A Magyar alkotmány felfüggesztése 1673. Budapest, 1883. Értekezések A Történelmi Tudományok Köréből. XI. kötet.)

vitzot és Hochert, azután magyar részről azt a férfiút, aki egyideig akadályozta az újítást. Szelepcsényi, az esztergomi érsek, csak egyideig küzdött a német reformerek ellen, akik «a régi magyar ártalmas dolgokat», ahogy ők nevezték a magyar alkotmányt, ki akarták küszöbölni véglegesen a monarchia közéletéből. Károlyi érdekesen rajzolja, hogy mikép viaskodik Szelepcsényi lelkében a jó magyar érzés a világi méltósághoz és az anyagi javakhoz ragaszkodó szenvedélyével. Károlyi Ampringent, a kormányzót megvédelmezi a nemzeti történetírásban elterjedt vádak ellen.

Ampringen, a mérsékelt szellemű államférfiú, szerette volna megnyerni a magyar közvélemény elismerését. Kímélni akarta a magyar érzékenységet a közigazgatási, a katonai és egyházi kérdésekben. Lemondott hivataláról, midőn belátta, hogy a Bécsben kigondolt kormányforma csak növeli a magyarországi zavart és így gyöngíti a monarchia erejét. Károlyi nem azzal a szándékkal fogott munkájához, hogy mentegesse Ampringent, de igazságérzetének parancsára új világításba helyezte a népszerűtlen feladatra vállalkozó kormányzót.

Midőn a mult század nyolcvanas éveiben közeledett a főváros visszafoglalásának kétszázadik évfordulója, Károlyi Árpádot bízta meg a nagy esemény történetének megírásával. Károlyi egy hatalmas monográfia megírásával teljesítette a reábizott feladatot.¹

A megbízás tisztességéért súlyos munkával akart fizetni, s a tárgy jelentősége is ösztönözte messze ágazó kutatásra.

A török hatalom Buda visszafoglalása által a magyar földi védő és támadó rendszerének alapját vesztette el. E célra törni nemcsak a magyarságnak, hanem a császárkirálynak is érdeke volt, mert a felszabadított Magyarország a Habsburgok nagyhatalmi állása biztos támaszának

¹ *Buda és Pest visszavévése 1686-ban*, Budapest, 1886. A második kiadás Wellmann Imre átdolgozásában jelent meg 1936-ban. Az átdolgozást Buda és Pest ötven évi fejlődése s a félszázad folytán megjelent közlemények feldolgozása tették szükségessé. Wellmann lelkiismeretesen és élénk kritikai érzékkel dolgozta át a szinte klasz-szikusnak nevezhető monográfiát.

ígérkezett. Világos volt az is már 1685 végén, hogy a megfélemlített török kormány békülni kíván. Még sem volt egyszerű dolog az 1686-i támadó hadjárat elhatározása. Nem akarta a kormány Budát oly elégtelen erővel támadni, mint 1684-ben. Szükséges volt katonai segítséget szerezni a német birodalomban és a magyar földön. XIV. Lajos hatalmi törekvéseit is fontolóra kellett venni.

Károlyi ezért majdnem teljesen új levéltári anyag alapján élénk változatossággal és a legkülönbözőbb motívumok világos kifejtésével rajzolja a török háború iránt érdeklődő fejedelmek érzelmi és hatalmi szempontjait, továbbá a bécsi udvarnak török békét vagy háborút kívánó pártjainak versengését és az akkori magyarországi állapotokat. Ebből a nagy művészettel alkotott történeti képből kiemeljük I. Lipót, a brandenburgi nagy választó és János György szász választó arcképeit. Lotharingiai Károlyt különös melegséggel jellemzi Károlyi.

Az ő szellemi és lelki kiválóságának igen jelentékeny részt tulajdonít Buda visszavívásában s általában a felszabadító háború sikerében. Dícséri egyszerűen nemes lényét s szerényen szilárd akaraterejét. XIV. Lajos keleti politikáját finom lélektani és politikai tapintattal fejtegeti. XI. Ince és Buonvisi halhatatlan érdemeit nem mulasztja el dicsőíteni, hiszen a pápa egészségére egykorú kálvinisták is ürítették akkor poharukat. Nem felejtí el a kegyelet adóját leróni az idegenek emlékének, akik a keresztes háborúk szellemétől lelkesítve életüket áldozták fel Buda felszabadításáért, vagy legalább szóval és tettel kimutatták rokonszenvüket a magyarság sorsa iránt. Másrészt ezeket írja: «Mozgathatták idegen erők a török ellen folyó háborút, állhatott a Budát vívó sereg is legnagyobb részt idegen katonaságból, a magyarságnak mégsem kellett szegyenkeznie, a visszahódított Buda nem lehetett számára ajándék, mert minden látszaton túl bőségesen kivette részét a felszabadító háború sikeréből, annyi áldozatot hozott érte, hogy sok helyt belepusztult».

És nem csupán anyagi áldozatot hozott. Károlyi kimutatása szerint a mindenesetre csekély számú felkelő ne-

mességen kívül legalább 14—15,000 főnyi magyar sereg harcolt Buda alatt. Az idegen vezérek is elismerték vitézségüket.

Ezzel áttértünk a budai ostrom tisztán katonai történetének tárgyalására. Főleg a hadtudományi tárgyalásra céloz egy kitűnő katonai szakértőnk, midőn Károlyi könyvéről ezt írja: «Meggyőződésünk szerint ez a nagyszerű munka nem csak pillanatnyilag legkitűnőbb rajza Buda és Pest 1686-i visszavívásának, hanem az marad továbbra is».¹

Károlyi annyira elmélyedt a várháború technikai részleteibe, hogy az ostrom történetéből rekonstruálni bírta a várszerkezet olyan részletét, melyet a fennmaradt rajzokban nem bírt feltalálni. Így megállapította, hogy a budai vár nyugati oldalán nem egyszerű száraz árokkal, hanem egy fedett út fejletlen formájával van dolgunk. Ezt a következtetést az 50 év múlva megjelent második kiadás szerint az azóta előkerült rajzok fényesen igazolják.²

Az ostrom történetét Károlyi nemcsak szakemberek számára írja, hanem lebilincseli a várháború módszereiben nem tájékozott olvasót is. Aki a július 22-i löporrobbanás hatásának leírását olvassa, annak emlékezetében megmarad a szörnyű dördülés, mely eget és földet reszkettetett.³

Felejtethetetlen részlet az utolsó budai basa hősi halálának elbeszélése. Az ősz Abdurrahmannak katonái rimámkodtak, hogy meneküljön velük, de ő azt felelte: «Ha nem tudtam megvédeni a rám bízott várat, hadd haljak meg itt». Megsuhintotta feje fölött győzelemhez szokott görbe kardját és elesett a mai Iskola-téren. «Aláhanyatló alakja köré a nap utolsó sugarai fontak mártírkoszorút».

A XVIII-ik század történetéből Károlyi csak egy tanulmányra választott tárgyat és ez szokása ellenére nem diplomáciai, vagy hadtörténeti, hanem közoktatásügyi volt.⁴

Az 1723-i országgyűlés 70. törvénycikke ugyanis ki-

¹ Gyalókay Jenő írja ezt. Századok, 1937., 343. l.

² Buda és Pest visszavívása, II. kiadás, 181. lap.

³ U. o. 283.

⁴ Nemesi Akadémia terve a múlt század első felében. Századok, 1884.

mondotta, hogy az akadémián ezentúl nem csak filozófiát, jogot és teológiát tanítsanak, hanem a polgári és katonai életben használható tantárgyakat is. A törvény a mód, a forma és az eszközök elintézését a királyra bízta. A törvényt a rendek úgy értették, hogy nemesi akadémia állíttassék fel, amelyen a nemesek gyermekei vagyonkülönbség nélkül tudományos és gyakorlati nevelésben részesüljenek bent a hazában.

A rendek úgy gondolkodtak, mint Mikes Kelemen, ki épp ez időtájt panaszkodik egy levelében, hogy Magyarországon nincsenek oly iskolák, melyek a nemes ifjakat gazdaságra, fizikára, hadi és az ország igazgatásához szükséges tudományokra tanítsa.¹

Ezen a Mikestől is átérzett visszasszágon akartak a rendek segíteni 1723-ban. Azonban a nemesi akadémia iránt III. Károly kormánya nem intézkedett, nagyon el-lévén foglalva sok más, az állam életébe vágó újítással. Az 1741. 43. tc. újra hangoztatta az ifjúság korszerűbb nevelésének szükségességét. Talán ez a törvényeikk buzdíotta Koptik Oddot, a nagyműveltségű dömölki apátot arra, hogy eljárást indítson egy magyar nemesi akadémia felállítása iránt. Ebbe az akadémiába osztrák ifjakat is föl akart vettetni, hogy szorosabbá fűzze a két állam kapcsolatát, s hogy a magyar ifjú a németek társaságában csiszolódjék. A helytartótanács partolván az apát tervét, 1742. augusztu 25-én kelt jelentékeny felterjesztésében ezt mondja: Egyedül a mi hazánk gyermekei oly szerencsétlenek, hogy nemesebb tudományokra éppenséggel nem oktattatnak, vagy ha ezt elérni akarják, csak nagy költségekkel érik el. Akik nem mehettek külföldre otthon satnyulnak el, gyakran kitűnő talentumukat nem a nemeseket illető tereken érvényesítik, hanem otthon a semmittevésben és gazdálkodásban temetik el a haza nagy kárára.» Egy másik felterjesztésében a felállítandó akadémia fundusául a földvári apátságot ajánlja. Oddo apát tervét a bencés főapát és más apátok is támogatták. G.óf Eszterházy Jó-

¹ Mikesről I. Kornis Gyula: A Magyar Művelődés Eseményei, I. k., 365—369. ll.

zsef, a horvát bán, a helytartótanács egyik kiváló tagja, buzgólkodott Oddo tervének érdekében. Hiába fáradtak a magyar hatóságok és a derék szerzetesek; gróf Uhlfeld, az udvari főkancellár, nem akart magyar nemesi akadémiát alapítani és így a terv, mely a magyar nemesi társadalmat közhasznú munkásságra akarta nevelni, lassanként lekerült a napi rendről. De nemsokára az osztrák jezsuiták megalapították a bécsi Theresianumot, melynek számára azután volt uradalom Magyarországon is.

A magyar Theresianumot a bécsi lehetetlenné tette. De — teszi hozzá Károlyi — Trefort és Hegedüs Candid Lajos kieszközölték, hogy a magyar ifjak a bécsi intézetben oly viszonyba jussanak az osztrák ifjakkal, mint ahogy Oddo tervében a német ifjak jutottak volna a magyarokkal.

VII.

A XIX. század.

«Mint ahogy a magyar Alföld rónáin a meseszerű vérfűnek érintésétől — a néphit szerint — a vasbékó lakatja lepattan, úgy hullottak le a szabadabb felfogás, a korszellem varázshellettére, az európai nagy államok külügyei levéltáiról a féltékeny rozsdás záruk».

Károlyi ezt 1888-ban írta, Magyarország boldogsága korában, midőn a levéltári záruk lepattanása ifjúkori vídám benyomásait elevenítette fel képzeletében. A monarchia bukása után még több rozsdás zár pattant le a levéltárakról, de ez a szabadulás nem a néphit derűs motívumait juttatta eszébe.

A sivár tapasztalatok elcsüggesztő hatása ellen oltalmazta lelkét a felszabadult levéltári anyag kiadása és feldolgozása által.

A gróf Batthyány Lajos peréről írt kétkötetes monográfiáról¹ el lehet mondani Thukydiddal, hogy «örökké-

¹ Németújvári gróf Batthyány Lajos Első Magyar Miniszterelnök Főbenjáró Pöre. Írta és szerkesztette Károlyi Árpád, I., II., Budapest, 1932. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

való szerzemény». Károlyi e munkában páratlanul gondos, minden nyomot éles szemmel vizsgáló kutatás eredményeit önti lebilincselő formába. Még a második kötet is, mely csupán periratok, jelentések és államiratok gyűjteménye, a kellő kiválasztás, a kronológiai sorrend és a jegyzetek által majdnem oly érdekes olvasmány lett, mint egy hasonló szerkezetű carlyle-i életrajz.

Károlyi tolla alatt a politikai kérdések körül forgó per mozgalomban és színekben gazdag képpé alakul. Valódi tragédia játszódik le szemünk előtt. A hős életéért gonosz hatalmak ellen kénytelen küzdeni. Életkedve menekülni akar a halálos ölelésből, nagy lelki erővel védekezik, de meg nem alázza magát. Küzdelme annál megindítóbb, minél nagyobb igazságérzettel fejt ki Károlyi az ellenfelek motívumait, De ott, ahol a gonosz indulatnak nincsen mentsége, Károlyi fölháborodásának nemes ékesszólásával letiporja a hagyományok tiszteletének köpenyébe burkolózó vérengzőket. És nincs többé hatalom, mely levehetné őket az örökké égető szégyennek arról a bitófájáról, ahová ők szánták Batthyány Lajost, de ahová őket szegezte a nagy történetíró véglegesen döntő ítélete.

Károlyi a Batthyány ellen intézett vádak tárgyalása közben több olyan történeti kérdést tisztázott, melyek Batthyány rovására a centralista osztrák írók előadásában össze voltak kuszálva. Megállapítja, hogy az első magyar minisztérium kinevezése törvényes formában ment végbe és így forradalmi cselekvésnek nem nevezhető. A Jellachich ellen kiadott június 10-i manifestum keletkezésének és közzétételének történetét Károlyi bontotta ki először abból a ködös légkörből, melybe hiányos értesültség és magyar gyűlölet merítették. Meggyőzően fejt ki Károlyi, hogy Batthyány a viszonyok kényszerítő ereje miatt bocsátotta ki a magyar államjegyeket és ugyanez okból hajtotta végre a honvédségről szóló törvényt a nélkül, hogy megvárná a királyi szentesítést. Teljes világosságot derít Károlyi Szalay László frankfurti küldetésének körülményeire és az olasz segély kérdésének történetére. Tisztáz kisebb jelentőségű kérdéseket is, de új történeti tanulságok tekintetében talán a legnevezetesebb

fejezete könyvének az, mely Jellachich betörésének előzményeivel foglalkozik. És mindaz, amit Károlyi a politikai történetről elmond, nem ad vocem van előrántva, hanem be van illesztve a per történetének szerkezetébe, úgyhogy az elbeszélés érdekességét fokozza, és növeli részvétünket a hős iránt.

A pernek történetében Károlyi kimutatja, hogy Batthyány elítélése részint a bírói illetékesség tudatosan rossz-hiszemű felfogása, részint a bírói hatalom kegyetlenül igazságtalan alkalmazása által vált lehetségessé. Nem a 19 éves uralkodót kell okolnunk azért, hogy a bíóság kegyelmi kérvényének nem volt hatása. Haynau és Schwarzenberg hitették el az uralkodóval, hogy a monarchia jövője érdekében elrettentő példát kell felmutatnia.

Batthyány védekezésében hivatkozott egyszer arra, hogy az utókor döntení fog pörében. Döntött is. Károlyi könyvében olvasható a döntés, megokolásával együtt. Batthyány története Károlyi elbeszélésében valóságos történeti regény, melynél igazságában szebbet és meghatóbbat alig olvashatunk.¹

A vértanúk halála a harag, az önvád, a kétségbeesés égő fájdalmával gyötörte a döblingi remete lelkét.

Az önkényuralom kormánya az ötvenes évek végén gyanakodni kezdett Széchenyire. Nem bírta megérteni, hogy minő betegség köti a tébolyodottak házához azt a főurat, aki töröket tud írni az abszolutizmus ellen. A rendőrség azt hitte, hogy Széchenyi alattomos és veszedelmes mozgalmat vezet a döblingi menedékből. Elrendelték tehát a házkutatást Széchenyi döblingi szobáiban, majd az öngyilkosság után újabb kutatást rendeztek ugyanott, s a két kutatáson szerzett és sokáig féltve őrzött zsákmányt Károlyi adta ki két kötetben.²

A két kötetben kiadott levelek, naplótöredékek és más-

¹ A fentiekben kivonatban, vagy szószerint ismétellem, amit Károlyi könyvéről írtam a Történelmi Tanulmányok című könyvben. Budapest, 1937.

² Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I., II. Budapest, 1921., 1922.

nemű iratok nagy mértékben elősegítik a hanyatló Széchenyi lelki állapotának megértését.

A kiadott anyag rendkívüli értékét fokozza Károlynak Történeti Bevezetése. Előadja ebben, hogy miként keletkezett a gyanú Széchenyi ellen, miként biztatta Albrecht főherceg Budáról a bécsi hatóságokat a rendőri megfigyelésre, miért nem volt felszólításának sikere egyideig, s milyen körülmények közt erősödött a gyanú és élénkült a rendőri tevékenység. Mindez a folyton érdekesebb elbeszélés át van szőve a politikai változások történetének előadásával. Széchenyi sorsa ugyanis szorosan össze volt forrva a politikai történettel még Döblingben is. Ezért Károlyi Történeti Bevezetése Széchenyi élete utolsó évének politikai történetévé emelkedik. Rechbergről, Schmerlingről, de különösen Hübnerről, a magyar konzervatívok törekvései támogatójáról, sokat tanulhatunk Károlyi előadásából. Azután Bevezetésében egyenkint értékeli a döblingi iratokat. A Nagy Satiráról megállapítja, hogy az tulajdonképp az Önismeret folytatása.

Széchenyi az Önismeret nyugodt lélektani fejtegetéseit írva, egyszerre hallja az ifjú császári pár 1857-i utazása hírét.

Mivel jól tudja, hogy az utazás Bach rendszerének dicsőségét akarja terjeszteni az országban, abba hagyja a nyugodt fejtegetést és azzal a saeva indignatióval, mely Swift lelkét hajszolta a szatíraírásra, bírálni kezdi Bach magyar politikáját és folytatja a kegyetlen szatírá a nélkül, hogy más címet adna hatalmas könyvének. Nagy Satirának Károlyi nevezte el e zseniálisan csapongó művet, melynek szerzője, hol nemes haragtól ég, hol fájdalmas humorral kacag, vagy elfáradva az izgalomtól, egyhangúvá lesz. Ilyenkor Károlyi szavai szerint az olvasó «homokban gázol». Általában Károlyi oly melegséggel ismerteti a Nagy Satírá, hogy az ő szavain át szinte látjuk Széchenyi lelkében azt a forrongást, melyből a Nagy Satira, a Blicknek első kidolgozása keletkezett.

Foglalkoznia kellett Károlynak Széchenyi önkínzó szenvedélyével, s így ki nem kerülhetette az O'Meade Karolinára vonatkozó önvád eredetének kutatását.

E sokszor vitatott és sokszor félreértett kérdést Károlyi végképp tisztázta. Kimutatta, hogy Karolina halála az ifjú Széchenyi viselkedéséhez körülbelül úgy aránylik, mint ahogy a Hitel katasztrofális hatására vonatkozó önvád aránylik a történeti valósághoz.

Károlyi oly nagyra becsüli Széchenyi döblingi íratainak értékét, hogy szerzőjük szellemi épségében nem akar kételkedni. Azt hiszi, hogy Széchenyi 1856 után, mikor már irodalmi munkássága azt bizonyítaná, hogy idegbajából teljesen kigyógyult, csak azért nem költözött ki dr. Görgen intézetéből, mert az ottani zárkózottság jól hatott elgyöngült idegeire. Hogy fogadalom kötötte volna Döblinghez, azt nem akarta elhinni. A fogadalmat bizonyítgató felfogásunkat nem fogadta el, s noha mi azt el nem ejthetjük, meg kell említenünk, hogy egy hírneves idegorvosunk magáévá tette Károlyi magyarázatát.

Nagyon érdekes az, amit Károlyi az elkobzott iratok sorsáról elbeszél. Ez iratok, s különösen a Nagy Satira élesen támadták az ifjú uralkodót. A rendőrminiszter a hagyaték veszedelmes részének elégetését ajánlotta. De Ferenc Józsefben — írja Károlyi — «félébredt egy nagy fejedelmi tulajdonság, a történeti érzék. Berendelte az összes iratokat kabinetje levéltárába és később az udvari levéltárba. Egyelőre zár alá. Majd eljő az ideje annak halála után, hogy a részrehajlatlan történetírás felhasználja őket. Ez az idő elérkezett; a zár lepattant és a templomesarnokbeli kufárokat korbácsoló Széchenyi hatalmas egyénisége mellett emelt homlokkal tűnik fel a nagylelkű fejedelem és koronás király fényes, lovagias alakja».

Ezt Károlyi a monarchia összeomlása után írta hálás szívvel és azzal az igazságérzettel, melyet külső események meg nem hajlíthatnak.¹

¹ Bővebben írtam Károlyi e kétkötetes kiadványáról a «Szaka, szok Magyarország Újabb Történetéről» című könyvben, Budapest 1928. (Kultúra és Tudomány.)

VIII.

Essayk és könyvismertetések.

A nagy, az eredeti kutatásokon alapuló alkotások szüneteiben Károlyi mintegy pihenésül vágyódott olykor arra, hogy mások kutatásait felhasználva, könnyed formában rajzoljon történeti képeket.

Világtörténeti essayi a maguk nemében irodalmunk legkiválóbb termékei közé tartoznak.

Károlyi még azt is, amit mások anyagából vagy felfogásából merít, értelme és szemlélete erejével egészen egyéni munkává alakítja át.

Különösen feltűnő példája ez átalakulásnak *Az igazi Don Carlos* című essayje. Különböző történetírók és köztük különösen Büdinger kimutatták, hogy az igazi Don Carlos gyökeresen különbözött Schiller ifjúkori drámájának népszerű hőstől. Az ő nyomukon járva, Károlyi elének állítja a költői színektől megfosztott, valódi Don Carlost. «Míg van értéke szép ifjúságnak» — írja Károlyi — «tisztá szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt, addig a költemény Don Carlosa vonzani és ragyogni fog. De a történet Don Carlosának sorsa más».

Don Carlos igazi története egy örült regénye. II. Fülöp fia ugyanis testben-lélekben beteg ifjú volt. Fülöp nem azért fogatta el, mert rajongó szabadsághóst látott benne, hanem mivel fiának beteg agyától és rendetlen szenvedélyeitől monarchiája tekintélyét és érdekeit féltette. Nem csüngött fián szentimentális apai érzéssel, de nem volt iránta kíméletlen s mivel betegségén segíteni nem tudott, meg kellett óvnia birodalmát a trónörökös betegségével járó veszélyek ellen. Igyekeztek ugyan némelyek megmenteni Don Carlosnak vértanúi hírnevét, de aki Károlyi essayjét olvasta, elveszti fogékonyságát az ilyen mentő kísérlet iránt. Az essay keretében Károlyi velős rövidséggel jellemzi V. Károly és II. Fülöp németalföldi politikáját, mert az ő politikájuk ismerete szükséges Don Carlos történetének megértéséhez.¹

¹ Néhány Történelmi Tanulmány, 77. és kk.

Az idő rendjében és belső sajátságokban igen messze esik II. Fülöp kora azoktól az évektől, melyeket Károlyi «a színészi pózok, a csengő frázisok, a szilaj szenvedélyek, a vakmerő brutalitások, a nagy tettek s a zseniális tehetségek korának» nevez. Ez a kor szerinte «az ancien régime és az első császárság bukása közti emberöltőt foglalja magába.» Ebben a korszakban nevelkedtek, hányódtak, vetődtek azok az emberek, akikkel Károlyi három monográfia alapján három essayben foglalkozik.

A három közül értékre kimagaslik az, mely *Az első császárság száműzöttei* sorsát beszéli el, Wertheimer könyvének megjelenése alkalmából.¹

Wertheimer nagy olvasottsággal és új levéltári anyag segítségével írta meg I. Napoleon négy testvérének és három hívének életrajzát. Beszél Bonaparte Lajos, Jérôme és neje, továbbá Bonaparte Elise és Karolina (Muratné), végül Fouché, Savary és Maret sorsáról. Az ő adataira támaszkodva és néha felfogását is magáévá téve, írja meg Károlyi a maga stílusának és gondolkodásának frissességével a hét életrajzot. Leginkább Bonaparte Lajos életrajzában tér el Wertheimer felfogásától.

Napoleon nagyon szerette öccsét és Hollandia trónjára ültette. Érdekes ember volt ez a Napoleon kegyelméből uralkodó király. Goethe nagyrabecsülte műveltségét, sőt írói tehetségét is méltatta.

Lajos otthagytá Hollandiát és Ausztriába szökött, mert az áruzárr kérdésében mint hollandi hazafi nem akart engedelmeskedni az imperatornak. Dicsőítették ezért sokan, de Károlyi kifejti, hogy a költői álmódzót a politikában csak beteges képzelődés vezette. Mikor a trónt elfogadta, családi kötelezettséget vállalt a napoleoni politika támogatására. Ezt a kötelezettséget megszegte s ezzel Hollandiának is ártott. Azután kissé komikus szerepet vállalt, midőn úgy viselkedett, mintha Európa legitim uralkodóival egyenlő volna jogokban és méltóságban.

Ennek a királyi szerepébe nehezen illeszkedő bel esprit-

¹ Budapesti Szemle, 1898., XCIII. k., 321. l.

nek lelkét Károlyi finom érzéssel elemzi. A többi hat száműzöttről is eleven képet rajzol a kis arcképcsarnoknak nevezhető essayben.

A Szent Ilona szigetén őrzött Napoleon kiszakadításán fáradozó rajongók kísérletével foglalkozik Károlyinak: *Metternich és a Napoleonidák I. Napoleon haláláig* című essayje.¹

Károlyi ebben Hans Schlitternek, az ő hivatali utódjának könyvét ismerteti olyformán, ahogy angol szemlél szottak ismertetni új tudományos munkákat. Helyesli Schlitternek azt a tételét, hogy sehol Európában nem részesültek a Napoleonidák humánusabb bánásmódban, mint I. Ferenc birodalmában. Kiviláglik továbbá Schlitter kutatásaiból, hogy Ferenc a kísértések, gyanúsítások és a vérrokonság ellenére egy pillanatig sem volt támogatója az ifjú Napoleon érdekeinek.

Kiemelkedik az essayból Mária Lujza jellemzése. A fiatalasszony jól érzi magát Napoleon mellett házassága első éveiben, de midőn Ferenc elvette tőle gyermekét és megfogadtatta vele, hogy férjével és annak családjával törődni soha sem fog, Mária Lujza minden felindulás nélkül megfogadta, amit atyja kívánt és ehhez a fogadalomhoz hívebben ragaszkodott, mint hitvesi és anyai kötelességéhez.

Metternich, a «minden szabad szellő fuvallatára náthás miniszter», izgalom nélkül, okosan és mérséklettel hiúsította meg a Napoleonidák próbálkozásait. Az essay hangulatosan végződik e szavakkal: «A kis Napoleonnak nevelője adta tudtára atyja halálát. Egy csöndes esti órát választottam — írja a nevelő — a gyász hír átadására, s valóban több könnyet láttam folyni, mint amennyit egy gyermektől vártam, aki atyját sohasem ismerte.»

Schlitter még egy munkát írt a szentilonai száműzött környezetéről, haláláról és annak következményeiről. E könyvében előadja, hogy Napoleon megbízottai mikép hajtották végre a császár végrendeletét.

Hihetetlenül bonyodalmas ez a történet, mely a végre-

¹ Budapesti Szemle, 1888., 55. kötet. 356. 1.

hajtók ravasz kapzsisága, a kis Napoleon anyagi érdekérevigyázó anyja és nagyapa szorgossága, a bonapartizmus szellemének feléledését kikerülni akaró monarchák politikai óvatossága miatt szerteágazó és nehezen kibontható szálakból van összeszöve. Károlyi ezt a kuszált szövevényt világos képpé bontogatja szét az *I. Napoleon hagyatéka* c. essayben.¹

Gyulai Pál nagyra becsülte és örömmel közölte Károlyi essayit és tanulmányait Budapesti Szemléjében, — sőt néhány tanulmányát kitüntető dicsérettel emlegette. Károlyit ez az elismerés is buzdította arra, hogy magyar történeti essayket írjon nagyrészt Gyulai Szemléjének.

Ide írta még fiatal korában *Szamosközy István Történeti Maradványai* című essayjét akkor, mikor Szilágyi Sándor kiadta három kötetben, ami megmaradt Szamosközy munkáiból. Károlyi segítette Szilágyit a kiadás munkájában és megszerette Szamosközyt. Essayje az első igazán kritikai jellemrajza a nagy történetírónak. Szamosközy hibáit a humanista történetírás szokásainak tulajdonítja, de kiemeli, hogy történeti érzéke, ítéletének ereje a maga korában páratlan. Hivatkozik e tekintetben arra, amit Szamosközy a székelyek eredetéről, ír szinte megelőzve a legújabb eredményeket. Kifejti műveiből az író lelki alkatának képét. «Egyszerű» — úgymond — «de művelt, tanult, de nem pedáns, szabad, de nem szenvedélyes, szenvedélytelen, de mégis meleg és vonzó, olykor játszi és kedélyes.» Mindezek nem keresett antithesisek; Károlyi példákat idéz jellemzése támogatására. Lefordítja szó szerint Szamosközyből a török-magyar párbajok és az 1585-i szárazság leírását.²

Szamosközy kiadása után egy évvel Szilágyi Sándor kiadta Bethlen Gábor *Politikai Leveleit*. Károlyi e levélgyűjtemény alapján megvédélmezte Bethlen emlékét Gindely ellen, aki a Harmincéves háború történetében gyűlöletes színben tünteti fel a nagy fejedelmet. Pedig Károlyi szerint Bethlen a harmincéves háború hősei közt olyan tiszteletet

¹ Budapesti Szemle, 1894., 77. kötet.

² Meg kell itt említenünk, hogy Károlyit kiegészíti az a kitűnő tanulmány, melyet Szekfű Gyula írt Szamosközyről. (Adatok Sz. I. történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904.)

érdemel, mint Gusztáv Adolf. Kiváló essayjében jellemzi Bethlen nagy fejedelmi vágyait, hősiességét, nagylelkűségét, családi érzését, vallásosságát és buzgalmát a hazai kultúra fejlesztésében. Mind e nagy sajátságokat a Levelekből vett szebbnél-szebb idézetek által állítja elénk. Ez idézetek valóban oly tiszta, oly erős, oly lélekből szakadt magyarsággal vannak írva, hogy lehetetlen azokat meg nem szeretni. Váltakozva szenvedélyes harag, uralkodói méltóság, éles gúny, gyöngédség és bölcs mérséklet nyilatkoznak azokban eredeti fordulatokkal.

A jellemzésnek ez a módja néha kiegészítést kíván, de igen hatásos és általában meggyőző.¹

Megvédelmezte Károlyi Thököly Imrét is Onno Klopp ellen. Klopp, az országából kirekesztett hannoveri királyi háznak odaadó híve és historicusa volt. Nagy tudományú, de igen naív író. Az 1683-i bécsi ostrom kétszázadik évfordulóját a felszabadító török háborúról írt monográfiájával ünnepelte. Könyvében mindenkit, aki a Habsburgok érzéseit vagy érdekeit bármely mértékben sértette, igen hitvány embernek bélyegez. Thökölynek minden szerencsés vagy szerencsétlen diplomáciai fogását csalásnak nevezi. Károlyi nem akarja Thökölyt érdemén felül dicsérni, de részletesen kimutatja, hogy Klopp vádjai gyermekek. Nem úgy beszél Thökölyről, amint történetíróhoz illik, hanem mintha egykorú pamfletíró volna.²

Károlyi legkiválóbb magyar történeti essayjének azt nevezhetjük, melyet három részben írt idősb Szögyény László három kötetes Emlékiratairól. Különösen érdekes az essay első része, mely Szögyény pályáját 1836—1848. december 2-ig ismerteti. Mivel a magyar történetírás századunk elejéig a reformkor szabadelvű felfogásának varázsa alatt állott, szükségét érzi Károlyi annak, hogy az ő konzervatívok vezető férfiaiiban megállapítsa a szándék, az érzelem tisztaságát. A pártnak elnevezése új, de maga a párt négyszázados. Nádasdy Tamás és Thurzó Elek voltak ősatyjai. Ez a párt,

¹ Néhány Történelmi Tanulmány, 394.

² U. o., 456. l.

bár a századok folyamán felfogásának árnyalatai változtak, mindig arról volt meggyőződve, hogy a Szent Korona jogai egyúttal a magyar állam és a magyar nemzet jogai is, s hogy a Szent Korona viselője iránt törhetetlen hűséggel tartozik még akkor is, mikor annak felfogása a nemzetével ellenkezik, mert az ideiglenes önmegadás e párt felfogása szerint kevesebb kárt okoz, mint az erőszakos összetűzés.

A konzervatívok e fajából való volt id. Szögyény László. «Jellembeli tulajdonságait — írja Károlyi — fiatalkori arcképéről, valamint öreg korában készült fényképeiről szinte leolvasni véljük. A szelíden komoly, a magát és másokat megbecsülő embert, a régi fajú magyart mintha magunk előtt látnók. Azt a régi szabású magyart, akiben, ha közrend volt, a jóindulat a tisztességtudással, ha előkelőbb nemes volt, a mások megbecsülése a saját maga erkölcsi értékének tudatával s az ebből folyó méltóságos magatartással egyesül. Az erkölcsi önértékből, mely külső fiziognómiájára így befolyt, következett az a benső komolyság, mellyel hivatását felfogta, az a kötelességérzet, mellyel teendőit teljesítette és az a szigor, mellyel azt mindenkitől is épp úgy megkövetelte, mint saját magától.»

A külső vonások és a belső tartalom egyezésén alapuló jellemrajznak ez az élénksége folyvást felújlul Szögyény hosszú és nagyjelentőségű pályája elbeszélésében.

Károlyi mesteri biztossággal állapítja meg az emlékiró hatását az eseményekre, melyek épp e megállapítás által ismerhetők fel tiszta valóságukban. Hogy miként lett Kossuth a *Pesti Hírlap* szerkesztője, mi volt az adminisztrátori intézménynek valódi oka s miért lett az gyűlöletessé, hogy milyen körülmények közt vált lehetségessé az első magyar felelős minisztérium kinevezése, mindazt főleg Szögyény Emlékiratainak segítségével tisztázta Károlyi. Az abszolutizmus korának kormányzatáról, az 1861-i országgyűlés feliratának elintézéséről, s más eseményekről, továbbá a kor több vezető emberéről sokat tanulhatunk Szögyény Emlékirataiból, kivált, ha figyünk Károlyi vezetésére.¹

¹ Károlyi essay-jének három részét I. Budapesti Szemle 113. k., 1903. Történeti Szemle, 1917. és 1918.

Régibb időkbe, a középkori magyar királyság dicsőségtől ragyogó korába vezet vissza a gróf Blagay-család című essay. Thallóczy kiadta a Blagay-család oklevéltárát és bevezetést írt hozzá. Az okleveleket és néha Thallóczy bevezetését is felhasználva Károlyi a kihalt Blagay-család történetét vázolja, élénk világot vetve a középkori magyar királyok hatalmára és a nagy magyar birodalom délnyugati részének nemzetiségi viszonyaira. Hatalmas szlovén nemzetségből vált ki a Blagay-család. Idegen származásuk ellenére is a Blagayak vitéz hívei voltak a magyar királyoknak. Blagay László élete a legmozgalmasabb és a legeurópaibb az egész család történetében. Zsigmond király szolgálatában harcol a horvát eredetű Hervoja vajda ellen, a velenceiekkel is harcol, elkíséri Zsigmondot Konstanzba, majd a husziták ellen vívott ostrai csatában elveszti félszemét, de legyőzi a cseh vezért. Harcol Radul ellen is Oláhországban és megvédi a salzburgi érseket a fosztogató német zsoldosok ellen. I. Ferdinánd korában az egyik Blagay két fiát Kisfaludy Balázs, a két költő őse neveli. Az egészen magyarrá vált dinasztikát a török hódítás kiszorítja a magyar területről Krajnába. Ott éltek már a XVII-ik században. Az utolsó Blagay gróf, Lajos, az ősei magyar dicsőségére büszke főúr, 1897-ben halt meg.¹

Lehetetlen meg nem emlékeznünk arról, hogy Károlyi könyvismertetéseket is írt. E hálátlan feladatra olykor a szerkesztők, különösen Szilágyi Sándor kedvéért vállalkozott, de segíteni is akart némileg azon az általa többször említett bajon, hogy a történetirodalmi kritika nálunk gyöngye lábon áll. Úgy, hiszem, 1877-ben írta első könyvismertetését Knauz Kortanáról² és 1939-ben az utolsót Tisza István leveleinek V-ik kötetéről.³

Férfiasságérzet, gyöngéd kímélet a hibáztatásban, alapos tájékozottság jellemzik gazdagon változatos könyv, bírálatait.

¹ Budapesti Szemle, 90. k., 1897.

² Századok.

³ Budapesti Szemle, 233. k.

IX.

Utolsó évek.

Nyugalomba vonulása után Bécsben maradt, ahonnan fiatal korában menekülni szeretett volna. De mióta Európa egyik legszebb városában független nyugalmat és jó alkalmat talált a tudományos munkára, otthon érezte magát abban és nem hagyta el az első világháború sanyarú éveiben sem. A levéltári kutatás is odakötötte, a háború után pedig hivatalos megbízások miatt ott kellett maradnia.

«Az osztrák-magyar közösség felborulásakor mi sem volt érthetőbb, mint hogy a bécsi közös levéltárak likvidálására, illetőleg a szétosztás alkalmával a magyar állam jogainak biztosítására kiküldött szakbizottság élén, Károlynak kellett a vezetést vállalnia, aki létre tudta hozni az osztrákokkal a számunkra kedvező levéltári egyezményt» — írja Szeffű Gyula, aki akkor kiváló munkatársa volt Károlynak.¹

Károlyi e hivatalos minőségben kidolgozta munkatársaival *Magyarország társjogát az udvari kincstár javaihoz és az uralkodó család hitbizományi vagyonához*. (1922.)

Mivel a trianoni szerződés szerint a Habsburgok udvari kincstárának javait és hitbizományi vagyonát az új Ausztria és új Magyarország közt barátságos megegyezés alapján kellett elosztani, Károlyi kifejti, hogy Magyarország hozzájárulását ahhoz a vagyonhoz kétféle bizonyítékkal lehet támogatni. 1. Egy általános értékűvel, melyet a patrimoniális államháztartás természete nyújt és 2. Számszerű egykorú hivatalos adatokkal.

Kifejti azután, hogy a patrimoniális háztartás természete a mellett szól, hogy a közös fejedelem összes bevételeiből szerzett és épített, fönntartott és szaporított fekvőségek és ingóságok Magyarországot közösen illetik Ausztriával, ha nem mutatható is ki számszerűleg, hogy az összes bevételekhez mennyivel járult az egyik, vagy a másik állam.

A patrimoniális háztartást felváltja a XVIII. század közepén a modernebb rendszerű, amikor már számadatokra

¹ Károlyi-Emlékkönyv, 22. 1., 1933.

hivatkozhatunk. Károlyi rendkívül leleményes gonddal és dönthetetlen számadatokkal kimutatja, hogy Magyarország a XVIII. század második és a XIX. század első felében évi átlagban 34 és $1\frac{1}{2}$ százalékkal járult a monarchia államháztartásához.

Az udvartartásra nézve Károlyi kimutatta, hogy a XVIII. század folyamán Magyarország az összes udvari kiadások fedezetéhez évi átlagban 43%-kal járult. Nincs egy kőfala sem a bécsi Burgnak a XIX. század előtt keletkezett épületében, vagy Schönbrunnban, melynek építtetése és berendezése költségeihez Magyarország ne járult volna átlagosan évi 43%-os arányban.

Károlyi munkája nagy történeti értékén felül megjelenése idején jól forgatható politikai fegyver is volt.

A világháború után gr. Klebelsberg Kunó, az országos katasztrófa után a magyar kultúra újjászervezője, megalapította a bécsi Magyar Történeti Intézetet, mely most az ő nevééről van elnevezve. Az intézet vezetésével Károlyi Árpádot bízta meg. Károlyi szervezte az Intézetet, megállapította munkakörét, s az Intézetbe küldött fiatal ösztöndíjasok munkáját elősegítette bölcs tanácsaival. Általában gondja volt arra, hogy az úgynevezett Fontes sorozat az Intézet tagjainak munkája által számban és értékben gyarapodjék. Utódjai a Történeti Intézet igazgatásában az ő elvei és rendszere szerint igyekeztek eljárni tisztókben. Klebelsberg ezután kinevezte kúrárnak a Történeti Intézet és a különböző tudományok művelői számára alapított Collegium Hungaricum felett. Páratlan pontossággal és aggodalmas lelkiismerettel végezte el kúrátori teendőit.

Klebelsberg nem alárendeltjének, hanem barátjának tekintette Károlyit, akinek tudományos és igazgatási kívánságait készséggel teljesítette.¹

Klebelsberg halála után Károlyi már nem sokáig maradt a régi magyar gárda szép palotájában, melynek szobái az ő

¹ A Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításáról és szervezéséről l. Károlyi kitűnő jelentését: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Első Lustruma. Levéltári Közlemények, 1926.

igazgatása idején alakultak át a kultúrintézetek céljainak szolgálatára.

Nyolevanadik évében Budapestre költözött, hogy otthon testvérei, rokonai és ifjabb barátai körében tölthesse el életének estétjét. Évenként egyszer Bécsbe látogatott néhány hétre, hogy ott az állami levéltárban előkészítse az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötetét. Nehéz volt a bécsi béke után következő országgyűlésekre bőven omló forrásokat találni és egészsége is hanyatlott a 30-as évek vége felé. Utoljára 1938 őszén volt Bécsben, a következő ősszel kitört a háború és ő akkor már aggkorának gyöngesége miatt sem utazhatott el Budapestről. Nem hagyta el többé szülővárosát haláláig, mely 1940. október 26-án ragadta el tőlünk, 88-ik éve küszöbén.

De noha az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötete nem készült el, Károlyi utolsó Budapesten töltött évei nem voltak terméketlenek. Itt írta meg a Fontes számára utolsó könyvét ily címen: *Az 1848-i Pozsonyi Törvénycikk az Udvar előtt.* (1936.)

Első tekintetre úgylátszik, hogy a történet melynek megírására Károlyi vállalkozott, nagyon is egyszerű, nem kecsesgetet változatos fordulatokkal. Hiszen eléggé tudjuk, hogy az 1848-as törvények forradalmi mámorban keletkeztek, s hogy az udvari hatóságok a forradalmak által megrendült monarchia gyengeségének érzetében némi vonakodás után szentesítésre ajánlották a gyökeres újításokat. De ott is, ahol a döntő tényezők ellenállása igen csekély volt, Károlyi a hálátlan anyagból mindig kicsihol valami érdekeset és jellemzőt.

Két törvénycikk szentesítését Károlyi különösen tanulságos módon beszéli el. Az egyik ezek közül a III. tc., a független magyar minisztériumról szóló. Természetes, hogy ennek a monarchia kormányzatát gyökeresen átalakító cikknek keletkezése és elfogadtatása nagy izgalmat keltettek. Ezért többen foglalkoztak a törvénycikk történetével, de annak igazi történetéről csak Károlyi előadásából értesülünk.

A március 3-i felirat — fejtegeti Károlyi — amelyet országos küldöttség adott át a királynak, nem felelős minisztériumot kért, hanem csak azt, hogy a helytartótanács

vezető hivatalnokai feleljenek az országgyűlésnek a kormány rendeleteiért. Ez március 3-án igen életbevágó reformnak látszott, mert az országgyűlés jogkörét tágította. Azonban a március 13-i bécsi forradalom után a kért újítás jelentősége eltörpült.

A hajón utazó küldöttségnek nem volt joga a feliratot változtatni, de érezte, hogy annak tartalma nem elegendő. Széchenynek ekkor az a mentő gondolata támadt, hogy alá kellene íratni egy királyi kéziratot, mely azt jelentené ki, hogy István nádor lesz V. Ferdinánd alteregója. Így a mérsékeltén újtott magyar alkotmány biztosítva volna a bécsi centralista körök befolyása ellen.

A küldöttség ezt a gondolatot elfogadta, de a bécsi forradalmi sikerek hatása alatt kibővítette Széchenyi gondolatát és oly kéziratot tervezett, mely nemcsak a nádori jogkör kiterjesztését, hanem a felelős minisztérium felállítását, sőt Batthyány Lajos kinevezését is magába foglalta.

Így váltotta fel a március 3-i mérsékelt kérést március 15-én a Batthyány-minisztérium kinevezésének követelése.

Egészen új ebben az előadásban Széchenyi indítványa és annak hatása.

Dramailag érdekes az erdélyi országgyűlés únió-törvénye elfogadásának története. Az állami konferencia az 1848. VII. teikket, mely az úniót kimondja, abban a reményben ajánlotta a szentesítésre, hogy az erdélyi országgyűlésen úgylis megbukik az únió ügye. Ebben a reményben csalódván, szerette volna az innsbrucki udvarral egyetértésben különböző fogások segítségével meghiúsítani az erdélyi törvény szentesítését. Élelmes erdélyi államférfiak a szépen kigondolt csalárdság útjain megelőzték a cselszövőket. Így az únió szentesítésének története valóságos drámává, egy Scribe tollára méltó cselszövő vígjátékká fejlődött Károlyi tolla alatt, aki a cselszövény szálait éles pszichológiai érzéssel fejtette ki az okiratokból és más forrásokból. Általában ez utolsó könyvében Károlyi módszere teljes erejében tündöklök. Ismeretes forrásokat új kapcsolatba hozva, nem ismert ösvényeket fedez fel régen lakott és látogatott vidékeken, s

így a 48-as törvények történetét kutatás vagy leleményes kombináció által megbízható adatokkal gyarapítja.¹

Könyvét Károlyi gr. Klebelsberg Kuno Emlékének ajánlotta. Ha a magyar szellemi életnek igazi Mecénása a másvilágon látja az ajánlást, bizonyára boldog mosollyal köszöni meg szeretett barátjának ezt a sírontúli hűségét.

1936-ban megjelent könyvének Előszavában Károlyi «különösen is hangoztatja», hogy az ő elbeszélése olyan egyszerű előadás, aminőt a német «Tatsachengeschichtenek» nevez.

Ez a hangoztatás leplezett iróniával azt akarja értésére adni a szellemtörténeti módszer buzgó híveinek, hogy az egyszerű ténytörténet is jogosult, jogosultabb, mint ők hiszik. Károlynak tulajdonképp a szellemtörténet ellen, amennyiben az a korok és egyének lelki életét minél szorgosabban kívánja kikutatni, nem volt kifogása. Nem volt kifogása már csak azért sem, mert a szellemtörténeti irány vezetőinek tehetségét nagyra becsülte.

Azután meg jól átérezte, noha talán nem ismerte azt, amit Burckhardt Jakab klasszikus Világtörténeti Elmékedéseiben mondott a szellemtörténetről és a történeti tények kutatásáról. «A tények minden egyes felismerésének, — mondotta Burckhardt — «nem csupán speciális értéke van; hanem egyetemes, vagy történelmi értéke is, mivel az a változékony emberi szellem egy bizonyos korszakáról értesít, s kellő kapcsolatba hozva bizonyítja a szellem folytonosságát és örök életét.»²

Károlyi ilyen értelemben volt a tények történetének kutatója. Nem teremthette volna újjá a XVI. és XVII-ik századi magyar történetet, nem rajzolhatta volna Bocskai, Batthyány pályáját és Széchenyi utolsó vívódását, ha nem érti át és nem állítja elének hőseinek és koruknak lelkét.

Azonban bizonyos nem eléggé tartalmas általánosítások,

¹ A fentebbiekben néha szó szerint, többnyire rövidítve ismétlem azt, amit a szóbanlévő könyvről írtam a Századok 1938-i folyamának 92. és k. lapjain.

² Weltgeschichtliche Betrachtungen. Berlin u. Stuttgart, 1905., 16. lap.

továbbá a ténytörténeti kutatások kicsinylése ellenmondásra ingerelték. 1937-ben egyik tanulmányában élénken hangoztatja, hogy a «positivista» (azaz tényeket kutató) módszer ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti iránynak, mint minden rákövetkező másnemű komoly történeti szemléletnek.¹

E súlyos szavakban ki van fejezve Károlyi mély tisztelete az igazság becsületes kutatása és tanítása iránt. Remek monográfiáit nem csupán szelleme erejének, hanem az igazságon és különösen a magyar igazságon csüngő lelke mélységéből eredő melegségének is köszönhetjük.

Amily igaz és tiszta volt élete, oly igaz és tiszta tudományt hirdetett. Amíg nemzete él, az ő életének és művészetének nevelő hatása nem fog elenyészni.

¹ Miskolczi Gyula: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VII. évf., Budapest, 1937., 2. lap.

1870
The first of the year was a very dry one, and the crops were much injured by the drought. The weather was very hot, and the crops were much injured by the drought. The weather was very hot, and the crops were much injured by the drought.

The second of the year was a very wet one, and the crops were much injured by the rain. The weather was very cold, and the crops were much injured by the rain. The weather was very cold, and the crops were much injured by the rain.

The third of the year was a very dry one, and the crops were much injured by the drought. The weather was very hot, and the crops were much injured by the drought.

The fourth of the year was a very wet one, and the crops were much injured by the rain. The weather was very cold, and the crops were much injured by the rain. The weather was very cold, and the crops were much injured by the rain.

The fifth of the year was a very dry one, and the crops were much injured by the drought. The weather was very hot, and the crops were much injured by the drought.

TARTALOMJEGYZÉK

AZ EMLÉKBESZÉDEK XXIII. KÖTETÉHEZ.

1. Emlékbeszéd *Thallóczy Lajos* r. tagról. Írta : Károlyi Árpád t. tag.
 2. Emlékbeszéd *Fekete Lajos* l. tagról. Írta : Mágócsy-Dietz Sándor r. tag.
 3. Emlékbeszéd *Négyesy László* t. tagról. Írta : Kéky Lajos l. t.
 4. Emlékbeszéd *Kőrösy József* r., *Vizaknai Antal* l., báró *Láng Lajos* r. és *Vargha Gyula* t. tag, másodelnökről. (A magyar statisztika nagy korszakának akadémikus képviselői.) Írta : Laky Dezső l. tag.
 5. Emlékbeszéd *Berzeviczy Albert* t. tag, elnökről. Írta : Balogh Jenő ig. és t. tag.
 6. Emlékbeszéd *Haraszi Gyula* l. tagról. Írta : Angyal Dávid t. tag.
 7. Emlékbeszéd *Popovics Sándor* ig. és t. tag, másodelnökről. Írta : Hegedüs Loránt ig. és t. tag.
 8. Emlékbeszéd *Zelovich Kornél* r. tagról. Írta : Rohringer Sándor l. tag.
 9. Emlékbeszéd *Márki Sándor* r. tagról. Írta : Lukinich Imre ig. és r. tag.
 10. Emlékbeszéd *Nagy Ernő* l., *Ferdinandy Gejza* l. és *Réz Mihály* l. tagról. Írta : Polner Ödön r. tag.
 11. Emlékbeszéd *Lenhossék Mihály* ig. és t. tag, másodelnökről. Írta : Zimmermann Ágoston t. tag.
 12. Emlékbeszéd *Károlyi Árpád* t. tagról. Írta : Angyal Dávid t. tag.
-

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA